

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 42

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.**, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Єременко О. М.**, доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.**, доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Кутуев П. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Куцупал С. В.**, доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Окороков В. Б.**, доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Прохоренко С. Я.**, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Стрелкова А. Ю.**, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; **Хамітов Н. В.**, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Якубін О. Л.**, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Ярова Л. В.**, доктор політичних наук, професор, завідувачка кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Długosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор, University of Rzeszów, Rzeszow, Польща; **Gerald M. Steinberg**, професор кафедри політології, Університет імені Бар-Ілана, Ізраїль; **Harris Kevan**, доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar**, доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina**, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva**, доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році
Національним університетом «Одеська юридична академія».

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 20826-10626 Р від 25.06.2014 р.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності 033 «Філософія», 052 «Політологія», 054 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету
«Одеська юридична академія» 16 червня 2023 р. (протокол № 3).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ФІЛОСОФІЯ

УДК 141.144 [(477)]

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.1>**Р. М. Вербова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4653-6057>

кандидат філософських наук,

старший викладач кафедри філософії

Національного університету «Львівська політехніка»

ОСОБА ТА ПІЗНАННЯ У ПЕРСОНАЛІСТСЬКИХ ІДЕЯХ АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

Постановка проблеми. В контексті російсько-української війни особливо актуальними є слова Андрея Шептицького стосовно особи та її прагнення пізнати життя як таке, що є природнім для неї. При цьому пізнати життя не через страждання, а в щасті, в блаженстві. І жити не під загрозою смерті, а вічно [1]. Таке пізнання особою світу приводить її до розуміння Бога та Божественного, наближення до Бога. Митрополит своїм життям показав нам як одна людина може змінити долю та цінності інших людей, закликаючи не лише до пізнання особою Бога, але й до утвердження його ідей в своїй діяльності, формуванню принципів життєстійкості особи в пізнанні нею світу.

Аналіз досліджень і публікацій. Вагому роль удослідженні гносеологічних ідей А. Шептицького з точки зору християнського персоналізму відіграли його праці: «Божа Мудрість» [2], «Молитва про Божу мудрість» [3], «Про ліберальну совість» [4], «Дванадцять листів до матері» [5]; послання «До української молоді» [6], «Канадійським русинам» [7] та інші. Окрім того пізнавальні можливості людини у філософських поглядах українського Митрополита дослідили: Басараб В., Вегеш М., Вихрущ А., Війтишин В., Калита В., Маслюк А., Мизак Н., Шеремета О. Зокрема, свою увагу на проблемі взаємовідношення особи та пізнання у творчості А. Шептицького акцентував В. Калита. Так, у статті «Мудрість радості і мудрість смутку» український дослідник розглядає важливу роль молитви для пізнання світу особою та розкриває суть поняття «мудрість» у філософських поглядах Митрополита [8]. В. Басараб та М. Вегеш у монографії «Життя і помисли Митрополита Андрея Шептицького», окрім біографії українського мислителя, аналізують багатоаспектність його творчої діяльності [9]. А. Маслюк в статті «Аналіз психологічного портрету Андрея Шептицького» крізь призму висвітлення постаті Митрополита розкриває внутрішню суть людського Я та його вплив на пізнання кожної конкретної особи [10]. Як бачимо, дана проблематика потребує детальні-

шого аналізу, саме тому такою актуальною є тема дослідження.

Метою статті є розкриття взаємовідношення особи та пізнання крізь призму персоналістських ідей у творчості Андрея Шептицького.

Виклад основного матеріалу. В процесі пізнання світу, з точки зору А. Шептицького, завдяки релігії і моралі особа намагається свідомо чи несвідомо долучитись до Бога. Знаючи більш чи менш ясно природний закон (завдяки «сіндересісу» – це природна схильність практичного розсудку до блага та відраза від зла), особа може не лише пізнавати навколишній світ, але й оцінювати власні вчинки, які вона здійснює в результаті його пізнання.

Це оцінювання є головною характеристикою актуальної моральної свідомості, совісті [1]. «Совість досліджує ті прикмети, чи браки, які роблять наші діяння морально добрими або злими. Вона порівнює наші діяння з пізнаваними розумом правилами того діяння, з природним законом» – стверджує А. Шептицький [11, с. 160]. Отже, совість, яка притаманна особі, схвалює діяння та їх риси, що відповідають природному закону. Совість засуджує невиконання природного закону, яке відбувається через діяння чи недіяння, тобто через вчинення злих вчинків чи через невчинення добрих – в ситуації, коли згідно із природним законом мали обов'язок зробити якесь добро [4, с. 235]. В такому аспекті трактування совісті А. Шептицький акцентує увагу на самосвідомості, коли особа є водночас і об'єктом і суб'єктом пізнання [9, с. 41].

В контексті трактування совісті А. Шептицький з іронією зазначає, що суспільну думку починають оцінювати як щось реальне, хоча вона існує лише як сума особистих думок: «Якщо йдеться про суспільну совість то, очевидна річ, складається вона тільки із суми поодиноких совістей людей, що належать до даної суспільності» [4, с. 235]. Совість для нього – це свідомість практична, яка з моральної точки зору аналізує наші відносини з Богом, з кожною окремою особою

[9, с. 41]. Совість порівнює те, що є із тим, що має бути. Усвідомлення наявного доступне кожному із досвіду звичайного мислення [1]. А. Шептицький стверджує, що совість – це внутрішня свідомість обов'язку особи. Ті, хто живуть згідно зі своєю совістю, не порушують чужого права, самі собі прав не приписують. Він також говорить про індивідуальну совість, яка визначає справедливість певних законів [12, с. 263–264]. Таке трактування совісті свідчить про вияв персоналістських ідей у творах А. Шептицького.

З точки зору українського Митрополита джерелом християнської совісті є самопізнання, яке включає в себе не лише знання себе, але і відношення до інших, а також до основи всього – Бога [1]. Він пояснює, яким чином відбувається цей процес самопізнання кожної конкретної особи. В пізнанні кожної особи треба йти дорогою, якою ми зможемо побачити спочатку зовнішню і поверхову, а вже потім дійти до чогось внутрішнього. «Знати особу, – на думку А. Шептицького, – це не лише знати, як вона виглядає, знати, як і що говорить, але це означає і знати її душу і в тій душі те, що найбільше закрите перед людським оком, найбільш внутрішнє» [4, с. 230]. Ці внутрішні спостереження є дійсно знанням людини зі собою самою, є неначе подвоєнням людської особовості; той, хто думає, протиставлений тому, про кого думає. Це знання особи про себе саму має, на думку А. Шептицького, досить тісні межі. Те, що підпадає під нашу свідомість є тільки дуже малою частиною, що в нас є і чим ми є.

Митрополит зазначає, що потрібно довгих і важких зусиль людського міркування, щоб дійти до понять духовності, інтелектуальності. На дні нашого внутрішнього ества дримають непізнані і несвідомі сили. Людина для себе самої залишається нерозв'язаною загадкою [4, с. 227–228]. А тому для особи важливою є любов до ближнього, що побудована на християнських засадах, що можливо допомогла б особі зрозуміти себе, бути собою. В цьому контексті значимою є і сама постать А. Шептицького як становлення його духовного Я, адже він був глибоко віруючою особистістю, яка була готова нести Божий хрест крізь призму Божої любові до свого ближнього.

Митрополит турбується за душу кожної особи [10, с. 199–200]. Актуальними на сьогодні під час російсько-української війни є думки А. Шептицького стосовно такої турботи про безсмертність людської душі, оскільки в хаосі війни ми можемо забути про християнські істини і не вчиняти по відношенню до інших по-християнськи. Він закликає в тяжкі часи не забувати про Бога, не втрачати віри [10, с. 199–200], адже віра якраз і стосується на його думку, як мудрості, так і людського знання [9, с. 39], що будуть вказівкою для обрання правильного шляху у самовизначенні

особи в час війни. Тому що в цьому контексті дуже важливим для особи постає вибір – в що вірити, а в що – ні [9, с. 39], як варто діяти, а як – не варто.

Кожна людина – це малий світ (мікрocosmos). Пізнання цього малого світу – не лише пізнання того, що спільне всім людям, але і того, що в кожного інше, бо кожний є для себе цілим світом, відмінним від інших людей. Очевидна річ, що в пізнанні тої індивідуальності кожного більше значить найменше знання того, що є внутрішнім у особи [13, с. 609]. Персоналізація пізнання відбувається через взаємне пізнання себе та інших, завдяки контролю самих себе і проникненню найвищого ідеалу в пізнання особи, яким є спасіння душі, Бог дає нам Свою ласку, яку не кожен може зрозуміти [14, с. 38]. Вважаємо, що такі твердження Митрополита суголосні із уявленнями християнських персоналістів стосовно самопізнання особи. Зокрема, у польського дослідника християнського персоналізму К. Гузовського можна зустріти розуміння процесу самопізнання: «Людина спочатку пізнавала і пізнає світ зовнішній, потім відрізняє себе від нього, звертає увагу на свій внутрішній, духовно-психічний світ, пізнає своє «я», власне ество. Цим формує свою свідомість» [15, с. 147].

Досить актуальними є слова українського мислителя стосовно впливу війни на пізнання кожної особи: «Час воєнний утруднює людині кермуватися вказівками тверезого, ясного розуму, освіченого вірою. Верх беруть почування, вразливість, пристрасть, а з того нерозважні кроки, шкідливі не тільки для одиниці, але і для загалу, для цілої родини, громади й народу. Ця небезпека в положенню так особливо труднім, в яким знаходиться наш народ, стається прямо грізна» [16]. Здається, що під час війни особа забуває про християнські засади її буття, ніби Бог закриває від нас своє обличчя. І тут А. Шептицький закликає керуватись розумом у пізнанні, який просвітлений вірою, не піддаватись емоціям [16].

В наступних міркуваннях А. Шептицький акцентує увагу на самопізнанні особи завдяки серцю. Подібні ідеї знаходимо у філософії українського предтечі персоналізму Г. Сковороди. Серце, на думку Митрополита, має важливе значення для внутрішнього життя особи і є осередком її духовного життя. Знати серце людини – це знати і людину. Як довго у відносинах між людьми серце є закритим, так довго ці відносини будуть офіційними. Вони знаються, але так, ніби не знали, немає поміж ними контакту, немає порозуміння. Навпаки ж, коли у відносинах між людьми до себе серце серця торкнеться, однієї миті чужі стають собі близькими [13, с. 609–610]. Персоналізація серця у пізнанні особи розкривається через дефініцію, яку надає український Митрополит. Зокрема, він зазначає, що цілісність особи окреслюється через поняття «серця», яке поєд-

нює в собі розум, почуття та волю [9, с. 46] – різні виміри пізнавального процесу людини. На такій персоналізації серця він наголошує у молитві про Божу мудрість, звертаючись до Бога, щоб серце його шукало Бога впродовж всього життя [3].

Також А. Шептицький персоналізує і Христове серце, стверджуючи, що відносини людської душі до Ісуса Христа у всьому подібні до відносин людей між собою. В цих відносинах з Ісусом Христом пізнати його серце і показати йому серце – це означає нав'язати з ним щось з того, що веде до правдивої приязні. Як довго ми не спостерігаємо в своєму житті любові Христового серця, якою Воно кожного з нас зокрема полюбило, так довго і любов наша до Ісуса Христа є офіційною, а наше серце не відчуває того, що бажає Христос, не вміє з Христом співчувати [13, с. 609–610]. Остання ціль у пізнанні особи для А. Шептицького – це не споглядання Божої сутності, а безпосереднє спілкування із Богом [17, с. 70], яке оприявнюється через молитву.

В процесі пізнання особи, коли ми спостерігаємо те, якими ми є і наші відносини до інших та Бога, як зазначає український Митрополит, виникає мимоволі і розуміння того, якими ми мали б бути і якими б мали бути наше ставлення до Бога та інших [1]. Молитва, таким чином, наповнює людську волю в міру того, якою є ця воля, малою чи великою, глибокою чи плиткою, бо Божа воля – святість наша, святість у благодаті і святістю йдеться до Бога, та святості посідається Бога, й бажання святості, чи Божої волі є любов'ю Бога. І молитвою не можна більше людині навчити молитися, ніж навчити її шукати Божої волі, чи бажати Божої волі, чи говорити: «нехай буде воля Твоя» [18, с. 16].

Продовжуючи розглядати поняття «молитви» в контексті самопізнання особи, А. Шептицький її персоналізує, так як стверджує, що молитва – це певне спілкування особи з небом, діалог із відповідями через почуття, думки, ідеї, явні чи приховані відгуки на молитовні прохання подіями, особами чи дарами, а навіть через особливі ласки, дані людям. Молитва, на його думку, є оберегом практично в усіх сферах особистого життя людини [19, с. 16].

Молитва, як стверджує А. Вихруц, в А. Шептицького складається із трьох частин. По-перше, це возвеличення Божої мудрості, яка є «неначе учителькою чи скарбницею усіх чеснот і всіх духовних дарів. Тому перегляньмо чесноти християнського життя, о які треба нам щодня просити, збираючи ті всі чесноти в ту форму, про яку говоримо, у форму Божої мудрості, пригадуючи собі тим способом, що Божа мудрість або містить у собі ті чесноти, або до них веде, їх учить і є провідницею на їх дорозі. Великий і всемогутній Боже! Зішли на мене з високих і святих своїх небес і від престолу своєї святої слави Твою святу Мудрість, належну Тобі» [20, с. 67]. «Божа мудрість, зазначає А. Шептицький, є Божим даром. ... найвища і най-

цінніша прикмета людського ума» [6]. По-друге, це розгорнута система, яка передбачає розуміння призначення людини, обов'язків, радості та смутку, праці та відпочинку, системи цінностей, слова і діла [20, с. 67]: «Дай мені мудрість Твого уподобання, щоб я в житті умів те, що Тобі миле, гаряче бажати, мудро шукати, у правді признавати і досконало виповняти на славу й честь Твого святого імені, на хвалу слави Твоєї ласки. Дай мені, Боже, мудрість мого стану, щоб я все сповняв, чого бажаєш, дай мені розуміти мої обов'язки, дай мені мудрість моїх обов'язків і дай мені їх виконати так, як треба і як належить на славу твою і хосен моєї душі. Дай мені мудрість твоїх доріг і мудрість ходити стежками Твоєї святої волі. Дай мені мудрість поведження і неповодження, щоб я вмів не вивищатися в одних і не упадати в інших» [3]. По-третє, у молитві підкреслюється значимість єдності та взаєморозуміння [20, с. 68] кожної особи зокрема та кожної нації загалом.

Велике значення молитви для кожної особи український мислитель пояснює через її вплив на душу: «В молитві душа очищується від гріха, кормиться любов'ю, скріплюється у вірі, утверджується в надії: розквітає дух, розширюється нутро душі, очищується серце, являється правда, покуюється спокуса, зникає смуток, відновлюються змисли, сили знеможені підносяться» [21, с. 7]. Підкреслимо, що така персоналізація молитви на думку А. Шептицького має проявлятися в соціальному житті кожної особи.

Важливою була молитва в особистому житті Митрополита. Запис у щоденнику від 8 серпня 1911 року – як життєвий принцип і водночас виступає вимогою задуматись особі над своїм життям. «Думаю, що Божа Воля кличе мене до іншого, досконалішого життя. Ужию вільного, тихого, зібраного часу, щоб глибше над сею справою застановитися і по-Божому наважитися на се нове життя. Якщо се є дійсно Боже Покликання, якщо Бог кличе, то справа ця превеликого значення: ішлося би прямо про спасення моєї душі, спасення мільйонів. Від нас, а не від когось іншого, залежить «через добрі діла зробити певним наше покликання і вибір» [19, с. 18]. До цього А. Шептицький закликає в процесі молитви кожну особу. Митрополит пояснює дуже детально окремі поняття молитви, як «Отче», далі «Наш», після, «що є на небесах». Ці три складові «Отче нашу» мають сотні значень і застосувань і відносяться в цілому до людства і до окремо кожної особи, живої істоти, до неба і до землі. Це значення має мільярди або безкінечність застосувань. В цих перших трьох словах молитви розкривається Божа сторона людства і життя людини [22, с. 39]. Важливо зазначити, що особисті молитви А. Шептицького є суворі, нещадні до себе та з глибоким актом самопожертви [19, с. 19].

Тобто, поряд із усвідомленням самопожертви, приходиться і усвідомлення того, яким має бути наше життя [4, с. 228]. Як стверджує О. Шеремета, у А. Шептицького це усвідомлення виникає завдяки «сіндересісу», але проявляється саме завдяки совісті. «Сіндересіс» – це усвідомлення «перших принципів», яке доступне всім людям в більш чи менш ясній інтуїції. Але не всі люди завдяки цьому ясно усвідомлюють моральні принципи [1]. «Найважливіші перші принципи морального поступування, хоч доступні людському умові й без глибшого розумування, можуть бути однак для тупіших і грубших умів мало ясними» [4, с. 229]. «Сіндересіс» однаковий у всіх людей, але різним є усвідомлення його, совість. Совість – це актуальна моральна самосвідомість, тоді як «сіндересіс» – лише загальна схильність до такої самосвідомості. Усвідомлення того, як має бути, дає «сіндересіс».

Фактично, «сіндересіс» дає більш чи менш ясне знання наших природних обов'язків щодо Бога, інших людей та себе, а, отже, – дає знання природного закону. Адже природний закон, який якраз і визначає обов'язки щодо себе, своїх дітей, інших людей та Бога [1]. Саме «сіндересіс» підказує совісті, що «не треба робити іншим того, чого не хочеться для себе» [4, с. 229] та інші моральні принципи. «Сіндересіс» навіть підказує, що треба прислухатися до його настанов, що «треба жити по природному закону» [4, с. 232], який він сам і сповіщає. Совість взаємопов'язана із моральним законом, оскільки вироблена вірою в чесноти чистоти, вірності присязі, обов'язковості. Особа, яка позбавлена такої віри, на думку А. Шептицького, стає дикуном, живучи тим, що десь вкраде, десь щось знайде [23, с. 323]. Так відбувається сьогодні з росіянами, які позбавлені будь-якої совісті, будь-яких чеснот, зомбовані принципами комунізму, тільки те і роблять, що грабують та вбивають. Це деперсоналізовані особи, про що ще в свій час і попереджував А. Шептицький в посланні «Острога перед загрозою комунізму» [23, с. 323].

Отже, на думку А. Шептицького, сама по собі совість не може бути, принципи мають застосовуватися у конкретному житті, у конкретних ситуаціях, адекватним регулятивним принципом для людської поведінки. Щоб бути правильною, совість має бути саме не автономною, а відкритою до морального природного закону. Цим самим суб'єкт віднаходиться об'єктивну основу для власної моральності. Таким чином, як стверджує Шеремета, особа у А. Шептицького має совість, що природно схильна до слідування природному закону та Богу. Але особа може не слідувати природній схильності совісті і тому можлива «помилкова совість», «викривлена совість». Викривлення природної спрямованості совісті є так само можливим, як і викривлення інших природних схильностей розуму [1].

Як зауважує О. Шеремета, для А. Шептицького така совість не повністю погоджується з обов'язком, який визначає Закон Божий, а тому не може бути правилом, яке визначатиме дію людини, оскільки передбачає ймовірність порушення визначених заборон. Помилкова совість може стати правилом поведінки тільки тоді, коли людина не має жодного сумніву, що чинить зле. Таку совість А. Шептицький називає непереможно помилковою [11, с. 159].

З іншої сторони, не добре буде для особи в її діяльності, коли вона не звертатиме уваги на совість, оскільки тоді особа втратить свободу. Особа, як вважає А. Шептицький, втрачає свободу, піддаючись або власним пристрастям та інстинктам, або пристрастям та велінням суспільства. Ця втрата свободи яскраво доводить, що свобода без опори на розум неможлива. Людина залишається вільною лише тому, що є раціональною, пізнає істину і благо, слідує знанню природного закону [1]. В даному контексті А. Шептицький зауважує, що «сила ума і його світло не в тому, щоби знати багато подробиць, але щоб добре, глибоко знати те, що знається» [6]. Ці слова підтверджують персоналістське розуміння А. Шептицьким раціонального пізнання особи.

У пізнанні особою себе вагому роль відіграє Слово Боже, яке, як стверджує А. Шептицький, може змінити думку особи про себе, оточуючий світ та інших осіб. Слово Боже у Євангелії Ісуса Христа, на думку А. Шептицького, окреслює рівновагу прав і обов'язків у відношенні до себе. У Євангелії розкриваються труднощі суспільного життя і свобідної волі, даній Богом кожному з нас особисто й кожному народові загально [24, с. 53].

В цьому велику роль відіграли Пастирські послання Митрополита, які були написані на актуальні теми для пояснення Слова Божого та самопізнання особи. В одному із Пастирських послань, яке має назву «Божа мудрість», А. Шептицький пояснює суть поняття мудрості: «Щоби набути мудрості треба шукати її в простоті серця, у вірі, у доброті – бо у злону душу не увійде мудрість і не замешкає в тілі обтяжливому гріхом; бо Святий Дух утікає перед нещирістю (...). Я поставив мудрість вище над царства і престоли, а багатства я нізащо не уважав у порівнянні з нею» [2, с. 15]. Український Митрополит зазначає, що мудрість – це знання про найвищу причину всього, про Бога, найвище і найдосконаліше знання, що не походить з людського досвіду, а є відблиском Божого знання [25, С. 185–186]. Отже, А. Шептицький наголошує на зв'язку між мудрістю людською та Божою мудрістю, яку уособлює Ісус Христос [16], зазначаючи, що Божественна мудрість є одкровенням через духовне самовдосконалення [9, с. 39].

Мудрість називає живою особою, іпостассю [2, с. 12], таким чином, персоналізуючи її, шукає

в кожній конкретній особі, яка в такий спосіб розкриває себе, пізнає себе та світ. Також український Митрополит стверджує, що особливою рисою української душі є пошана до мудрості [16]. І знову ж таки А. Шептицький вважає, що варто звернутись до молитви, якщо ми хочемо осягнути мудрість, яка нам дана Богом. «Буття нашого розуму і буття нашої волі є молитвою»... [2, с. 35]. Митрополит зауважує, що «людині не важко було б молитися Богові, якби вона не була зіпсувана первородним гріхом...» [22, с. 38]. І в цьому велику роль відіграють емоції особи, хоча А. Шептицький і проголошує, що самі по собі вони не є чимось поганим. Емоції такими стають через неправильне скерування їх особою [8].

Як зазначає І. Калита, окремий акцент український Митрополит робить на емоціях смутку і радості та стверджує, що не завжди ми можемо їх контролювати, не знаходимо причини їх виникнення. А. Шептицький, виходячи із досвіду особистого життя знав, яким буває смуток у важкі часи. З одного боку, особа має себе переконувати у тому, що вона має радіти, оскільки Христос своїм воскресінням звільнив нас від смерті, але серцем це осягнути складно. Тут знову ж таки згадується Божа благодать через молитву, в якій Митрополит просить дати йому мудрість смутку і мудрість радості. У А. Шептицького обидва почуття можуть привести нас до Бога [8]. Таким чином, Бога можна пізнати не лише раціональними, а й інтуїтивними засобами пізнання [10, с. 200]: «Не знати, мої дорогі браття, мої дорогі сестри, чи може бути на світі щось, чого би більше чоловікові було потреба, як світла Божої науки і тепла Божої любові. Так, як для тіла то ясне сонечко на небі, що дає світло і тепло, є так для життя потрібним, що якби загасло, ніхто би з нас ні однієї днини на світі не пожив, так для душі потреба Божої благодаті, що розум просвічує і зігріває серце» [7, с. 4].

Висновки. У персоналістських ідеях А. Шептицького взаємовідношення особи та пізнання розкривається через ту роль, яку відіграє особа у пізнанні себе та світу як такого. Особа, як зазначає український Митрополит, пізнає світ, звертаючись до Бога та Божественного. В такому контексті вагому роль відіграє розуміння ним поняття «совісті» як внутрішньої свідомості кожної особи, свідомості моральної сторони наших відносин до Бога, себе самих і людей [4, с. 228]. Джерелом християнської совісті є самопізнання, яке включає в себе не лише знання себе, але і відношення до інших, а також до основи всього – Бога [1].

А. Шептицький наголошує на необхідності в процесі пізнання особою світу керуватись розумом, спрямованим на Божественну віру. Віра безпосередньо стосується Божественної мудрості та знання. Божа мудрість у пізнанні особи проявляється через молитву, яка є спілкуванням особи

з Богом, діалогом із відповідями [19, с. 16] на проблеми, які вирішує особа. Таке ставлення до молитви в контексті взаємовідношення особи та пізнання окреслює християнський персоналізм у поглядах А. Шептицького.

Література

1. Шеремета О., Чорноморець Ю. Соціальна етика Андрея Шептицького – вершинне досягнення українського неотомізму. *Богословський портал*. 2010. № 10. URL: <http://theology.in.ua/en/bp/theologia/practical/social/38702/> (дата звернення: 12.08.2023).
2. Шептицький А. Божа мудрість. *Твори (аскетично-моральні)* / А. Шептицький. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу, 1994. С. 3–126.
3. Шептицький А. Молитва про Божу мудрість. URL: <https://kyrios.org.ua/spirituality/prayer/1017-molitva-pro-bozhu-mudrist.html> (дата звернення: 10.08.2023).
4. Шептицький А. Про ліберальну совість. *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. Церква і суспільне питання. Пастирське вчення і діяльність*: у 3 т., 2 кн. / за ред. А. Кравчука. Львів: «Місіонер», 1998. Т. 1, кн. 1. С. 227–242.
5. Шептицький А. Дванадцять листів до матері. Філадельфія, 1982. 71 с.
6. Шептицький А. Послання до української молоді. 1939. URL: <https://sheptytsky.com.ua/do-ukrayinskoj-molodi/> (дата звернення: 10.08.2023).
7. Шептицький А. Канадійським русинам. Жовква: Печатня оо. Василіян, 1911. 96 с.
8. Калита В. Мудрість радості і мудрість смутку. *Credo*. 2020. URL: <https://credo.pro/2020/08/271578> (дата звернення: 10.08.2023).
9. Басараб В.І., Вегеш М.М. Життя і помисли митрополита Андрея Шептицького: монографія. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. 112 с.
10. Маслюк А. М. Аналіз психологічного портрету Андрея Шептицького. *Психологічні перспективи*. 2018. Вип. 32. С. 193–204.
11. Шеремета О. Ідея совісті у релігійно-філософській думці митрополита А. Шептицького. *Мультиверсум*. К., 2008. Вип. 69. С. 158–167.
12. Кравчук А. Митрополит Андрей Шептицький та Іван Франко про християнську соціальну акцію. *Соціальна доктрина церкви* / А. Кравчук. Львів: Свічадо, 1998. С. 248–274.
13. Шептицький А. Пастирські послання 1899–1914 р. Львів: Артос, 2007. 1014 с.
14. Шептицький А. Восьмий лист «Пришедше солнцу на запад...». *Дванадцять листів до матері* / А. Шептицький. Філадельфія, 1982. С. 38–41.
15. Guzowski K. Osoba to rzeczywistość. *Przegląd Powszechny*. 1997. № 7–8. S. 145–147.
16. Блаженніший Святослав. «Нехай Божа мудрість поведе нас». *Пастирське послання Блаженнішого Святослава з нагоди Року пам'яті митрополита Андрея Шептицького*. 2014. URL: <http://cerkiew.org/nehay-bozha-mudrist-povede-nas> (дата звернення: 10.08.2023).

17. Шеремета О. Філософсько-богословська етика митрополита А. Шептицького. *Релігія в Україні*. 2009. № 3. С. 69–77. URL: <http://www.dev1.religion.in.ua/main/page/69/> (дата звернення: 11.08.2023).

18. Шептицький А. Отче наш. Львів : Свічадо, 1998. 64 с.

19. Шептицький А. Молитви. Львів : Папуга, 2004. 136 с.

20. Вихрущ А. Розумове виховання в педагогічній освіті Андрея Шептицького. *Педагогічний дискурс*. Вип. 29. 2020. С. 62–69.

21. Війтишин В. Душпастирська праця Митрополита Андрея. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль* : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження митрополита Української Греко-Католицької Церкви Андрея Шептицького, м. Тлумач, 9 серпня 2015 р. / упорядник А. А. Білас. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. 92 с. С. 6–12.

22. Мизак Н. Митрополит Андрей Шептицький про антропологічний аспект Божої і земної мудрості. *Релігія та соціум* : міжнародний часопис. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2012. № 1(7). 168 с. С. 37–43.

23. Шептицький А. Осторога перед загрозою комунізму. Унів, 1936. 12 с.

24. Шептицький А. Одинадцятий лист «Не хочемо чужої культури...». *Дванадцять листів до матері* / А. Шептицький. Філадельфія, 1982. С. 50–53.

25. Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви : в 2 т. / за заг. ред. М. Вегеша. Ужгород, 2022. Т. 1. 392 с.

Анотація

Вербова Р. М. Особа та пізнання у персоналістських ідеях Андрея Шептицького. – Стаття.

У статті окреслено роль особи в пізнанні світу у творах А. Шептицького. Наголошується на пізнанні особою світу не через страждання, а в досягненні блаженства, в осягненні Бога та божественного. Доведено, що завдяки моралі та релігії особа надіється усвідомити та оцінити свої вчинки та переживання. В цьому їй допомагає, з точки зору А. Шептицького, совість, яка досліджує все те, що робить наші дії добрими або злими. Уточнено, що Митрополит закликає до поєднання теоретичного і практичного пізнання через совість як внутрішню свідомість обов'язку особи.

Акцентовано увагу на самопізнанні особи, яке є джерелом християнської совісті, що свідчить про ідеї християнського персоналізму в українського мислителя. Зокрема, розглянуто самопізнання як подвоєння людської особовості – той, хто думає, протиставлений тому, про кого думає. Це неначе і Ти, і не Ти, але це все ще одна і та сама особа. Зазначається, що цього недостатньо для повноцінного процесу самопізнання особи, необхідна ще, як стверджує А. Шептицький, і любов до ближнього адже без неї не можливо зрозуміти себе, бути собою.

Проаналізовано значення молитви для пізнання особою світу та самої себе. Наголошено на персоналізації молитви як діалогу особи з Богом, діалогу з відповідями. В цьому контексті досліджено вплив війни на пізнання особи, під час якої варто не піддаватись

емоціям, а керуватись розумом, молитись, звертатись до Бога. Визначено, що А. Шептицький у самопізнанні людини велике значення надає серцю, в якому окреслюється цілісність особи через поєднання в ньому розуму, волі та почуттів. Здійснено аналіз міркувань Митрополита стосовно серця Ісуса Христа, яке він персоналізує. Доведено, що гносеологічні ідеї українського мислителя суголосні із християнським персоналізмом, де акцентується увага на взаємовідношенні особи та Бога у пізнанні людиною світу та себе.

Ключові слова: Андрей Шептицький, особа, пізнання, совість, молитва, самопізнання, серце, Бог, Ісус Христос, свідомість, самосвідомість, мудрість, розум, Слово Боже.

Summary

Verbova R. M. Person and cognition in the personalistic ideas of Andrey Sheptytskyi. – Article.

It is outlined the role of person in cognition world in the writings of A. Sheptytskyi in the article. It is emphasized on the cognition by person of the world not through suffering, but in the accomplishment of blessedness, in the understanding God and divine. It is proved that due to moral and religion person hopes to realize and evaluate it acts and experience. In that it helps, with A. Sheptytskyi's point of view, conscience, that investigates everything that does good or bad our actions. It is made more accurate that the Metropolitan calls to connection theoretical and practical cognition through conscience as inner consciousness the duty of person.

The emphasis is placed on the selfcognition of person, which is the source of the Christian conscience, that is testified about ideas of the Christian personalism in Ukrainian thinker. In particular, it is considered the selfcognition as doubling of human personality – one, who thinks, opposed to the one, it thinks about. It is as if You and not You, but it is still the same person. It is noted that this isn't sufficiently for a full-fledged process of the selfcognition person, it is necessity, as confirms A. Sheptytskyi, affection for neighbor because it is impossible to understand itself, be itself without it.

It is analyzed meaning of the prayer for cognition the world and itself by person. It is emphasized on personalization of prayer as the dialogue of person with God and the dialogue with answers. At that context it is researched influence of the war in the cognition of person, during that you should not give in emotions, but you should be guide by mind, pray applying to God. It is determined that A. Sheptytskyi the great importance allows heart, in that is outlined the integrity of person through combination in it mind, liberty and feeling in the selfcognition of human. Analyse of the reflection of Metropolitan with regard to the Jesus Christ's heart, that he personalizing is carried out. It is proved thatgnoseological ideas of the Ukrainian thinker are consisted with the Christian personalism, where the focus is on the relationship between person and God in the cognition of the world and thyself by human.

Key words: Andrey Sheptytskyi, person, cognition, conscience, prayer, selfcognition, heart, God, Jesus Christ, consciousness, wisdom, mind, the Word of God.

УДК 141.319.8: 130.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.2>**О. М. Городиська**ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7665-2185>кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії

Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

LIMIT-EXPERIENCE ЯК ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ КОНЦЕПТ

Постановка проблеми. Не буде перебільшенням твердження, що людина є її досвід. Все її життя складається із великої суми тих надбань та перетворень, які людина проходить та переживає. Тому можна сміливо наголошувати на базовому значенні проблеми досвіду у полі філософської антропології, філософії в цілому та й в житті кожної людини. Проте досвід як стан, як явище, як концепт не є вичерпно опрацьованою проблематикою у філософському полі, а отже потребує вивчення та аналізу, враховуючи, що лише розуміння досвіду людини дійсно робить можливим коректне розуміння самої людини. Тож у фокусі дослідження опиняється сам досвід, а точніше – досвід-межа, тобто досвід переходу, перетворення, limit-experience, оскільки лише він може повною мірою висвітлити сам трансформаційний механізм, через який проходить людина під час набуття нею досвіду. Необхідно зрозуміти досвід, limit-experience, як певний філософсько-антропологічний концепт, який вміщує в себе, найперше, екзистенційний та онтологічний (включно із феноменологічним) виміри. Крім того, однією зі специфічних характеристик досвіду людини, зокрема, у стані перетворення (limit-experience), є неможливість зведення його фіксування виключно до раціоналістично побудованих понять, оскільки такий класичний погляд, найперше, прямує до відстоювання впорядкованості, тоді як досвід (experience) часто не піддається подібному впорядкуванню, радше лише опису, й частіше за все – у не зовсім традиційних для філософії термінах, а переважно через метафоричні та символічні інструменти, бо коректність опису має місце лише з позиції такого спостерігача, який є включеним до самого процесу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Досвід не можна зводити лише до пізнання та розуміння його лише як продукт розуму, як це було в Канта. Питання досвіду довгий час розвивалося у протистоянні емпіризму та раціоналізму, тож можна згадати багатьох мислителів, які вивчали цю проблему – Аристотель, Ф. Бекон, І. Кант, Г. Гегель, а також К. Маркс, Д. Мілль, Ч. Пірс. Досвід неможливо звести лише до понятійної фіксації безпосереднього чуттєвого сприйняття, оскільки навіть об'єктивовані форми досвіду,

його ідеалізоване універсальне позначення спирається на суб'єктивні переживання, а це не лише найпростіше сприйняття, а цілий комплекс різномірних переживань – фізичних (тілесних, чуттєвих), духовних, емоційних (швидкоплинних, позитивних, кризових), ментальних, релігійних (включно із нумінозним), соціальних (включно із суспільними потрясіннями, як-то війна) тощо, отже є потреба у комплексному філософсько-антропологічному розумінні питання. Збереження такого комплексного тлумачення єдності досвіду як сутності людини вбачається у використанні динамічного підходу в антропології – як-от у Дж. Фрейзера, А. ван Геннепа, В. Тернера, ін. Крім того, досвід є завжди процесом переходу людини від одного стану до іншого, отже мова йде також про limit-experience, який вивчався Ф. Ніцше, Ж. Батаєм, М. Бланшо, М. Фуко, чия інтерпретація досвіду стала основою в даному дослідженні.

Ціль: визначити та зіставити концепти «досвід» та «limit-experience», обґрунтувати їх як обряди переходу, з урахуванням їх специфіки, в тому числі – екзистенційного та онтологічного (включно із феноменологічним) вимірів, а також окреслити певні способи позначення, опису досвіду-межі, переходу, які існували протягом історії людства та слугували, власне, інструментами розуміння людиною свого місця у світі.

Основна частина. Вочевидь досвід можна вважати одним із найважливіших питань філософії, оскільки саме він в усіх його фазах – чи він є вихідним, поточним або фінальним – визначає, як людина проживає своє життя, формується, як вона з часом проявляє себе, що для неї є цінністю, навіть заради чого вона зрештою проживає своє життя. Суттєвою частиною вивчення досвіду також є розуміння самого цього процесу: як відбувається досвід, які процеси мають місце в житті людини під час набуття нею різного досвіду, що людина втрачає та отримує у підсумку тощо. Тож як можна визначити досвід? Свого часу Мішель Фуко вказував: «Досвід – це те, із чого ви виходите зміненими...» [6, р. 27]. Отже досвід видається такою формою буття людини, в якій суб'єкту досвіду не даються беззаперечно ані його самотождність, ані його конститутивні відносини. Сам

процес набуття досвіду передбачає, що суб'єкт має постійно відмежовуватися, розривати стосунки із собою, втрачати свою ідентичність, щоб, власне, отримати цей самий досвід, бо без сутнісної трансформації людини говорити про реальний досвід немає сенсу. Фуко тлумачить людське життя як «досвід, який може дозволити змінити, трансформувати стосунки, які ми маємо з собою та нашим культурним всесвітом: одним словом, із нашим знанням... Таким чином, ця гра правди та вигадки... дозволить нам побачити чітко те, що пов'язує нас із нашим теперішнім і водночас змушує його здаватися нам зміненим» [6, р. 37]. Отже досвід означає, що попередні визначеності зникають, і людина входить у невизначений, пластичний стан, коли щось має статися з людиною, щось таке, що змінює саму її сутність.

Людина сповнена протиріч, тому що індивід постійно вимушений рухатися між тим, що визначено, й тим, що ще невідомо, тобто підштовхує до набуття нового, а отже «досвід... має скоріше завдання «відірвати» суб'єкт від себе таким чином, щоб він більше не був суб'єктом як таким, або щоб він був повністю «іншим», ніж він сам, щоб він міг досягти своєї анігіляції, розпаду» [6, р. 31]. Проблема для окремої людини як суб'єкту досвіду полягає в тому, що протиріччя виникають не лише на загальносуспільному рівні. Передусім вони виникають на рівні її буття, екзистенції, людина знаходить їх у собі, намагається обміркувати та впоратися з ними. Фуко стверджував, що «люди використовують різні захисні механізми, щоб впоратися із зовнішніми та внутрішніми конфліктами, але їм може не вдаватися контролювати реакції, у такому випадку суперечність між соціальними та екзистенціальними умовами (наприклад, особистою історією) стає надзвичайною» [13, р. 450]. Таким досвідом людини на межі зовнішніх та внутрішніх конфліктів може бути, наприклад, її перебування у полі війни, що дуже ускладнює саме набуття досвіду, оскільки усі переживання тут інтенсифікуються надзвичайно, а суперечності посилюються. Таким чином, досвід має вивчатися не лише як явище, а як концепт, як частина загальних уявлень про буття взагалі та буття окремої людини. Завданням філософії, вочевидь, є також розуміння феноменального виміру та самої структури досвіду, особливо враховуючи його рухливість, змінюваність, а отже постійне для людини перебування на межі, у пограниччі, на краї. Саме тому досвід як концепт неможливо відокремити від концепту досвіду-межі, тобто *limit-experience*.

Limit-experience як поняття має досить своєрідне осмислення у філософській традиції, але як певний концепт він вибудовувався в Ніцше, Батая, Бланшо та Фуко. Батай називав досвід подорожжю до кінця можливого: «Будь-хто не може вирушити

у цю подорож, але якщо він рушає, то це передбачає заперечення авторитетів, існуючих цінностей, які обмежують можливе. Через те, що він є запереченням інших цінностей, інших авторитетів, досвід, маючи позитивне існування, сам стає позитивною цінністю та авторитетом» [4, р. 7]. Отже досвід і досвід-межа, *limit-experience*, спрямовані на особистісну самотрансформацію, яка ставить під сумнів поточні уявлення про межі можливого досвіду, «де перцептивні, когнітивні чи емоційні межі розхитуються, ламаються або коливаються: досвід, який на мить порушує межу між суб'єктом і об'єктом або суб'єктом і суб'єктом» [10]. Таким чином, можна говорити, що реальність досвіду виявляється певним полем, можливістю бути іншим, та навіть більше: «Досвід – це досвід відмінності досвіду в собі. Або радше: досвід різниці досвіду, це небезпека перейденої межі, яка не є чимось іншим, аніж межею сутності (і, отже, існування), єдиним контуром розділеного буття» [9, р. 87].

Згодом саме фукольдіанське тлумачення *limit-experience* видається найбільш вичерпним. Для Фуко досвід взагалі постає як єдина реальність, справжність, включно із *limit-experience*. Фуко вивчав досвід протягом усієї своєї творчості, особливо у своїх ранніх текстах з психіатрії та психології (1950–1960-ті роки) та у своїх пізніх роботах у 1980-ті роки. Фуко звертається до досвіду у багатьох його вимірах, фокусуючись на знаннях, експерименті, спробі, практиці, смаку тощо. Крім того, «він використовує багато різних концептів досвіду, таких як «пережитий досвід», «базовий досвід», «суперечливий досвід», «перетворюючий досвід», «форми досвіду», «поля досвіду», «досвід-межа» і «досвід себе». Ці різні концепти включають інтерсуб'єктивні та особистісні, суспільні та політичні, просторові, абстрактні та дуже конкретні характеристики залежно від їх значень і контекстів використання» [13, р. 448]. Але передусім необхідно підкреслити, що в особистому людському існуванні «досвід не є ані істинним, ані хибним: це завжди вигадка, щось сконструйоване, що існує лише після того, як воно було створене, а не раніше; це не те, що «правда», але це була реальність» [6, р. 36]. Не випадково він вважав навіть написання своїх робіт невідчужуваною частиною особистого досвіду, оскільки воно також працює як щось, що змінює людину. З іншого боку, Фуко стверджував, що «досвід – це, звісно, щось, що людина має сам на сам; і не має значення, якщо індивіду не вдасться втекти від чистої суб'єктивності, щоб таким чином інші змогли – я не скажу, щоб пережити те ж саме – але принаймні перетнутися з ним або повторити його» [6, р. 40]. Отже і досвід, і *limit-experience* є глибоко індивідуальними, відокремленими переживаннями, та, з іншого боку, вони прокла-

дають шляхи, створюють певну конфігурацію реальності, яка не може бути повністю ізольованою від інших окремих досвідів, бо переживання реальності навколишнього світу та реальності власного буття мають спільне джерело. Крім того, кожен індивідуальний досвід і особливо *limit-experience* завжди мають ускладнення через соціальні зв'язки і взаємовідносини, що зумовлює певні особливості у забезпеченні реалізації цього досвіду: «Життя в суспільстві передбачає дотримання певних правил, умов, цінностей тощо, які зазвичай обслуговують межі, яких людина намагається дотримуватися. Водночас не всі ці обмеження дійсно пов'язані з індивідом як власні, і навіть у феноменологічній інтерпретації досвіду всі цінності, правила, авторитети тощо мають бути ретельно узгоджені та випробувані людиною особисто» [8, с. 18]. Доречі, це дуже загострюється для людини під час війни, коли відбувається тотальний зсув цінностей та авторитетів.

Звісно така багатовимірність процесу та органічна феноменальна цілісність переживання досвіду, особливо *limit-experience*, викликає необхідність відповідних способів їх фіксування, опису, інтерпретації. У своєму досвіді людина постійно рухається між визначеною собою, центром (*center*), невідомою собою, краєм (*margin*) та рухливим переживанням зміни себе, порогом (*limit*), і це складає певну небезпеку для суб'єкту дії: будь-яка визначеність працює лише за умови стабільності ситуації, а ситуація порога позбавлена такої характеристики. У процесі постійного переходу феноменальна реальність стає лімінальною зоною, оскільки знаходиться десь між (*in between*), зумовлюючи та позначаючи сутнісну трансформацію людини. Тож досвід завжди прокладає певну межу, поріг (*limit*) через саму людину, і вона балансує на цьому порозі між собою попередньою та новою, яку ніколи не можна ані наздогнати, ані зловити, а отже вона постійно переживає *limit-experience*.

Незважаючи на певну невловимість, людський досвід не можна вважати хаотичним або випадковим, щоб його впорядковувати за допомогою абстрактних категорій. Позначення, фіксування та розуміння потребують самі переживання, через які проходить людина. Арпад Сакольцаї пропонує використовувати для цього антропологічні концепції, запропоновані свого часу Арнольдом ван Геннепом та Віктором Тернером, згідно з якими структурою життєвого досвіду є порядок обряду посвяти (переходу) [12, р. 147], який був однією із найважливіших форм буття та самореалізації для людини у традиційних культурах. Ван Геннеп вважав, що «повна схема обрядів переходу теоретично складається з обрядів прелімінальних (відділення), лімінальних (проміжок), постлімінальних (включення)...» [7, р. 11]. Таким чином,

перехід передбачає, по-перше, «смерть» того, що визначено, по-друге, «народження» нового визначеного, по-третє, переформування, що позначає появу та набуття нового значущого досвіду людиною. Також це означає прокладання нових меж та появу нових порогів, що передусім включає в себе специфічні відносини між обмеженим (визначеним) та безмежним (повною невизначеністю потенційного нового), а отже ситуація набуває статус лімінальної. Під час обрядів переходу поріг (межа, *limit*) має могутню формуючу силу, яка активується лише за наявності певного несформованого матеріалу, тобто якщо лімінальна ситуація створюється зняттям попередніх обмежень [12, р. 151].

Проте для застосування механізму обрядів переходу у вивченні досвіду людини важливо підкреслити симпатичний характер цих обрядів, бо лише так зберігається органічна цілісність феноменальності реальності, в якій існувала людина принаймні у традиційних культурах, і саме через це обрядовість тут недоречно зводити, наприклад, лише до певної релігійності або со. Симпатичні обряди – це ті, «які ґрунтуються на вірі про вплив подібного на подібне, протилежного на протилежне, того, що містить, на зміст (і навпаки), частини на ціле (і навпаки), видимості (подібності) на предмет чи реальну істоту (і навпаки), слова на дію» [7, р. 4]. Такі обряди ґрунтуються на уявленні про матеріальне середовище та його здатність передавати природні чи набуті властивості шляхом безпосереднього контакту або на відстані, і це поєднує усі виміри феноменальності реальності та досвіду людини, без протиставлення матеріального, символічного, психічного, когнітивного, релігійного тощо. Отже застосування симпатичних обрядів переходу для розуміння та опису досвіду та *limit-experience* дозволяє повною мірою продемонструвати, що досвід вимірюється не лише матеріальними, фізичними, але й значно більш витонченими, наприклад, образними чи символічними інструментами, і жоден з них не має переваги перед іншим. Усі вони є носіями тієї феноменальності реальності, в якій людина здійснює свій досвід, набуває нові знання і цінності, переживає трансформацію, перетинаючи вічно невловиму межу всередині себе. Доречі, наслідуючи Фуко, можна стверджувати, що за певних умов дискурси самі можуть формувати та перетворювати реальність, оскільки у порогових ситуаціях, за відсутності структурованих умов, слова не описують те, що існує (бо цього немає), а самі стають фактами реальності [12, р. 152]. Звідси – сила слова чи образа у досвіді.

Традиційні культури сповнені образів, предметів, явищ, персонажів, які демонструють постійне перебування людини на порозі, що допомагає зрозуміти сутність *limit-experience* в усіх його вимірах. Наприклад, вже за часів неоліту невеличкі

огорожі, які позначали місця поховань, мали абсолютно практичний сенс, оскільки слугували порогом, видимою межею, дверима до території смерті. Тож це були символи, які при цьому мали скоріше утилітарне, аніж символічне використання, тісним чином пов'язане зі священним, що додатково посилювало зв'язки між матеріальним та символічним [12, р. 153], а отже створювало неповторну феноменальну реальність. Взагалі-то позначення границь, меж, прокладання порогів було абсолютно універсальним явищем в усіх культурах, які виходили переважно з традиційних уявлень про світ – і це майже уся історія людства аж до Ранньомодерної доби. Це відбувалося як формування певного простору життя, органічної єдності феноменальної реальності, закладаючи певні часові, просторові, психічні, образні, емоційні чи будь-які інші виміри, що їх можна було б об'єднати як неподільне буття. Закріплення певної частини землі за певною групою людей відбувалося шляхом церемоніальної закладки межових стовпів чи фіксації кордонів (плуг, шкура, розрізана смуга тощо), і проникнути за ці межі для чужинця означало таке ж святотатство, як проникнення непосвяченого у священний ліс, храм тощо. Зрозуміло, що «ці знаки не ставилися по усій лінії кордону. Як нинішні прикордонні стовпи, вони стояли лише у місцях переходу, на дорогах і перехрестях. Найпростішими символами були поміщений посередині або впоперек дороги пучок трави, шматок дерева, кільця з насадженим снопом і т.п.» [7, р. 17]. Це навіть сформувало феномен зони, межі якої часто залишалися рухливими, тому що освоєних територій було небагато, і вони залишалися мало заселеними. Ці зони зазвичай були пустелею, болотом або диким лісом, де кожен міг повноправно пересуватися та полювати. Й оскільки поняття сакрального було практично амбівалентним, «дві освоєні території були сакральними для того, хто був у нейтральній зоні, а ця зона, у свою чергу, вважалася сакральною для мешканців освоєних територій. Але кожен, хто переходив з однієї території на іншу, протягом досить тривалого часу перебував і в житті, і в магічно-релігійному сенсі в особливій ситуації: він опинявся між двома світами» [7, р. 18], тобто людина опинялася у полі лімінального. Це був постійний *limit-experience*, причому цей проміжний стан був одночасно і уявним, і реальним, тож не відбувалося руйнування єдиної життєвої реальності людини.

З часом будь-який поріг чи межа отримали певне індивідуалізоване позначення, предметне або образно-символічне. Коли такі «охоронці порога» набули монументальних форм (крилаті дракони, сфінкси, різного роду чудовиська у Єгипті, Ассиро-Вавілонії або статуї в Китаї), вони відтіснили на задній план двері та поріг.

До них «зверталися із молитвами, їм приносили жертви, тобто матеріалізований обряд переходу перетворився на обряд духовного переходу. Індивідуалізована сила забезпечувала цей перехід нематеріальним чином» [7, р. 21–22]. Не випадково індивідуалізована сила переходу втілюється згодом у своєрідного провідника через усі пороги та межі – вона стане трикстером, персонажем, м'яко кажучи, не дуже приємним, навіть небезпечним, але неподільним із самим порогом та *limit-experience*.

У грецькій мові існувало слово, що позначало межу – «*peras*», від якого походить відомий «*areiron*» Анаксимандра, і це, доречі, добре підкреслює, що для греків поріг як інструмент поділу втілював фізичне проходження цієї межі – тобто досвід перебування на межі, на порозі. Латинський *limen* спочатку був каменем на порозі, біля дверей, він лише виконував функції переходу з одного приміщення до іншого. В греків була схожа герма – камінь, який вкладався на кордонах, щоб позначати межу. Це поняття також пов'язане із лімінальністю через бога Гермеса, який широко асоціювався з амбівалентністю та пороговою діяльністю, тобто був трикстером [12, р. 152]. Також індивідуалізованою пороговою силою був Янус, дволикий римський бог, спочатку божество дверей і порогів, оскільки два його обличчя уособлюють той простий факт, що від дверей видно в обидва боки; отже він теж позначав *limit-experience*, виконував функції трикстера під час руйнування старого порядку задля можливості побудови нового. Антична традиція взагалі сповнена історій про руйнування старого через проходження порогу, межі. Можна згадати Діонісії, які були днями-порогами, днями-межами, під час яких герої, які стають іпостасями самого Діоніса, потрапляють у ситуацію порушення рівноваги, тобто знищення порядку, що існував. Діонісії, власне, були таїнством закриття та відкриття дверей, що було відображенням сходження до пекла, й найдавніший міф, що про це розповідає, – Едіпів, точніше, жертвний похід сімох вождів проти Фів, який мав місце після того, як Едіп залишив місто [2]. Тут йдеться про концентрований *limit-experience*, і це не лише міфічне або символічне відображення, це постійна актуалізація такого досвіду в житті кожної людини та суспільства в цілому. Чи не та сама жертвність часто має місце у набутті людиною досвіду війни?

Ще однією традицією, яка в цілому існує як порогова, є кельтська. Досі в Ірландії існує загадка: «Де знаходиться центр світу?», а вірною відповіддю є: «Тут» або «Там, де ти стоїш» [11, р. 187]. Той, хто стоїть на порозі, поєднає і центр, і поріг, бо кожен крок з порога в будь-який бік приводить людину у лімінальну зону, у царину постійної трансформації, до *limit-*

experience. Ірландські перекази та легенди забороняють перетинати поріг після заходу сонця, оскільки в цей час руйнується усталений порядок, і людина може загубитися у невизначеності, навіть зникнути, втратити себе, тож маємо знову порогову ситуацію, обряд переходу. Кельтський культурний простір ніколи не був вертикальним, лише горизонтальним, тож «за своєю сутністю він є пограниччя, міжмир'я, де, на відміну від грецької культури, не боги сходять у світ людей у разі потреби, а навпаки, – люди, обрані потрапляють у сид, до інобуття. Цей світ, завжди паралельний людському, ніде, по суті, не локалізований, сид присутній всюди» [1, с. 66], отже мова знову про перехід межі, порогу, який скрізь і становить небезпеку, оскільки зазвичай є носієм табу.

В обрядах переходу табуйованим знаком переходу часто є погаємні двері – «у міській стіні, у стіні кварталу, двері будинку. Сакральна властивість у цьому варіанті локалізується не лише в порозі, нею наділяється перекладина дверей. Уся дверна коробка утворює єдине ціле» [7, р. 19], отже переступити поріг означає перейти від чужого світу до домашнього світла, від світу профанного до сакрального, тобто долучитися до нового. В культурі кельтів, зокрема, в Ірландії, була дуже розвинена система доріг, причому самі дороги були межами, порогами, сповненими табу (гейсами). Це сакральні лінії, місця пересування, які часто були шляхами до Іншого світу. Дороги Ірландії, створені жителями сиду, – особливе місце для накреслених зустрічей, для вирішальних конфліктів. Це місце, де неоднорідний міфологічний час вливається до неоднорідного міфологічного простору, формуючи лімінальну зону дороги. Отже «дорога є спеціальною лімінальною зоною для заздальгідь визначених зіткнень героя з надприродними силами» [5, р. 157]. На такій дорозі будь-яка зустріч може бути вирішальною, вести як до загибелі, так і до створення чогось нового. Класичним прикладом, схожим із грецьким міфом про сімох вождів, може бути жертвна доля короля Конаре Великого, який вийшов на дорогу в заборонений час Самайну, зустрів на ній безліч похмурих ознак, порушив усі свої гейси (табу) і загинув у будинку Да Дерга, який, очевидно, уособлював будинок мертвих [3]. Цікаво, що «Sl ghe Chualann, дорога, яка веде Конаре до його смерті... з'являється вперше в історії, яка веде героя до королівства. Іншими словами, дорога інавгураційного ритуалу перетворюється на дорогу ритуалу смерті» [5, р. 157]. Король здійснює очевидний обряд переходу і просто уособлює тут limit-experience: спочатку він з'являється в порушення всіх правил, але займає престол за правом народження; потім він перебуває на межі, перетинає пороги і гине в ім'я руйнування усталеного, але задля утвердження нового.

Тож маємо очевидне поєднання особистої трансформації, тобто набуття limit-experience через обряд переходу, який функціонує не лише на символічному рівні, але й відображає прокладання шляху іншим для можливого переживання подібного досвіду.

Середньовіччя взагалі перетворило на поріг, межу увесь величезний світ, неосвоєний людиною, а невеличкі острівці життя постали як осередки впорядкованості, визначеності. Специфіка життя людини нерозривно поєднала зміст її досвіду із матеріальними носіями, які самі при цьому були символами, достотним способом втіленням чистого переживання, набуття досвіду. Собори і церкви, придорожні хрести, образи «exempla», чистилище, образи Dance Macabre та transi tomb тощо є свідченням неподільності феноменальної реальності, в якій здійснювався досвід людини. І всі вони втілювали певною мірою індивідуалізовану силу, яка позначала безперервну трансформацію людини, її постійне перебування на порозі, у лімінальній зоні, у процесі limit-experience. Проте це потребує більш детального розгляду.

Висновки. Наведені приклади обрядів переходу (хоча вони не вичерпують усі можливі) показують, що увесь комплекс переживань людини – фізичних (тілесних), духовних, емоційних, ментальних, релігійних, соціальних тощо, – дійсно формували, з одного боку, індивідуальний досвід людини, з іншого, – забезпечували єдність феноменальної реальності в культурах традиційного типу, в яких відбувалося набуття людиною досвіду. Досвід є тим, з чого людина виходить зміненою, отже фактично досвід є майже тотожним концепту limit-experience, оскільки це є постійне перетинання меж, порогів, а традиційні культури були ними сповнені; без них неможливо було зберегти єдність людини і світу. Переживання реальності навколишнього світу та реальності власного буття мають спільне джерело; досвід і є реальність, навіть якщо вона може видаватися сконструйованою, і жоден інструмент вимірювання, фіксування або опису досвіду не має переваги перед іншими. Безумовно, залишається низка важливих складових у розумінні процесу набуття досвіду, яке не вичерпується застосуванням механізму обрядів переходу. Наприклад, окремої уваги заслуговує образ трикстера та його функції у цьому процесі. Також величезним пограниччям залишається особливий культурний простір Середньовіччя зі специфічним способом буття людини в ньому, але все це потребує окремого подальшого вивчення.

Література

1. Городиська О.М. Фігура трикстера як фундамент самосвідомості людської свободи. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. 2007. № 4. С. 63–68.

2. Есхіл. Семеро проти Фів. *Трагедії* / пер. Андрія Содомори та Бориса Тена. К. : Дніпро, 1990. С. 101–136.
3. Разрушение Дома Да Дерга. *Предания и мифы средневековой Ирландии*. М. : Изд-во Московского университета, 1991. С. 102–127.
4. Bataille, G. *Inner Experience* / trans. by Leslie Anne Boldt. New York : State University of New York Press, 1988. 210 p.
5. Bondarenko G. Roads and knowledge in Togail Bruidne Da Derga. *Studies of Irish Mythology*. Berlin : Curach bh n publications, 2014. P. 155–174.
6. Foucault M. Remarks on Marx: Conversations with Duccio Trombadori / trans. by R.J. Goldstein & J. Cascaito. New York : Semiotext(e), 1991. 87 p.
7. Gennep van, A. *The Rites of Passage* / trans. by Monika B. Vizedom and Gabrielle L. Caffee. Chicago : The Chicago University Press, 1960. 224 p.
8. Horodyska O. Care of the self as Limit-experience. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки*. 2021. № 63. С. 15–22. URL: <https://doi.org/10.26565/2306-6687-2021-63-02> (дата звернення: 26.08.2023).
9. Nancy J.L. *The Experience of Freedom* / trans. by Bridget McDonald. Stanford: Stanford University Press, 1993. 212 p.
10. Nutters D. *Beginning Again: Michel Foucault and the Limit Experience*. 2017
https://www.academia.edu/30879719/_MLA_2017_Beginning_Again_Foucault_and_the_Limit_Experience (дата звернення: 26.08.2023).
11. Rees A., Rees B. *Celtic Heritage: Ancient Tradition in Ireland and Wales*. London : Thames and Hudson, 1961. 428 p.
12. Szokolczai A. Liminality and Experience: Structuring transitory situations and transformative events. *International Political Anthropology*. 2009. Vol. 2. № 1. P. 141–172.
13. Tirkkonen S. What Is Experience? Foucauldian Perspectives. *Open Philosophy*. 2019. Vol. 2. P. 447–461. URL: <https://doi.org/10.1515/opphil-2019-0032> (дата звернення: 26.08.2023).

Анотація

Городиська О. М. Limit-experience як філософсько-антропологічний концепт. – Стаття.

В статті пропонується розглянути більш коректний підхід до розуміння досвіду людини. Людина є її досвід, тому наголошується на базовому значенні проблеми досвіду для філософської антропології та філософії в цілому. У фокусі дослідження опиняється сам досвід, а точніше – досвід-межа, тобто досвід переходу, limit-experience, оскільки лише цей аспект повною мірою висвітлює трансформаційний механізм, через який проходить людина під час набуття нею досвіду. Досвід та limit-experience розуміються як певні філософсько-антропологічні концепти, які вміщують в себе, найперше, екзистенційний та онтологічний (включно із феноменологічним) виміри. Досвід та limit-experience є глибоко індивідуальними переживаннями, але вони прокладають шляхи, створюють певну конфігурацію неподільної феноменальної реальності, яка не може бути повністю ізольованою

від інших окремих досвідів, бо переживання реальності навколишнього світу та реальності власного буття мають спільне джерело. Кожен індивідуальний досвід і особливо limit-experience завжди мають ускладнення через соціальні зв'язки, що зумовлює особливості у набутті цього досвіду. У процесі постійного переходу феноменальна реальність стає лімінальною зоною, зумовлюючи та позначаючи сутнісну трансформацію людини. Тож досвід завжди прокладає певну межу, поріг (limit) через саму людину, і вона реалізується на цьому порозі між собою попередньою та новою, отже вона постійно переживає limit-experience. Для відображення комплексного розуміння та механізму реалізації досвіду використано антропологічну концепцію А. ван Геннепа, тобто пропонується визнати структурою досвіду порядок обряду посвяти (переходу), який був однією із найважливіших форм буття та самореалізації для людини у традиційних культурах. Приклади з античної та кельтської культурних традицій демонструють, яким чином фіксувалася практика перетинання меж у відповідних суспільствах.

Досвід є реальністю; він те, з чого людина виходить зміненою, фактично досвід визнається тотожним концепту limit-experience як постійне перетинання меж і порогів, які забезпечували у традиційних культурах єдність людини і світу. За таких умов жоден інструмент вимірювання, фіксування або опису досвіду не має переваги перед іншими, отже сучасна людина може проходити ті ж самі етапи обрядів посвяти у процесі набуття власного досвіду.

Ключові слова: людина, досвід, досвід-межа (граничний досвід), limit-experience, поріг, лімінальність, феноменальна реальність, обряди переходу, традиційна культура, війна.

Summary

Horodyska O. M. Limit-experience as the philosophical and anthropological concept. – Article.

The article proposes to consider a more correct approach in human experience understanding. A human is one's experience, therefore the basic importance of the experience problem for philosophical anthropology and philosophy as a whole is emphasised. The focus of the research is the experience itself, or more precisely, the experience of limit, that is, the experience of transition, limit-experience, since only this aspect fully illuminates the transformational mechanism that a human goes through during the acquisition of experience. Experience and limit-experience are understood as certain philosophical and anthropological concepts, which include, first of all, existential and ontological (including phenomenological) dimensions. Experience and limit-experience are deeply individual experiences, but they pave the way, create a certain configuration of a indivisible phenomenal reality, which cannot be completely isolated from other individual experiences, because the experiencing of the surrounding world reality and the reality of the one's own being have a common source. Each individual experience, and especially limit-experience, always has complications due to social connections, which determines the peculiarities of this experience acquisition. In the process of constant transition, phenomenal reality becomes a liminal zone, conditioning and marking the essential transformation

of a human one. Therefore, experience always conducts a certain boundary, a threshold (limit) through the human oneself, and the last realises oneself on this threshold between the previous and the new, so human constantly experiences limit-experience. The anthropological conception of A. van Gennep is used to reflect the complex understanding and mechanism of experience realisation, i.e. it is proposed to comprehend the structure of experience as the rite of passage's order, which was one of the most important forms of being and self-realisation for a human one in traditional cultures. Examples from ancient and Celtic cultural traditions demonstrate how the practice of crossing borders was fixed in the proper societies.

Experience is reality; it is something from which a person comes out changed, so experience is recognised the identical one to the limit-experience concept as a constant crossing of limits and thresholds that ensured the unity of human and the world in traditional cultures. Under such conditions, no instrument for experience measuring, recording, or describing is superior to any other, and contemporary person may go through the same rites of passage stages in the process of one's own experience acquiring.

Key words: human, experience, limit-experience, limit, liminality, phenomenal reality, rites of passage, traditional culture, war.

УДК 165(410)(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.3>**М. В. Грицишина**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9919-1561>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії

Рівненського державного гуманітарного університету

ВЧЕННЯ Ф. БЕКОНА ПРО ПРИРОДНУ ТА ІНДУКТИВНУ ІСТОРІЮ ЯК ОСНОВУ ГНОСЕОЛОГІЧНОЇ БУДОВИ АНГЛІЙСЬКОГО ЕМПІРИЗМУ

Постановка проблеми. Філософське знання являється знанням принципово критичним. Філософ повинен постійно вносити у все здоровий скептицизм, не приймати нічого на віру, без жалю виставляти на розгляд всі свої докази та аргументи. Філософія виносить на розумний суд раціональної критики все, включаючи свої особисті форми, думки, сприйняття та уяви. Критична дистанція між тим що пізнається та тим, хто пізнає – це необхідна умова продуктивності будь-якого наукового дослідження. Філософія, що порвала з критикою, рано чи пізно вироджується в догматичну теорію, ідеологію. Однак, філософське знання і альтернативне. На будь-яке фундаментальне питання філософія має дуже велику кількість відповідей – різних, а іноді, навіть, протилежних. Але переваги кожної із цих відповідей не такі переконливі як це може здатися на перший погляд. Матеріалістична відповідь, наприклад, не завжди є вірною і прогресивною, а ідеалістична – хибна і консервативна. Тут очевидно є речі, які не можна відкинути за допомогою однієї тільки аргументації.

Філософський вибір відбувається не за допомогою логіки або ж інтелектуального розрахунку, а швидше всього разом, тут залучені логіка надання переваги, симпатії, любові.

Мета статті. Розкриття змісту трансформації вчення про природну та індуктивну історію у філософському вченні Ф. Бекона та їх впливу на основоположні концепції англійського емпіризму. Оскільки теорія Ф. Бекона передбачає, що все пізнання людини має своїм джерелом вираження почуттів, отриманих під впливом матеріальних об'єктів, що навіть в своїй фантазії людина не може вийти за межі матеріалу, що надається органами відчуттів, хоч спосіб розташування цього матеріалу може бути і довільним. По суті, в цих коротких роздумах Бекона окреслено коло ідей, на яких засновано гносеологічні будови англійського емпіризму. Але вже в Гобса ці ідеї мають чітке механістичне забарвлення. В роздумах Дж. Локка з'являються перші ознаки суб'єктивізму в трактуванні чуттєвого досвіду, які отримали повний розвиток у Дж. Берклі та Д. Юма. В будь-якому випадку Бекон стоїть вище наступ-

них інтерпретаторів емпіризму, як і в розумінні абстрагуючої діяльності розуму, яку він здійснює при раціональній обробці даних досвіду. Якщо Берклі та Юм вважали вираження розуму лише блідими копіями вираження почуттів, а універсальні поняття математики – продуктом довільної згоди людей, який не стосується досвіду, то Бекон розвиває теорію відволікання розумом загального від поодиноких речей, яке в кінцевому випадку знаходить своє вираження в законі речей, або їх «формі».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню даної філософської концепції Ф. Бекона присвячені праці таких сучасних філософів – теоретиків лібералізму – зокрема, Дж. Ролза, М. Сендела, Ф. Хайєка, роботи представників філософії постмодернізму, зокрема, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза, Р. Рорті, М. Фуко та ін. Теоретико-методологічною основою дослідження є праці історико-філософського, герменевтичного та методологічного спрямування – Г. Аляєва, О. Александрової, В. Андрущенко, І. Бичка, Н. Виноградова, С. Гогоцького, Л. Губерського, А. Конверського, С. Куцепал, Ю. Кушакова, В. Лук'янця, Ю. Михаленка, В. Татаркевича, П. Шашкевича, В. Шинкарука, В. Ярошовця та ін. А також зарубіжні дослідження – Д. Антисері, М. Вартофського, Н. Гільє, В. Гюсле, Б. Рассела, Д. Реале, Г. Скірбекка, Р. Скратона, К. Фішера та ін.

Виклад основного матеріалу. «Форма», або закон, це для Бекона відображення об'єктивно загального в речах. Чуттєве пізнання безпосередньо знайомить нас лише з явищами природи, але, щоб проникнути в їх сутність, розкрити закон явищ, необхідно їх розтлумачити. Для цього Бекон і розробляє новий індуктивний метод, який має спиратися не на випадкові, окремі «вираження» – улюблений предмет спекуляцій ідеалістичного емпіризму, – а на досвід, всебічний і підготований для узагальнення. Систематичне накопичення і попередня обробка досвіду є справою «природної історії».

Наука повинна бути заснована на досвіді, але в силу його різноманітності в ньому неможливо розібратися без відповідного підходу. Узагальнення досвіду і відкриття законів природи

доступне лише індукції, але сама індукція не може постачати матеріал для пізнання. Цим займається природна історія. Отже, перш за все необхідно підготувати достатню і гарну природну історію, яка «є основою справи». Її задача полягає в точному і неупередженому описанні фактів. Беконівська постановка питання досить глибока і не позбавлена елементів історизму. В багатьох випадках Бекон розуміє досвід людини як суспільний, перш за все ремісничо-виробничий, який передається від покоління до покоління в технічних винаходах, в творах науки і мистецтва з допомогою спеціально вироблених організаційних форм, тобто як дослід, нерозривно пов'язаний з людською практикою.

Природна історія, за задумом Бекона, складає третю частину його «Великого Відновлення Наук». Якщо минула спекулятивна філософія і спиралася на досвід, то лише випадковий. У відношенні до досвіду насамперед виявляється протилежність нового, експериментального природознавства до спекулятивної схоластики. Тому Бекон і стверджує, що початок відновлення наук «треба запозичити природній історії».

Бекон пред'являє до своєї природної історії ряд жорстких вимог, турбуючись про те, щоб накопичений в ній досвід був істинно науковим. Перша вимога полягає у строгій перевірці відібраних фактів. До цих пір ті «факти», на які посилались філософи, часто не відповідали вимозі достовірності. Деякі «вчені», каже Бекон, «прийняли для побудови чи укріплення своєї філософії якісь плітки про досвід і як би мову про нього чи його подих і приписали їм все ж значення законного свідоцтва». Але необхідно, щоб природна історія була «придатною до основ філософії», була істинною і строгою.

Якщо розповідна природна історія підкреслює відмінність досвіду від теорії, відому самостійність експериментування, то індуктивна історія віддає належне зв'язку досвіду з теорією, адже вже на цьому рівні починається узагальнення досвіду. Природна історія не тільки приділяє увагу індивідам, але й по суті трактує про види, так як завдяки існуючому в багатьох відношеннях схожості між всіма предметами, які входять в один вид, можна сказати: «якщо відомий один, то відомі й усі».

Матеріал в індуктивній історії повинен бути підготовленим до узагальнення шляхом відбору і систематизації фактів. Природна історія при наявності матеріалу «наскільки різноманітна і розсіяна, що приведе розум до спантеличеності і розладу, якщо не буде встановлено і запропоновано належним чином». Індуктивна історія характеризується «відбором і розміщенням, яке враховує подальше» і має на меті «створити надійний і зручний доступ до природи і постачати розуму доброякісний і добре підготовлений матеріал».

Індуктивна історія, на відміну від розповідної, повинна звертати увагу на причини явищ, «а не обмежуватися їх простим описом». В індуктивній історії необхідно «всебічно звертати увагу» на дослідження подібних речей, адже це «починає будувати науки». Спільне і відмінне в речах, за Беконом, встановлюється за допомогою спеціально призначених для цього таблиць. Нехай від даних досвіду до встановлення законів природи він ділить схематично на три частини: 1) природна історія; 2) таблиці і співставлення прикладів; 3) наведення. Тільки останню, третю частину прийнято називати індукцією. Однак усі три частини суттєві для тлумачення природи. Але дві перші – підготовчі для першої; тому остання повинна визначати їх зміст. Індукція має на меті відшукання законів природи, або її «форм».

Згідно Бекона, універсум в цілому не має іншої причини, крім самого себе; причиною ж будь-якого явища і будь-якої речі може бути тільки інше явище, чи інша річ. Тому-то він не схвалював тих, які шукали причину загального, та не прагнули «до пізнання причин нижчих і підпорядкованих речей».

Для позначення причин Бекон користувався відомому з часів Платона і Аристотеля терміном «форма». Основою для нього служить тлумачення форми як причини, вираженої в законі природи, або аксіомі. Для позначення причини Бекон знаходить й інші синоніми, стверджуючи, що форма і закон це «одне і те ж».

Пізнання, за Беконом, є занурення від поверхні явищ до суті речей. Форми ж повинні відрізнятися універсальністю. Причиною білизни, згідно Бекона, може бути тонка суміш води і повітря, як у снігу чи піні. Але тут назва часткова, що має конкретне втілення, тобто фізична, причина. Це не є форма, тобто загальна причина білизни, придатна для пояснення довільного її прояву, наприклад, білизни суміші повітря із скляним порошком. Конкретна причина – це «лише діюча причина, яка є не чим іншим, як носієм» форм.

Раціональний аналіз витікає з фактів через «часткові форми» до «більших форм», або найбільш абстрактних понять про речі та їх властивості. Однак, ці поняття, на відміну від абстракцій спекулятивної філософії засновані на конкретному дослідженні речей.

Хоча Бекон не зробив якихось фундаментальних природничо-наукових відкриттів (як, наприклад, Галілей і Ньютон), він може бути визнаний родоначальником досвідних наук Нового часу, тому що він висунув на перший план проблеми дослідження природи, а його велика програма багато в чому передбачила шляхи розвитку природознавства. Під впливом виробництва природознавство домоглося успіхів наприкінці XVI –

початку XVII століть. Серед передових учених уже складалося представлення про те, яким повинний бути науковий метод. Але, в цілому науці не вистачало ідейного зв'язку, продуманих організаційних форм, відмінкового методу дослідження. Яка-небудь окрема наукова дисципліна не могла вирішити загальних проблем, їх могла вирішити тільки філософія. Бекон зосередив увагу на проблемах методології з метою забезпечити подальший стійкий прогрес природознавства. «Бекон вірив, що він володіє методом, із допомогою якого завдяки індукції можна буде досягати куди кращих результатів. Він прагнув, приміром, виявити природу тіла, що на його думку (цілком слушно), полягає у швидких нерегульованих рухах невеличких частинок тіл. Згідно з тим методом, він намірявся укласти реєстри гарячих тіл, реєстри холодних тіл і реєстри тіл із різним ступенем нагрівання...» [4, с. 455]. Увага до проблем методу свідчила, що він вірно угадав переломний момент у розвитку науки, коли різко зріс вплив природознавства на виробництво і на формування світогляду.

У методологічному обґрунтуванні науки Бекон розрізняв два аспекти: 1) критичний, розрахований на подолання перешкод до пізнання, що кореняться в його соціальних і гносеологічних особливостях; 2) позитивний, що складається в обґрунтуванні необхідності введення нового методу й у його розробці. Критична частина повинна передувати позитивній. Професор Базельського університету Г. Хойсслер правильно зауважує, що раніш ніж Декарт Бекон починав філософію з руйнівної частини, з радикального сумніву.

Ф. Бекон із усією гостротою ставить проблему наукового методу пізнання, без якого «розум, наданий самому собі, у людині розважливий, терплячий і обережний, якщо вона не стримується яким-небудь забобонам, породженням загальноприйнятими думками, може дечого досягти на цьому широкому шляху, але далеко піти не може; без постійної підтримки і напрямку розум ... зовсім не здатний сам собою проникнути в таємниці природи» [5, с. 13].

Свій метод Бекон розглядає не як винахід розуму, не як продукт історичного розвитку, а як природний метод, що «є щирий і мимовільний шлях людського розуму». Людство легко зрозуміє і засвоїть його, якщо воно виконає дві необхідних умови: перша – відкине всі помилкові поняття і теорії, і друге, – якщо буде тримати свою думку у вузді і не дозволить їй відразу кидатись до самих широких узагальнень. Форма застосування свого методу Бекон не вважає незмінним, вони будуть уточнюватися і збагачуватися разом з розвитком наук: розглядаючи розум людський не тільки стосовно властивим йому здібностям, але і стосовно застосування і пристосування його до предметів

разом з винаходами пропорційно буде зростати і саме мистецтво винаходу. А основою винаходу, по Бекону, є саме метод. Тому Бекон вважає потрібним вивчення минулих помилок, тому що це загострює наш розум як знаряддя пізнання.

Бекон не заперечує ролі загальних принципів у теорії пізнання, а лише заперечує шлях їхнього виведення. В афоризмі 24 «Нового Органона» він підкреслює значення, виведених на підставі численних спостережень, загальних принципів для подальшого розпізнавання фактів: «Принципи, витягнуті з приватних фактів, у відомому порядку і при сприятливому методі ведуть легко до нових приватних фактів і в такий спосіб не дають заснути» [5, с. 24].

Висновки, отримані в результаті дослідження, можна представити так. Для Бекона наука є наука досвіду і складається в застосуванні раціонального методу до почуттєвих даних. Індукції, аналіз, порівняння, спостереження, експерименти суть головні умови раціонального методу.

Задача дослідження, за Беконем, полягає в тім, щоб вивчивши властивості, ми зуміли наслідувати природу, штучно створювати аналогічні з діючими в ній механізми для скорення природи. Але не можна обмежитися пасивним наслідуванням природі, треба змінювати наявні тіла шляхом внесення в них нових властивостей.

Критикуючи сучасну магію, що займається пророкуванням, він висуває питання про наукове передбачення, обґрунтованому на знанні властивостей і науковому досвіді.

Установлення Беконем багатьох різновидів досвіду має тільки обмежене значення. Те нове, що було висунуто в цій області Беконем і за що Маркс називає його «засновником усієї досвідченої науки Нового часу», – теоретичне обґрунтування експерименту.

Бекон указує, що його індуктивний метод різко відрізняється від індукції, що він безпідставно приписує Аристотелю, тому що той рід індукції, що задовольняється одним перерахуванням, є не більш, як дитячий метод, що веде до скоростиглих висновків і піддається найбільшій небезпеці при першій зустрічі із суперечним прикладом, узагалі ж він робить висновок на підставі занадто невеликого числа фактів і тому ж таких, котрі щохвилини зустрічаються.

Індуктивний метод Ф. Бекона включає в себе етапи збирання фактів та їх систематизацію, а також проведення експерименту.

Ф. Бекон критикує індукцію сучасних йому натуралістів, що роблять узагальнення в рамках вузької області, на невеликому числі спостережень. Ці спостереження носять випадковий характер.

Критика Беконем двох методів індукції була спрямована проти двох форм схоластичної індукції: повної і неповної.

Одна його не задовольняє, тому що не дає міцності знань, а інша – тому що не веде до широких узагальнень, що можуть розкрити закономірності природи.

Бертран Рассел називає індуктивний метод Бекона хибним «...через недостатній наголос на важливості гіпотез. Він сподівався, що просте впорядкування даних виявить слухні гіпотези, але таке трапляється рідко. Здебільшого висунування гіпотез – найважче в науковій роботі, саме для цього й потрібні найбільші здібності... Деякі гіпотези є, звичайно, необхідним вступом до збирання фактів, оскільки вибір фактів вимагає відповідного критерію» [4, с. 456].

Але ж Бекон наголошує на існуванні «...істинно корисної індукції, яка складається у відкритті і у науковому доказі, робить вибір між спостереженнями і досвідами, відокремлюючи від обраної маси шляхом належних виключень і відсікань непереконливі факти, потім, установивши достатнє число положень, вона зупиняється на підтверджуючих і вже тримається їх» [5, с. 41].

Таким чином, на думку Ф. Бекона, індуктивний метод вимагає аналітичного дослідження, в результаті якого все недостовірне, відкидається, а на основі великої кількості достовірних спостережень виводяться аксіоми і закони.

Література

1. Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії : підручник. Київ : Либідь, 2001. 408 с.
2. Гусев В.І. Західна філософія Нового Часу. XVII-XVIIIст. : підручник. Київ : Либідь, 1998. 368 с.
3. Історія філософії : підручник / Ярошовець В. І., Бичко І. В., Бугров В. А. та ін. ; за ред. В.І. Ярошовця. Київ : ПАРАПАН, 2002. 774 с.
4. Рассел Б. Історія західної філософії / Пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращука. Київ : Основи, 1995. 758 с.
5. Bacon Francis. The New Organon. CreateSpace Independent Publishing Platform (April 21, 2017). 166 p.
6. Francisci Baconi Baronis De Verulamio De Dignitate Et Augmentis Scientiarum / Francis Bacon. Wirceburgi: Stahel, 1779. 329 p.
7. The Encyclopedia of Philosophy. New York – London: Macmillan publishing, 1972. Vol. 3-4.
8. Woolhouse R. S. The Empiricists / A History of Western Philosophy. Oxford: Oxford univ. press, 1988. Vol. 5. Pp. 74–107.

Анотація

Грицишина М. В. Вчення Ф. Бекона про природну та індуктивну історію як основу гносеологічної будови англійського емпіризму. – Стаття.

У статті розглядається суттєва для сучасної філософії та науки проблема – проблема людського пізнання. Теорія Ф. Бекона передбачає, що все пізнання людини має своїм джерелом вираження почуттів, отриманих під впливом матеріальних об'єктів. Усвідомлення того,

що навіть в своїй фантазії людина не може вийти за межі матеріалу, отриманого органами відчуттів, хоч спосіб розташування цього матеріалу може бути і довільним. По суті, в цих коротких роздумах, Ф. Бекон окреслено коло ідей, на яких засновано гносеологічні будови англійського емпіризму. Наука повинна бути заснована на досвіді, але в силу його різноманітності в ньому неможливо розібратися без відповідного підходу.

Філософ широко розвиває теорію відволікання розумом загального від поодиноких речей, яке в кінцевому випадку знаходить своє вираження в законі речей, або їх «формі». Для Бекона «форма», або закон, це свого роду відображення об'єктивно загального в речах. Чуттєве пізнання безпосередньо знайомить нас лише з явищами природи, але, щоб проникнути в їх сутність, розкрити закон явищ, необхідно їх розтлумачити. Для цього Бекон і розробляє новий індуктивний метод, який має спиратися не на випадкові, окремі «вираження» – улюблений предмет спекуляції ідеалістичного емпіризму, – а на досвід, всебічний і підготований для узагальнення. Систематичне накопичення і попередня обробка досвіду є справою «природної історії».

Наука ж повинна бути заснована на досвіді, але в силу його різноманітності в ньому неможливо розібратися без відповідного підходу. Узагальнення досвіду і відкриття законів природи доступне лише індукції, але сама індукція не може постачати матеріал для пізнання. Цим займається природна історія. Отже, перш за все необхідно підготувати достатню і гарну природну історію, яка «є основою справи». Її задача полягає в точному і неупередженому описі фактів. Беконівська постановка питання досить глибока і не позбавлена елементів історизму. В багатьох випадках Ф. Бекон розуміє досвід людини як суспільний, перш за все ремісно-виробничий, який передається від покоління до покоління в технічних винаходах, в творах науки і мистецтва з допомогою спеціально вироблених організаційних форм, тобто як досвід, нерозривно пов'язаний з людською практикою.

Ключові слова: філософія, досвід, форма, метод, індукція, пізнання.

Summary

Grytsyshyna M. V. F. Bacon's doctrine of natural and inductive history as the basis of the epistemological structure of English empiricism. – Article.

The article considers a problem essential for modern philosophy and science: the problem of human cognition. F. Bacon's theory assumes that all human cognition has as its source the expression of feelings obtained under the influence of material objects. The awareness that even in one's fantasy a person cannot go beyond the material received by the senses, although the arrangement of this material can be arbitrary. In fact, in these short reflections, F. Bacon outlines the circle of ideas on which the epistemological structures of English empiricism are based. Science should be based on experience, but due to its diversity, it is impossible to understand it without an appropriate approach.

The philosopher widely develops the theory of the mind's distraction of the general from individual things, which ultimately finds its expression in the law of things, or their "form". For Bacon, "form", or law, is

a kind of reflection of the objectively general in things. Sensory cognition directly acquaints us only with the phenomena of nature, but in order to penetrate into their essence, to reveal the law of phenomena, it is necessary to interpret them. For this, Bacon develops a new inductive method, which should be based not on random, separate "expressions" – the favorite subject of speculation of idealistic empiricism – but on experience, comprehensive and prepared for generalization. Systematic accumulation and preliminary processing of experience is a matter of "natural history".

Science should be based on experience, but due to its diversity, it is impossible to understand it without an appropriate approach. The generalization of experience and the discovery of the laws of nature is available only by

induction, but induction itself cannot supply the material for knowledge. This is what natural history deals with. So, first of all, it is necessary to prepare a sufficient and good natural history, which "is the basis of the case." Its task is to accurately and impartially describe the facts. Bacon's formulation of the question is quite deep and not without elements of historicism. In many cases, F. Bacon understands human experience as social, primarily craft-production, which is transmitted from generation to generation in technical inventions, in works of science and art with the help of specially developed organizational forms, that is, as an experience inextricably linked with human practice.

Key words: philosophy, experience, form, method, induction, cognition.

УДК 172.4:1

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.4>**Т. М. Дишкант**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5026-7913>кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії

Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Я. В. ТарароєвORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0734-0804>доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії

Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙНИ З УРАХУВАННЯМ ЇЇ СУЧАСНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ З ПОЗИЦІЇ ЕТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Постановка проблеми. Згідно з відомим етичним парадоксом, сформульованим Овідієм в «Метаморфозах», людині властиво поводитися таким чином: «Бачу добро я, хвалю, але до поганого я все ж волюю». Незважаючи на усвідомлення того, що війна завжди пов'язана з крайнім ступенем насильства, що в етиці, безумовно, визнається як зло, вона залишається панівним способом вирішення суттєвих конфліктів у суспільстві. Такий стан справ особливо небезпечний у наш час, оскільки з розвитком науково-технічного прогресу та задіянням його у військово-промислому комплексі, військовий потенціал основних геополітичних гравців, при його застосуванні, здатний поставити все людство на межу виживання.

У свою чергу етика – це якраз і є вчення про організацію спільного існування, яке має регламентно-нормативним інструментарієм забезпечити не лише виживання, а й розвиток суспільства. Вона не є набором догм, а є живим, зацікавленим роздумом про докладання моральних зусиль з метою найкращого забезпечення людського гуртожитку. У цьому відношенні і є актуальним розгляд сучасної трансформації війни в етичному дискурсі, щоб мати можливість зрозуміти, куди вона спрямована – у бік гуманізації чи дегуманізації військових засобів та дій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Світова філософська думка має серйозну традицію вивчення війн. Відповідно до існуючої структуризації філософського знання на області, зайняті розглядом певної проблематики, можна говорити про онтологічні дослідження у вирішенні проблеми сутності війни, антропологічні аспекти розгляду природи людини, як джерела воєн, зусилля релігійної філософії в усвідомленні війни, як Божественного промислу і т.п.

Предметом етичної рефлексії війна стає з часів Античності. Вже у творах Платона і Аристотеля розглядаються питання, що становлять моральну

оцінку війни: чи може бути морально виправдана війна і якщо так, то в яких випадках; що означає справедливість на війні; як із етичних позицій воїн має діяти на полі бою. Специфіка світогляду Середньовіччя визначає і ракурс етичного розгляду війни. Так Августин Аврелій розглядав її як покарання за гріхи. Він розглядав низку моральних правил як критерії, що дозволяють судити, чи ця війна є справедливою чи ні. Зародження ранньобуржуазного суспільства, що супроводжувалось становленням національних держав, внесло свої корективи в етичний концепт війни. Голландський юрист та державний діяч, філософ Гуго Гроцій поєднує етичне та правове поле розгляду війни, секуляризуючи його.

Сучасна трансформація світу пов'язана з кількома найважливішими аспектами – впливом НТП на всі сфери суспільного та приватного життя, глобалізацією економіко-політичного простору, встановленням постмодерної ідеології як головної. Вплив всіх цих факторів на розгляд війни в етичному дискурсі, так чи інакше, аналізували Г. Мюнклер, Г. Шамаю, Д. Любен, Мартін ван Кревельд, М. Уолцер, Б. Оренд та ін.

Ціль. Простежити тенденції зміни етичного дискурсу у зв'язку із сучасною трансформацією війни.

Методологія. Використані інформативно-цільовий аналіз теоретичних матеріалів на тему дослідження, генеалогічний метод, метод оцінювання війни з етичних позицій.

Основна частина. Етику прийнято визначати як вчення про мораль і відносити до розділу практичної філософії, тобто до тієї галузі знань, яка, згідно з І. Кантом, основною задачею має пошук відповіді на запитання «Що людина повинна робити?». Метою практичної філософії зазвичай визначають спрямованість на досягнення блага. Особливість етики полягає в тому, що вся різноманітність як суб'єкт-суб'єктних, так і суб'єкт-об'єкт-

тних відносин розглядається під специфічним кутом зору, а саме через призму категорій «добро» та «зло». Мораль поняття багатоаспектне, вкажемо тут деякі основні з них: по-перше, її можна визначити як систему норм, що забезпечує можливість гуртожитку людини на основі доброї волі; по-друге, як прагнення до вищого блага, що підпорядковує всі проміжні цілі суб'єкта, і по-третє, як вчення про чесноти, про ту моральну основу, що дозволяє розрізнення добра і зла.

Поняття «війна» також є полемічним. «Війна – це не річ, яку можна запросто визначити категоріально», – стверджував Хофмайстер [8]. При широкому підході війну визначають як організовані дії, що здійснюються з метою нанесення максимальної шкоди противорчій стороні. У цьому плані має, наприклад, сенс знамените формулювання Гоббса «війна всіх проти всіх», яке він використовує по відношенню до природного стану людства. Залежно від задіяних засобів за такого підходу до війни можна говорити про економічну, інформаційну, культурну та інші види воєн, залежно від того, які саме засоби використовуються для заподіяння шкоди. У класичному розумінні війна – це конфлікт між політичними утвореннями (державами, політичними угрупованнями тощо), що відбувається у формі бойових дій між їхніми збройними силами. Основним засобом досягнення цілей у класичній війні є організована збройна боротьба.

Війна – явище невідбутне, вона супроводжує людство протягом усієї його історії. Історики підраховали, що за 5,5 тисячі років людської цивілізації люди жили у мирі всього 300 років – по тижню у століття. При розгляді війни зазвичай використовують два підходи: або розглядають її цілісно, як якесь специфічне соціальне явище, або концентрують увагу на її «внутрішній кухні». У першому випадку намагаються дати відповідь на запитання «чому існує війна?», а у другому – «як вона ведеться?».

Субстанційність і універсальність філософського підходу при відповіді на перше питання, призводить до здогадних онтологічних («боротьба – батько всього» Геракліт) або антропологічних («людина за природою є злою, жадібною і зіпсованою» Макіавеллі, Гоббс) причин існування воєн. Загалом по відношенню до війни можливі діаметрально протилежні ставлення – від її справдовування до категоричного засудження.

За будь-якого підходу, проте, війна – це акт насильства і як така вона здається повинна була б повністю випадати з етичного поля. Якщо етика говорить про норми, що регулюють поведінку людини так, щоб можливий був її гуртожиток з іншими людьми, то війну визначають як «протисторожство сил, які неможливо скоординувати та примирити» [8]. Тобто виникнення ситуації війни вже свідчить про поразку етики. Але незважаючи

на це, війна входить у поле зору етики вже хоча б тому, що тут обов'язково оперують парними категоріями, які відображають позитивну шкалу належного до виконання і негативну шкалу належного до уникнення. Отже, поняття «зло» також є центральним поняттям моральної свідомості. А війна оцінюється саме як зло і протиставлена щодо цього миру. Ці поняття нерозривно пов'язані діалектично. Одне не може існувати без іншого. Досліджуючи природу зла, людство може сподіватися зменшувати його, впливаючи на причини його існування, що дає змогу встановленню більш тривкого миру. Так І. Кант стверджував, що, незважаючи на те, що зіпсованість людської природи змушує людей вдаватися до насильства, почуття самозбереження, яке також невід'ємно властиве людині, спонукає її, зрештою, шляхом поступового реформування цивільного устрою та міжнародного права, перейти в стан вічного миру, що великий німецький філософ визнавав найвищим політичним благом.

Виправдання причин війни як соціально зумовленого виду людської діяльності призводить до задіяння такого поняття як «справедливість», яке так само належить як до етичного, так і до правового дискурсу, про що свідчить навіть складові частини даного слова (*с-праве-*дливність – те, що є відповідним до права). У зв'язку з цим перегином етичної та правової сфери, особливо тоді, коли пішла тенденція поєднувати правову сферу з політичною, і виникає одна із труднощів розгляду війни, як справедливої події, в етичному полі. Етика націлена на абсолютне – абсолютна, тобто загальнообов'язкова система норм, абсолютна система цінностей, у той час як політико-правова система протисторожчих сторін може істотно відрізнятись.

Грунтовне теоретичне опрацювання погляду на війну не як на безумовне зло, але як на явище, що має можливі моральні підстави, починається з праць Аврелія Августина. Він говорить про можливість справедливої війни, яка починається за умови дотримання ряду моральних правил (яких згодом отримали назву «*jus ad bellum*», у перекладі з латинського буквально – «право на війну») і ведеться відповідно до ще одного набору моральних принципів («*jus in bello*», буквально – «право під час війни»). Як зазначає він у своєму творі «Град божий»: «Заповіді "не вбивай" аж ніяк не переступають ті, хто веде війни з наказу Божого або, ті, хто будучи в силу Його законів, тобто в силу найрозумнішого і найправосуднішого розпорядження, представниками суспільної влади, карають лиходіїв смертю» [3, р. 30]. Але Аврелію Августину достатньо було класифікації існуючих спільнот людей на Град Божий (лат. *civitas Dei*) та Град Земної (лат. *civitas terrena*), що забезпечувало можливість воєнних дій з релігійних підстав. Дер-

жава ж або будується на ідеї справедливості, або перетворюється на розбійницьку зграю. З ускладненням політичної карти світу природне право різних держав доповнює позитивне право, диференціюючи та ускладнюючи політико-правову систему протиборчих сторін. Сучасні міжнародні організації навряд чи мають достатній авторитет для справедливого арбітражу. Тому у сьогоднішній, сторона, що виграла, цілком може оголосити свої мотиви вступу у війну первісно справедливими, а бажаним спертися на справжню справедливість у вищому її значенні залишається сподіватися на праведний суд божий, якщо вони віруючі люди, або на те, що історія все зрештою розсудить.

Про справедливу війну говорять не лише тоді, коли розглядають її як цілісне явище, а й тоді, коли розбирають, якими методами вона проводиться, тобто тоді, коли говорять про правила ведення війни. Як писав відомий американський політичний філософ Майкл Уолцер: «Про війну завжди судять двічі: спочатку розглядаються причини, які спонукали держави до розв'язання війни, а потім – використовуваними засоби. Перше судження має характер прикметника: ми говоримо, що ця війна є справедливою чи несправедливою. Друге має характер прислівника: говоримо, що війна ведеться справедливо чи несправедливо» [11, р. 21].

Соціокультурний простір у стані війни вимагає вироблення правил і норм, що регулюють взаємини представників протиборчих сторін, тобто свого власного етичного поля, для того, щоб не виродитись у бійню та геноцид. Таким чином етична проблема вироблення системи норм, що забезпечує можливість гуртожитку людини, в тому числі і з урахуванням того, що війна має закінчуватися мирним договором, є універсальною, але інваріантно представленою за різних соціальних станів. Так, наприклад, І. Кант у цьому відношенні давав наступні настанови: «Жодна держава під час війни з іншою не повинна вдаватися до таких ворожих дій, які унеможливили б взаємну довіру в майбутньому стані миру... Це безчесні військові хитрощі. Адже і під час війни має залишатися хоч якась довіра до способу думок ворога, бо інакше не можна укласти мир і ворожі дії перетворяться на винищувальну війну (*bellum infernale*)» [9]. При цьому ця етична рекомендація має і стратегічне значення. Як показує історія, сьогоднішній противник може завтра стати вже союзником, як це було, наприклад, у відносинах Англії, Франції та Голландії: Англія спільно з Францією боролася проти Голландії у війні 1672-1679 р.р., а через 22 роки, в 1701-1714 р.р. почалася війна за Іспанську спадщину, у якій Англія виступала разом із Голландією вже проти Франції.

Як було зазначено вище, етику не можна вважати єдиним монолітним знанням. І ситуація війни як особливого роду насильства з особли-

вою силою порушує питання про чесноти, як про моральну основу людини. Тут також стикаються із прагненням етики до вироблення універсальних норм та принципів як із проблемою. Ця проблема пояснюється багатьма факторами. Наприклад, ставлення до солдатів і ставлення до ворожих солдатів різні; принципи управління з боку військового керівництва і військового командуючого також різні, принципи управління при наступі відрізняються від принципів управління при відступі. Найчастіше вивчення такого роду питань має тенденцію спиратися на особисті враження та біографічні дані, тут же можуть допомогти і роботи публіцистично-філософського характеру. Можна тільки констатувати, що основні питання, прив'язані до понять добра і зла, насильства та миру, як правило, розглядаються у певних контекстах.

Однією з основних умов мати можливість апелювати до етичного дискурсу при описі чеснот учасників бойових дій є етично виправданий характер війни, тобто насильство буде виправдане, якщо воїн бере участь у справедливій війні. До чеснот в умовах класичної війни зазвичай відносили такі якості як милосердя до пораненого ворога, який здається у полон, до мирного населення (насильницькі дії проти беззбройних людей безчесні і прирівнювалися до злочину), відвагу, мужність, що доходить до здатності до самопожертви, що є героїзмом воїна: «Не кров, що закривавляє зброю воїна, робить його героєм, а готовність до самопожертви, що рятує всіх інших. І характеризує героя саме ця жертвовність, а не його боєдатність» [10, S. 143].

Трансформація світу під впливом науково-технічного прогресу, що проник у всі сфери життєдіяльності, породжує нові проблеми, у тому числі і в етичному полі розгляду війни. Розглянемо деякі з них.

У сучасному світі класична війна, «опинившись у лещатах між ядерною зброєю з одного боку та конфліктами низької інтенсивності з іншого» [7, р. 146], залишає геополітичну арену. Наявність ядерної зброї в основних геополітичних гравців є стримуючим фактором, перешкоджаючи прямому зіткненню щодо рівних суперників. Застосування ядерного потенціалу в бойових діях якраз і призвело б до тієї «винищувальної» війни, про яку попереджав І. Кант.

Натомість у світі зростає кількість так званих асиметричних воєн чи інакше – конфліктів низької інтенсивності. Істотний дисбаланс у військовій силі не є етичною перешкодою для застосування всієї військової сили проти противника. Більш того можливість застосування перевищуючого військового потенціалу в деяких джерелах оголошують втіленням мрії про «безкровні війни», завуваючи тим самим масштабні жертви протилежної сторони: «Різниця між голлівудськими

бойовиками та пост-модерністською війною невиразна. Війна прийнятна, тільки коли зведена до рівня відеоігри з зумовленою перемогою "хороших хлопців"» [4, р. 69].

Однак сучасна картина світу, яка є розмитотою постмодерністською ідеологією, демонструє ставлення як до безсуб'єктності не лише під час розгляду жертви, а й під час розгляду активної сторони військових дій. У сучасному етичному дискурсі актуальне обговорення проблеми моральної відповідальності операторів дронів, які вражають ворога (незважаючи на загрозу супутніх втрат серед мирного населення), і не наражаються на ризики для життя, що хоч якось виправдовує агресивні дії на війні. Адже недарма здатність наражати своє життя на небезпеку, що межує з самопожертвою, завжди раніше відносили до військової чесноти. Якщо згадати знамените порівняння Клаузевіця війни з дуеллю, то в цьому випадку дуель обертається банальним убивством. «Концептуальний генезис дрону знаходиться в контексті етико-технічної економії життя та смерті, в якій технологічна влада замінює неминучу самопожертву. Там, де, з одного боку, будуть доблесні воїни, які готові пожертвувати собою заради спільної справи, з іншого – будуть лише примарні пристрої» [6, р. 86].

І в першому, і в другому випадку відбувається виключення людини з воєнних дій, і саме в другому – як суб'єкта моралі. Знеособлення жертви полегшує прийняття цього фактору у військовому дискурсі, знімаючи з суб'єкта військової дії тягар відповідальності. Трансформація суспільства під впливом технічного прогресу дедалі більше спрямовує його рух до варварства. Як зазначив відомий французький філософ і соціолог Е. Морен, сьогодні ми спостерігаємо «варварство технічне, варварство розрахунку, яке ігнорує людське в людині, тобто людське життя, людські почуття, людські пориви, людські страждання» [2]. З удосконаленням військових засобів місце морального прогресу посідає моральна деградація. Така десуб'єктивація вільних чи мимовільних учасників воєнних дій в епоху зброї масової поразки загрожує призвести до «вічного миру лише на гігантському цвинтарі людства».

Щодо такого найважливішого етичного поняття як справедливість, то в сучасному військовому дискурсі перехід до асиметричних війн не дає можливості говорити про справедливу війну щодо «*ius in bello*». Та й щодо причин, що призвели до розв'язання війни, поняття «справедлива війна» все частіше намагаються замінити словосполученням «виправдана війна», виводячи це явище з етичного поля.

Наприкінці торкнемося ще одного моменту, що впливає на сучасну етичну рефлексію війни. Одним із найважливіших аспектів етики

є питання вищого блага, прагнення якого організує людське життя загалом як таке, що має сенс. Поняття вищого блага є одним з найбільш складних понять. Як найбільш доступні усвідомленню та досягненню критеріїв вищого блага приймалися такі як: задоволення (гедонізм), щастя (евдемонізм), користь (утилітаризм).

Сучасна війна знаходиться абсолютно в парадигмі сучасної етики утилітаризму, де користь, як найвище благо, цілком ефективно калькулюється. Подібний підхід спрямовує роздуми пошуковців на те, грою з якою сумою вигід є будь-який алгоритм дій. «Відомо, що система традиційно та потужно допомагає собі війною, щоб вижити та відновитися. Сьогодні механізми та функції війни інтегровані в економічну систему та механізми повсякденного життя» [5, р. 55]. Це відбувається і у сучасному етичному дискурсі розгляду війни.

Висновки. Незважаючи на те, що, здається, важко знайти більш протилежні предмети розгляду, як моральність та війна, аналіз показує, що було б, принаймні, непередбачливо та злочинно безтурботно за допомогою інструментарію етичної дисципліни не досліджувати сутність війни, її методи, засоби та способи ведення. По-перше, залишити без морального нормативно-регулятивного контролю даний соціокультурний та соціально-психологічний феномен, сутність якого насильство, означає допустити крайній ступінь його руйнівності, після якого якщо і буде мир, то лише подібний до того, який присутній на цвинтарі, за влучним висловом І. Канта. По-друге, не можна упускати хоч найменшого шансу позбутися війни. І це можливо лише при дослідженні її сутності, генези, структури, форм прояви. Війна – це зло, і романтизують її, як робив, наприклад, Ф. Ніцше саме у разі занепаду моралі. Не можна перемогти зло, не осягаючи його коріння.

«Ніякий прогрес не може бути абсолютно застрахований на постійний поступальний розвиток», – попереджав Е. Морен [2]. На жаль, розгляд сучасних тенденцій трансформацій війни в етичному плані призводить поки що до невтішних висновків. Такі фактори, як то науково-технічний прогрес і повсюдність постмодерністської ідеології, роблять людину надлишковим елементом сьогоднішньої картини світу, в тому числі і військової, що видно з актуалізації абсолютно нових напрямків досліджень військової етики. Наприклад, зараз активно розробляється етика дронів. Десуб'єктивація виключає гуманізм. Ситуація погіршується ще й тим, що сама етика трансформується під впливом тих самих чинників і втрачає чинність повинності, що забезпечує порядок соціального простору, рухомим стає оцінювання, «гра з яким цілком може привести до подвійних стандартів, що виключають мораль, як регулятор» [1, с. 142].

Література

1. Дишкант Т.М. Межа «я» і фактор зовнішніх обставин або метафізика свободи. *Багатомірність людини та культури у філософських ландшафтах* : монографія / О.О. Дольська, Н.Б. Годзь, О.М. Городиська, Т.М. Дишкант, Ю.С. Тагліна. Харків, 2021. С. 122–149.
2. Морен Е. К пропасти? / перекл. Г. Наумовой, 2011. URL: <https://djvu.online/file/BU2mwQvpR3Lye> (дата звернення: 01.09.2023).
3. Augustine City of God / trans. by Marcus Dods. Moscow, Idaho : Roman Roads Media, LLC, 2015. 835 p.
4. Bard A., Söderqvist J. The Netocrats – The Futurica Trilogy / trans. by Neil Smith. Stockholm : E-BOOK PRODUCTION: STOCKHOLM TEXT, 2012. 802 p.
5. Baudrillard J. Consumer Society / trans. by George Ritzer. London : SAGE Publications Ltd, 1998. 208 p.
6. Chamayou G. A theory of the drone. / trans. by Janet Lloyd. New York : The New Press, 2015. 292 p.
7. Creveld Martin van Transformation of war. New York : The Free Press A Division of Simon & Schuster Inc., 1991. 197 p.
8. Hofmeister H. Der Wille zum Krieg oder die Ohnmacht der Politik: ein philosophisch-politischer Traktat. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2001. 160 S.
9. Kant I. Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer. URL: <https://oxnzeam.de/wp-content/uploads/2015/11/kant-zum-ewigen-frieden.pdf> (дата звернення: 29.08.2023).
10. Münkler H. Kriegssplitter: Die Evolution der Gewalt im 20. und 21. Jahrhundert. Berlin : Rowohlt, 2015. 400 S.
11. Walzer M. Just and unjust wars. New York : Basic Books, 2006. 361 p.

Анотація

Дишкант Т. М., Тараров Я. В. Дослідження війни з урахуванням її сучасної трансформації з позиції етичної рефлексії. – Стаття.

У статті пропонується розглянути війну спочатку в класичному її розумінні, а потім з урахуванням тих трансформацій, які відбулися в ній під впливом фундаментальних змін у сучасній картині світу. Розгляд проводиться з позицій етики як вчення, націленого на виявлення загальнообов'язкової системи норм та передбачаючого існування системи абсолютних цінностей. Доводиться можливість та важливість оцінювання такого складного соціокультурного явища, сутністю якого у будь-якому випадку є насильство з точки зору морального підходу. Мораль при цьому є багатоаспектним поняттям. У статті враховуються наступні з них: мораль як система норм, що забезпечує можливість гуртожитку людини з урахуванням її доброї волі; як прагнення до вищого блага, що підпорядковує всі проміжні цілі суб'єкта, і як вчення про чесноти. Показано, що дослідження феномена війни діалектичним чином пов'язане з розглядом феномену миру: це парні категорії і одна не може існувати без іншої. В історичній перспективі розглянуті підходи, що становлять моральну оцінку війни, і виявлені пов'язані з ними труднощі.

Трансформація сучасного світу, яка пов'язана з впливом науково-технічного прогресу на всі сфери

життєдіяльності, глобалізацією економіко-політичного простору, встановленням постмодерної ідеології як головної, породжує нові проблеми, в тому числі і в етичному полі розгляду війни. Класична війна, стримувана найпотужнішим ядерним потенціалом основних геополітичних суб'єктів, поступово поступається місцем асиметричним війнам, чи інакше – конфліктам з низькою інтенсивністю. Асиметричність військового потенціалу протиборчих сторін вже ставить під сумнів можливість справедливих сучасних воєн. Можливість застосування військової техніки без необхідності наражати своє життя на небезпеку, породила проблему відповідальності за свої дії і поставила під сумнів існування військових чеснот. Розглядають ці проблеми у новій етичній програмі, яка називається «етикою дронів». Загалом трансформація картини сучасного світу така, що людина стає тут надлишковим елементом. Десуб'єктивація виключає гуманізм. Ситуація погіршується ще й тим, що сама етика трансформується під впливом тих самих чинників і втрачає чинність, яка забезпечує порядок соціального простору.

Ключові слова: війна, війна і мир, справедлива війна, етика, трансформація війни, десуб'єктивація сучасної картини світу.

Summary

Dyshkant T. M., Tararoyv J. V. The study of war taking into account its modern transformation from the standpoint of ethical reflection. – Article.

The article proposes to consider the war first in its classical understanding, and then taking into account those transformations that took place in it under the influence of fundamental changes in the modern picture of the world. The review is conducted from the standpoint of ethics as a teaching aimed at identifying a universally binding system of norms and presupposing the existence of a system of absolute values. The possibility and importance of evaluating such a complex sociocultural phenomenon, the essence of which in any case is violence from the point of view of a moral approach, is proved. At the same time, morality is a multifaceted concept. The article takes into account the following of them: morality as a system of norms that ensures the possibility of a person's dormitory, taking into account his good will; as a desire for the highest good, which subordinates all the intermediate goals of the subject, and as a doctrine of virtues. It is shown that the study of the phenomenon of war is dialectically related to the study of the phenomenon of peace: these are paired categories and one cannot exist without the other. In the historical perspective, the approaches that make up the moral assessment of the war are considered, and the difficulties associated with them are revealed.

The transformation of the contemporary world, which is connected with the influence of scientific and technical progress on all spheres of life, the globalization of the economic and political space, the establishment of postmodern ideology as the main one, gives rise to new problems, including in the ethical field of consideration of war. Classical war, restrained by the most powerful nuclear potential of the main geopolitical entities, is gradually giving way to asymmetric wars, or otherwise – low-intensity conflicts. The asymmetry of the military

potential of the opposing sides already calls into question the possibility of just contemporary wars. The possibility of using military equipment without the need to put one's life in danger gave rise to the problem of responsibility for one's actions and called into question the existence of military virtues. A new ethics program called "drone ethics" addresses these issues. In general, the transformation of the picture of the modern world

is such that man becomes a redundant element here. Desubjectification excludes humanism. The situation is worsened by the fact that ethics itself is transformed under the influence of the same factors and loses its validity, which ensures the order of the social space.

Key words: war, war and peace, just war, ethics, transformation of war, desubjectivation of the modern picture of the world.

УДК 141.319.8

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.5>

І. З. Дуцяк

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8751-4001>доктор філософських наук, професор,
професор кафедри туризму

Національного університету «Львівська політехніка»

АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФІЇ ТУРИЗМУ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Упродовж останніх десятиліть словосполучення «філософія туризму» доволі часто трапляється у наукових та навчальних працях як в галузі філософії, так і в галузі туризмознавства. Автори по-різному розуміють згадану словосполучення. Тому цілком доцільно належно обґрунтувати концепцію філософії туризму як галузі знань, обґрунтувати можливість її (цієї галузі знань) існування як такої. Водночас словосполучення «філософія туризму» є елементом в переліку «філософія + якийсь іменник в родовому відмінку» (наприклад, філософія природи, філософія права, філософія історії, філософія науки і т. ін.). Цей перелік почав формуватися з виникненням філософії і пов'язаний з практично вічною для філософії проблемою – тлумачення її предмета. Тож аналіз змісту поняття «філософія туризму», зумовлює потребу визначитись і щодо розуміння предмета філософії. Згідно з цими міркуваннями, внесення ясності щодо словосполучення «філософія туризму» і теоретично, і практично важливе як для філософії, так і для туризмознавства. Зазначена проблематика стала предметом дослідження, результати якого викладено далі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Насамперед з'ясуємо головні значення, в яких вживають словосполучення «філософія туризму», яким чином зв'язують філософію і туризм.

1. До найбільш дотичних щодо філософії можна було б віднести праці, в яких явище туризму використовують у філософському аналізі, предметом якого є не туризм, а загальніше – соціальна філософія. Це, для прикладу, такі праці як «Турист. Нова теорія бездільного класу» Діна Макканела [1] і «Філософія туриста» Хірокі Азума [2].

У праці «Турист. Нова теорія бездільного класу» (перше видання якої було оприлюднене у 1976 році) автор прагне обґрунтувати ідею, що диференціація людей за їх спроможністю до туристичних подорожей та практикуванням цих подорожей належить до суттєвих ознак статусу людини в суспільстві, яка, отже, детермінує багато інших ознак. Принагідно можна зауважити, що така ідея видається недостатньо обґрунтованою, однак аналіз цього не є предметом нашого пошуку.

У праці «Філософія туриста» Х. Азума продовжує аналіз суспільства (який він використував у попередній праці), згідно з поділом його членів на три групи: 1) сільські мешканці, які не практикують ознайомлення з іншим середовищем у формі подорожей; 2) кочівники, які постійно подорожують, але не прив'язані до якогось конкретного середовища і 3) туристи, які, і переймають досвід чужих культур (ознайомлюючись з ними під час подорожей), і, водночас, прив'язані до деякого середовища. Автор намагається встановити зв'язки між категорією постмодернізму «інший» і поняттями «кочівник», «турист».

2. Інша категорія праць, в яких поєднано слова «філософія» і «туризм» – це низка публікацій за темою «філософія туризму», в яких аналізують туризм як явище, чи окремі його компоненти [3–11]. Щодо згаданого підходу доцільно взяти до уваги те, яким чином тлумачать зміст поняття «філософія туризму», зокрема, чи тлумачать його як розділ філософії.

Розгляньмо перший з двох варіантів, тобто, коли філософію туризму тлумачать як розділ філософії. Є підстави для думки, що такі розділи філософії як філософія історії, права, науки і т. ін. належать до історичного минулого філософії [12]. Праці з такою назвою переважно містять аналіз найзагальніших методологічних проблем чи фундаментальних понять цих наук. Тому доцільніше, щоб такі галузі знань були предметом пізнавальної діяльності не філософів, а істориків, правників, науковців та ін., тобто фахівців спеціальних (часткових) наук. Доцільніше також називати такі галузі знань згідно з аналізованою в них проблематикою, наприклад, методологічні проблеми історії, права, туризмознавства.

Огляньмо як історично виникли такі науки як натурфілософія, філософія історії, філософія права та інші подібні до них. В античній Греції усіх, хто відрізнявся підвищеною допитливістю, називали філософами (ті, хто люблять пізнавати) – отже, це категорія людей, яка отримувала задоволення від пізнавальної діяльності, і тому перетворювала її на головне своє заняття. Однак, всі вони реалізували свою допитливість у різних предметних областях, у різних галузях знань.

Згідно з цим, згаданий прошарок допитливих людей було поділено на тих, хто займається першою філософією – найзагальнішими ознаками світу (це сьогодні і мала б бути філософія), і тих, хто займається об'єктами, виокремленими за якими-сь специфічними ознаками (це часткові галузі знань, такі як математика, астрономія, фізика, біологія та ін.). Оскільки представники першої філософії здобували найзагальніше знання, вони вважали, що це є найголовніше знання, і тому саме їм належить диктувати фахівцям з часткових наук найважливіші принципи їхніх наук. Однак, з часом, виявилось (і це стало особливо помітно в XIX ст.), що науковці самі здатні здобувати підтверджуване знання в своїх галузях, тоді як спроби філософів сформулювати якісь директивні пояснення для щораз глибше розвинутих спеціальних наук у працях під назвами *філософія природи* та ін. виявлялись хибними. У підсумку стало очевидним, що ці розділи філософії (як претензії філософів на відкриття істин в усіх галузях знань), є необґрунтованими. Після цього згадані філософії будь-чого втратили сенс як філософські дисципліни, однак частина філософів, чи то за інерцією, чи то з якихось інших причин (їх можна назвати низку), продовжують цю філософську традицію.

Тому, в підсумку, сучасна філософія містить три види наук:

А. Найзагальніші знання про світ (це тотожне знанням про світ як щось цілісне). Це онтологія (чи за іншою назвою метафізика).

В. Спеціальні науки, які ще не відокремились від філософії. Це, для прикладу, етика, естетика, релігієзнавство, культурологія. (Є підстави вважати, що політологія і психологія вже відокремились від філософії – і там, і там виконують емпіричні дослідження; крім того, самостійний статус цих дисциплін утверджений тим, що в частині університетів створені факультети політології та психології).

С. Філософські дисципліни-рудименти, тобто псевдонауки, такі як філософія історії, філософія права, філософія природи, філософія спорту і т. ін. (Такі дисципліни є рудиментами, якщо філософ намагається робити якісь відкриття, для прикладу, в галузі права, діючи як філософ). Водночас, якщо тлумачити ці дисципліни як аналіз фундаментальних понять, методологічних проблем не як розділу філософських знань, а як розділу тієї чи іншої науки, для прикладу того ж таки права, тоді ця наука, хоч і під неоднозначною назвою, має сенс (однак вже не як філософська наука).

До теми про розділи філософії на зразок філософії природи, філософії історії, філософії права, філософії спорту, філософії торгівлі, філософії кулінарії та подібних інших доцільно додати таке.

Цей перелік можна продовжувати доповнюючи слово «філософія» довільними словосполученнями, а отже й такими як «філософія сірникової етикетки», «філософія правого шнурка з лівого черевика», «філософія дирки в бублику»... Оскільки кількість словосполук у будь-якій сучасній мові є практично безмежна, то й кількість подібних розділів філософії також має бути безмежною, що, очевидно, позбавлене здорового глузду. Водночас відсутній однозначний критерій – чому філософію права й філософію історії доцільно вважати повноцінними філософськими дисциплінами, а філософію телеграфного стовпа чи зеленої парасолі – ні.

У цьому контексті доцільно звернутися до теми предмета філософії. Зокрема, в одній з попередніх публікацій автор цієї статті обґрунтував таке тлумачення філософії, згідно з яким, наведені недоречності не виникають [13]. Йдеться, зокрема, ось про що (без уміщення аргументації з публікації [13]). Головною під час окреслення предмета філософії взято думку, що філософія є там, де міркують найзагальнішими поняттями. Перетворивши це в дефініцію, отримуємо – предметом філософії є найзагальніші ознаки (властивості й відносини) всього, що існує (і в сенсі всього, як цілісності, і в тому сенсі, що який би фрагмент, частину всього, що існує, ми не взяли, йому будуть притаманні ті чи інші прояви згаданих найзагальніших ознак).

У чомусь подібним до щойно наведеної дефініції є те пояснення предмета філософії, на яке часто можна було натрапити в підручниках з філософії радянської доби (предметом філософії є найзагальніші властивості природи суспільства й пізнання). Однак між цими дефініціями є дуже суттєва відміна. Структура філософії радянської доби містила саме ці розділи (діалектичний матеріалізм як філософія природи, історичний матеріалізм як філософія суспільства, і діалектико-матеріалістична теорія пізнання), водночас згідно з запропонованим в роботі [13], до філософії потрапляють лише найзагальніші ознаки (атрибути і найзагальніші закони) всього, що існує, тобто онтологія, а всі решта спеціальні галузі знань повинні бути поза філософією, тобто предметом аналізу вузьких фахівців у цих спеціальних галузях. Згідно з цим, ані знання про природу чи суспільство, ані знання про пізнання не повинні бути предметом «чистих» філософів (згідно з підходом, обґрунтованим у праці [13]).

Розгляньмо інший варіант, тобто, коли філософію туризму тлумачать не як розділ філософії, а як набір знань, потрібних для фахівців у галузі туризму.

Огляньмо, про що пишуть у виданнях з філософії туризму. У згаданому навчально-науковому виданні *Філософські нариси туризму* [4] предметом дослідження є: аналіз та дефініція явища

туризму (це стало предметом переважної більшості статей), значення туризму для людини та спільноти, етика туризму.

Подібна проблематика стала також предметом аналізу в монографії *Філософські проблеми туризму* [6]. Головними темами цієї монографії є з'ясування суті та дефініція явища туризму (розділ 2), естетичні аспекти туризму (розділ 3) та етика туризму (розділ 4). Перший розділ містить аналіз поняття *філософські проблеми туризму*.

Низка дослідників ґрунтуються на тому, що знання філософії може бути використане в галузі туризму для розв'язання тих чи інших проблем, які виникають у цьому виді підприємництва. Наприклад, Ї Ванг [7] обґрунтовує думку, що розуміння китайської філософії можна використати для підвищення ефективності прийняття рішень в туристичному підприємстві, враховуючи, зокрема, поведінку різних зацікавлених сторін. Згідно з Ї Вангом, у сучасному Китаї співіснують (мабуть більшою мірою на конкурентних засадах) три напрями філософії: 1) конфуціанство у тому варіанті, який сформувався після першої культурної революції; 2) китайська комуністична філософія і 3) сучасна західна філософія. Ці філософські напрями різним чином визначають поведінку людини, в тому числі в галузі туризму.

Віншій праці [10] натрапляємо також на подібний до попереднього прагматичний підхід, який проявився в аналізі спроб використання філософської системи індусів «Трі Кая Парісудга» для налагодження коректних стосунків між гостями і господарями дестинації (в одному з поселень Балі).

3. Дуже часто словосполучу «філософія + іменник в родовому відмінку» вживають метафорично. Наприклад, коли вживають слово «філософія» у словосполучці «філософія фірми», то цією словосполучкою позначають головні засади діяльності фірми. Подібне вживання словосполучки «філософія туризму» є досить поширеним [14–21]. У таких випадках, для уникнення неоднозначності доцільніше вживати слова саме з тими значеннями, які (значення) намагаються вкласти в слово «філософія» (тобто «теорія», «засади», «концепція», «підхід», «головні ідеї» та ін.) і використовувати їх у назві, а не «напускати туману», тобто надавати напускної вагомості словом «філософія» (яке в такому контексті вжите в сенсі чогось «найважливішого», «найзагальнішого», «підставового», «засадничого», «теоретичного»).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, які стали предметом цього дослідження. Якщо адресатом дисципліни «філософія туризму» є підприємець туристичної галузі, то вона може мати сенс і користь для цього підприємця тоді, коли міститиме знання, важливе для успіху його фахової діяльності. Це можуть бути

соціально-психологічні знання щодо типології та поведінки туристів, знання з етики туризму, знання з оцінювання ступеню естетичної привабливості туристських приваб, знання з соціології туристів, тобто знання з низки гуманітарних наук, частину з яких сьогодні відносять до філософських. Сюди, зокрема могли б входити знання з соціальної філософії, філософської антропології, філософії культури. Виходячи з міркувань запропонованого автором тлумачення предмета філософії, ці галузі знань не мали б відноситись до філософських. Водночас такі знання потрібні підприємцю сьогодні, і доки надання таких знань підприємцям туристичної галузі не налагоджене поза межами філософії, їх треба надавати, а для цього – принаймні, систематизувати зазначені знання. Водночас, перш ніж систематизувати знання з філософії туризму, доцільно виокремити і обґрунтувати окремі блоки, які мали б міститися в цьому масиві знань. Під час огляду досліджень з філософії туризму, з'ясовано, що чи не найменш розробленою є проблематика, яка стосується філософської антропології та соціальної філософії (в контексті туристичної проблематики). В одному з небагатьох досліджень [5] автор стверджує, що філософія природи й антропологія належать до головних підстав філософії туризму, розглядаючи туризм як форму антропологізування природи. Водночас, є низка інших сегментів антропології, які не менш важливі для галузі туризму, для прикладу, типи людей та їх поєднуваність. Особливістю туристських спільнот є те, що туристські групи є тимчасовими, у них потрапляють люди, які нерідко, в умовах буднів не поєднувалися б у групу, оскільки ступінь їхньої несумісності є надто високим. Тож предметом дослідження став один із блоків знань, недостатньо досліджених у сучасних суспільних науках, а саме, типологія і поєднуваність людей у туристських спільнотах.

Метою статті є розроблення загального підходу до типологізування людей, які є учасниками туристичних взаємодій, та до оцінювання їхньої поєднуваності. Ці знання, сформульовані в контексті філософії туризму, безумовно матимуть значно ширше поле застосувань.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Для типологізування людей, які можуть бути поєднані в туристській групі, узято ті властивості людей, несумісність в яких може призводити до дуже гострих конфліктів. До таких властивостей віднесено (не в порядку гостроти конфліктів, до яких може призвести несумісність у цих властивостях) такі: 1) світоглядна належність; 2) рівень культури; 3) етно-культурна ідентичність; 4) соціально-економічні відмінності; 5) структура потреб (за парадигмою структури дозвілля, згідно з пірамідою Джея Брайяна Неша [22]).

Розгляньмо, насамперед, кожен з цих властивостей, щоб після цього сформулювати загальний підхід до детермінант поєднуваності людей. У першу групу віднесено світоглядну належність. Величезний набір різних світоглядів зумовлений тим, що переважна більшість спільнот, які проживають в тій чи іншій країні, не є гомогенними за світоглядом. У багатьох випадках у межах однієї країни може бути багато носіїв найрізноманітніших релігійних світоглядів, коли людина є невіруючою, то вона може бути прибічницею різних філософських світоглядів (онтологічних концепцій), або ж різних стихійно сформованих (через індуктивне узагальнення особистого досвіду) світоглядів. Відмінність між світоглядами може бути джерелом дуже гострих конфліктів (залежно від толерантності концептуальних засад світоглядної доктрини і від толерантності її носія).

Не менш гострою є несумісність між людьми різного культурного рівня. Це проявляється у відмінностях як у формах виробничої діяльності людини, так і в дозвіллі. Такі люди не можуть мати спільних інтересів, якщо ж спільний інтерес є, наприклад, у разі, якщо це члени однієї сім'ї, то форми спільної діяльності є дуже обмежені, а водночас і кількість та сила зв'язків є малою.

Третью суттєвою відмінністю (чи однаковістю) є етно-культурна ідентичність. У деяких формах взаємодії (якщо йдеться про співробітників на виробництві однаково зацікавлених в успіху цього виробництва) ці відмінності можуть бути несуттєвими. Водночас, якщо спільноти перебувають в конфлікті, то це може бути джерелом конфлікту між членами групи, належними до ворогуючих етносів. Якщо це мешканці одного готелю; клієнти одного закладу харчування; члени однієї туристичної групи; туристи, що відпочивають на одній дестинації, то це є ризик гострих конфліктів.

Четверта відмінність між людьми – соціально-економічна ідентичність. Спектр подібних ідентичностей містить багато різних типів, однак очевидно, що людина, яка користується іншою, є несумісною з людиною, з якої користаються; людина, яка здобуває на прожиття працю, є несумісною з людиною, яка шахрайством чи грубою силою привласнює чуже.

До п'ятої відмінності віднесено структуру потреб. Несумісність в структурі потреб може бути достатньою для цивілізаційного взаємонесприяття. Згідно з пірамідою Джея Брайяна Неша, відмінність у дозвіллі може полягати в тому, що одна людина має потребу самореалізації в творчості, тоді як інша – ні. Це можна пояснити на такому прикладі. Якщо людина сприймає час, проведений на роботі, як втрачений; якщо вона не допускає безоплатне продовження роботи після

роботи (заряди власного задоволення); якщо після виходу на пенсію, вона не знає чим зайнятись, то в цієї людини не сформована потреба самореалізації в якомусь напрямі діяльності, потреба досягнути якихось змін у цьому напрямі діяльності. Така людина буде несумісною з тим, для кого робота і хобі співпадають.

Сформулюємо принцип поєднання окремих індивідів (подібно до поєднання хімічних елементів такі правила можна було б назвати правилами соціальної валентності). В усіх наведених прикладах поєднуються ті, хто має однакоvu ідентичність. Отже підставою для взаємопритягання у цьому контексті є не доповнення, а тотожність. Водночас компонент відмінності все ж відіграє роль у соціальному притяганні. Для прикладу, якщо дві особи зацікавлені в досягненні якоїсь спільної мети, то їм цікаво бути разом у тій мірі, в якій кожен з них може повідомити іншому те, що той не знає і в цьому контексті взаємодоповнення в односпрямованій діяльності притягає людей.

Знання щодо соціальної поєднуваності, нарис яких подано щойно, є практично важливими не тільки для працівників галузі туризму. Водночас, це напрям антропології, який є важливим кожній людині в її особистому житті.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків. На підставі виконаного дослідження можна зробити висновки і стосовно філософії, і стосовно галузі туризму. Щодо філософії доцільно зазначити таке.

Австрійський позитивіст, фахівець у галузі наукознавства Філіп Франк відзначив свого часу, що сформувався прислів'я – вчені знають багато про невелику кількість, тоді як філософи знають мало про велику кількість (пізнаваних об'єктів). Іншими словами (гіперболізуючи), для прикладу, фізик знає все про ніщо, тоді як філософ знає ніщо про все. Очевидно філософії треба відмовитись від прагнень охопити безмежність, і подібно до інших наук обмежитись вузькою онтологічною проблематикою, тобто знанням про світ як ціле, його загальних властивостей і законів, що призведе також до зменшення плутанини понять з філософіями різної всячини.

Щодо дисципліни *філософія туризму*, вона може мати сенс і користь для підприємця в галузі туризму тоді, коли міститиме знання, важливе для успіху його фахової діяльності. Це можуть бути соціально-психологічні знання щодо типології та поведінки туристів, знання з етики туризму, знання з оцінювання ступеню естетичної привабливості туристських приваб, отже, комплекс знань про людину, структура і наповненість якого повинна стати джерелом подальших досліджень. Одним з блоків таких знань повинно бути знання про типи людей та їхню поєднуваність.

Література

1. MacCannell D. *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*. University of California Press, 1999. 221 p.
2. Azuma H. *Philosophy of the Tourist*. Urbanomic, 2023. 255 p.
3. Філософія туризму / за ред. В. С. Пазенка. Київ : Кондор, 2004. 268 с.
4. Філософські нариси туризму: науково-навчальне видання / за ред. д. філос. наук, професора, члена-кореспондента НАН України В. С. Пазенка. Київ : Український Центр духовної культури, 2005. 328 с.
5. Kosiewicz J. The anthropological background of the philosophical reflection on nature and tourism. *European Journal for Sport and Society*. 2008. Vol. 5 (2). P. 143–151.
6. *Philosophical Issues in Tourism* / Edited by John Tribe. Bristol, Buffalo, Toronto : Channel View Publications, 2009. 302 p.
7. Wang Y. Chinese philosophy and tourism development: a case study of Hangzhou. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*. 2011. Vol. 5. Iss 1. P. 92–100. URL: <http://dx.doi.org/10.1108/17506181111111799>.
8. Graham M. S. Understanding tourism: once more Greek philosophy to the rescue. *Tourism Recreation Research*. 2015. 40:2. P. 262–264. URL: <http://dx.doi.org/10.1080/02508281.2015.1057000>.
9. Гринів О. Філософія туризму. Львів : ПАІС, 2017. 200 с.
10. Rosalina P. D. The Implementation of Hindu Philosophy "Tri Kaya Parisudha" for Sustainable Tourism in Munduk Village. *JUMPA*. Vol. 3, No 2. Januari 2017. P. 223–237.
11. Sharma N. P. Meditation Tourism, Buddhist Philosophy in Practice: A Case Study of Lumbini, Nepal. *The Gaze Journal of Tourism and Hospitality*. 2020. 11:1. P. 37–59.
12. Дуцяк І. З. Аналіз обґрунтованості концепції дисципліни філософія туризму // Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід : матеріали XII Міжнар. наук. конференції присвяченої 15-річчю кафедри туризму, Львів, 12–14 жовтня 2018 р. Львів, 2018. С. 96–101.
13. Дуцяк І. З. Аналіз відношення між філософією і наукою засобами логіки. Вісник Львівського університету. Філософські науки. Львів, 2000. Вип. 2. С. 6–15.
14. Tyler D., Dangerfield J. M. Ecosystem Tourism: A Resource-based Philosophy for Ecotourism. *Journal of Sustainable Tourism*. 1999. 7:2, P. 146–158. URL: <http://dx.doi.org/10.1080/09669589908667332>.
15. Oktadiana H., Chon K. Educational philosophy: Grounding the tourism curriculum. *Annals of Tourism Research*. 2016. Vol. 57. P. 236–239. URL: <http://dx.doi.org/10.1016/j.annals.2016.01.006>.
16. Pauline J. Sheldon, Roberto Daniele (eds.) *Social Entrepreneurship and Tourism. Philosophy and Practice*. Springer International Publishing, 2017. 332 p.
17. Andriotis K. Degrowth in tourism: conceptual, theoretical and philosophical issues. CABI, 2018.
18. Cohen E. The philosophical, ethical and theological groundings of tourism – an exploratory inquiry. *Journal*

of Ecotourism. 2018. URL: <https://doi.org/10.1080/14724049.2018.1522477>.

19. Serdane Z. Slow Philosophy in Tourism Development in Latvia: The Supply Side Perspective. *Tourism Planning & Development*. 2019. DOI:

10.1080/21568316.2019.1650103.

20. Sperling D. Suicide Tourism: Understanding the Legal. *Philosophical and Socio-Political Dimensions*. Oxford, United Kingdom : Oxford University Press, 2019. 188 p.

21. Ince E., Iscioglu D., Ozturen A. Impacts of Cittaslow philosophy on sustainable tourism development. 2020. DOI:10.1108/OHI-04-2020-0011.

22. Nash J. B. *Philosophy of Recreation and Leisure*. Saint Louis. 1953. 222 p.

Анотація

Дуцяк І. З. Антропологічні аспекти філософії туризму. – Стаття.

У результаті аналізу контекстів використання терміна «філософія туризму» виявлено такі основні значення: 1) розділ філософії (тобто знання для філософів); 2) інформація зі сфери туризму; 3) метафора (у значенні «загальні знання», «методологія», «концепція», «підхід», «принципи діяльності», «теорія», «основні ідеї»). У контексті аналізу стану та предмету «філософія туризму», обґрунтовано, що ця галузь знань повинна містити комплекс інформації, необхідної для успішного підприємництва в туризмі. Антропологія є одним із маловивчених блоків знань, необхідних споживачам філософії туризму. Предмет дослідження це ті властивості людей, які визначають їх сумісність. Така тема актуальна для значно ширшої сфери людської взаємодії, включаючи інтереси особистого життя. Мета статті розробити загальний підхід до типології людей, які є учасниками в туристичних взаємодіях і до оцінки їх сумісності. Для типологізації людей, які можуть бути об'єднані в туристську групу, беруться ті властивості людей, несумісність яких може призводити до дуже гострих конфліктів. До таких властивостей відносяться: 1) світоглядна приналежність; 2) рівень культури; 3) етнокультурна ідентичність; 4) соціально-економічні відмінності; 5) структура потреб (за парадигмою структури дозвілля, за пірамідою Джея Брайна Неша). Це виправдано, що ті люди, які мають однакову ідентичність, поєднуються без конфлікту. Тому основою взаємного тяжіння в цьому контексті є не взаємодоповнюваність, а тотожність. У той же час компонент відмінності все ще відіграє роль у соціальній привабливості. Наприклад, якщо двоє людей зацікавлені в досягненні якоїсь спільної мети, то вони зацікавлені бути разом настільки, наскільки кожен з них може розповісти іншому те, чого він не знає, і в цьому контексті взаємодоповнення в односпрямованій діяльності приваблює людей. Обґрунтовано, що для правильного розуміння статусу та предмета філософії туризму важливо мати правильне пояснення предмета філософії.

Ключові слова: філософія туризму, філософська антропологія, типи туристів, соціальна сумісність (валентність), предмет філософії, предмет філософії туризму.

Summary

Dutsiak I. Z. Anthropological aspects of the philosophy of tourism. – Article.

As a result of the analysis of the contexts of the use of the term "philosophy of tourism", the following main meanings were revealed: 1) the section of philosophy (that is, knowledge for philosophers); 2) information from the field of tourism; 3) metaphor (in the sense of "general knowledge", "methodology", "concept", "approach", "principles of activity", "theory", "main ideas"). In the context of the analysis of the status and subject "philosophy of tourism", it is justified that this branch of knowledge should contain a set of information necessary for successful entrepreneurship in tourism. Anthropology is one of the understudied blocks of knowledge needed by consumers of the philosophy of tourism. The subject of research is those properties of people that determine their compatibility. Such a topic is relevant for a much wider sphere of human interaction, including the interests of personal life. The purpose of the article is to develop a general approach to the typology of people who are participants in tourist interactions and to the assessment of their compatibility. To typologize

people who can be combined in a tourist group, those properties of people whose incompatibility can lead to very sharp conflicts are taken. Such properties include the following: 1) worldview affiliation; 2) level of culture; 3) ethno-cultural identity; 4) socioeconomic differences; 5) the structure of needs (according to the paradigm of the leisure structure, according to Jay Brian Nash's pyramid). It is justified that those people who have the same identity combine without conflict. Therefore, the basis for mutual attraction in this context is not complementarity, but identity. At the same time, the difference component still plays a role in social attraction. For example, if two people are interested in achieving some common goal, then they are interested in being together to the extent that each of them can tell the other what he does not know, and in this context, mutual complementarity in unidirectional activity attracts people. It is justified that for a correct understanding of the status and subject of the philosophy of tourism, it is important to have a correct explanation of the subject of philosophy.

Key words: philosophy of tourism, philosophical anthropology, types of tourists, social compatibility (valence), subject of philosophy, subject of philosophy of tourism.

УДК 316.343-054.5:001(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.6>

І. А. Заводовський

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-1689-4731>

кандидат політичних наук,

докторант

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ ВІДПОВІДАЛЬНОГО ГРОМАДЯНСТВА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЦИФРОВОЇ КУЛЬТУРИ

Постановка проблеми. Людство щорічно стикається з новими та видозміненими явищами та процесами, що активно впливають на трансформацію соціальної архітектури. Цей вплив має як негативні, так і позитивні наслідки, проте наявні знання та сучасні підходи дозволяють нам оцінити більшість наслідків в кращому випадку в середньостроковій перспективі. Досвід та результати, які людство набуло впродовж індустріальної революції, а також швидкість з якою розвиваються події під час інформаційної революції, дають підстави побоюватись самих негативних наслідків. Це стає основним рушієм у пошуці та формуванні новітніх філософських концепцій з реалізації завдань становлення та розвитку наявних та майбутніх поколінь відповідальних громадян, що б зуміли мінімізувати негативні впливи новітніх викликів XXI століття.

Одне з основних явищ, що активно вплинуло та нарощує вплив на трансформацію соціальної архітектури є мережа Інтернет. Взаємодія людства з інтернетом спричинила виникнення абсолютно нової неподібної до того культури – цифрової. Зародження цифрової культури вплинуло на активний розвиток діджиталізації, метавсесвіту, індустрії 4.0 та багато іншого. Глобальна світова конкуренція призвела до того, що технології почали видозмінюватись зі швидкістю яка не дозволяє людям повною мірою відрефлексувати на ці зміни. Визнані світові інтелектуали все частіше констатують, що не впевнені, що зміни які сьогодні відбуваються не можуть мати фатальні наслідки у не такому вже й далекому для людства майбутньому.

Мета статті – визначити вплив цифрової культури на сучасні соціокультурні процеси. Проаналізувати роль та місце феномену відповідального громадянства у сучасних соціокультурних процесах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив інформаційного суспільства на сучасність та роль у цьому відповідального громадянства, соціальні характеристики віртуального простору та його новітні тенденції досліджували Ж. Бодріяр, Ж. Делез, Ф. Фуко, С. Жижек, У. Еко та ін.

Цікавими для нас є праці американського дослідника Е. Таунсенда, який комплексно проаналізував зміну рівнів соціальної взаємодії під впливом новітніх технологій, зокрема новітні форми організації населення великих міст та описав деякі концепції відповідальності [15].

Певна рамка наукової та політичної дискусії стосовно перспектив розвитку відповідального громадянства за допомогою освітніх елементів була започаткована у Звіті експертної групи з наукової освіти перед Європейською комісією [14].

Звіт став основою цілого міжнародного академічного напрямку дискусії про відповідальне громадянство де автори досліджують, зокрема, важливість наукової освіти у вихованні відповідальних громадян. Так в роботі Ц. Малмберга та А. Урбаса наукова освіта окреслюється як потенційно важливий чинник становлення цінностей відповідального громадянства, але сам цей потенціал в освітніх системах ще не розкритий повною мірою [11]. Дотичний вплив на становлення відповідального громадянства визначає турецький науковець М. Озден [13].

Аналіз вітчизняної літератури демонструє, що проблематика відповідального громадянства є відносно новою для українського соціогуманітарного дискурсу, проте в останні кілька років можна відзначити значний доробок, що вклали українські вчені у розробку даної проблематики. Зокрема, можемо відзначити ряд праць, що вийшли у рамках роботи кафедри ЮНЕСКО з наукової освіти, Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова [1], [9], [10].

У рамках згаданого дискурсу корисна робота Д. Свириденка, у своїй праці він дійшов висновку, що розробка проблеми розвитку відповідального громадянства представлена фрагментарно, у вигляді окремих наукових розвідок. Відсутність цілісних досліджень, які б поєднували окремі дослідницькі сюжети та враховували б українську освітню специфіку та сучасні виклики (пандемія COVID-19, становлення Industry 4.0, виклики військової агресії тощо), все ще актуалізує необхідність проведення комплексних досліджень [10].

Цікавим для аналізу була праця з дослідження можливостей для становлення інноваційної ком-

петентності в умовах цифрової трансформації суспільства [6].

Додала методологічної обґрунтованості тематиці відповідального громадянства спільна праця Кивлюк О., Задорожної О., та Мордоуса І., де авторам вдалося визначити та теоретично обґрунтувати понятійнокатегоріальні засади відповідального громадянства в філософії права [8].

Багато аналізу стосовну цифрової культури в контексті відповідального громадянства присутньо у статтях Воронкової. В., Кивлюк, О., Андрюкайтене, Р. [3], [4].

Вклад основного матеріалу дослідження. Визначення відповідального громадянства все ще перебуває у міждисциплінарній площині та має досить розпливчату дефініцію, адже значно різняться сенси, які вкладають у цей термін екологи, філософи, психологи урбаністи, педагоги, юристи, політики та інші.

Цікавим для нашого дослідження є висновки Британського науковця Томаса Хемфрі Маршала, який у своїй роботі: «Громадянство та соціальні класи» розширив поняття громадянства. Т. Хемфрі дійшов висновку, що громадянство проявляється не лише у правовому статусі людини який відображено в документах, громадянин також належить до спільноти, що наділяє людину відчуттям колективної ідентичності. Також однією з основних характеристик громадянина є здатність брати активну участь у прийнятті важливих для громади політичних та соціальних рішень [12, с. 34]. Автор також схиляється твердження, що громадянство – це набагато більше, ніж документи та статус. В епоху цифрової культури – це визнання індивідуальної відповідальності за свої дії, а також шлях до плідної взаємодії в рамках організованих колективів та спільнот.

Недостатньо методологічно структурованим є поняття відповідальності. Якщо у юриспруденції, психології та соціології досягнуто термінологічного розуміння поняття відповідальність, то філософський та політичний дискурс, ще перебуває в стані активного осмислення цього явища. На такий стан речей впливають динамічні соціальні трансформації періоду активної фази інформаційної революції та новітні інструменти, що змінюють правила гри, зокрема, між суспільством та традиційними інститутами влади.

У своїй науковій розвідці Ю. Олександрова задається актуальним і водночас риторичним запитанням: «Хто ж він, відповідальний громадянин ...»? Дослідниця висловлює припущення, що переважна більшість дослідників даної тематики оперує терміном відповідального громадянства на основі його інтуїтивного розуміння, а не методологічної бази [1, с. 143]. Зі свого боку додамо, що така фрустрація у термінології не нова, як для політичної, так і філософської науки у інформаційну

еру. Термін «відповідальне громадянство» теоретично має усі шанси увійти до переліку універсальних міжнародних понять-термінів, що пробуджують неясні асоціації на кшталт «стійкості» (sustainability) і «глобалізації» (globalization), – які досі у багатьох країнах перекладаються по-різному, або взагалі не перекладаються, тому що до сьогодні немає консенсусу щодо їхнього кінцевого трактування.

У період цифрової культури – потенційно кожний громадянин може у легальний спосіб, впливати на перебудову суспільства, і ми все частіше стаємо свідками такої перебудови. Щосекунди у будь-якому куточку світу люди розв'язують проблеми місцевого та глобального масштабу. Щодня створюються програми, що допомагають оптимізувати нашу діяльність, будувати академічні спільноти, реалізовувати урбаністичні плани та багато іншого.

Проте, наявність у більшості громадян розумних комунікаційних пристроїв – це лише частина глобальних зрушень. Відкрита інформація органів виконавчої влади, прозорі електронні державні закупівлі, конкурси на державні посади, можливість моніторингу способу життя державних службовців, політиків та членів їхніх сімей дозволяють активно впроваджувати нову цифрову цивілізацію де всі її суб'єкти наділені вагомим інструментарієм.

Проте, і під час промислової революції, як і під час інформаційної найважливіше завдання нової соціальної побудови полягає у забезпеченні виживання людського роду. Наступним завданням суспільства є спроба перебудувати інтерфейс операційної системи минулого століття, щоб впоратися з проблемами століття нового [15, с. 11].

У нульових роках ХХІ століття наша цивілізація перейшла кілька історичних етапів переходу від індустріальної до цифрової епохи. У 2008 році сталася знакова подія у процесі заселення нашої планети, який триває вже декілька тисяч років. Вперше в історії кількість міського населення світу зрівнялося і випередило кількість сільського населення. Дехто з дослідників навіть дозволив собі заявити, що людство назавжди залишило село і стало переважно міським видом. Отже, потребує інших форм контролю, взаємозв'язку та комунікації [15, с. 14]. Тут також доцільно додати, що це зонайменше друга віха у взаємовідносинах сільського та міського населення, що впливає на зміну соціокультурних парадигм людства. Наприклад, представники школи історичного матеріалізму, пояснюють активний зріст національних ідей в дев'ятнадцятому і двадцятому століттях прямим наслідком розвитку індустріального способу виробництва, що виник і поширився саме в цей період. Як результат, зникли умови, коли більшість людства існувала в дуже замкнених

і тісних, переважно сільських спільнотах, використовуючи локальну культуру – тобто способи вираження і спілкування для виділення свого власного положення та положення своїх близьких усередині порівняно стабільної та невеликої структури.

Важливим етапом для цифрової культури став швидкий перехід від провідного інтернету до безпроводного, переломний момент у чому став знову ж таки у 2008 році. Чи не вперше в новітній історії такий технологічний стрибок став можливий завдяки країнам, що розвиваються, а не високотехнологічним країнам.

Прямим наслідком такої прискореної цифровізації стала хвиля революцій, що отримала назву «Арабська весна». Все розпочалося з Тунісу де національні протести вдалося владнати лише відставкою уряду. Невдовзі протести розповсюдилися сусідніми країнами – тисячі египтян вийшли на вулиці Каїру та інших міст, спонукавши багаторічного очільника країни Хосні Мубарака піти у відставку. Згодом у Лівії, Ємені та Сирії мирні повстання зрештою переросли у громадянські війни, які забрали життя сотень тисяч людей.

До сьогодні між вченими точаться суперечки, що саме спричинило ці соціальні конфлікти. Проте, більшість сходяться думки, що розумні технології, а саме соціальні мережі Facebook, Twitter і YouTube, стали тими соціальними комунікаторами, які перетворювали озлоблених людей на розумні об'єднання.

На сьогодні ми вже є свідками багатьох подій стосовно втручання, за допомогою цифрових технологій, у життя великих соціальних груп та країн: скандали з використанням великих даних соціальною мережею Facebook, вплив на вибори за допомогою цифрових інструментів одних країн на інші, створення численних «фабрик тролів», масові маніпулювання свідомістю громадян за допомогою фейків – це все далеко неповний перелік подій з якими стикнулося людство лише за останні кілька років.

Уряди країн активно працюють над тим, щоб забезпечити від негативного впливу інших країн своїх громадян та від внутрішніх загроз. Нерідко це робиться у спосіб, який подобається не всім, інколи така політика піддається значній критиці з боку суспільства. Багато дослідників небезпідставно побоюються, що діджиталізація вже сьогодні перетворює деякі країни у цифровий аналог Паноптикуму – проекту, що був розроблений англійським філософом І. Бентамом ще у в 1791. Ідеї британця вже у 20 столітті переосмислив французький філософ М. Фуко при розробці популярного у свій час «концепту влади».

Природно, що ієрархічна природа такої політики з боку державних акторів та більш горизонтальна з боку суспільних акторів вступають

у підсвідомий конфлікт, який має потенціал до загострення.

Проте, для відповідальних громадян «розумні технології» – це не просто спосіб зробити більше, витративши менше. Це історична можливість заново обміркувати й модернізувати уряд, зробивши його більш відкритим, прозорим, демократичним і сприйнятливим. У рамках відповідального громадянства, за допомогою цифрових технологій є великий потенціал для створення, підтримки та розвитку нових концепцій функціонування суспільства.

Висновки. Розвиток цифрової культури надав підстави сподіватись на якісний ривок у розвитку демократичних інститутів. Цифрові технології створили можливість безперервної участі громадян в оцінці та вирішенні соціальних проблем, а отже включеності в активні процеси відповідального громадянства.

Проте, нові можливості цифрової культури принесли низку викликів, на які людству поки важко оперативно реагувати, що ще більше актуалізує тему відповідального громадянства. Одну з основних характеристик відповідального громадянства можемо визначити, як чітку спробу якісного аналізу потенційно негативних наслідків тієї чи іншої дії та її результати для суспільства та навколишнього середовища. Та активні дії стосовно протидії чи мінімізації таких наслідків, а також напрацювання необхідних результатів, щоб уникнути дій та процесів, що спонукають негативні явища у майбутньому.

Також можна дійти висновку що активний розвиток цифрової культури має значний потенціал до розвитку конфліктних ситуацій у середині сталих суспільних утворень. Динаміка цих змін дозволяє припускати, що людство знаходиться лише на початку значних трансформаційних процесів і в недалекому майбутньому кількість таких викликів буде лише наростати.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій показує, що тема відповідального громадянства досліджена лише фрагментарно крізь призму окремих наукових фокусів. Це актуалізує розробку методологічних основ феномену відповідального, як філософського, соціального та політичного концепту.

Література

1. Александра Ю., Відповідальне громадянство в Україні: до питання щодо потенціалу наукової освіти. Проблеми цивілізаційної суб'єктності України: місія науки і освіти : матеріали Всеукраїнської міжгалузевий науково-практичної онлайнконференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2022 року). – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2022. С. 141–144.
2. Ванг Дечонг, Дольська О. Цифрова культура: особливості та її основні характеристики. Актуальні

проблеми філософії та соціології. № 41, 2023, С. 15–21. doi: 10.32782/apfs.v041.2023.3

3. Воронкова В., Кивлюк О., Андрукайтене Р. Еволюція від активного відповідального громадянства до цифрового в контексті критичного мислення: досвід країн ЄС. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers* / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia: Publishinghouse «Helvetica», 2023. 14 (91). P. 23–34. doi: <https://doi.org/10.32782/hst-2023-14-91-03>

4. Воронкова В., Кивлюк О. Концепція активного відповідального громадянства для розвитку демократії та громадянського суспільства. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers* / Ed. V. Voronkova. Zaporozhzhia : Publishing house «Helvetica», 2022. 11 (88). P. 110–119. doi: <https://doi.org/10.26661/hst-2022-11-88-11>

5. Геллнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. 300 с.

6. Гриневич Л., Морзе Н., Бойко А. Наукова освіта як основа формування інноваційної компетентності в умовах цифрової трансформації суспільства. *Інформаційні технології і засоби навчання*, 2020, 77(3), 1–26. DOI: 10.33407/itlt.v77i3.3980

7. Ж. Бодріяр, Символічний обмін і смерть / переклад Леоніда Кононовича. Львів: Кальварія, 2004. 390 с.

8. Кивлюк О., Задорожна О, Мордоус І. Відповідальне громадянство у понятійно-категоріальному полі філософії права. Освітній дискурс: зб. наук. праць = Educational discourse: collection of scientific papers, 2022, Вип. 39 (1-3), С. 53–61. DOI: 10.33930/ed.2019.5007.39(1-3)-4

9. Свириденко Д. Відповідальне громадянство через наукову освіту: соціокультурні механізми реалізації в Україні. *Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис*, 2021, Вип. 83(4), С. 64–70. DOI: 10.31392/NPU-VOU.2021.4(83).07

10. Свириденко, Д., Хоменко, Г., Александрова, Ю. 'Філософська концептуалізація наукової освіти як інструмента миробудівництва', *Освітній дискурс*, 2020, Вип. 26, С. 49–61.

11. Malmberg, C., Urbas, A. The virtue of citizenship: The deficit of democratic politics in science education. *Virtues as Integral to Science Education*. Routledge, 2022, pp. 143–158.

12. Marshall T.H. *Citizenship and Social Class* // Marshall T.H. *Citizenship and Social Class and Other Essays*. Cambridge: University of Cambridge Press, 1950, pp. 1–85.

13. Özden, M. (2020) Science Education for Citizenship: A Case Study. *Anadolu Journal of Educational Sciences International*, Vol. 10, Issue 1, pp. 150–188. DOI 10.18039/ajesi.682020

14. Science Education for Responsible Citizenship. Report to the European Commission of the Expert Group on Science Education, 2015. European Commission, Brussels. Access mode: URL: http://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_science_education/KI-NA26-893-EN-N.pdf

15. Townsend, A. *Smart Cities: Big Data, Civic Hackers, and the Quest for a New Utopia*. New York, NY: W. W. Norton and Company, 2013.

Анотація

Заводовський І. А. Усвідомлення ролі відповідального громадянства в контексті розвитку цифрової культури. – Стаття.

У статті аналізуються перспективи, а також виклики та загрози з якими стикається людство під час активного етапу інформаційної революції. Становлення та розвиток цифрової культури піддає ревізії класичне розуміння ролі та місця громадянина у моделях сучасного світоустрою.

Автор дійшов висновку, що поняття відповідальне громадянство вийшло далеко за межі класичного розуміння взаємодії держави та громадянина. Отже, розуміння феномену відповідального громадянства виходить далеко за межі окремих держав і об'єднує у собі низку глобальних концепцій. Прикладом життєздатності даної тези є широка дискусія навколо відповідального громадянства у міжнародних інституціях штабу ООН. Активно розробляється та концептуалізується тема відповідального громадянства у наднаціональних утвореннях, як то ЄС та провідних країнах світу: США, Канаді, Китаї, Японії, Південній Кореї, Тайвані, Австралії та ін.

В Україні тема відповідального громадянства у науковому дискурсі найбільш пропрацьована у педагогічних колах та у громадському середовищі й відчувається проблема недостатнього пропрацювання даної проблематики у соціально-гуманітарних спільнотах та закріплення результатів даної дискусії на законодавчому рівні.

Попри те, що науковий дискурс стосовно відповідального громадянства ще не має бажаного методологічного наповнення та формується навколо природного права, культурологічних особливостей та морально-етичних норм, все ж таки ми можемо прослідкувати достатньо високу спорідненість цього феномену з новітніми правовими концепціями та інститутами. Відповідальне громадянство спонукає до врегулювання глобальних та локальних проблем, конфліктів, соціально-політичних, економічних, екологічних та правових криз, а отже має потенціал до збереження, розвитку, консолідації та модернізації суспільства.

Відповідальне громадянство можна визначити, як активне соціально-політичне явище, що на даному етапі являє собою симбіоз правових інститутів з низкою новітніх ідей та концепцій, історично уніфікованих національних та регіональних традицій, уявлень, поглядів на правові, соціально-політичні, економічні, культурні, глобальні явища та процеси.

Ключові слова: відповідальне громадянство, цифрова культура, інформаційна революція, діджиталізація.

Summary

Zavodovskiy I. A. Awareness of the role of responsible citizenship in the context of the development of digital culture. – Article.

The article analyzes the prospects, as well as the challenges and threats faced by humanity during the active stage of the information revolution. The establishment and development of digital culture is revising the classical understanding of the role and place of the citizen in the models of the modern world order.

The author concludes that the concept of responsible citizenship has gone far beyond the classical understanding of the interaction between the state and the citizen. Thus, the understanding of the phenomenon of responsible citizenship goes far beyond the borders of individual states and combines a number of global concepts. An example of the viability of this thesis is the broad discussion around responsible citizenship in international institutions such as the UN. The topic of responsible citizenship is being actively developed and conceptualized in supranational entities, such as the EU and leading countries of the world: USA, Canada, China, Japan, South Korea, Taiwan, Australia, etc.

In Ukraine, the topic of responsible citizenship in scientific discourse is most developed in educational circles and in the public environment, and there is a problem of insufficient elaboration of this issue in social and humanitarian communities and consolidation of the results of this discussion at the legislative level.

Despite the fact that the scientific discourse on responsible citizenship does not yet have the desired methodological content and is formed around natural law, cultural peculiarities, and moral and ethical standards, we can still trace a sufficiently high affinity of this phenomenon with the latest legal concepts and institutions. Responsible citizenship encourages the resolution of global and local issues, conflicts, socio-political, economic, environmental and legal crises, and thus has the potential to preserve, develop, consolidate and modernize society.

Responsible citizenship can be defined as an active socio-political phenomenon, which at this stage is a symbiosis of legal institutions with a number of new ideas and concepts, historically unified national and regional traditions, ideas, and views on legal, socio-political, economic, cultural, and global phenomena and processes.

Key words: responsible citizenship, digital culture, information revolution, digitalization.

УДК 168.522+241.51

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.7>

О. Л. Коломієць

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0336-200X>

аспірант відділу філософської антропології

Інституту філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України

ФЕНОМЕН «КРЕДИТ ДОВІРИ» В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ВИМІРІ КИТАЮ

Постановка проблеми. На сьогодні Світ в котре зіштовхнувся з проблемою бачення шляхів розбудови майбутнього. Демократія з її ринковими відносинами потребує нових ідей і в якості альтернативи, Китай пропонує світові нову модель майбутнього, аналізу якого й присвячується дана стаття. Нова система соціальних відносин, на нашу думку, неодмінно ввійде в конфлікт з існуючою системою, але зараз світ намагається не помічати потенційних загроз.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблема нестачі довіри в суспільстві, свого часу була всебічно розглянута Ф. Фукуямою в праці «Довіра. Соціальні чесноти і шлях до процвітання», й не викликає ні в кого намірів це заперечувати, але сьогодні ставить перед людством вже інші задачі. Питання довіри, яке здавалося б є нагальною потребою будь якого суспільства, в умовах «гібридного світового (без) порядку» [6, с. 9], може бути викривлено в угоду власним потребам окремих суб'єктів історії і політики і перестати слугувати цілям гармонійного розвитку суспільства, що є головним месенджером зазначеної вище праці японсько-американського філософа. Першою країною, яка почала використовувати довіру як примус бути хорошим, став Китай.

Ф. Фукуяма відносив Китай до країн з низьким рівнем довіри, що на думку філософа не сприяє підвищенню добробуту країни. Водночас, вчений наголошував на домінанті культурних чинників у формуванні довіри всередині суспільства. І хоча він зазначав на неприпустимості в XXI ст. глобального втручання держави у суспільні справи [8, с. 8], керівництво Китаю не зважило на цю засторогу філософа. 14 липня 2014 року уряд Китаю оголосив про початок запровадження на державному рівні «Проекту плану зі створення системи соціального кредиту довіри» [10], який планувалося завершити до 2020 р.

Методи дослідження. Компаративіський, герменевтичний, метаантропологічна методологія.

Формулювання мети статті. Проаналізувати нову модель побудови суспільства майбутнього «суспільство великого єднання» [4, с. 194] запропоновану Китаєм у контексті проблеми нестачі довіри в демократичній моделі суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Впровадження цієї системи, на думку представників Державної ради Китаю, необхідно задля розбудови так званої «культури щирості» [10], яка є однією з вимог програми з соціалістичної ринкової економіки прийнятої в КНР у 1992 р. і такої, що розвивається у ній до цього часу [7].

Сутність цього проекту полягає у використанні заохочень та стимулювань, необхідних задля зберігання в суспільстві високого рівня довіри та перешкоджання правопорушенням [10].

Основними засобами для впровадження такої системи є слідкування за контактами та повідомленнями своїх громадян у соціальних мережах й при посередництві безлічі вуличних відеокamer, використання міжрайонних перепускних пунктів виховних таборів, в яких активна насаджується китайська мова й культура (зокрема уйгурам і тибетцям). Усі дані по контактам, повідомленням та врешті решт інтересам кожного громадянина КНР зберігаються в спеціальних базах даних, і в залежності від корисності для суспільства, оцінюються так званими кредитними балами довіри держави. Історія кредитної довіри кожного громадянина може бути умовно, як позитивною, так і негативною. Умовно позитивні бали, можна накопичувати так ставши донором крові, взявши участь у благодійному проекті або написавши оду Комуністичній партії. Але їх також легко втратити – для цього достатньо занадто багато грати у відеоігри або занадто часто ходити до мечеті; в розрахунок йдуть і поїздки в неспокійні регіони, і зафіксоване відеокamерою спілкування з небажаними особами.

Високі бали дозволяють знімати готель без депозиту, отримувати знижку на комунальні послуги і менший відсоток на кредит в банку. З низьким балом важче знайти роботу і зняти квартиру. Коли бали падають ще нижче, проблеми стають більш серйозними: обмежується свобода переміщення, закривається доступ до хороших магазинів і навіть реєстрації на сайтах знайомств. Відомі випадки, коли дітей не приймали в хороші школи через низькі соціальні кредити батьків [5].

Окрім того, через низький рейтинг вже сьогодні мільйонам відмовляють у купівлі квитків на внутрішні рейси [5].

Як зазначає автор статті, системою кредиту довіри вже сьогодні люди поділяються на «безпечних», «нормальних» і «небезпечних» [5] громадян й такі системи є продуктом експорту Китаєм у країни Африки, але й це не межа проекту. На сьогодні в КНР почався збір органічних зразків своїх громадян, перевірка й порівняння яких, на думку керівництва країни, дасть змогу виявляти потенційно небезпечних громадян й проводити з ними виховну роботу.

Рейтинг в системі «Se same Credit» вже став статусним показником навіть у горизонтальних on-line китайських громадян. В майбутньому, аналітики припускають різні намагання маніпуляцій системою як завдяки хитроцям й вивертам, так і завдяки кібератакам.

Безумовно, продемонстрована система має як позитивні, так і негативні для суспільства й індивіда ознаки. Найважливішим позитивним фактором є збільшення рівня довіри як на горизонтальному, так і на вертикальному рівнях в середині суспільства. Примушуючи своїх громадян до чесності, керівництво КНР значно більше впливає на чиновників, ніж на пересічних громадян, і таким чином нівелює рівень корупції в країні. Й нарешті, немаловажну роль відіграє покращення іміджу китайського бізнесу як на міжнародному рівні, так і всередині країни.

Але проаналізувавши механізм зародження в суспільстві феномена «довіра», ми побачимо, що заявлені у лозунгах китайських ідеологів стосовно надання державою всім громадянам кредитних балів довіри тези, не мають з довірою нічого спільного.

Описуючи феномен довіри, М. Бубер визначив його як здійснення акту віри, в якому об'єкт з абстрактного, набуває персональних рис [2, с. 235]. Це визначення дійсне для релігійного аспекту дії феномена «довіра». В соціальному плані більш плідними буде визначення довіри, надане представниками філософської антропології. З позиції метаантропології, довіра є екзистенціалом який пронизує всі прошарки людського буття [11 с. 369-370]. Його джерелами є феномени жаху й віри, які в граничному бутті людини, вступаючи у діалектичну єдність, породжують феномен свободи й підносять особистість до метаграничного буття. Необхідною умовою появи довіри є присутність іншого. Й саме сприйняття іншого як свободи, яка є рівною свободі власного Я, перетворює іншого в Іншого з великої літери, Іншого через якого Я може пізнати себе, а відтак рівного собі. Саме таким чином між Я й Іншим виникає довіра. Довіра в істинному значенні цього терміну.

Окрім описаного трансцендентального шляху появи довіри, в буденному бутті джерелом довіри є власний досвід. Завдяки йому дитина починає довіряти батькам, товаришам, вчителям, науці,

партнерам і врешті решт інститутам влади. Саме довіру буденного буття намагається планово зміцнювати керівництво КНР. Різницею цих двох форм довіри є наявність в першій з них гармонійності, а в другій потворної штучності.

Стоячи на позиціях персоналізму й екзистенціалізму, ми впевнені в необхідності постійного розвитку людського духу, а досягнення ним метаграничного буття є метою цього розвитку, який розкриває перед людиною нові горизонти самовдосконалення. Одним з феноменів, які характеризують метаграничне буття, як було показано вище, є феномен свободи. І саме свобода є умовою появи «істинної довіри».

В запропонованій китайської владою системі, сам факт свободи заперечується апіорі. Реалізується не просто система глобального слідкування, а система примусу людини ставати шаблоною в угоду керівництву держави, яке нехтує головною цінністю західного суспільства – свободою. На «досвідну довіру» буденного буття існує дуже багато механізмів впливу, які ведуть не до істини і гармонії, а до маніпуляцій і зиску. Це і харизматичність лідера, й авторитет, і сила, і фінанси, і можливості соціальних зв'язків. А відтак, нам важко визнати обраний Китаєм шлях за вірний.

З іншого боку, розповсюджена в Китаї культура дзен-буддизму виключає особистість, а відтак і її свободу з вершини наявної верхівки цінностей. А повернення до цінностей конфуціанства і певне змішання ідей цих систем призводить до появи поняття нового порядку – «гібридного світосприйняття», заснованого на штучно спотвореному феномені «досвідної довіри».

З цього випливає, що більш доречним було б порівняти запропонований урядом КНР сучасний феномен довіри з класичним для Китаю конфуціанським, що передбачає надати короткий опис останнього. Повернення сучасного Китаю до ідей Конфуція є наслідком виробленої керівництвом країни стратегії розвитку країни, в якому реалізується ідея досягнення спільнотою стану «датун – «суспільства великого єднання»» [4, с. 194]. Проміжним станом на цьому шляху є побудова суспільства «сяокан – «суспільство малого добробуту»» [4, с. 194], стрижнем якого є взаємодовіра.

Феномен довіри за Конфуцієм є – однією зі складових терміна «жень, амплітуда коливань якого досить велика: від «любові до людей», «спроможності здійснити в Піднебесній п'ять (речей) – гідність, широту, довіру, кмітливість, милостивість» – через вміння «подолати себе і повернутися (у словах і вчинках) до Правил», аж до «здатності самому стати прикладом»: «Що ж таке людяність? Якщо ти сам хочеш міцно стояти на ногах, то зроби, щоб і інший міцно стояв на ногах. Якщо ти сам хочеш, щоб твої справи йшли добре, то зроби, щоб і в іншого вони йшли добре.

Така (людина) здатна стати прикладом. Про неї можна сказати – оволоділа мистецтвом людяності» («Лунь юй», VI, 30)» [4, с. 161].

Відносно правильності розуміння цього терміну, суперечності йдуть до цього часу, ми будемо притримуватись визначення – гуманність. Ключовим у побудові суспільства нового зразку, концепт жень є тому, що як визначає в коментарях до перекладу Лунь Юя Л.С. Переломов: «гуманізація ... привносить в душі людей спокій і тим запобігає їх руйнівному впливу на зовнішній світ («Лунь Юй», IV, 4)» [4, с. 163]. Отже, як зазначає далі вчений, «... щоб стати придатним до творення нового порядку в Піднебесній, треба стати гуманним» [4, с. 163]. А для цього: «...необхідно було виконати одну невелику операцію: на основі наявних у кожній людини почуттів «синівської шанобливості і поваги до старших» («Лунь-Юй», I, 2) треба було «подолати себе» кецзи («Лунь Юй», XII, 1). Вся біда в тому, що цю операцію ... слід розуміти як повне подолання в собі всього егоїстичного, є дуже важкою» [4, с. 163], й уряд КНР взяв цю задачу на себе.

В разі формального підходу до проблеми побудови нового суспільства, допомога й управління держави є дуже важливим, але ми можемо констатувати, що держава, в цьому питанні на жаль відійшла від сутності вчення Конфуція щодо гуманності. Ведучи людей залізною рукою в щасливе майбутнє, уряд КНР відмовляється від трансцендентальності персонального зусилля індивіда в акті «кецзи», тим самим профануючи його. У цьому випадку, в соціумі починають діяти зовсім інші закони, люди починають мімікрувати, пристосовуючись до зовнішніх вимог.

Арістотель, називав таку людську здатність «мімесисом» й вважав його базовою відмінністю людини від інших форм життя. «По-перше, наслідувати притаманне людям з дитинства; вони відрізняються від інших живих істот тим, що надзвичайно схильні до наслідування, і перші пізнання людина набуває за допомогою наслідування. По-друге, наслідування всім подобається» [1, с. 151]. Ми з таким твердженням не можемо погодитись, оскільки в тій чи іншій мірі, ця здатність притаманна й іншим живим істотам, починаючи з пташок і закінчуючи ссавцями. Але саме людина поклала цей принцип в основу свого розвитку у всьому його культурному різнобарві. Відтак, притримуючись принципу наукової об'єктивності, ми змушені констатувати, що незважаючи на особисте уподобання ідеалістичного світосприйняття, стрижнем якого є принципи гуманізму, представлена китайським урядом модель розвитку суспільства є цілком життєздатною. Ми вважаємо, що загалом вибраний КНР вектор розвитку є правильним, але засоби досягнення поставлених цілей – помилковими.

Окрім нехтування гуманістичним принципам людяності, існує й ще одна ключова помилка – нівелювання персональних зусиль щодо виходу за власні межі. Кінець кінцем така політика призведе до неможливості проявити себе геніям, героям і святим, а відтак, – до припинення розвитку суспільства, подальшої його стагнації і розпаду. Історичні приклади цього всі ми знаємо. К. Ясперс пише, що велич людини проявляється саме в цьому. «Велич пізнається: в героїці війн, у впорядковуючій фундаментальній владі законодавця, в діяльності (і дієвості діяльності) з планування й творчості, в явленні божественних сил, в потрясінні і звільненні завдяки поетичній творчості і мистецтву, у просвітлінні думці», – і далі: «У людини є історія, в якій, звертаючись до неї, з минулого говорить Велич. Зв'язок з глибиною божественного, моральна твердість, змістовність видимого світу, ясність знання – все це має свою першооснову у великих одинаках» [9]. А примушуючи людину до чогось, хіба тим самим її велич не руйнується? Хіба бажання і наснага творити не замінюється необхідністю пристосовуватися?

Висновки. Глобально людство вже пройшло в своєму розвитку фазу необхідності пристосовуватись до навколишнього середовища заради виживання, а тому повернення до неї, хоч і у видозміненому вигляді, та заради високих цілей, на нашу думку, є помилковим.

Отже, з усього вищезазначеного випливає неможливість реалізації ідеї всезагальної довіри. Хибною є думка щодо можливості силоміць примусити людину довіряти, й оманливою є ідея перетворення впевненості, а відтак, знання у кількісний вираз абсолютного по своїй сутності феномена довіри у бали штучно вдуманого «кредиту довіри». Довіра має іншу природу, вона або є, або її немає. Тому вимірювати її балами не можливо. А відтак, ми маємо справу або з хибним розумінням сутності феномену довіри, або з навмисною спробою підміни поняття довіри, іншим поняттям – «знання», а значить – зі спробою маніпулювання думкою реципієнтів.

Література

1. Aristotle. The Poetics. URL: <https://www.gutenberg.org/files/1974/1974-h/1974-h.htm> (дата звернення 02.09.2023р.)
2. Buber M. Two Types of Faith. URL: https://archive.org/stream/twotypesoffaith012042mbp/twotypesoffaith012042mbp_djvu.txt (дата звернення 02.09.2023р.)
3. Коломієць О. Гібридна війна як каталізатор страху і віри в бутті сучасної людини. Humanitarium. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький; Ніжин: М.М. Лисенко, 2018. Том 40, Вип. 3: Філософія. С. 48-56.

4. The Analects (LunYu). English translation: James Legge. Edited by Cambridge Chinese Classics. URL: http://camcc.org/_media/reading-group/lunyu/lunyu-en.pdf (дата звернення 02.09.2023 р.)

5. The complicated truth about China's social credit system. URL: <https://www.wired.co.uk/article/china-social-credit-system-explained>, (дата звернення 04.09.2023р.)

6. Світова гібридна війна: український фронт: монографія; [за заг. ред. В.П. Горбуліна]. К.: НІСД, 2017. 496 с.

7. Theyear 1992: a turning point in China's «reform and open door policy» URL: <https://hal.science/hal-02535787/document>, (дата звернення: 04.09.2023р.)

8. Фукуяма Ф. Довіра. Соціальні чесноти і шлях до процвітання; пер. с англ. Д. Павлової, В. Кирющенко, М. Колопотина: ООО «АСТ», ЗАО НПП «Ермак», 2004. 730 с.

9. Translating Karl Jaspersen Greatness – Existenz. URL: <https://existenz.us/volumes/Vol.12-1Burch%20and%20Wautischer.pdf>, (дата звернення: 04.09.2023р.)

10. Planning Outline for the Construction of a Social Credit System (2014-2020) / China Copyright and Media. URL: <https://chinacopyrightandmedia.wordpress.com/2014/06/14/planning-outline-for-the-construction-of-a-social-credit-system-2014-2020/>, (дата звернення: 12.07.2023).

11. Философская антропология: словарь; [под ред. Н. Хамитова]. К.: КНТ, 2011. 472 с.

Анотація

Коломієць О. Л. Феномен «кредит довіри» в соціокультурному вимірі Китаю. – Стаття.

У статті досліджується сутність нового суспільства «сяокан» – суспільства малого добробуту, яке будується урядом Китаю. Але воно є лише перехідним етапом у побудові суспільства «датун» – суспільства великого єднання. Китайський варіант – соціалізму і комунізму. Ідеологічною основою суспільства «сяокан» виступає феномен довіри. Але ця «довіра» спотворюється тотальним контролем за особистим життям людини при посередництві сучасних цифрових технологій, (відеокамер з глобальною системою програм розпізнавання обличчя, соціальних мереж, цифрових оплат за товари і послуги й т.і.).

Китайські ідеологи, створюючи «суспільство малого добробуту», декларують, що за основу взято конфуціанську соціокультурну модель з посиланням на тексти Лунь-Юй. В статті вказується на підміну понять та на нехтування сутністю конфуціанського вчення. Складний шлях розвитку довіри повинен відбуватися на добровільних засадах, а не під примусом, в основі якого лежить страх.

«Кредит довіри» є основою побудови «суспільства малого добробуту» і надається кожній людині через аналіз її вчинків, інтересів і вподобань, примушує людину бути такою, як того вимагає система. Таким чином, створюється система тотальної несвободи.

Підґрунтям написання статті є документ, прийнятий до виконання урядом КНР: «Проект плану зі створення системи соціального кредиту довіри» [10] й матеріали звітів міжнародних організацій, щодо ситуації з прав людини в Китаї.

Вданій статті розглядається феномен довіри в сучасних умовах «гібридного світового порядку» [6, с. 9]. Аналізуються як його негативні аспекти, так і позитивні. В основу статті ліг документ прийнятий урядом КНР «Проект плану зі створення системи соціального кредиту довіри» [10] й матеріали звітів міжнародних організацій, щодо ситуації з прав людини в Китаї.

Підґрунтям дослідження стали праці Конфуція з коментарями Чжу Сі, їхня трактовка К. Ясперсом та погляди на проблематику довіри в різних суспільствах, розглянутих Ф. Фукуямою. Новизною роботи є розгляд впливу зазначеного феномена на індивіда в умовах гібридизації її буття. Метою статті є пошук відповідей на питання: «Чи дійсно «система соціального кредиту довіри» [10] здатна зробити людину «суспільства щирості» [10] більш щасливою за людину сучасного демократичного суспільства?» Об'єктом дослідження є людське буття існуюче при зіткненні двох парадигм світоустрою, капіталістичного та гібридного. Предметом дослідження виступає феномен довіри. В ході дослідження використовувались герменевтичний і компаративістський методи дослідження, та методологія соціальної та культурної метаантропології.

Метою статті є пошук відповідей на питання: «Чи дійсно «система соціального кредиту довіри» [10] здатна зробити людину «суспільства малого добробуту» [10] щасливішою за людину сучасного демократичного суспільства?»

Об'єктом дослідження є персональне людське буття, що існує при зіткненні декількох парадигм світоустрою. Предметом дослідження виступає феномен довіри. В роботі використовувались герменевтичний і компаративістський методи дослідження, та методологічна стратегія метаантропології як філософської антропології.

Стрижнем статті є екзистенціальні проблеми людини, її тривоги й надії, що пов'язані з вимушеним перебуванням у гібридному бутті від схрещення різних ідеологій, заснованих на протилежних нарративах: демократичній та тоталітарній – у політиці, соціалістичній та капіталістичній – в економіках, Даоських, Буддійських, Конфуціанських та Християнських – у релігійних системах.

Закінчується стаття висновками відносно етичної і практичної сфер розуміння і застосування феномена довіри.

Ключові слова: буденне буття, гібридне буття, граничне буття, гуманність, кредит довіри, істинна довіра, метаграничне буття, мімесис, свобода, суспільство великого єднання, суспільство малого добробуту.

Summary

Kolomiets O. L. The concept of "credit of the trust" in the socio-cultural dimension of China. – Article.

The article examines the essence of the new society "xiaokang" – a society of low welfare, which is being built by the Chinese government. But it is only a transitional stage in the construction of a society "datun" – society of great unity. This is Chinese version of socialism and communism. Ideological basis of the "xiaokang" society – there is phenomenon of trust. But this "trust" is distorted by the total control over a person's through digital technologies (video cameras with a global system of facial

recognition programs, social networks, digital payments for goods and services, etc.).

Chinese ideologues, while creating a "society of low welfare", declare that the Confucian sociocultural model with reference to the texts of Lun-Yu is taken as a basis. The article points to the substitution of concepts and the override of the essence of Confucian teachings. Difficult way of developing trust must be voluntary and not coercive based on fear.

"Credit of trust" is the basis of building a "society of low welfare" and is given to each person through the analysis of his actions, interests and preferences, that is forcing a person to be as to as need system's. In this manner created system of total unfreedom society.

The basis for writing the article is the document adopted by the government of the P. R. C. "The Project plans for the creation of a system's social credit of trust" [10] and the materials of reports of international organizations on the human rights situation in China.

The article examines the works of Confucius with Zhu Xi's comments, their interpretation by K. Jaspers, and F. Fukuyama's views on the issue of trust in different societies. The originality of the work is the consideration of the effect of the mentioned phenomenon on the

individual in the conditions of hybridization of her being. The purpose of the article is to find answers to the question: "Is the really "system of social credit of trust" [10] capable of making a person of a "society of low welfare" [10] happier, than a person of a modern democratic society?". The object of research is the personal human existence in the collision of several paradigms of the world system. The subject of research is the phenomenon of trust. During the research, hermeneutic and comparative research methods were used, as well as the methodological strategy of meta-anthropology doctrines.

The main idea of the article compose existential problems of a person, his anxieties and hopes are connected with the forced stay in a hybrid being from the crossing of different ideologies based on opposite narratives: democratic and totalitarian in politics, socialist and capitalist in the economy, Taoist, Buddhist, Confucian and Christian religious systems.

The article ends with education regarding the ethical and practical spheres of understanding and applying the phenomenon of trust.

Key words: ordinary being, hybrid being, threshold being, humanity, credit of trust, true trust, meta-threshold being, mimesis, freedom, society of great unity, society of low welfare.

УДК 122/129

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.8>**Р. Ю. Коперльос**ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-4896-2407>

кандидат філософських наук,

асистент кафедри філософії та методології науки

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДУХОВНІСТЬ ЯК ОДНА ІЗ СУТНОСТЕЙ ЛЮДИНИ

Постановка проблеми полягає в тому, щоб сформулювати цілісне розуміння, у межах постнекласичної раціональності, поняття «духовність» як однієї із найважливіших сутностей людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті дослідження синергетичного дискурсу особливої уваги набирає потреба в переосмисленні класичних уявлень про духовність людини та виведенню, за допомогою синергетичного та нелінійних підходів, постнекласичного тлумачення цієї проблематики.

Поняття «духовність» обумовлює особливості вивчення дослідження через застосування філософських та загальнонаукових методів. Дослідження здійснювалось на основі праць українських та західних дослідників. Вирішення поставленої мети дослідження здійснювалося за допомогою використання соціокультурного, нелінійного та синергетичного підходів для з'ясування не лише визначення, що таке духовність людини, але і яке місце вона посідає у її житті та у суспільстві.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У наукових колах досі можна знайти визначення багатоманітність варіантів визначення поняття «духовність». На основі дослідження та порівняння розуміння цього терміну в античній та сучасній філософії, а також українській філософській думці вперше зроблена спроба вивести цілісне розуміння духовності людини. Адже саме в добу постнекласичної раціональності розкривається розуміння того, що духовність людини, забарвлена високою моральністю, але не тотожна їй, проявляється у відновленні та розвитку системи, так званих, вищих, надособистісних гуманістичних цінностей, що визначають цілі, ідеали та норми суспільного та індивідуального буття, через усвідомлення цінності людської особистості, її совісті, честі, гідності, сенсу самого людського життя.

Метою статті є аналіз особливостей розуміння духовності людини та її ролі в житті особистості та суспільства. Відповідно до новизни теми поставлено завдання розглянути особливості поняття «духовність» в контексті сучасної постнекласичної раціональності.

Виклад основного матеріалу.

Проблема духовності в античній та сучасній філософії.

Формування нових цінностей та переосмислення старих сьогодні є дуже актуальною темою, як для українського суспільства, так і для світу в цілому. Все більша кількість людей задається питаннями про моральні, духовні, етичні та релігійні цінності. Саме через це гостро постають питання про те, що ж таке духовність людини, і чи притаманна вона всім без винятку.

До визначення поняття «духовності» у вчених немає єдиної думки, бо це поняття завжди мало важливе значення для розуміння поняття «людина» ще з античних часів і до сьогодні. Адже духовність людини відіграє одну з основних ролей у поясненні безсмертя душі, сенсу життя, суспільній взаємодії, самоідентифікації у світі як особистості, усвідомленні власного «Я» тощо.

Наприклад, В. Баранівський вважає, що можна виокремити певний смисловий відтінок поняття духовності: «Духовність у ній розумілася як свого роду ідеал (особливий “максимум”) або “досконалий різновид” духовного розвитку особистості, вона була переважно етичною категорією, покликаною виразити одну з найвищих людських цінностей, позначити моральнісний вимір людської життєдіяльності, передусім живе джерело переваг особистості, її етичну самостійність. У цьому розумінні духовність, звичайно, протиставляють бездуховності» [1, с. 70].

Але, варто зазначити, що питання духовності вперше з'являється ще в античній філософії, зокрема такі філософи як Платон та Аристотель вважали, що поняття «духовність» є похідним від слова «дух», що означає рухливе повітря, віяння дихання, носія життя. Крім того, до Платона духовне і тілесне не розмежовувались, саме він вперше відокремив тілесне і духовне, зазначивши, що духовність це специфічна людська властивість, вища форма буття людини, а тілесне це нижча форма, те, що закладено природою у людині. Взяти до прикладу хоча б інтерпретацію міфу про печеру, де виділяється 4 різні духовні стани суб'єкта (тобто людини, яка досліджує, пізнає): 1) перебування в кайданах на дні печери; 2) визволення від кайданів та важке сходження;

3) повільне фокусування погляду на істинних предметах; 4) перехід від предметів, освітлених Сонцем, до самого Сонця. Тобто духовне несе важливий відбиток на пізнання людини для отримання істини та достовірності, і, як наслідок знання. Крім того, і люди які є науковцями і роблять різноманітні відкриття, дослідження тощо, мають керуватися духовністю та гуманізмом, і люди, які в побуті взаємодіють, спостерігають за світом, природою, людьми тощо – теж.

В сучасній філософії і науці розглядається людина, яка у процесі соціалізації має враховувати, що беззаперечно відбувається формування її внутрішнього світу, особистості, свідомості, світогляду, цільових, ціннісних та смислових вимірів буття тощо. Саме у зв'язку з цим постає гостре питання духовності людини як однієї із найважливіших її сутностей, що виражає пізнавальну, творчу, критичну, моральну, аксіологічну, гуманістичну, культурну та виховну активність людини, її спрямованість на самоаналіз, самокритику, саморозвиток, самоусвідомлення і, як наслідок, самовдосконалення.

«Основні смисли духовного порядку пов'язані з найважливішими проблемами людського буття, зокрема, його призначенням, свободою та відповідальністю, самовдосконаленням і найвищою духовною самореалізацією. Духовна самоідентифікація людини – це результат її духовного шляху від природного до соціального та далі, від соціального – до духовного “Я”. Подібно до того як соціальна природа людини є цілеорієнтиром для трансформації її біологічної природи, так духовне “Я” є подальшим ступенем розвитку для “Я” соціального. Результатом людського сходження до досконалості є безцінний біологічний, соціальний та духовний досвід, який дух отримує у своєму прояві багатовимірній природі особистості» [6, с. 280].

Так, можна говорити, що людина у своєму сходженні до вдосконалення власної особистості разом із духовністю опирається на свободну волю та свободу загалом, адже духовність нав'язати або примусово сформувані в людині не можливо. Крім того, навряд чи можна говорити, що формування духовності у людині здійснюється свідомо, і що у світі існують недуховні/бездуховні особистості.

Розуміння духовності в українській філософській думці.

У філософському словнику духовність визначається як «категорія людського буття, що виражає його здатність до творення культури та самотворення. Прояснення природи людського буття через категорії “дух” та “духовність” означає, що людина може не тільки пізнавати та відображувати навколишній світ, а й творити його» [7, с. 179]. Таким чином можна говорити про духовність як особливий, специфічний рівень людського буття,

яким вона керується не тільки у взаємодії зі світом та іншими, але й із собою для власного самовдосконалення, саморозуміння, самовідтворення, самоусвідомлення, самокритики тощо.

Ще одним з підґрунть для дослідження проблеми духовності слугують праці вчених української філософської думки Г. Сковороди, П. Куліша, І. Франка, П. Юркевича, А. Колодного, В. Шинкарука, В. Ярошовця та багатьох інших, які виокремлюють духовність як центр внутрішнього світу людини. Так А. Колодний розглядає поняття «духовність» на прикладі українського суспільства. «Духовне життя українства – складна світоглядна панорама, але водночас вона постає як єдиний цілісний духовний процес, ідейні відтінки якого існують не для взаємовиключення чи протистояння, а як взаємоповнювальні явища» [3, с. 4–5]. Тобто, поняття духовності використовується при характеристиці «внутрішнього», суб'єктивного світу людини.

Компонентами духовності варто вважати розум, культуру мислення і поведінки, рівень і якість знань, саморефлексію, естетичний, етичний, емоційний і моральний розвиток та багато інших. Г. Сковорода включає духовність і релігійний світ людини, вважаючи, що Бог та віра є ключовими для людини. Основою духовного світу людини, як відомо, на думку Сковороди, є серце. Також його тлумачення духовного простору як нескінченного процесу, що співпадає із загальним розвитком культури і часу від минулого до майбутнього, дає уявлення про нескінчене формування духовності суспільства та переосмислення цієї духовності зі зміною поколінь. Адже погляд на духовність та її важливість для людського існування може різнитися навіть в одну й ту ж саму історичну добу в молодшого і зрілого поколінь.

Такими поглядами та характеристиками духовності не вичерпується, оскільки в ній панує пріоритет раціонального, просвітницького, прогресивного те, що можна досягти, як освітою, так і самовдосконаленням особистості через збагачення власного культурного, літературного, естетичного тощо її компонентів. Звичайно, зводити духовність тільки до цих якостей також не можна.

Поняття «духовність» у постнекласичній раціональності.

Нелінійний та синергетичний підходи до розуміння духовності людини як активної особистості сучасної постнекласичної раціональності можна застосовувати якщо враховувати в розуміння духовності раціоналізовану, орієнтовану в просторі і часі перспективу взаєморозвитку, взаємодії та взаємовпливу відношення «людина-суспільство-світ» за допомогою визначення цінності життя, сенсу життя як в індивідуальному, так і в суспільному плані.

«Методологічною складовою дослідження буде рефлексія двох рівнів організації людського життя: засобів (соціальне, психічне тощо) та "життєвого світу" (просторово часовий фактор). Оскільки світ в якому живе особистість нелінійний і відкритий, то людина як складний елемент світу, який насправді є складною системою, опиняється в нелінійних ситуаціях нестабільності й розвитку з однієї сторони – еволюції, та власного життя – з іншої. В такій ситуації особистість зобов'язана перестати бути пасивним спостерігачем та проявити себе як активний суб'єкт...» [4, с. 10]. Такий активний суб'єкт або нелінійна особистість мусить володіти такою сутністю людини як духовність.

Сфера духовності ширша за обсягом і багатша за змістом, ніж сфера раціональності та раціонального освоєння світу. Головне в духовності не здобуття освіти та накопичення знань, не кількість і не їх різноманітність, а їхній зміст. Терміни «освідчений», «мудрий», «геніальний» тощо – не показник духовності. Знання стають духовними, коли вони стають усвідомленим засобом розуміння сенсу «зовнішнього» світу (об'єктивної реальності) та «внутрішнього» світу людини (суб'єктивної реальності), засобом засвоєння вищих цінностей, таких як істина, добро, краса, моральність, справедливість, етичність, гуманізм, благочинність, культурність, вихованість, взаємодопомога та взаєморозуміння, тощо.

Духовність – це здатність сфери відчуття та почуття, переживання сенсу цих цінностей, внутрішня, не примусова та нав'язана ззовні, готовність і можливість сприймати та взаємодіяти відповідно до їхніх вимог. У зв'язку з цим можна стверджувати, що духовність передбачає свободу особистості. Формуючи свою духовність, людина піднімається до цих цінностей та ідеалів і реалізує їх у своєму житті, як повсякденному, так і професійному. Також духовність виходить за межі емпіричного буття людини, долає її егоїзм, корисливість, зло, несправедливість тощо.

Оскільки людина на певних етапах свого життя може перебувати у стані сумління, то, як наслідок, вибудовує найвищий захід моральності, що визначає її духовний світ та духовну культуру. Вважається, що люди між собою більше різняться за духом, ніж біологічно та соціально, бо духовний світ людини більш автономний, прихований та має свої закономірності. І проблема виникає саме в тому, що такий світ та його закономірності важко пізнати. Тобто, духовність є онтичною властивістю людини «... свідченням цього стало методологічне створення образу людини як духовної істоти, яку репрезентує комплементарна єдність трьох іпостасей – тіло, душа, дух, що знаходять своє життєствердження у двох площинах духовної самореалізації людини – горизонтальній

(навколишня дійсність) та вертикальній (трансцендентальна реальність)» [2, с. 321–322].

Традиційно вважається, що духовність включає три фундаментальні здібності людини:

- пізнавальну як розвиток інтелекту особистості, оволодіння знаннями та їх накопичення;
- моральну або етичну як дотримання норм, правил, ідеалів, цінностей тощо, що регулюють поведінку особистості в суспільстві;
- естетичну як особливе ставлення особистості до дійсності у процесі якого: а) розкривається міра цілісності феноменів, предметів, явищ, подій, ситуацій об'єктивної реальності; б) людина виявляє та проявляє розвинені у собі здібності, схильності та можливості активної творчої діяльності; в) людина оцінює ступінь досконалості явищ дійсності, ступінь гармонії людини та світу; г) виробляє у собі почуття естетичного, прекрасного, ідеального тощо.

Використання синергетичного підходу до тлумачення духовності людини передбачає виявлення її активності, діалогічності, самостійності, творчості, ініціативності та виявлення її волі до вибору стратегії індивідуального та суспільного життєвого шляху.

А. Осипов вважає, що духовність є парадигмальною засадою досягнення співвідношення філософії і науки. «Сучасна науково-філософська картина світу потребує створення нового типу синтезу знань, який прийшов би на зміну раціо-логічному синтезу, притаманному класичному типу наукової раціональності епохи Модерну – духовно-практичному синтезу. Особливості духовності полягають у гармонійному співвідношенні й взаємодії різноманітних антропологічних чинників: відчуттів, почуттів, цінностей, ідеалів, на відміну від чого у раціо-логічному синтезі абстрагуюча розумовологічна функція є переважаючою і підпорядковує собі усі інші. Феномен духовності має давню історико-культурну і філософську історію, починаючи із здобутків філософії Стародавнього Світу, зокрема – античної філософії» [5, с. 38].

Духовна людина зазвичай, має одну з важливих особистісних якостей: вона набуває духовності як прагнення досягти високих ідеалів і думок, що визначають напрямок усієї її діяльності. Духовність передбачає відданість гуманістичним ціннісним орієнтаціям, щирість, дружелюбність, взаємоповага по відношенні до інших людей, вона не є пасивною, а проявляється як активний феномен людини. Оскільки розуміння поняття «духовності» є неоднозначним і дослідженням її займаються філософи, теологи, соціологи, психологи та інші, то в сучасності ми і маємо великий масив літератури з цієї теми, і як наслідок, багатоманітність варіантів пояснення та визначення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, з'ясовано, що в сучасній постнекла-

сичній раціональності можна говорити, що духовність – це особливий вид буття людини, невід’ємна та одна з основних сутностей людини. Духовність людини – багатогранний світ особистості, спрямований на: самоусвідомлення; самоідентифікацію; самоаналіз: саморозвиток; саморефлексію; конструювання особистісного відношення до світу та суспільства; творче пізнання та самопізнання; ціннісне усвідомлення себе, суспільства та світу загалом.

Крім того, для подальших перспектив дослідження можна виділити полеміку між науковцями: чи є духовність об’єктивним чи суто суб’єктивним феноменом або, можливо варто, її розуміти по новому, а саме як суб’єктивно-об’єктивна сутність існування людини.

Література

1. Баранівський В.Ф. Проблема духовності особистості в сучасному українському суспільстві. *Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник*. К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. Том 14. С. 68–80.
2. Климишин О.І. Духовність як онтична властивість людини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць*. Львів: ЛьвДУВС, 2012. Вип. 2 (2). С. 313–322.
3. Колодний А., Любовик Б., Филлипович Л. та ін. Релігія в духовному житті українського народу. К., 1994. 383 с.
4. Коперльос Р.Ю. Розуміння нелінійності особистості в постнекласичній раціональності. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, (34). 2022. С. 9–12.
5. Осипов А. Духовність як парадигмальна засада осягнення співвідношення філософії і науки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. № 636: Філософські науки. 2009. С. 34–38.
6. Помиткін Е. О. Філософсько-психологічний зміст поняття духовності та духовного розвитку особистості. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. К., 2006. Т. VIII, ч. 9. С. 279–286.
7. Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія. К.: Абрис, 2002. 742 с.

Анотація

Коперльос Р. Ю. Духовність як одна із сутностей людини. – Стаття.

В статті, за допомогою синергетичного та нелінійного підходів, розглядається розуміння духовності людини в сучасній постнекласичній раціональності. Поява ідеї розгляду духовності особистості в сучасній постнекласичній раціональності зумовлена переходом науки від класичного до некласичного і постнекласичного етапів її розвитку. Парадигмальні зрушення, що вимагають змістовно-сміслові експлікації поняття «духовність» в певному науковому дискурсі пов’язані

із синергетичною дослідницькою програмою і формуванням складного та нелінійного стилів наукового мислення. Оскільки існує низка підходів до філософсько-методологічного дослідження цього поняття, то можна говорити і про низку ускладнень, адже розуміння поняття «духовність» показує нам багатоманітність своїх смислів. Обговорення актуальних проблем сучасного соціального життя, пов’язаних з перспективами розвитку світової культури та людської цивілізації в цілому, передбачає використання однієї з ключових філософських категорій – категорії духовності. Однак останнім часом ця категорія втрачає свою визначеність через зведення її, з одного боку, до поняття моральності або релігійності, з іншого до освіченості. Проте методологічний ракурс, через який відбувалося дослідження дав цілісне уявлення про розуміння духовності людини в сучасній постнекласичній раціональності, тобто відбувається переосмислення класичного розуміння цього поняття.

Сучасна філософія науки на основі нелінійного та синергетичного підходів до розуміння відношення «людина-суспільство-світ» розкриває нелінійність кожного з компонентів цього відношення та їхній взаємовплив один на одного, де невід’ємною ознакою є духовність людини. З’ясування проблемного спектру терміну «духовність» в статті здійснювалося на основі вивчення класичних та сучасних досліджень. Виведено розуміння духовності як особливого виду буття, невід’ємної та однієї із основних сутностей людини, багатогранного суб’єктивного світу особистості. Духовність людини є особливою формою сприймання та ставлення індивіда до себе, до іншого/інших, суспільства, природи та світу загалом. Ця сутність людини формується на розумінні таких цінностей як знання, істина, добро, краса тощо, що є необхідними умовами для гармонійного буття індивіда у світі. На основі цього можна стверджувати, що одними з основних компонентів духовності є пізнавальна, етична та естетична складова, сюди можна було б врахувати і релігійний аспект, але, оскільки релігійність притаманна не всім особистостям, то ця складова буде вірною тільки для розуміння духовності окремих індивідів.

Ключові слова: особистість, суспільство, синергетичний підхід, нелінійний підхід, постнекласична раціональність.

Summary

Koperlos R. Yu. Spirituality as one of the human essences. – Article.

The article, with the help of synergistic and nonlinear approaches, examines the understanding of human spirituality in modern postnonclassical rationality. The appearance of the idea of considering the spirituality of the individual in modern postnonclassical rationality is due to the transition of science from classical to nonclassical and postnonclassical stages of its development. Paradigmatic shifts that require a content-semantic explanation of the concept of «spirituality» in a certain scientific discourse are associated with a synergistic research program and the formation of complex and nonlinear styles of scientific thinking. Since there are a number of approaches to the philosophical and methodological study of this concept, we can also talk about a number of complications, because

understanding the concept of «spirituality» shows us the multifaceted nature of its meanings. The discussion of the current problems of modern social life, related to the prospects for the development of world culture and human civilization as a whole, involves the use of one of the key philosophical categories – the category of spirituality. However, recently this category has lost its definition due to its reduction, on the one hand, to the concept of morality or religiosity, on the other hand, to education. However, the methodological angle through which the research was carried out gave a holistic view of the understanding of human spirituality in modern post-classical rationality, that is, the classical understanding of this concept is being rethought.

Modern philosophy of science based on non-linear and synergistic approaches to understanding the relationship «human-society-world» reveals the non-linearity of each of the components of this relationship and their mutual influence on each other, where human spirituality is an integral feature. Clarification of the problematic spectrum

of the term «spirituality» in the article was carried out on the basis of the study of classical and modern studies. The understanding of spirituality as a special kind of being, integral and one of the main essences of a person, the multifaceted subjective world of an individual, is derived. Human spirituality is a special form of perception and attitude of an individual towards himself, towards other/others, society, nature and the world in general. This essence of a person is formed on the understanding of such values as knowledge, truth, goodness, beauty, etc., which are necessary conditions for the harmonious existence of an individual in the world. On the basis of this, it can be argued that one of the main components of spirituality is the cognitive, ethical and aesthetic component, the religious aspect could also be taken into account here, but since religiosity is not characteristic of all individuals, this component will be valid only for understanding the spirituality of individual individuals.

Key words: personality, society, synergistic approach, nonlinear approach, postnonclassical rationality.

УДК 1.130

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.9>

Г. Л. Коростильов

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5736-0507>

аспірант кафедри філософії

Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

СУЧАСНА ВІЙНА ТА ЇЇ ВИДИ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми. Сьогодні людство постійно потерпає від війн, постійно зіштовхнується із величезними трансформаціями в геополітиці, технологічній сфері, з широким розповсюдженням засобів масового враження, нових зразків високоточної зброї. Трансформація сучасної війни на тлі сучасних науково-технічної (НТР) та військово-технічної революції (ВТР) набула інтенсивного розвитку і застосування у військовій справі техніко-інформаційних технологій, висувуються питання філософського аналізу трансформації форм, типів сьогодишньої гібридної війни, змін її сутності та поява нових принципів і методів військового управління [20].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розуміння війни як особливого стану суспільства набуло відображення в військово-філософських працях стародавніх мислителів як Сходу, так і Заходу: Сунь-цзи [32], У-Цзи [37], Ксенофонт [3], Полібій [4], Юлій Цезар [17], Вегеція [59], Платона [26], Аристотеля [1] та ін. До сьогодні у таких напрямках соціального знання, як філософія війни «класичний» підхід відіграє велику роль, у якому головним джерелом протистояння є антагоністичні протиріччя між державами та націями, які дозволяються збройними методами, засобами та способами.

Особливе місце відведено війні в концепції М. Макіавеллі [24, 25], який позиціонував війну як дієвий і ефективний засіб зміцнення національної держави, що народжується, зробивши останнє суб'єктом військового насильства, що застосовує силу, в тому числі і військово, у власних політико-економічних інтересах.

Карл фон Клаузевіц, всесвітньо визнаний перший військовий філософ, якому належить всесвітньовідомий вираз, що війна «є продовження політики іншими засобами», відніс цю найскладнішу науку до політики та поставив на перше місце політичну складову. Однак це не заважало досліднику розглядати війну в найширшому діапазоні, допускати її прояв у досить специфічних формах, коли немає відкритого вживання сили [15].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття провідні зарубіжні та вітчизняні соціологи, політологи, філософи, економісти констатували факт становлення нового світового простору. Панівні у ньому глобальні економічні та технологічні

сили вносять революційні зміни у життя всього людства, ведуть до становлення інформаційного суспільства. Це спонукає сучасних дослідників Е. Масуду [58], Е. Тоффлера [33, 34], Д. Белла [3, с. 194–251], М. Кастельса [14], міркувати про перспективи співіснування людських спільнот у нових історичних умовах.

Проблеми трансформації війни у сучасному соціально-філософському знанні представлено двома дослідницькими стратегіями. Першою домінуючим фактором, що визначає тенденцію сучасної трансформації війни, є зміна статусу суб'єкта військового насильства, який приймає рішення про цілі, засоби та способи війни – М. ван Кревельд [22]. Друга дослідницька стратегія виходить із пріоритетної ролі високих технологій у трансформації війни: їх бурхливий розвиток революціонує засоби військового насильства і – як наслідок – змінює форми війни Е. Тоффлер [33, 34], Бжезінський [4, с. 203], М. П. Требін [35].

З огляду на суперечливий характер глобалізації, вчені характеризують конфігурацію сучасного світу як «асинхронну та асиметричну», «глобальну та локальну одночасно». Локальний вплив на глобальні трансформації у світлі зміни наукових поглядів на соціальний розвиток [11]. Нерівномірність процесу соціального розвитку сприяє появі нової форми війни – терористичної. Серед вітчизняних авторів, які вивчають проблему сучасного тероризму, можна назвати роботи М. П. Требіна [36, с. 369].

Поняття «сучасна війна» продовжують розглядати сучасні іноземні автори. Наприклад, американський філософ Майкл Уолцер у праці «Справедливі та несправедливі війни: моральний аргумент з історичними ілюстраціями» [68], британський політичний теоретик, професор Лондонської школи економіки та політичних наук Мері Калдор в одній з небагатьох знакових сучасних робіт про війну «Нові і старі війни. Організоване насильство у глобальну епоху» [19]. Розмірковуючи про трансформацію війни на рубежі тисячоліття, Калдор вводить опис збройних конфліктів «глобальної епохи».

Наступна праця «Запрограмований на війну» американського політичного теоретика Питера Уоррена Сінгера, який спеціалізується на дослідженнях сучасних форм війни, підкреслює важ-

ливість антропологічного фактора у сучасній війні [65].

Мета статті. Провести соціально-філософський аналіз трансформації гібридної війни та її соціальних детермінант в умовах глобалізації на тлі НТР, ВТР, сучасного рівня техніко-технологічного рівня світового суспільства, а саме: – провести концептуальний аналіз сучасної гібридної війни як соціально-політичного явища у класичному філософському дискурсі; – проаналізувати сучасні теоретико-методологічні підходи у вивченні війни та тенденцій її трансформації; – виділити геополітичні фактори трансформації війни у ХХ – початку ХХІ ст.; – встановити вплив економічної глобалізації на появу нової форми сучасної війни – економічної;

– виявити вплив інформаційних технологій на кардинальну зміну видів і різновидів сучасної гібридної війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз сучасних соціально-філософських підходів до вивчення війни дозволяє зробити висновок, що докорінні перетворення в політичній та технологічній сферах у ХХ – початку ХХІ століття ведуть до необхідності перегляду концепції «класичної війни». Думка, що кожна цивілізація породжує свій спосіб ведення війни, не нова. Ще прусський військовий теоретик Клаузевиц зауважував, що «у кожного століття своя властива йому форма війни... тому в кожного століття й своя теорія війни» і ми спостерігаємо радикальну диверсифікацію видів війн.

У сучасному соціально-філософському знанні можна виділити дві дослідницькі стратегії. У першій домінуючим фактором, що визначає тенденцію трансформації сучасної війни, є зміна суб'єкта військового насильства (актора), який приймає рішення про цілі, засоби і способи війни (М. ван Кревельд, Х. Сісі, А. А.). Друга виходить із пріоритетної ролі високих технологій у трансформації війни (Е. Тоффлер, З. Бжезінський, М. П. Требін).

Геополітичними чинниками трансформації засобів і форм війни, можна назвати кілька основних факторів, які взаємозалежні і взаємовпливають друг на друга: – створення ядерної зброї, яка стала наслідком появи «холодної війни» (ця особливість призвела до появи та використання політичних цілей широкого діапазону невійськових засобів – поява нових наднаціональних суб'єктів ООН, НАТО), які почали здійснювати управління та контроль над різними сферами суспільного життя в глобальному масштабі, а також легітимувати та санкціонувати у разі потреби збройне насильство; – поява міжнародних мережевих терористичних організацій, побудованих за принципом екстериторіальності та інтернаціональності, які використовують для реалізації своїх політичних цілей «некласичні» способи

насильства (політичні вбивства, вибухи житлових будинків, взяття заручників тощо). В результаті на початку третього тисячоліття виникла ще одна форма війни – терористична [4].

Сьогодні політична ціль війни знову висувається на перший план, про важливість політичного фактору говорив ще Карл фон Клаузевиц у своїй праці «Про природу війни»: «...політична мета, яка є початковим мотивом війни, служить мірилом щодо мети, яка має бути досягнута за допомогою віялових дій, так визначення обсягу необхідних зусиль. Так як ми маємо справу з реальністю, а не з абстрактними поняттями, то й політичну мету не можна розглядати абстрактно, саму в собі: вона залежить від взаємовідносин між двома країнами ... Між двома народами, двома державами може виявитися така напруженість відносин, така сума ворожих елементів, що самий незначний політичний привід викличе напругу і зумовить справжній вибух, приведе до війни» [15, с. 7]. І тут же дає своє всесвітнє відоме визначення сутності війни: «Війна – як політичний акт, а й справжнє знаряддя політики, продовження політичних відносин, проведення їх тільки іншими засобами, спецефічними засобами ведення війни (зброєю) ... війна лише засіб, і ніколи не можна мислити засіб без мети» [15, с. 14]. Далі робить заключний висновок: «... війну ми повинні розуміти за всіх обставин, не як щось самостійне, а як знаряддя політики, тільки при такому уявленні про війну можна не впасти в протиріччя з усією військовою історією» [15, с. 15].

Найважливішою особливістю сучасної війни є взаємообумовленість політичної та технологічної сфер життя соціуму. Тому дослідження трансформації війни найбільш доцільно здійснювати шляхом аналізу змін її типів.

Необоротний характер політичних і технологічних змін у сучасному світі дозволяє говорити про появу війн нового типу – гібридних війн ХХІ сторіччя. Важливо, що концепція гібридної війни може бути не така вже й нова. Проте в останні роки ця концепція набула більш широкої популярності та актуальності, у міру того, як держави використовують недержавних гравців та інформаційні технології, щоб підпорядкувати своїх супротивників під час або, що ще важливіше, за відсутності прямого збройного конфлікту.

Дослідники гібридної війни визнають, що всі великі війни мають елемент гібридності. Дійсно, жодна війна не зводилася до дій військових на полі бою, війни завжди мали принаймні політичний та економічний виміри. Форми гібридного поєднання були унікальні. К. фон Клаузевиц порівнював «змінність умов ведення війни з водою, яка не має власної форми» [15, с. 89]. Але унікальністю гібридної війни сьогодення є те, що до звичайних важелів гібридного впливу на хід та

кінцеві результати війни, сьогодні приєднується фактор новітніх технологій, застосування новітніх засобів озброєння, техніко-технологічних досягнень сучасних НТР та ВТР [56]. Серйозні внутрішні зміни цих базових соціальних детермінант сучасного світу, на думку автора, криється в саме у досягненнях НТР і ВТР, переходу сучасних збройних на сучасний рівень техно-технологічного розвитку [56, с. 63].

Гібридна війна має багато видів, форм, ведеться сучасними техніко-технологічними засобами, але ми зробимо спробу визначити основні її види, принципи та методи її:

Однією з різновидів гібридної війни в сучасному світі міжнародних конфліктів є економічні (торгівельні війни), сенс виживання і розвитку державно-економіки є актуальною для кожної країни. Світ увійшов у період економічних війн, які мають на меті ті ж цілі як і класичні: руйнування потенціалу конкурентів, доступ або заволодіння чужими ресурсами, технологіями, ринками збуту. Отже суть війн – це захоплення нових ресурсів, територій, ринків збуту, вплив на політику та економіку, отримання вигоди [18, с. 164–165]. Але потрібно урахувати той факт, що економічна війна тісно пов'язана з великою політикою і головною її метою є реалізація політичних цілей агресора.

Теоретичне підґрунтя дослідження економічних війн закладено в працях: Т. Гоббса [6], К. фон Клаузевіца [15], Сунь-цзи [32], Гуй Гу-цзи [54], Н. Макіавеллі [24, 25], Ф. Ліста [57] та інших. Серед сучасних дослідників окремих аспектів економічної торговельної політики, економічних та торговельних воєн, слід відзначити: С. Гантінгтона [5], Р. Акселрода [44, 42], Крамар О. [20], Ха Джун Чанга [37], П. Клименка [15], Т. Гордеевої [7], М. Серпухова [28], Н. Безрукової М. та Василенка [2], В. Горovenка [8].

Економічна конкуренція у взаємовідносинах держав з зародженням зовнішньополітичного конфлікту трансформується у міждержавну економічну боротьбу [8]. Світовий ринок характеризується дуалістичною природою, де формально домінує парадигма вільної торгівлі, а реально використовуються інструменти прихованого протекціонізму. Результатом такої політики є велика кількість торговельних війн між державами [2]. Коли одна держава оцінює економічну політику іншої держави як несприятливу для себе і вживає відповідних заходів та тлі цього розпочинається торговельна війна.

Економічна війна, використання або загроза застосування економічних засобів проти країни з метою послаблення її економіки і, таким чином, зменшення її політичної та військової могутності. Деякі поширені засоби економічної війни – це торгове ембарго, бойкот, санкції, тарифна дискри-

мінація, заморожування капітальних активів, економічне шпигунство, призупинення допомоги, заборона інвестицій та інших потоків капіталу, а також експропріація [13].

Головною особливою формою сучасної гібридної війни є інформаційна. Специфіка інформаційної війни полягає в тому, що вона орієнтована не на захоплення території противника, а на придушення його волі до спротиву, зміну військово-політичного керівництва, забезпечення (без кровопролиття) панування політичної влади переможця з подальшою реалізацією його економічних та ідеологічних інтересів, а також нанесення збитків інформаційним системам противника. Це дозволяє характеризувати інформаційну війну як «безкровну», «безконтактну», «керовану», «дистанційну».

Одним з найважливіших факторів, що визначають способи ведення інформаційної війни, стала поява інформаційної зброї, яка включає в себе: засоби для високо точного визначення розташування військового обладнання та впливу на його радіоелектронні компоненти, програмний ресурс військового управління, процес передачі інформації, а також засоби пропаганди та дезінформації. Інформаційна зброя, на відміну від традиційної, спрямована не на руйнування об'єкту, а на зміну його поведінки, Інформаційна зброя, на відміну від традиційної, конвенційної зброї, спрямована не на руйнування об'єкта, а на зміну її поведінки.

За спрямованістю впливів інформаційна війна поділяється на інформаційно-технічну та інформаційно-психологічну. У першому випадку головними об'єктами впливу є інформаційно-технічні системи зв'язку, телекомунікації, радіоелектронні засоби, комп'ютерні мережі тощо, а в другому – психіка та психо-емоційний стан особового складу збройних сил та населення противника, система формування громадської думки та прийняття рішень.

Дискурс конфлікту не обмежується медійною сферою, виходить за її межі. Крім паперових, електронних та інтернет-медіа, він охоплює широкий спектр соціальної комунікації, починаючи від приватних розмов на теми тих або інших різновидів протистояння і закінчуючи перемовами дипломатів, які намагаються віднайти дипломатичне розв'язання конфлікту. Важливо також, що концепт дипломатичного розв'язання належить, у наших термінах, до глобального рівня дискурсу війни.

Кібервійна (Cyberwarfare) є одним із видів інформаційної війни, завдання якої досягти певних цілей в економічній, політичній, військовій та інших сферах через вплив на суспільство і владу ретельно підготовленою інформацією.

Комп'ютерні технології та Інтернет набули широкого поширення по всьому світу і використо-

вуються не тільки у повсякденному житті громадян, але й на підприємствах, у державних установах, які, у свою чергу, є важливою структурною одиницею країни. Шкідливий вплив на інфраструктуру, заводи, лікарні становить загрозу національній безпеці країн.

Високим пріоритетом кібервійни є не тільки завдання шкоди противнику, а й захист власних даних, тому кібербезпека невід'ємна частина таких протистоянь. Вона являє собою сукупність принципів, методів для забезпечення невразливості та захисту кіберсередовища, доступності, цілісності та конфіденційності даних.

Cyberwarfare має дві складові: шпигунство та атаки. Нападение приводить до виходу техніки из строя или к ее отключению. DDoS-атаки на інфраструктурні та критично важливі об'єкти та кібертероризм – вплив на машини, які регулюють інженерні, телекомунікаційні, транспортні та інші системи, які забезпечують життєдіяльність населення (фінансової, енергетичної, промислової, транспортних мереж, санітарної системи, системи водопостачання, каналізація, електростанції, енергетичні вузли, комунікаційні мережі та інші).

Важливим пріоритетом кібервійни є не тільки завдання шкоди противнику, але й захист власних даних, тому кібербезпека невід'ємна частина таких протистоянь, яка є сукупністю принципів, методів щодо забезпечення невразливості та захисту кіберсередовища, доступності, цілісності та конфіденційності даних.

Нові технології дають серйозний поштовх розвитку способів ведення кібервійни (cyberwarfare). Деякі високорозвинені країни, у техніко-технологічному сенсі, створили кібервійська та виділяють великі кошти для створення систем захисту. Де-факто інтернет-простір став новою сферою ведення воєнних дій. У США для наступальних дій та захисту важливих об'єктів від кіберзагроз на військовій базі Форт Джордж Мид створено кіберкомандування (Cybercom) на чолі з командувачем адміралом Майклом Роджерсом [12].

«Мережецентрична війна» або друга назва, яку використовують американські військові «Мережецентричні бойові дії», «Мережецентричні операції» (Network-centric warfare) спрямована на підвищення бойових можливостей перспективних формувань у сучасних війнах та збройних конфліктах за рахунок досягнення інфокомунікаційної переваги, об'єднання учасників бойових дій у єдину мережу. Цей принцип військовий управління став можливим завдяки не тільки інфокомунікаційним технологіям, але і завдяки limit-experience (з точки зору сучасного рівня розвитку сучасної придознавчої науки, мислення, використання когнітивних можливостей, тобто знання) [50, с. 15–22].

Програмою роботою із мережецентричної війни називають спільну статтю віце-адмірала ВМС США Артура Себровські та Джей Гарстка «Сетецентрична війна, її походження та майбутнє» [44]. Джей Джонсон говорив, що «інформаційна перевага у поєднанні з мережевою, розпорошеною атакуючою бойовою міццю створить добре продумані та точні дії на ранньому етапі, що призведе до надзвичайно високих темпів бойових дій уже на початковому етапі війни» [61]. Це те, що ми називаємо швидкістю військового управління.

Концепція цього принципу ведення бойових дій передбачає збільшення бойової потужності угруповання об'єднаних сил за рахунок утворення інформаційно-комунікаційної мережі, що об'єднує джерела інформації (електронної розвідки), органи військового управління та засоби поразки, забезпечують доведення до учасників операцій достовірної та повної інформації про обстановку у реальному часі [60].

У завершеному вигляді методи ведення мережецентричних бойових дій представлені в американській військовій доктрині Joint Vision 2020 [64, с. 40]: – основні риси мережецентричних бойових дій у порівнянні з веденням традиційних бойових дій виглядають так: – широка можливість використання географічно розподіленої сили, але новий сетецентричний принцип цілісності обмеження знімає; – мережецентричну війну здатні вести лише високоінтелектуальні сили, в операції «Шок і трепет», основні ударні сили США в Іраку, вже тоді були здатні самостійно відстежувати до 1000 наземних цілей супротивника протягом години; – наявність досить ефективних комунікацій між об'єктами у бойовому просторі.

Як ключовий засіб забезпечення обміну інформацією та спільного її використання в НАТО розглядають ініціативу створення «Федеративної мережі місій» яка створить умови для ефективного ведення мережецентричних операцій (Federated Mission Networking (FMN)) [30].

Різновидом інформаційно-психологічної війни є ментальна війна, її онтологією є знищення самосвідомості, зміна ментальної, тобто цивілізаційної основи суспільства супротивника. Зараз ментальна війна почала виділятися у військово-політичному просторі як окреме явище нового типу, нова парадигма війн.

Ще дві з половиною тисячі років тому китайський філософ Сунь-Цзи дійшов висновку, що найвище мистецтво війни полягає в тому, «...розбити задуми супротивника, потому – розбити його союзи, згодом – розбити його війська» [32, с. 14]. Зруйнувати плани та задуми, за Сунь-Цзи, це навести хаос, розбалансувати систему цілепокладання та прийняття рішення, вплинути на свідомість та розум. Філософія війни використовує

інший термін – війна розуму. Приклад ментальної війни – ідеологічне протистояння у рамках війни між Росією та Україною.

Проводячи аналіз ментальної війни, яку Росія веде проти України, наші вітчизняні науковці В. Денисенко і С. Громенко дали надалі своє визначення цьому новому виду гібридної війни: «...скоординована сукупність різного масштабу дій та операцій, спрямованих на «окупацію» свідомості супротивника з метою паралічу його волі, зміни індивідуальної та масової свідомості населення для деморалізації армії та суспільства, знищення духовно-моральних цінностей, традицій та культурно-історичних засад держави, стирання національної ідентичності народу» [10].

Звичайно, проведення ментальної війни стало можливим техніко-технологічному рівню розвитку сучасного інформаційного середовища – нової зброї масової поразки ментальної дії, спрямованої на свідомість людей та соціальних груп за допомогою «корекції» інформаційного поля, нав'язування думок, уподобань та прямої дезінформації. Війна ведеться з метою нав'язування супротивникові своєї волі, вона завжди була, є і буде продовження політики насильницькими засобами.

В ментальній війні набуває значуще значення антропологічний фактор – напрямок застосування насильницьких засобів дедалі все більше спрямований безпосередньо на свідомість людини [10].

Посередницька війна (проху war) – збройний конфлікт за опосередкованої участі третьої сторони, метою якої є вплив на стратегічний результат на свою користь [59]. Дуже вдале визначення професор кафедри військових досліджень університету Ноттінгема Ендрю у своїй статті «Проксі Війна і майбутнє конфліктів»: «Проксі-війна – це конфлікт між двома країнами, які намагаються досягти своїх власних цілей за допомогою військових дій, що відбуваються на території та з використанням ресурсів третьої країни, під прикриттям вирішення внутрішнього конфлікту у цій третій країні» [60].

Проксі-війни були стандартним виглядом конфлікту під час холодної війни, коли дві ядерні наддержави – СРСР і США уникали безпосереднього зіткнення, що загрожувало ескалацією ядерної війни. На думку Мамфорда, кількість війн «чужими руками» у XXI столітті зростатиме. Це пов'язано з комбінацією кількох факторів: зменшенням розмірів армій, збільшенням вартості сучасної військової техніки і після військової компанії в Афганістані небажанням вести проти-партизанські операції [60].

Науковець Іван Еланд з інституту Катона, який після початку афганістанської компанії США сказав, що США «отримають найбільший ефект за свої гроші», якщо замість прямого військо-

вого втручання підтримуватимуть «ефективних та розумних» учасників конфліктів, «у війнах чужими руками зростатиме роль, яку відіграють приватні військові компанії (ПВК), які мають дві важливі переваги перед регулярною армією: їх використання обходиться дешевше, оскільки потрібна менша кількість інфраструктури, і, на відміну від регулярної, не потрібні гроші на пенсії відставникам та сім'ям загиблих» [49].

Г. Фуллер відносить до проксі-війн Другу ліванську війну (2006), коли, на його думку США та Іран воювали руками Ізраїлю та Хезболли [63]. До проксі-війн відносять Корейську [67], В'єтнамську [56], Ангольську [63], Афганську [40] та Українську війну.

Виходячи з логіки аналізу фактичного матеріалу статті, ми можемо відобразити візуальну картину сучасної гібридної війни з усіма її різновидами та зовнішніми та внутрішніми взаємозв'язками (рис. 1).

Висновки. Таким чином, поняття гібридна війна та її складові є боротьба за своєю суттю та змістом ці явища є формами протиборства у між окремими державами, союзами, що здійснюються за допомогою завчасно розроблених планів, стратегій із застосуванням сучасних високоефективних техніко-технологічних засобів, принципів і методів збройної боротьби, а також сформувався новий принцип військового управління – мережецентричний та «посередницький» (проксі).

Використання сучасної техніки і інформаційних технологій веде до появи військових операцій принципово нового типу, метою яких є інформаційне руйнування соціально значущих сфер держави та інформаційно-психологічний тиск на противника з метою спонукати його змінити свою тактику під цілеспрямованими інформаційними впливами, що здійснюються суб'єктами впливу на об'єкти впливу з використанням інформаційної зброї для досягнення запланованої мети.

У поєднанні з іншими незбройними засобами боротьби, економічні війни спрямовані на отримання економічних і політичних переваг, додаткового прибутку, захоплення ресурсів, ринків збуту для товарів власного виробництва, знищення конкурентів, можливі маніпуляції суспільною свідомістю, спроможність суттєво впливати на досягнення політичних цілей у міждержавних конфліктах через проникнення в економічну сферу відповідної держави, посилення у подальшому власного економічного впливу та встановлення контролю над її внутрішньою і зовнішньою політикою.

І наостане ми можемо зробити остаточний висновок, що глибинні причини війн як і раніш лежать: – по-перше, у нерівномірному розподілі та дефіциті ресурсів (територіальних, природних, енергетичних, трудових, техніко-технологічних

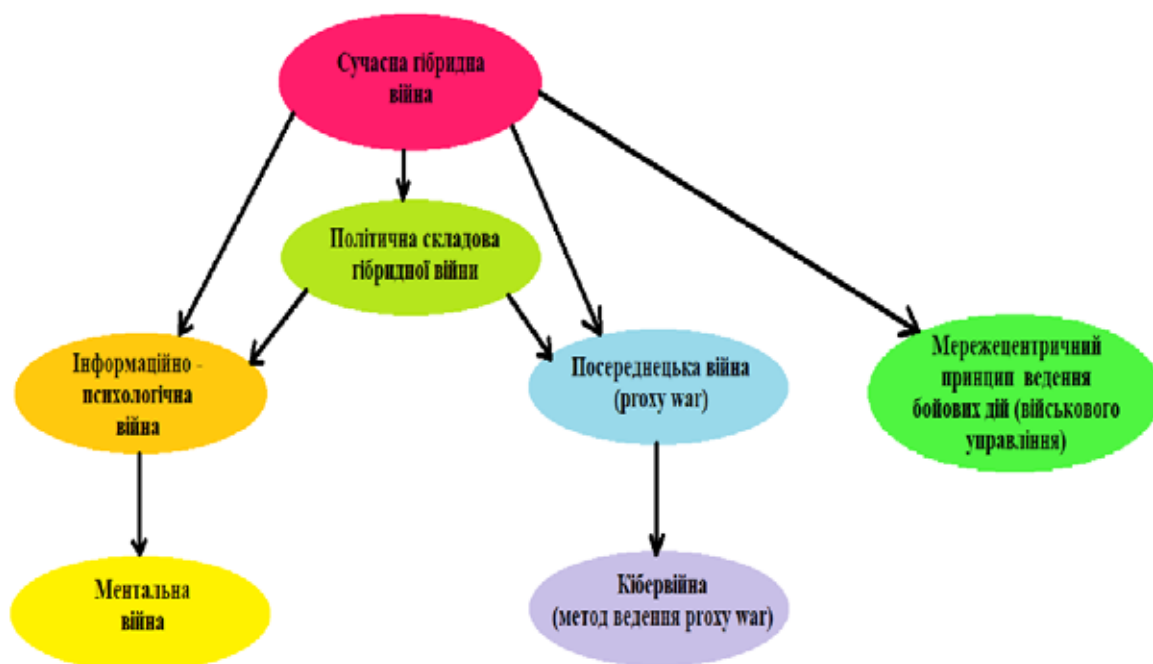

Рис. 1

та інших); – по-друге, у появі політичних акторів, готових включитися у жорстоку боротьбу за перерозподіл, що означає – війна народжується у сфері політики, є її продуктом, є способом і формою її функціонування.

Висновок діалектико-матеріалістичної філософії про політичну сутність війни дає розуміння того, що ідеологічні, гуманітарні тощо мотиви, якими пояснюються та обґрунтовуються війни, лише приховують їх справжні причини та цілі-загарбницькі (економічні).

Література

1. Аристотель. Нікомахова етика / Переклад з давньогрецької Віктор Ставнюк. Київ, «Аквілон-Плюс», 2002. 480 с.
2. Безрукова Н. В., Василенко М. В. «Світові торговельні війни: особливості та наслідки». Ефективна економіка № 6, 2015.
3. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Київ, 1996. С. 194-251.
4. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство. Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», Київ, 2006, 203 с.
5. Гантінгтон С.П. «Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку». Кальварія, Львів, 2006. 74 с.
6. Гоббс Т. Левиафан. Київ: Дух і Літера, 2000. 188 с.
7. Гордеева Т. «Міжнародні торговельні суперечки у сучасній регулятивній парадигмі». Міжнародна економічна політика. 2013. – № 2 (19). – С. 110 – 111.
8. Горовенко В.К. «Боротьба в економічній сфері як складова гібридної війни». Аналітична доповідь відділу воєнної та воєнно-економічної політики

Національного інституту стратегічних досліджень : червень 2019 р.

9. Громадянська проксі-війна в Анголі – один із методів доведення корпорації СРСР до банкрутства та розпаду. 5 квітня 2018 р. URL: <https://cat-779.livejournal.com/564256.html>. Дата звернення: 06.09.2023.

10. Денисенко В., Громенко С. «Ментальна війна» як складова гібридної. До чого готується Росія і до чого слід готуватися Україні?». «Аналітичні матеріали, Новини». Український інститут майбутнього (UIFuture). 20.05.2022 р. URL: <https://uifuture.org/publications/mentalna-vijna-yak-skladova-gibrydnoyi-do-chogo-gotuyetsya-rosiya-i-do-chogo-slid-gotuvatsya-ukrayini>. Дата звернення: 29.08.2023.

11. Дольська О. А. Інтелектуальні революції та техніки мислення. Теорія та практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. 2015. № 1. С. 20–28.

12. Інтернет ресурс: U.S. Department of Defense (DOD), Cyber Command Fact Sheet, May 21, 2010. URL: <http://www.stratcom.mil/factsheets/cc/>. (Дата звернення: 08.09.2023).

13. Інтернет ресурс. URL: <https://uk.economy-pedia.com/11031192-economic-war>. (Дата звернення 06.09.2023).

14. Кастельс М. Інформаційна доба. Економіка, суспільство та культура. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/econom_history/25179/ (дата звернення: 10.09.2023).

15. Клаузевіц К. Природа війни; пер. Руслан Герасимов. Харків: Vivat, 2018. – 416 с.

16. Клименко П.М. «Еволюційний розвиток соціальних та економічних систем. Соціально-економічна безпека підприємства» – Київ. Атіка, 2012. – 244 с.

17. Коваль А. Перший тріумфірат: процес утворення та початковий етап діяльності. Проблеми гуманітарних наук. Серія: Історія. 2016. Вип. 38. С. 166–179.

18. Козик В. Міжнародні економічні відносини: Навчальний посібник / Василь Козик, Людмила Панкова, Наталія Даниленко, -4-те вид., стереотипне. -Київ: Знання-Прес, 2003. 405 с.
19. Колдор М. Нові і старі війни. Організоване насильство у глобальну епоху. 2015. 416 с.
20. Коростильов Г.Л. Філософський аналіз військово-технічної революції ХХІ століття. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Теорія культури і філософія науки». 2021. 64, С. 53-59.
21. Крамар О. «Китай. Колоніальний дисбаланс» // Український тиждень № 32 (612)//13.08.2019 С. 2. URL: <https://tyzhden.ua/ukraina-kytaj-kolonialnyj-dysbalans/> (дата звернення 10.09.2023).
22. Кревельд М. Трансформація війни. Видавництво: ІРІСЕН, Соціум, Серія: Військова думка, Рік: 2015, 320 с.
23. Леонов В. В, Ворочич Б. О. Парадокс асиметрії в сучасних міжнародних збройних конфліктах. Збірник наукових праць Центру військово-стратегічних досліджень Національного університету оборони України ім. І. Черняхівського. 2016. № 1
24. Макиавеллі Н. Державець. Електронна книга. <https://knigogo.com.ua/chitati-online/derzhavets/> (2019). (дата звернення: 30.08.2023).
25. Макиавеллі Н. Про воєнне мистецтво. Електронна книга. URL: <https://www.yakaboo.ua/ua/pro-vijskove-mistectvo.html> (2021). (дата звернення: 30. 08. 2023).
26. Платон. Бенкет / перекл. з давньогрецької і коментарі Уляна Головач, вступна стаття Джованні Реале. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2005. xliv+178с. ISBN 966-8197-09-7
27. Плахонін А. Г. Маврикий, Флавій, Тиберій. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла–Мі. Київ: В–во «Наукова думка», 2009. 790 с.
28. Серпухов М. Ю. «Обґрунтування інтересів учасників торгівельних війн у міжнародній економіці». Економіка розвитку. 2013. № 3. С. 106–110.
29. Скржинська М.В. Ксенофонт. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ: Наукова думка, Т. 5: Кон – Кю., 2009. 560 с.
30. Слюсар В.И. Федеративная сеть миссий как средство достижения тактической взаимосовместимости. 15-а наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба. Харків: ХНУПС. – 10 -11 квітня 2019 р. – С. 355 -356.
31. Стивен И. Вьетнам: опыт войны «чужими руками». // Би-би-си, 27.04. 2005года. URL:http://news.bbc.co.uk/hi/news/newsid_4489000/4489871.stm. (дата звернення: 29.08.2023).
32. Сунь-Цзи. Мистецтво війни. Київ: Видавничий союз Андронум, 2021. 67 с.
33. Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила / Е. Тоффлер пер. з англ. Н. Бордукової. Харків: Акта. 688 с.
34. Тоффлер Е. Третя хвиля / Перекладач: Андрій Євса, за редакцією Віктора Шовкуна. Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
35. Требін, М. П. Сучасний світ і його війни. "Вісник НІОУ імені Ярослава Мудрого". Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2016. 2(29), С. 5–27. <https://doi.org/10.21564/2075-7190.29.70967> (дата звернення: 11.09.2023).
36. Требін М. Війна і тероризм: симбіотичні відносини. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія, Політологія, 2017. Вип.18 С. 365-369.
37. У-Цзи. Трактат про воєнне мистецтво. Київ: Арії, 2023. 176 с.
38. Ха Джун Чанг «Злі самаритяни. Міф про вільну торгівлю і секретна історія капіталізму»// Видавництво:Манн, Иванов и Фербер//– 2016р. 256с.
39. Хайдеггер М. Бытие и время. Харьков : Ексмо, 2003. 502 с.
40. Afghanistan Proxy War – Harvard – Belfer Center for Science and International Affairs. URL: <https://www.belfercenter.org/publication/afghanistans-proxy-war> (дата звернення: 11.09.2023).
41. Axelrod R. The Evolution of Cooperation, Basic Books, 1984, p.p.
42. Axelrod Robert. The Complexity of Cooperation: Agent-Based Models of Competition and Collaboration. Princeton University Press, 1997, 248 p.
43. Brzezinski Zb. Between Two Ages: America's Role in the Technetronic Era / пер. з англ. І.М. Максимової. Изд-во "Прогресс", с. 308, С. 36
44. Cebrowski A. K. and John J. Garstka. Network-Centric Warfare: Its Origins and Future. U.S. Naval Institute Proceedings, January 1998. 287p. С. 43. http://www.dodccrp.org/files/report/new_0801
45. Chalmers A. J. Blowback, Second Edition: The Costs and Consequences of American Empire (англ.). January 4, 2004. Holt Paperbacks[en]. P. 288. ISBN 0805075593.
46. Dormandy. H. Afghanistan's Proxy War. Harvard Kennedy School. Belfer Center for Science and International Affairs. Feb. 16, 2007. URL: <https://www.belfercenter.org/publication/afghanistans-proxy-war/>. (Дата звернення: 28.08.2023).
47. Devine D. The Korean War: The proxy conflict that became a force for good in the region. Office of the Historian. URL: <https://www.walesonline.co.uk/news/korean-war-force-good-region-5320143>. (дата звернення: 02.09.2023).
48. Dodge J. V., (25 Sept. 1909–23 April 1991), Senior Editorial Consultant, Encyclop dia Britannica, since 1972; Chairman, Board of Editors, Encyclop dia Britannica Publishers, since 1977. *Who Was Who (Oxford University Press)*. 1 грудня 2007. (Дата звернення: 05.09.2023).
49. Eland I. Turn The War on Terrorism Into a War By Proxy. *Wayback Machine. Cambridge: Polity Press*, 2013. 141p. ISBN 978-0-7456-5119-4.
50. Geraint H. (2014). My enemy's enemy: proxy warfare in international politics. *Brighton: Sussex Academic Press*. 241p. ISBN 978-1-84519-44939
51. Horodyska O. Care of the self as Limit-experience. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Теорія культури і філософія науки», випуск № 63, 2021, С 15–22.* <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/issue/view/1121>. (Дата звернення: 31.08.2023)
52. Graham E. Fuller. The Hizballah-Iran Connection: Model for Sunni Resistance // *The Washington Quarterly*, Volume 30, Number 1, Winter 2006-07. P. 139–150.

54. Guanzi: Political, Economic, and Philosophical Essays from Early China. *Princeton University Press* Volume II. Part of: Princeton Library of Asian Translations (18 books)., March 16, 1998, 592p.

55. Hoffman F. Further Thoughts on Hybrid Threats / F. Hoffman / *Small Wars Journal*. Дата звернення: 05.09.2023. URL: www.smallwarsjournal.com/blog/2009/03/further-thoughts-on-hybrid-thr/. Дата звернення 07.09.2023

56. Korostylov Henadii, Olga Dolska, Dezhong Wang, Andriy Protsenko, Yuliia Makieshyna. The military-technical revolution of the XXI st century (Philosophical and analytical review). *Cuestiones Politicas*. 2021. Vol. 39 № 71. P. 858-870. <https://doi.org/10.46398/questpol.3871.52>

57. Lind M., (2014). Vietnam : the necessary war. Free Press. ISBN 978-1-4391-3526-6. OCLC 893121112.

58. List F. The National System of Political Economy., tr. Sampson S. Lloyd. New York: Augustus M. Kelley, 1966. pp. xxvi – xxvii.

59. Masuda Y. The Information Society as Post-industrial Society. *World Future Society Wash*. 1981, 171 p.

60. Milner N. P. (tr.): Vegetius: Epitome of Military Science. Translated with Notes and Introduction. (Translated texts for Historians. Liverpool. *Liverpool University Press*, 1993. P. 152.

61. Mumford A. (2013-04). Proxy Warfare and the Future of Conflict. *The RUSI Journal*. 158 (2). P. 40–46. ISSN 0307-1847.

62. Milner N. P.: Vegetius: Epitome of Military Science. Translated with Notes and Introduction. (Translated texts for Historians, 16.). Liverpool. *Liverpool University Press*. 1993. P. 152.

63. Mumford A. Proxy Warfare. John Wiley & Sons, 2013. P. 13.

64. Samson I.; Shlomo Br, Meir El. Review of The Second Lebanon War: Strategic Perspectives, Brom Shlomo, Elran Meir. *International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs*. 2008, 17 (2). с. 78–82. ISSN 1337-5482.

65. Shelton J. Joint Vision, 2020. P.40 URL: https://rdl.train.army.mil/catalog-ws/view/100.ATSC/CE5F5937-49EC-44EF-83F3-FC25CB0CB942-1274110898250/alede_ref/joint_vision_2020.pdf.

66. Singer P.W. Wired for War. The Robotics Revolution and 21st Century Conflict. Penguin, 2009

67. Stauffer D., Ammon Aharony. Introduction To Percolation Theory: Second Edition 2nd Edition. *Taylor & Francis. Physical Sciences*. London. 31 January 2017, p.192. <https://doi.org/10.1201/9781315274386>. С. 4. (дата звернення: 10.11.2023).

68. The Korean War: A force for good in the region – Wales Online. Cold War – Proxy War. URL: <https://www.walesonline.co.uk/news/korean-war-force-good-region-5320143>. (дата звернення: 04.09.2023).

69. Walzer M. Just and Unjust Wars Paperback. *Publisher: Basic Books*. August 11, 2015, 416 p.

70. Williams Ch. Explaining the Great War in Africa: How Conflict in the Congo Became a Continental Crisis. *The Fletcher Forum of World Affairs*. 37 (2). с. 81–100. ISSN 1046-1868.

Анотація

Коростильов Г. Л. Сучасна війна та її види: соціально-філософський аналіз. – Стаття.

Уся історія людства постійно потерпає від воєн. Актуальність дослідження зумовлена тим, що милітаризованість залишається активним проявленням дії дужав, що стало особливо очевидним в ХХІ сторіччі стало очевидним, а отже, і виключення війн із історії людства не відбулося. В такому контексті виникає ряд питань, які стосуються принципів військового управління, їх розуміння і філософського обґрунтування, а також питання про їх зміни. Сьогодні ми бачимо зміни у глобальному світі, які не просто торкнулися таких потужних сфер, як політика, економіка, ідеологія тощо, але ми стали свідками величезних кризових ситуацій в усьому світі, які не могли не вплинути на загальний баланс миру у світі. Виникає ряд питань про фактори, які впливають на характер війни і приводять до трансформації у керівництві військовою справою.

Світ сьогодні зіптовхнувся із величезними трансформаціями в геополітиці, технологічній сфері, з широким розповсюдженням засобів масового враження, а клуб ядерних держав поступово розширює свої кордони. Локальні війни, перманентні конфлікти, які можуть у будь-який час прийняти більший масштаб, нові види війн висувають питання філософського аналізу принципів військового управління.

У статті проаналізованні основні різновиди сучасної гібридної війни. Оскільки глобальні трансформації останнім часом характеризуються наростанням дезінтеграційних процесів, які активно впливають на картину світу в цілому, ці зміни не можуть не впливати на трансформацію самої війни. Сьогодні ми маємо справу з новою онтологією війни, новими суб'єктами війни, а ці процеси викликають до життя нові методи ведення війни. Отже, і вся система військового управління піддається трансформаціям.

Розглянуто ряд питань, які стосуються онтології і трансформації сучасної гібридної війни, нових принципів і методів ведення бойових дій, їх розуміння і філософського обґрунтування, а також питання про їх зміни. А також висвітленні ряд питань про фактори, у соціальному, техніко-технологічному та антропологічному вимірах, які впливають на характер війни і приводять до трансформації сучасної гібридної війни.

У результаті дослідження автор приходить до висновку, що онтологія сучасної гібридної війни є боротьба за свою суттю та змістом, різноманітними формами протистояння між окремими державами, союзами з застосуванням сучасних високоефективних техніко-технологічних засобів, принципів і методів збройної боротьби, але справжні причини та цілі гібридної війни застарілі – загарбницькі (економічні).

Ключеві слова: гібридна, політична, економічна, асиметрична війна, холодна війна, превентивна, мережево-центрична війна, гроху war, класична (конвенційна), кибервійна війна, кибератака, limit-experience.

Summary

Korostylev G. L. Modern war and its types: socio-philosophical analysis. – Article.

The entire history of mankind is constantly suffering from wars. The relevance of the study is determined by the fact that militarization remains an active manifestation of the action of forces, which became especially evident in the 21st century, and therefore, wars have not been eliminated from the history of mankind. In this context, a number of questions arise that relate to the principles of military management, their understanding and philosophical justification, as well as questions about their changes. Today we see changes in the global world, which not only touched such powerful areas as politics, economy, ideology, etc., but we witnessed huge crisis situations all over the world, which could not but affect the overall balance of peace in the world. A number of questions arise about the factors that influence the nature of the war and lead to a transformation in the management of military affairs.

Today, the world is faced with huge transformations in geopolitics, the technological sphere, with the wide spread of mass media, and the club of nuclear states is gradually expanding its borders. Local wars, permanent conflicts that can take on a larger scale at any time, new types of wars raise questions of philosophical analysis of the principles of military management.

The article analyzes the main varieties of modern hybrid warfare. Since global transformations

have recently been characterized by the growth of disintegration processes that actively affect the picture of the world as a whole, these changes cannot but affect the transformation of war itself. Today, we are dealing with a new ontology of war, new subjects of war, and these processes bring to life new methods of waging war. Therefore, the entire system of military management is subject to transformation.

A number of issues related to the ontology and transformation of modern hybrid warfare, new principles and methods of warfare, their understanding and philosophical justification, as well as questions about their changes are considered. As well as highlighting a number of questions about factors, in social, technical, technological and anthropological dimensions, which affect the nature of war and lead to the transformation of modern hybrid warfare.

As a result of the research, the author comes to the conclusion that the ontology of modern hybrid war is a struggle in its essence and content, various forms of confrontation between individual states, alliances with the use of modern highly effective technical and technological means, principles and methods of armed struggle, but the real reasons and goals of hybrid wars are obsolete – anti-aggression (economic) wars.

Key words: hybrid, political, economic, asymmetric war, cold war, political, preventive, network-centric war, proxy war, classical (conventional), cyber war, cyber attack, limit-experience.

УДК 165.74: 101.1

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.10>

А. Косс

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-6158-3540>

аспірант кафедри філософії

Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

ТРАНСФОРМАЦІЇ ГУМАНІЗМУ: МІЖ НАУКОЮ І ФІЛОСОФІЄЮ

Актуальність. Завдяки експоненційному розвитку технологій виникають все більш ефективні способи розуміння не тільки гуманізму, але й людської тілесності. Ці досягнення призводять до численних наслідків, які впливають на розуміння історичного вектору розвитку соціуму і кожної окремої особистості. Виникає проблема вивчення гуманізму під кутом спрямованості цих змін та трансформацій. В літературі все частіше зустрічаються терміни *гуманізм*, *постгуманізм*, *трансгуманізм*, які мають місце в сучасній науці, технологіях та духовному розвитку людини. Іноді їх описують без зв'язку, буває є зв'язок деяких термінів, але подивитися в загальному обсязі на трансформацію самого феномену гуманізму ще не доводилось. Тому стаття присвячена розкриттю зміни змісту гуманізму та аналізу термінів, які входять у смисловий простір цього феномена. Трансформації розглядаються в контексті науки еволюції людини та історико-філософського аналізу. Все це дає можливість глибше пізнати логічний розвиток різних похідних від кореневого терміну *гуманізм*. Тому в центрі уваги знаходяться супутні йому терміни.

Постановка проблеми. Однією з центральних проблем сучасної філософії є проблема трансформації гуманізму і встановлення спрямованості його вектору еволюції для соціально-антропологічних досліджень. На ці тенденції активно впливають наукові, технологічні, соціальні та філософські досягнення. У XX – XXI ст. активно руйнуються гуманістичні цінності, прищеплюються агресія, насильство, брехня, егоїзм та цинізм, що призводить до спотворення людської сутності та ускладнює вивчення спрямованості еволюції людини.

Мета. Використовуючи методологічні підходи проаналізувати тенденції в трансформації феномену гуманізму, визначити етапи його розвитку, виявити, що поєднує «антропоцентричний» та «сучасний техногенний гуманізм», розкрити зв'язок трансформації гуманізму з еволюцією суспільства. Розглянути, що лежить в основі різних видів гуманістичних світоглядів, на чому вони базуються та як еволюційно формуються.

Новизна. Було розроблено емпатичний підхід цілісного аналізу гуманізму. На цій основі вдалось встановити та проаналізувати спрямованості змін змісту гуманізму, його еволюційні трансформації та

тенденції розвитку. Вдалось обґрунтувати, що трансгуманізм є напрямком постгуманізму, який є перехідним періодом в розвитку емпатичних відносин і передуює майбутньому становленню неогуманізму.

Аналіз публікацій і ступень розробленості проблеми. Витоки розробок гуманізму ми знаходимо в роботах: Конфуція, Перікла, Сократа, Демокрита, Протагора, Аристотеля, Епікура та Лукреція. Якщо мова іде про класичний гуманізм, то його розуміння формується наприкінці середньовіччя та на початку епохи Відродження: Д. Аліг'єрі, Ф. Петрарка, Дж. Бакачо, Л. Бруні, Л. да Вінчі, Дж. П. делла Мірандола, Е. Роттердамський, Н. Макіавеллі, Т. Мор, Р. Санті, У. фон Гуттен, Ф. Рабле, Ж. Боден, М. Монтень, В. Шекспір, Г. Гроцій та ін. Варто відзначити, що класичний гуманізм досяг своєї вершини в епоху Відродження та базувався на антропоцентризмі, емпатії та раціоналізмі. Широке розповсюдження та використання ідей гуманізму Відродження мали місце в епоху Просвітництва: Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р. Декарт, Б. Спіноза, Дж. Лок, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Й. Г. Фіхте, Г. Гегель, Л. Фейєрбах та ін. В розвиток сучасної теорії гуманізму значний вклад внесли представники філософії екзистенціалізму: С. К'єркегор, К. Ясперс, Г. Марсель, Ж.-П. Сартр та ін. Отже, гуманізм в історії філософії отримав свій розвиток в різні періоди в тих чи інших контекстах: у християнському (А. Августин, Ф. Аквінський, С. Л. Франк, П. Теяр де Шарден, В. А. Малахов, О. С. Філоненко, Ю. П. Чорноморець та ін.), у культурологічному (Л. Феєрбах, Ф. Ніцше, Й. Гейзінга, Х. Ортега-і-Гассет, П. Сорокін, А. Тойнбі, Ж.-П. Сартр, І. В. Галицький, М. Попович, В. Н. Нічик, В. Литвинов, В. А. Жадько та ін.), в етичному (Б. Спіноза, Дж. Лок, Г. Гегель, Х. Ортега-і-Гассет, В. Горський, В. А. Жадько та ін.). Термін *гуманізм* зберігає свою життєву позицію і сьогодні, але ми спостерігаємо його трансформації. Все частіше ми зустрічаємося з термінами: *постгуманізм*, *трансгуманізм*, *біотетика*.

Вперше термін *transhumanise* ввів італійський письменник Д. Аліг'єрі в 1312 році для характеристики людини в поемі «The Divine Comedy» (Божественна комедія) [1, с. 290]. Проте в сучасному розумінні термін *transhumanism* вперше зустрічається у працях англійського біолога, ево-

люціоніста та гуманіста Дж. Хакслі. У 1957 році в книзі «New Bottles for New Wine» (Нові пляшки для молодого вина) він ототожнює долю та роботу людини з «агентом» для реалізації найповніших можливостей світу: «It has defined man's responsibility and destiny – to be an agent for the rest of the world in the job of realizing its inherent potentialities as fully as possible.» [2, с. 13]. Дж. Хакслі ототожнює людину з особою, яку призначили керуючим директором найбільшого підприємства на світі «бізнесу еволюції», і яка не може відмовитись від цієї роботи, у якої не питають бажання та не надається відповідна підготовка як бути «агентом для решти світу»: «It is as if man had been suddenly appointed managing director of the biggest business of all, the business of evolution – appointed without being asked if he wanted it, and without proper warning and preparation. What is more, he can't refuse the job.» [2, с. 13-14]. Він вважає, що людський вид, якщо забажає, зможе перевершити самого себе через нове переконання своєї людської природи і, можливо, це буде заслуга трансгуманізму: «The human species can, if it wishes, transcend itself – not just sporadically, an individual here in one way, an individual there in another way, but in its entirety, as humanity. We need a name for this new belief. Perhaps *transhumanism* will serve: man remaining man, but transcending himself, by realizing new possibilities of and for his human nature.» [2, с. 17].

Термін *біоетика* ввів німецький богослов Ф. Яр у 1927 році в журналі «Космос» у статті «Bio-Ethik: Eine Umschau ber die ethischen Beziehungen des Menschen zu Tier und Pflanze» (Біоетика: дослідження етичних відносин між людьми, тваринами та рослинами) [3, с. 120]. Але сучасну концепцію біоетики розробив американський вчений В. Р. Поттер у 1971 році в книзі «Bioethics: Bridge to the Future» (Біоетика: міст у майбутнє). Вона базується на загальнолюдських цінностях збереження біологічного середовища, що впливає на здоров'я людей. У 1988 році В. Р. Поттер розширив свою концепцію до глобальних масштабів для демократичного сучасного суспільства у книзі «Global Bioethics: Building on the Leopold Legacy» (Глобальна біоетика: побудована на спадщині Леопольда), та вважав, що біоетика – це своєрідний міст між природничими та гуманітарними науками, що забезпечує захист довкілля та зберігає здоров'я людини [4, с. 2]. Варто відзначити, що в науці з'явилися науковці, які поставили проблему гуманізму в новому ракурсі, завдяки повному розшифруванню геному людини (С. Нурк, С. Корен, А. Пі, М. Раутіайнен, А. В. Взікадзе та ін.) [5, с. 44] та відкриттю мікробного імунного механізму, який може просто та дешево редагувати геном з високою точністю (Е. Шарпентьє та Дж. А. Дудна) [6, с. 1].

Методологія. В статті використовується історико-компаративістський та етико-антропологічний підходи. Це дає можливість спиратися на концептуальні підходи, які ґрунтуються на таких поняттях: *гуманізм, постгуманізм, трансгуманізм, неогуманізм, антропоцентризм, біоцентризм, емпатія*. Наступна методологічна лінія розкриває шлях біоцентричного підходу з опорою на системний аналіз із урахуванням таких методів як аналіз і синтез.

Основна частина. Проблема гуманізму займає центральне місце у філософії та в сучасних наукових дослідженнях і є основною якістю людини. Терміни *гуманізму, постгуманізму, трансгуманізму* стали присутні також в дискурсі повсякдення. Ми вважаємо, що настав час розібратися з цими термінами, зрозуміти, як вони взаємопов'язані, виявити їх місце та логіку у філософському вченні при розкритті проблеми гуманізму як провідної характеристики людського буття. Розглядаючи розв'язання проблеми розвитку гуманізму, можна переконатися у думці, що його витоки знаходяться у античному світі та країнах стародавнього сходу. При розкритті розуміння гуманізму слід виходити із принципу «антропоцентризму» і при цьому необхідно враховувати, що він має конкретно-історичний характер, тобто пов'язаний з поняттям *людини* як тілесно-духовної істоти у певних соціальних умовах. Тому слід дотримуватись взаємозв'язку навколишнього середовища та організму, єдності соціального історизму при вивченні людини. Базуючись на цьому підході, розглядаються проблеми гуманізму та його тенденції з урахуванням еволюції суспільства. Звідси у спрямованості розвитку гуманізму можна назвати його особливі етапи.

Перші гуманістичні течії виникли в античний період і розкриваються через призму людяності (антропоцентризм – «людина є міра всіх речей...»). Формування сучасних гуманістичних цінностей почалося в Європі в епоху Ренесансу (XIV–XVI ст.), коли розпочався процес звільнення індивіду від жорсткого тиску релігійно-церковних авторитетів середньовіччя (V–XV ст.) – секуляризм. Виникає нове трактування гуманізму епохи Відродження. Гуманізм став вищою цінністю людських якостей та діяльності. У центрі філософії ставала людина та її «земні потреби», а не теократичні основи середньовіччя. Італійські мислителі епохи Відродження Д. Аліг'єрі, Ф. Петрарка, Л. да Вінчі розглядають тілесні потреби людського тіла природними, а не гріховними, як у період клерикалізму.

Розробляється етична проблема цінності людяності, де панувало критичне мислення над релігійними забобонами та догмами, утверджується право людини на свободу та всебічний розвиток. Гуманізм сприймається як безпосередньо соці-

альне явище. Ф. Петрарка вважав, що схоластика вбила живий дух мудрості античності, породила безліч неуків, яким надавали статус мудрих лише за знання біблійних та церковних текстів, а не за вміння отримувати нові знання [7, с. 33]. Представник раннього гуманізму, італійський мислитель Дж. П. делла Мірандола у своїй знаменитій роботі «Промова про гідність людини» каже, що індивід знаходиться в центрі світу через те, що Бог створив його в останній день [8, с. 45]. На становлення гуманізму епохи Відродження значний вплив зробили пантеїзм і деїзм, що виразилось у поважних відносинах людини з людиною. Важливо відзначити, що людина вже «не пасивний образ і подоба Бога», а індивідуальність із насиченим духовним світом, яка усвідомлює себе, здатна споглядати красу Світу, його творчо перетворювати, пануючи над нерозумними істотами, як Бог. Італійський філософ-антрополог М. Фічіно навіть вважав, що людина могла б повторити акт божественного творіння за наявності відповідних засобів [9, с. 99]. Ми вважаємо, що спочатку гуманізм розкривався через взаємини між людьми, а особистість розглядалася як природна істота. У межах становлення гуманізму центральне місце посідає принцип антропоцентризму, розуміння якого носить еволюційно-соціальний характер. Це дозволило з'ясувати сутність людини, її відмінності від інших високоорганізованих тварин. Ключовим моментом відмінності людини від інших тварин є не тільки виготовлення знарядь праці та логіко-понятійне мислення, а й емпатія, ядром якої є співпереживання. У англійського драматурга В. Шекспіра ця думка виражається у фразі: «She loved me for the dangers I had passed, And I loved her that she did pity them. This only is the witchcraft I have used.» (Вона мене за небезпеки полюбила, через які я пройшов, а я любив її за співчуття до них. Це єдине чаклунство, яким я користувався.) [10, с. 41].

Для вираження людської сутності необхідно підкреслювати єдність тілесного та духовного, осмислення їхньої взаємодії як усередині особистості, так у соціумі. Ми вважаємо, що в розробку проблематики людини слід включити емпатію і розуміти людину в період становлення гуманізму як «*empathy homo sapiens*». Співпереживання стає ядром гуманістичної особистості. У становленні гуманізму можна розрізнати різні історичні періоди, проте емпатія є провідним наголосом цього розвитку. Бог виступає творцем не лише всієї природи, а й людини, як вершини творіння, тому принцип антропоцентризму став провідним при розкритті природних та соціальних явищ.

В епоху Нового часу (XVII–XIX ст.) відбувається активний розвиток індустріалізації та проголошується гасло звільнення від суб'єктивізму. Це приводить до ослаблення антропоцентризму

і виникнення нової течії трансформації гуманізму, яка увійшла в історію як постгуманізм. Щоб раціонально використовувати наукові досягнення в соціумі англійський філософ Ф. Бекон закликав звільнитися від суб'єктивізму («від ідолів») [11, с. 84]. Отже, позбавлення від антропоцентризму призвело до виникнення нової течії у розвитку гуманізму, яка увійшла до історії як постгуманізм. Він формує новий підхід до розкриття сутності людини, фактично усуває емпатію і виступає основою антигуманістичної спрямованості у вченні про людину. Безумовно, що все це в соціальному плані знаходить як прихильників, так і опонентів, але людина при цьому стає дедалі більше схожою на машину. У 1883 році вийшла книга німецького філософа Ф. Ніцше «*Thus Spoke Zarathustra*» (Так казав Заратустра), в якій він сказав народу: «*Man is a rope stretched between the animal and the Superman – a rope over an abyss*» (Людина – це канат, який натягнутий між твариною і надлюдиною, – канат над прірвою) [12, с. 24]. У цій схемі ігнорується місце людини у соціумі, вона виступає лише проміжною ланкою формування надлюдини. Тобто робиться наголос не на гуманізмі та людяності, а на постгуманістичних та трансгуманістичних тенденціях, формуючи біоетичні відносини в соціумі. Через це виникають расистські та фашистські тенденції у суспільстві, примусові програми «евгенічної спрямованості», які відомі у багатьох країнах, але найбільших розмахів вони досягли у Німеччині, Китаї та Індії. У Німеччині з 1933 по 1945 рік стерилізовано понад 400 тисяч осіб [13, с. 14]. У Китаї з 1980 по 2015 роки діяла демографічна політика однієї дитини на одну сім'ю, а з 1980 по 2014 роки було стерилізовано 107 мільйонів жінок і встановлено 324 мільйони внутрішньоматкових спіралей [14, с. 275–276]. В Індії з 1965 по 1973 роки було проведено 11,2 мільйона вазектомій та 3,1 мільйона жіночих стерилізацій. З 1975 по 1977 роки діяла програма «надзвичайного стану», під час якої проводилось до 8,2 мільйона стерилізацій у рік. У 1978 році кількість вазектомій впала приблизно до 0,5 мільйона на рік, а жіночих стерилізацій – приблизно до 3,6 мільйонів на рік [14, с. 277]. У XXI ст. досліді евгеніки контролюються біоетикою, ставлячи за мету поліпшення психічного і фізичного здоров'я людей різних рас і верств населення. Зараз біоетика спрямована на вивчення етичних протиріч та моральних законів, які виникають у ході розвитку медицини, біотехнологій, політики, права, теології та філософії. Її можна назвати «провідною формою моральної філософії», яка набула міжнародного, міждисциплінарного та міжрелігійного характеру в епоху стрімкого розвитку сучасних технологій. В даний час активно видаються журнали в США та Великій Британії з даної тематики

(Hastings Center Report; Journal of Medical Ethics; Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics та ін), представниками християнських, мусульманських та єврейських громад у Північній Америці та у Європі створюється різноманітна література з біоетичних проблем.

Ми вважаємо, що формування біоетики – це перехід від «гомоемпатичного до біоемпатичного співпереживання», що демонструє провідну роль «біовпливу» на людську тілесність. Позиція «антиантропоцентризму» стала передумовою формування нової тенденції взаємин між організмом і середовищем, яка отримала назву «постгуманізму». Постгуманістична тенденція не однорідна: з одного боку вона постає як спрямованість відмовитися від антропоцентризму і сфокусуватися на формуванні вкрай правих поглядів антигуманізму (що фактично постає як «антигуманізм»). Отримує життя інша течія, яка прагне використовувати технологічні досягнення для вдосконалення людської природи, яка отримала назву «трансгуманізму». Проте, зміни, які відбуваються щодо людської природи, за своєю суттю виступають проти «природної людини», тобто можна сказати, мають негуманістичну спрямованість.

На нашу думку, антигуманізм і трансгуманізм як напрямки вдосконалення людини реально спрямовані проти гуманізму. Таким чином, вони з одного боку, руйнують класичний гуманізм, а з іншого, – виступають основою вдосконалення та призводять до виникнення нового гуманізму – неогуманізму. Одним із основних показників, який відрізняє гуманістичну людину від постгуманістичної, є присутність емпатії. У постлюдини гомоемпатія (похідна від лат. *homo empathy* – співпереживання до людини) зникає, а замість неї під впливом біоцентризму формується біоемпатія. Вона виявляється через єдність людського організму з навколишнім середовищем, що й призвело до формування біоетики.

У 1859 році англійський натураліст Ч. Дарвін опублікував наукову працю «On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or The Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life» (Походження видів шляхом природного відбору або збереження порід у боротьбі за життя) [15, с. 490]. Відомо, що всі види живих істот еволюціонують, а основою їх еволюції є єдність системи «організм – середовище». Це наукове обґрунтування є методологічною основою вивчення можливих напрямів у дослідженні людини. Прикладом виникнення галузі знань, яке базується на єдності соціуму та організму, є евгеніка. Важливо відзначити, що «природна евгеніка» або еволюція біологічної організації видів походить від перетворень довкілля, характеру раціону, способу життя, пережитих хвороб та статевого відбору тощо.

Штучне втручання в індивідуальний генетичний потенціал людської природи може як прискорити її еволюцію, так і її нашкодити. Людство є продуктом як біологічної, так і культурної еволюції.

У 1883 році англійський вчений Ф. Гальтон у книзі «Inquiries into Human Faculty and its Development» (Дослідження розумових здібностей людини і їх спадкової передачі) ввів термін *евгеніка*. Це був період започаткування науки про спадкове здоров'я [16, с. 25]. Євгеніка включала потребу наукового вивчення соціальних та біологічних чинників, що впливають на вроджені якості людей. Ця наука включає як прикладний соціальний аспект (який залежить від політики, законів та етики), так і дослідницький (антропогенетики). На базі евгеніки розвинулася медична генетика, яка стала фундаментом розвитку інноваційних біотехнологій та біомедицини.

Слід зазначити, що важливою основою існування біоетики є розширення людської емпатії на тварин. Наявність тваринного світу веде до збереження гуманістичної спрямованості, пов'язаної з природою людини та її тілесністю. Але водночас емпатія набуває нового змісту, спостерігається процес переходу від «антропоцентризму» до «біоантропоцентризму», що, мабуть, пов'язане з формуванням нового етапу, який можна назвати «неогуманізм». Таким чином, постгуманізм – це перехідний етап від гуманізму до неогуманізму. Він повний ризиків, спрямованих на знищення природної людини та вироблення антигуманістичної реальності, та може бути подоланий «неогуманізм», в основі якого буде «біоантропоцентризм» та «біоантروهемпатія».

Послідовники трансгуманізму вважають, що застосування нових наукових досягнень дозволить збільшити розумові та фізичні здібності людської тілесності, а згодом і вийти за межі людського способу існування. Важливо відзначити, що гуманізм на перший план ставить покращення моральних та духовних якостей людини, які пов'язані з її розвитком. Тоді як трансгуманізм як наступний етап гуманізму призводить до вдосконалення людського організму за допомогою технологічного втручання у тілесну природу людини. Деякі трансгуманісти йдуть на криогенне заморожування з метою продовження свого життя та відродження себе в новій технологічній епосі, коли питання життя та природної смерті від старості будуть особистим вибором кожної людини.

У ХХ–ХХІ ст. ми спостерігаємо фундаментальні зміни традиційного культурного простору, посилення «антропологічної кризи» та прискорення «трансгуманістичної еволюції». Все більше набирають популярності ідеї усвідомлення можливостей штучного інтелекту та генетики. У соціумі виникає природна потреба в лікуванні раніше невиліковних хвороб та покращення яко-

сті життя. Ми вважаємо, що один з найпотужніших проривів у генетиці було повне розшифрування геному людини [5, с. 44]. Завдяки розвитку технологій геноміки, конкуренції гравців ринку та економічної масштабності технологій вартість секвенування людського геному знижується у геометричній прогресії. У 2006 році витрати за секвенування геному були приблизно 10 мільйонів USD, у 2015 році – 1000 USD. Потім прогрес помітно сповільнився, а витрати на секвенування геному закріпились у діапазоні від 500 до 600 USD. У 2022 році відома компанія з генетичних досліджень Illumina та її конкуренти ставлять за мету наблизити вартість до 100 USD за геном [17, с. 3]. Відкриття «генетичних ножиць» (CRISPR/Cas9 – метод редагування ДНК) ще більше розширює перспективи редагування геному, дозволяє лікувати хвороби Альцгеймера, шизофренії, діабету, раку та різноманітні генетичні захворювання [6, с. 1603]. В зв'язку з цим стало актуальним питання моралі «сімейної евгеніки» щодо впровадження допоміжних репродуктивних технологій для боротьби з безпліддям, використання методів зачаття «in vitro» (екстракорпорального запліднення) для покращення генетики майбутніх поколінь.

Посилюється вплив генної інженерії та біотехнологій на геополітику. Відкриваються перспективи зміни людської природи з метою стати сильнішими, витривалішими та більш інтелектуально розвиненими. Можливості редагування геному за допомогою CRISP-терапії наближають людство до досягнення «тілесного безсмертя». Але ця тенденція також породжує збільшення ризиків невдалих генетичних експериментів і доступності генних технологій до різних верств населення у суспільстві. Зростають вимоги захисту та збереження конфіденційної генетичної інформації у кожному конкретному випадку, а їх незаконне оприлюднення може негативно впливати на положення в суспільстві та на професійну кар'єру індивіда. Ми вважаємо, що технології секвенування геному вигідні для всього суспільства, проте для реалізації переваг геноміки необхідний збір великих обсягів генної, медичної та демографічної інформації.

У 1976 році австралійський екофілософ П. Сінгер у книзі «Animal Liberation: The Definitive Classic of the Animal Movement» (Звільнення тварин: остаточна класика руху тварин) вводить термін *speciesism* [18, с. 35]. Він вважає, що життя тварини так само священне, як і людини, а гуманізм та антропоцентризм ставить інтереси людської раси вище інших істот [18, с. 50-51].

Тобто він виступає за розширення емпатії не тільки на людей, але й на тварин. Зараз ця тенденція є ведучою при формуванні неогуманізму. Вона базується на антропобіоцентризмі та біоан-

тропоемпатії і веде до формування планетарного світогляду. Однак, саме антропоцентризм був двигуном прогресу, що дозволив людині відчуги свою винятковість і побудувати цивілізацію, а відмова від нього може призвести до деградації як тілесної, так і духовної основи існування людства.

Висновки. В результаті використання прийнятого методологічного підходу до аналізу трансформації гуманізму вдалося визначити етапи його розвитку і показати зв'язки з еволюцією людини. Першим його етапом є «гуманістичний світогляд», в основі якого лежать антропоцентризм та емпатія до людей. Другий – базується на біоцентризмі (єдність організму і середовища) та егоїзмі. Він спрямований на якісне вдосконалення тілесної та розумової діяльності людини, при цьому заперечує чи нейтрально ставиться до емпатії. Ця історична стадія визначається як постгуманістична і включає в себе трансгуманістичний напрям, що породжує егоїстичну складову світогляду. Гуманізм епохи Відродження дуже схожий на постгуманізм – «сучасний техногенний трансгуманізм», в рамках надій і бажань наблизитися до чогось більш досконалого за допомогою технологій, які дозволили б людині не тільки керувати і піднятися над навколишнім світом, а й над іншими собі подібними. Усвідомлення своєї тілесної недосконалості штовхає людство на нові пошуки, ставлячи за мету позбавлення від природного старіння, а також покращення своїх когнітивних та фізичних здібностей. Виникають трансгуманістичні тенденції, що можуть привести до перетворення живого індивіда на гібрид за соціально-психологічною та тілесною організацією з перспективою збереження себе як індивіда. Зараз технології ще не дозволяють когось перетворити на таку постлюдину, проте ідеї, дискурси та перспективи трансгуманізму все більш популярні в наукових спільнотах. Третій етап еволюції гуманізму – це «неогуманізм», він лише формується у суспільстві, виходить з антропобіоцентризму та біоантропоемпатії, що породжує «планетарний світогляд» у індивіда. Велика ймовірність того, що людина неогуманізму буде індивідом майбутнього. Методика, що використовується у статті, вимагає подальшого вивчення, хоча вона вже дозволила встановити вектор та етапи розвитку гуманізму, визначити перспективи вдосконалення духовно-тілесної сутності людини.

Література

1. Dante A. The Divine Comedy / in translated by H. W. Longfellow. Italy, 1306. 429 p.
2. Huxley J. New Bottles For New Wine : Essays. London : Chatto & Windus, 1957. 318 p.
3. Lolas F. Bioethics and animal research. A personal perspective and a note on the contribution of Fritz Jahr. *Biol Res*. 2008. Vol. 41(1). Pp. 119–123.

4. Zanella D. C., Sganzerla A., Pessini L. V. R. Potter's Global bioethics. *Ambiente & Sociedade*. 2019. Vol. 22. P. 1–8.

5. The complete sequence of a human genome / Nurk S. and all. *Science*. 2022. Vol. 376, issue 6588. Pp. 44–53. DOI: 10.1126/science.abj6987 (date of access: 30.08.2023).

6. Westermann L., Neubauer B., Kttgen M. Nobel Prize 2020 in Chemistry honors CRISPR: a tool for rewriting the code of life. *Pflugers Arch*. 2021. Vol. 473(1). Pp. 1–2. DOI: 10.1007/s00424-020-02497-9 (date of access: 30.08.2023).

7. Світгареева О. Г. Філософія (філософія, релігієзнавство, етика і естетика) : конспект лекцій для спеціальності 073 "Менеджмент" / М-во освіти і науки України ; Криворізький коледж Нац. Авіаційного ун-ту. Кривий Ріг, 2018. 190 с.

8. Промова про гідність людини ; [пер. з лат. Назарія Назарова] / *Всесвіт*. 2013. № 11–12. С. 44–64.

9. Філософія : підручник / Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г., Ярошовець В. І. ; за заг. ред. В. І. Ярошовець. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 648 с.

10. Shakespeare W. The tragedy of Othello, the Moor of Venice / in gen. edited by B. A. Mowat, P. Werstine. New York : Washington Square Press, 1993. 265 p.

11. Філософія : підручник / В. С. Бліхар, М. М. Цимбалюк, Н. В. Гайворонюк, В. В. Левкулич, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищю. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ "Говерла", 2021. 440 с.

12. Nietzsche F. Thus Spoke Zarathustra / in translated by T. Common. Pennsylvania, 1999. 335 p.

13. Carney A. B. "As Blond as Hitler" : Positive Eugenics and Fatherhood in the Third Reich. Florida, 2005. 109 p.

14. Rowlands S., Regmi P. R. The Use of Forced Sterilisation as a Key Component of Population Policy: Comparative Case Studies of China, India, Puerto Rico and Singapore. *Indian Journal of Public Administration*. 2022. Vol. 68, Issue 2. P. 271–284. DOI: 10.1177/00195561221082984 (date of access: 30.08.2023).

15. Darwin C. R. On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or The Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life. [1st ed.]. London : John Murray, 1859. 502 p.

16. Galton F. Inquiries into Human Faculty and its Development. New York : Macmillan and Co, 1883. 387 p.

17. Pollie R. Genomic Sequencing Costs Set to Head Down Again. *Engineering*. 2023. Vol. 23, Issue 4. Pp. 3–6. DOI: 10.1016/j.eng.2023.02.002 (date of access: 30.08.2023).

18. Singer P. Animal Liberation : The Definitive Classic of the Animal Movement. New York : Open Road Integrated Media, 2015. 484 p.

Анотація

Косс А. Трансформації гуманізму: між наукою і філософією. – Стаття.

В результаті використання аналітико-системного підходу з урахуванням емпатії вдалось розкрити вектор розвитку гуманізму та виділити його структурні етапи: гуманістичного, постгуманістичного та неогуманістичного.

маністичного. При їх розкритті використані філософські та наукові розробки. Проведений аналіз не заперечує досягненням сучасних наукових досліджень і дає можливість розглянути еволюційні стадії гуманізму. Першим етапом його розвитку є природна людина та він базується на «антропоцентризмі». Другий еволюційний етап є постгуманізм, що має різноманіття напрямків, які в теперішній час вивчаються дослідниками гуманітарних та спеціальних наук. Особливої уваги у роботі приділено розкриттю загальних рис формуванню «сучасного техногенного гуманізму», продуктом якого є трансгуманізм як один з основних його напрямків. Завдяки активному розвитку та впровадженню технологій в суспільстві провідну роль почала займати техносфера. Варто відзначити, що цей етап ряд дослідників називали як постгуманізм так і трансгуманізм, але вони не виділяли зв'язків, що визначені в цій роботі. Дослідники, розкриваючи зв'язки між трансгуманізмом і постгуманізмом, або ототожнюють ці феномени, або представляють їх як різні етапи в історичній еволюції гуманізму. У роботі обґрунтовується, що трансгуманізм є складовою постгуманізму і трансформується у його межах, та є перехідним періодом в розвитку емпатичних відносин і передує майбутньому становленню неогуманізму. А постгуманізм як історична ланка гуманізму передує новому гуманістичному етапові, який формується на основі «біоантропогуманізму» як «неогуманізм». В статті також були визначені якісні характеристики емпатії на кожній історичній стадії розвитку гуманізму. При розкритті специфіки гуманізму, постгуманізму та неогуманізму були визначені основні складові гуманістичного, постгуманістичного і планетарного світоглядів. Отримані результати добре узгоджуються з сучасними науковими дослідженнями, але мають більш загальний характер, а методика їх отримання може бути використана для подальших наукових розробок.

Ключові слова: гуманізм, людина, наука, біоцентризм, антропоцентризм, постгуманізм, трансгуманізм, неогуманізм, евгеніка, емпатія, біоетика.

Summary

Koss A. Transformations of humanism: between science and philosophy. – Article.

As a result of using an analytical-systematic approach, taking into account empathy, it was possible to reveal the vector of the development of humanism and to distinguish its structural stages: humanistic, posthumanistic and neohumanistic. Philosophical and scientific developments were used when they were revealed. The conducted analysis does not contradict the achievements of modern scientific research and provides an opportunity to consider the evolutionary stages of humanism. The first stage of its development is a natural person, and it is based on "anthropocentrism". The second evolutionary stage is posthumanism, which has a variety of directions that are currently being studied by researchers in the humanities and special sciences. Special attention is paid to revealing the general features of the formation of "modern technogenic humanism", the product of which is transhumanism, as one of its main directions. Thanks to the active development and implementation of technologies in society, the technosphere began to take a

leading role. It is worth noting that a number of researchers called this stage both posthumanism and transhumanism, but they did not highlight the connections defined in this work. Researchers revealing the connections between transhumanism and posthumanism either identify these phenomena or present them as different stages in the historical evolution of humanism. The work substantiates that transhumanism is a component of posthumanism and is transformed within its limits, and it is a transitional period in the development of empathic relations and precedes the future formation of neohumanism. And posthumanism, as a historical link of humanism, precedes the new humanistic stage, which is formed on the basis

of "bioanthropohumanism" as "neohumanism". The article also identified the qualitative characteristics of empathy at each historical stage of the development of humanism. When revealing the specifics of humanism, posthumanism and neohumanism, the main components of humanistic, posthumanistic, and planetary worldviews were determined. The obtained results are in good agreement with modern scientific research but are of a more general nature, and the method of obtaining them can be used for further scientific developments.

Key words: humanism, science, human, biocentrism, anthropobiocentrism, posthumanism, transhumanism, neohumanism, eugenics, empathy, bioethics.

УДК 141+304.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.11>

С. К. Костючков

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1708-643X>доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії, соціології та соціальної роботи
Херсонського державного університету

ФЕНОМЕН ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ГОРИЗОНТАХ БІОФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

Постановка проблеми. Ще з часів античності люди мріяли про те, щоб зробити прості речі розумними, створити такі штучні системи, оснащені розумом, які би покращили суспільне життя, забезпечили би трансформаційні процеси, спрямовані на розвиток, у першу чергу, виробництва необхідних для життя. Починаючи з 1940-х років, набули розвитку технології напівпровідників, на основі яких були створені перші обчислювальні машини, що функціонували за принципом бінарної логіки. Відтоді проблема штучного інтелекту (*Artificial Intelligence*, скорочено – AI) стала авангардною в контексті розмислів філософів, а також у дослідженнях науковців – математиків, фізиків, біологів, медиків, фахівців у галузі інформаційних технологій тощо. Сучасні вітчизняні дослідники [1] у своїх розвідках презентують результати розмислів у сфері епістемології, філософії свідомості, філософії когнітивних наук і, зокрема – філософії штучного інтелекту. В умовах сьогодення людина щодалі помітніше втрачає свою прерогативу мислити, бути розумною, володіти інтелектом: повсякденною реальністю стали штучні інтелектуальні системи, які пишуть художні, публіцистичні та наукові тексти, малюють картини, формують дайджести, аналізують інформацію, грають у шахи тощо. Відтак, природним чином актуалізується питання «взаємовідносин» між технічною системою і людиною, яка її створила, інтегруючи штучний інтелект у різноманітні сфери діяльності. Продуктивним бачиться звернення фокусу дослідницької уваги на штучний інтелект із боку такого «підрозділу» філософського знання як біофілософія.

Аналіз останніх публікацій. Дослідженню штучного інтелекту (далі – ШІ) присвячені численні наукові розвідки як зарубіжних так і вітчизняних дослідників. Незважаючи на вельми тривалу історію розвитку штучного інтелекту, наукова спільнота досі не дійшла консенсусу щодо єдиного розуміння його сутності. У. Маккалок і У. Піттс у роботі «A Logical Calculus of the Ideas Immanent in Nervous Activity» («Логічне обчислення ідей, іманентних нервовій діяльності») зафіксували поняття «нейронна мережа». Дж. Маккарті в роботі «Що таке штучний інтелект?» вперше ввів у науковий обіг саме поняття

«Artificial Intelligence» – «штучний інтелект». Б. Шулер і Д. Шулер досліджують проблематику, пов'язану з розробленням технологій «олюднення» штучного інтелекту. Різні аспекти ШІ знайшли відображення в працях зарубіжних (К. Алхумаїд, С. Ашараф, А. Барр, Ч. Беббідж, Дж. Дінг, Д. Елсори, Дж. Емілі, Дж. Кіцман, Дж. Люгер, В. Маккелок, М. Мансоорі, Ф. Розенблат, В. Піттс, А. Тьюрінг, Е. Фейгенбаум) та вітчизняних (М. Бондаренко, Т. Бровченко, С. Воїнова, М. Деркач, О. Карпов, Т. Каткова, В. Коваленко, М. Мар'єнко, А. Матвійчук, О. Піжук, Н. Проскуріна) дослідників.

Філософські підходи до штучного інтелекту відобразили у творчому доробку зарубіжні вчені – М. Боден, М. Бойлз, Н. Бостром, Дж. Мур, П. Норвіг, Дж. Сірл, С. Рассел, Д. Чалмерс, П. Черчленд та інші; й вітчизняні дослідники, серед яких І. Головащенко, О. Добровольська, В. Дудченко, В. Карпенко, І. Купратий, В. Ніконенко, О. Поліщук, А. Синиця, О. Стебельська, Л. Сухих, Л. Фірсова, О. Швирков, В. Штанько та інші.

Теоретичні та практичні аспекти біофілософії представлено науковими розвідками як зарубіжних – Ф. Варели, Д. Гусман, Х. Матурани, А. Нуесса, М. Рьюза так і вітчизняних – В. Глазка, В. Єрмоленка, М. Кисильова, В. Кулініченка, О. Перової, О. Прудникової, А. Толстоухова, В. Чешка, Д. Шевчука – вчених. Окремі положення біофілософії знайшли відображення у наукових працях автора, зокрема – в підручнику «Основи біофілософії» (2022).

Відтак, **мета статті** полягає в розгляді феномена штучного інтелекту з позицій біофілософії з фокусом уваги на тому, що питання біполяризації в детермінаціях «природного» та «штучного» стосовно інтелекту залишається не вирішеним, а біофілософія забезпечує певний методологічний вплив на розуміння процесів існування різних форм живої матерії та їх штучних аналогів.

Виклад основного матеріалу. Вже в 60-х роках минулого століття людство проголосило сміливу, амбітну та перспективну ідею щодо створення в недалекому майбутньому технічних систем, спроможних генерувати розумові процеси. Письменники-фантасти в своїх творах передбачали створення розумних штучних істот, покликаних,

за оптимістичним сценарієм допомагати людині, а за песимістичним – замінити її, позбавивши орелу «вінця природи». Показовими в даному контексті є трилогія Уільяма Гібсона «Кіберпростір» і тетралогія Дена Сімонса «Гіперіон». Ідея штучного інтелекту знайшла відображення і в творах письменника-фантаста українського походження Станіслава Лема, автора класичних творів «Соляріс», «Повернення з зірок», «Непереможний», «Мир на Землі», «Огляд на місці», «Кіберіада» та інших. У літературному спадку письменника – фундаментальна філософська епопея «Сума технології», в якій С. Лем передбачив створення віртуальної реальності та сформулював ідею самоevolюції людини. В романі «Голем XIV» письменник із надзвичайною художньою силою розкрив тему виникнення свідомості в окремо взятому комп'ютері – певний образ «машини в собі». Але, висновує автор, розвиток такої штучної системи фактично не має сенсу, оскільки за відсутності адекватних задач і комунікації зі світом подібна машина усвідомлює тільки себе: вона деградує до крайнього ідеалізму та потрапляє в гносеологічну пастку за умов відсутності мотивації та практики, як фундаментальних складових процесу пізнання. В мистецтві кінофеномен штучного інтелекту набув яскравого вираження в легендарному фантастичному фільмі «Матриця», який можна впевнено вважати одним із домінуючих обертонів у гімні штучному інтелекту.

В умовах сьогодення майже аксіоматичним бачиться твердження про те, що в процесі розвитку комп'ютерної техніки елементи штучного інтелекту будуть мати місце в усіх програмних продуктах і сервісах. Американський дослідник Н. Нільсон [2] ще наприкінці 1960-х років розглянув у різних аспектах проблему ШІ у ґрунтовній праці «Методи вирішення проблем в штучному інтелекті». Науковець зазначає, що коло теоретичних питань і практичних завдань, об'єднаних поняттям «штучний інтелект» є вельми широким та доволі невизначеним. Це, стверджує Н. Нільсон, означає, в найширшому розумінні, вирішення «інтелектуальних» задач із використанням обчислювальних машин. Метою завдань щодо створення ШІ дослідник бачить створення таких понадскладних машин, здатних виконувати такі дії, які вимагають, зазвичай, природного людського інтелекту. В якості «понадзавдань» ШІ автор бачить автоматичні методи розв'язання математичних задач, розуміння й перекладу іноземних мов, розрізнення візуальних образів тощо. Н. Нільсон підкреслює, що вже створені програми (нагадаємо, йдеться про кінець 60-х – початок 70-х років минулого століття), які продуктивно функціонують на рівні, близькому до людського інтелекту. Варто зауважити, що за більш ніж півстоліття спектр завдань, поставлених перед ШІ,

не став значно ширшим: запити й вимоги людства до ШІ за цей час оформилися в певне коло ідей, які стали суттєвими, значною мірою стабілізованими та конгеніальними для представників різних наукових напрямів – від математики, інженерії та комп'ютерних наук до нейрофізіології, психології та соціології. Ключовим завданням фахівців у царині ШІ Н. Нільсон вбачає створення «розумних систем», здатних допомогти людству формувати нові ідеї, навчатися і навчати, спираючись на вже наявний досвід, створювати перспективні моделі матеріальних об'єктів і навіть твори мистецтва.

Одним із ключових завдань створення і майбутнього розвитку штучного інтелекту вбачається «...продукування штучних істот, спроможних діяти не менш ефективно й результативно, ніж живі організми, що виникли в процесі еволюції. В практиці штучного інтелекту задіяні різноманітні інженерні технології та математичні концепції, які характеризуються чіткими та конкретними причинно-наслідковими зв'язками між вихідними даними й отриманими параметрами та характеристиками об'єктів, що моделюються. Створення штучного інтелекту вбачається не раптовим «вибуховим» успіхом або результатом «чарівної» технології, а довготривалим процесом, який розтягнеться на десятиліття» [3, с. 156].

Перш ніж вести мову про таке багатоаспектне явище як ШІ, необхідно постає відповідь на питання, що ж таке інтелект узагалі? В широкому розумінні інтелект (від лат. *intellectus* – сприйняття, розуміння, поняття) трактується як інтегральний показник розумових здібностей людини; це здатність індивіда розмірковувати, розв'язувати ситуативні задачі, будувати плани на майбутнє, абстрагуватися від реальності, формувати ідеї, а також навчатися, спираючись на вже наявний суспільний і індивідуальний досвід. Зазвичай поняття «інтелект» пов'язується виключно з людиною розумною – *Homo sapiens*, що власне й відрізняє її від найрозвиненіших представників тваринного світу. Психологічний словник трактує інтелект як «...індивідуальні особливості, які належать до пізнавальної сфери, насамперед до мислення, пам'яті, сприйняття, уваги і т.д. Мається на увазі певний рівень розвитку розумової діяльності особистості, що забезпечує можливість здобувати все нові знання й ефективно використовувати їх в процесі життєдіяльності» [4, с. 178-179]. Енциклопедія «Britannica» визначає людський інтелект як розумову якість, що складається зі здатності навчатися на досвіді, адаптуватися до нових ситуацій, розуміти й обробляти абстрактні поняття та використовувати знання для впливу на навколишнє середовище [5].

Варто визнати, що інтелект обумовлює ставлення людини до природного та соціального ото-

чення, формує її особистісні структури. Ключовими чинниками при цьому стають знання, досвід і ціннісні преференції людини. А що ж таке штучний інтелект, що містить у собі це поняття? На думку Дж. Маккарті, котрий власне і запровадив у широкий обіг це словосполучення в 1956 році, ШІ – «...це наука і технологія створення інтелектуальних машин, особливо інтелектуальних комп'ютерних програм. Це пов'язано з аналогічною задачею використання комп'ютерів для розуміння людського інтелекту, але штучний інтелект не повинен обмежуватися біологічно спостережуваними методами» [6, с. 2].

Варто зазначити, що чуттєве сприйняття реальності, гармонійно поєднуючись із раціональними формами мислення, обумовлює формування певного узагальненого погляду людини на процеси, явища і феномени об'єктивної реальності. Відповідно, ШІ також повинен уміти будувати коректну модель реальності та реагувати на неї своєчасно й адекватно, діючи не менш ефективно, ніж природний інтелект людини. В англійській мові певна «співзвучність» із людським інтелектом у понятті «*artificial intelligence*» є експлікацією здатності людини до мислення та розуміння довкілля, що позначається словом *intellect*. Водночас поняття *intelligence* визначає здатність індивіда не тільки набувати певні знання, вміння та навички, але й оцінювати їх символізовану ефективність. Теоретико-методологічні підходи до дослідження ШІ істотно ускладнені передусім тією обставиною, що проблематика ШІ є надзвичайно поліаспектною та багатогранною, тому потребує синхронізованих міждисциплінарних зусиль.

Не буде перебільшенням сказати, що сплеск наукового інтересу до ШІ в умовах сучасності викликаний, як мінімум, двома обставинами: перша – експоненціально зростаючі технічні потужності комп'ютерної техніки породжують майже сакральну віру людства в усемогутність електронних інструментів, пристроїв і ресурсів, що кардинально змінюють ключові параметри буття глобального світу. Мільярди гаджетів, об'єднаних у так звані ґрідні – кластери, які утворюють віртуальний «суперкомп'ютер», працюють конкордантно (узгоджено) за синергетичним принципом і здатні вирішувати майже незлічену кількість задач і виконувати фантастично широкий спектр операцій. У першій чверті нашого століття ШІ називають «новою електрикою», оскільки він кардинально змінює цілі галузі бізнесу, виробництва, культури, сервісу, а в перспективі це може створити передумови для кардинальної трансформації майбутнього світоустрою. Як тут не згадати про «Великий усепланетний інформаторій», передбачений фантастами ще в 70-х роках минулого століття – прообраз сучасного Інтернету. Друга обставина продовжує, доповнює і розширює

першу: зростаючі технічні можливості надихають науковців виходити на новий рівень дослідження ШІ; надто спокусливим є прагнення перевершити природу, створивши технічну систему, більш досконалу в порівнянні з *Homo sapiens*, кваліфікаційні параметри котрого мають жорсткі видоспецифічні обмеження.

У широкому розумінні, всі функціональні механізми інтелекту поки не виявлені повністю сучасною наукою; відтак – технологізований, комп'ютерний розум необхідно співставляти з достатньо дослідженим феноменом природного інтелекту, котрий, утім, містить ще величезну кількість загадок, вирішення яких – завдання з непрогнозовано віддаленим результатом. Розмірковуючи про можливості й перспективи та ймовірні загрози для людства ШІ, необхідно враховувати «відкритість» питання щодо природи свідомості та сутності природного інтелекту, а також констатувати відсутність *ad hoc* теоретичного підґрунтя для того, щоб діагностувати наявність у ШІ свідомості. В контекстах природничих і соціальних наук протягом століть сформувався стійке уявлення про те, що свідомість є прерогативою людини розумної, унікальною здатністю представників *Homo sapiens* пізнавати, аналізувати й змінювати навколишній світ, усвідомлювати себе його неодмінною складовою, а також накопичувати досвід і конвертувати його в систематизоване знання. Чи можливе принципово «озброєння» ШІ свідомістю? Якщо прийняти визначення стосовно ШІ як можливості системи автономно підбирати серед інших максимально релевантний варіант вирішення проблеми з попередньо визначеного набору варіантів, то на сучасному етапі розвитку комп'ютерних технологій стратегічним трендом розвитку штучного інтелекту полягає створення програм, здатних оптимізувати здатність ШІ щодо самостійного прийняття рішень. Наступний етап – самонавчання штучного інтелекту, розвиток алгоритмів машинного навчання через таку, що самоорганізується, інкрементну нейронну мережу (англ. *Self Organizing Incremental Neural Network* – SOINN). Зважаючи на те, що здатність до самонавчання передбачає такі логічні операції як аналіз, синтез і порівняння, то наступним етапом неодмінно постає рефлексія, що неможлива без свідомості та здатності до усвідомлення.

У сфері ШІ науковці спочатку спрямовували результуючий вектор інтелектуальних зусиль на вивченні його раціональних аспектів, а з часом – більше прагнули наблизити його до інтелекту людини. Сучасні дослідники підкреслюють, що сьогодні прогресуючої актуальності набуває проблематика, пов'язана з розробленням технологій «олюднення» штучного інтелекту, забезпечення сучасних автономних роботизова-

них систем здатністю ідентифікувати, моделювати емоції людини та адекватно реагувати на них [7].

Слід відзначити, що розробники ІІІ відпочатку в своїх дослідницьких зусиллях прагнули створити технічний аналог природного, людського інтелекту, матеріальною основою якого є нервова система, побудована з певних структурних елементів. Функціональною одиницею нервової системи є спеціалізована клітина – нейрон, який генерує збудження, проводить і передає іншим їх клітинам. Нейрон оснащений відростками – дендритами і аксонами, що слугують для проведення збудження, тобто нервових імпульсів, виникаючих за принципом «усе або нічого». Центром нервової системи є головний мозок, який являє собою мережу нервових клітин або нейрону мережу. Рецептори отримують інформацію від організму і докільця та конвертують її в електричні імпульси, а мозок, отримавши інформацію, аналізує її та приймає відповідні рішення. Розвиток нейронів мозку пов'язаний із поняттям його пластичності, тобто здатності нервової системи налаштуватися до умов довкілля. Аналогічним чином у штучних нейронних мережах здійснюється налаштування нейронів і формується структура нейронної мережі відповідно до зовнішніх сигналів, тобто – поставлених перед нею завдань.

У першій чверті ХХІ століття з упевненістю можна стверджувати, що проблема ІІІ належить до шеругу найбільш актуальних і затребуваних суспільством у плані ефективного вирішення науковою спільнотою проблем філософії. Нинішній стан розвитку цифрових технологій надає проблематиці ІІІ своєрідного евристичного, когнітивного й світоглядно-формулюючого забарвлення, в різних аспектах структуруючи та ієрархізуючи комплекс загроз, небезпек і викликів, які чатують на людство в процесі широкого застосування ІІІ в різних сферах діяльності – в цифрових технологіях, економіці, освіті, медицині, соціально-політичних практиках, психології, сільському господарстві, праві, мистецтві тощо. Філософські інтерпретації ІІІ підпадають під дію принципу розвитку – вони еволюціонують разом із суспільним буттям і суспільною свідомістю.

Як влучно зазначає вітчизняний філософ В. Левкуліч «Важливою складовою світогляду і картин світу є стиль мислення епохи, під впливом латентних навіювань якого генеруються гносеологічні принципи теоретико-концептуального освоєння світу, увиразнюються ціннісні прерогативи, притаманні суспільній свідомості відповідної епохи, зазнає корекції світоглядна матриця, яка визначає ключовий фактор людського буття – той горизонт мислення, який окреслює весь буттєвий діапазон – від принципово можливого й до недосяжного в принципі» [8, с. 12].

Зважаючи на те, що в сучасних умовах теорія штучного інтелекту може стати таким собі «містком» між технічними, природничими та гуманітарними науками, є вагомим підставою розглядати ІІІ у контексті біофілософії, яка, серед іншого, орієнтується на відкриття ізоморфізму складних процесів у неживій і живій природі, зокрема – в структурі людського організму. В біофілософському розумінні феномен «штучний інтелект» значно розширює концепцію інтелекту як такого, розглядаючи його за межами живого організму та виводячи в простір штучного, універсального, технологізованого. Ми бачимо феномен штучного інтелекту в трьох горизонтах біофілософського знання: перший горизонт – надзвичайно важливою є наявність комплексного, цілісного та системного уявлення про феномен життя в різних його уособленнях, у тому числі – в форматі штучного життя (*Art life*) з набором певних «біоїдних» функцій, зокрема – зі штучним інтелектом. Другий горизонт обумовлює дослідження та комп'ютерне моделювання найбільш загальних закономірностей життя, створення штучних систем, функціонально подібних до живих організмів, зокрема людини і здатних діяти ефективно й відповідно до ситуації: тут поняття «штучне життя» тісно пов'язується з феноменом «штучний інтелект» – і це закономірно. Третій горизонт охоплює все розмаїття взаємопов'язаних форм природного життя (біоценози) з найвищою формою його вияву – інтелектом, у поєднанні зі створеними людиною системами (техноценози), зокрема такими, що функціонують із використанням штучного інтелекту.

Подібний контекст обумовлює можливість твердження, відповідно до якого у спектрі проблем штучного інтелекту перед сучасною наукою постають, на нашу думку [3], декілька стратегічних завдань щодо:

1) розуміння того, що ж таке штучний інтелект, оскільки спектр визначень цього поняття є досить широким;

2) визначення, в яких саме формовиявах може бути реалізований штучний інтелект, зважаючи на те, що для людства він здатен відіграти роль такого собі «Троянського коня», всередині якого може бути прихована загроза для біологічного виду *Homo sapiens* як такого;

3) окреслення ключових орієнтирів на шляху створення доступного, на кшталт діючої в сучасних умовах мегамережі Інтернет, штучного інтелекту, який буде стимулювати розвиток науки та, відповідно, всіх практично сфер суспільного життя;

4) пошуку можливостей закладення в ІІІ «...позитивних для людини гуманістичних програм із акцентом на те, що в розуму як такого відсутня моральність; а також на те, що ключовою

властивістю людського розуму є здатність пристосовувати до своїх потреб середовище, яке його оточує» [3, с. 159-160];

5) вирішення й такого аспекту штучного інтелекту, як «...його взаємодія з ноосферою, а також із винаходом кінця ХХ століття – електронно-віртуальною реальністю, що потребує глибокого (біо)філософського осмислення проблеми ймовірної небезпеки для самого існування виду *Homo sapiens* на планеті Земля» [3, с. 160].

6) активізація процесів «...інтенсивного пошуку адекватних етично-моральних засад побудови моделей штучного інтелекту в контексті продукування ціннісних орієнтирів, які відображають наступність цивілізаційного розвитку» [3, с. 160].

Висновки. Враховуючи вищевикладене, можна говорити про те, що ШІ – це: наука і технологія, здатні відтворити процеси мислення людського мозку в технічній системі та спрямувати їх на створення й обробку різних комп'ютерних програм, а також інтелектуальних пристроїв, здатних замінити та/або спростити рутинну людську діяльність. Зауважимо, що штучний інтелект не покликаний замінити людину, але доповнити її і допомогти їй: саме співпраця людини і машини вбачається найбільш перспективним трендом наукових пошуків і технічних розробок. Штучний інтелект рішуче й радикально стирає традиційну біполярізацію в детермінаціях «природного» та «штучного»: тут біофілософія забезпечує певний методологічний вплив на розуміння процесів існування різних форм живої матерії, а також продуктів творчої діяльності людини, зокрема – в процесі створення штучних аналогів людського організму з відповідними функціями. Відтак, біофілософія в умовах нового тисячоліття покликана вирішувати проблему формування людини не тільки з новим світобаченням, але й із установкою на створення нового типу системи, подібної до живого, зокрема – штучного інтелекту.

Література

1. Синиця А. Сучасна аналітична філософія: від прагматики мови до концептуалізації свідомості. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 448 с.
2. Nilsson N. Problem-solving methods in artificial intelligence. Stanford, 1969. URL: <https://stacks.stanford.edu/file/druid:xw061vq8842/xw061vq8842.pdf>
3. Костючков С. К. Основи біофілософії: підручник для здобувачів усіх рівнів вищої освіти закладів вищої освіти. Херсон: вид-во ФОП Вишемирський В.С., 2022. 224 с.
4. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2007. 640 с.

5. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/science/human-intelligence-psychology>

6. McCarthy J. What is artificial intelligence? 2007. 15 p. URL: <http://jmc.stanford.edu/articles/whatisai/whatisai.pdf>

7. Schuller D., Schuller B. The age of artificial emotional intelligence. *Computer*. 2018. Vol. 51. № 9. P. 38–46.

8. Левкулич В. Справедливість як соціокультурний феномен: монографія. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 480 с.

Анотація

Костючков С. К. Феномен штучного інтелекту в горизонтах біофілософського знання. – Стаття.

У статті аналізується штучний інтелект (ШІ) у контексті біофілософського знання. Зазначено, що вже в 60-х роках ХХ століття вчені почали працювати над створенням у недалекому майбутньому технічних систем, спроможних генерувати розумові процеси для практичного використання в різних сферах діяльності.

Сфокусовано увагу на тому, що прогресуючий розвиток цифрових технологій забезпечить створення елементів штучного інтелекту, які будуть мати місце в усіх програмних продуктах і сервісах. Проведене порівняння природного інтелекту і штучного, як технічного аналога першого. Наведено різні визначення природного інтелекту. Підкреслено, що штучний інтелект повинен уміти будувати коректну модель реальності та реагувати на неї адекватно, діючи не менш ефективно, ніж природний інтелект людини. Актуалізовано питання стосовно того, чи можливе принципово «озброєння» штучного інтелекту свідомістю. Стверджується, що розробники штучного інтелекту в своїх дослідницьких зусиллях від початку прагнули створити технічний аналог природного, людського інтелекту, матеріальною основою якого є нервова система. Наголошується на тому, що проблема штучного інтелекту належить до найбільш актуальних і затребуваних суспільством у плані ефективного вирішення науковою спільнотою проблем філософії, зокрема – біофілософії. Здійснено аналіз сучасного стану розвитку напрямку штучного інтелекту з філософських позицій. З'ясовано роль біофілософії яка, серед іншого, базується на ізоморфізмі складних процесів у неживій і живій природі, зокрема – в структурі людського організму. В біофілософському контексті феномен «штучний інтелект» значно розширює концепцію інтелекту як такого, розглядаючи його за межами живого організму та виводячи в простір штучного, універсального, технологізованого. Зроблено висновок про те, що біофілософія в умовах нового тисячоліття покликана вирішувати проблему формування людини не тільки з новим світобаченням, але й із установкою на створення систем, подібних функціонально до живого, зокрема – з властивостями штучного інтелекту.

Ключові слова: штучний інтелект, біофілософія, нейромережа, грид, свідомість, діяльність, біоценоз, техноценоз, ноосфера, технічна система, інформаційне суспільство.

Summary

Kostiuchkov S. K. The phenomenon of artificial intelligence in the horizons of biophilosophical knowledge. – Article.

The article analyzes artificial intelligence (AI) in the context of biophilosophical knowledge. It is noted that already in the 60s of the 20th century, scientists began to work on the creation in the near future of technical systems capable of generating mental processes for practical use in various spheres of activity.

Attention is focused on the fact that the progressive development of digital technologies will ensure the creation of elements of artificial intelligence that will take place in all software products and services. A comparison of natural and artificial intelligence is made, as a technical analogue of the first. Different definitions of natural intelligence are given. It is emphasized that artificial intelligence must be able to build a correct model of reality and respond to it adequately, acting no less effectively than the natural intelligence of a person. The issue of whether it is fundamentally possible to «arm» artificial intelligence with consciousness has been updated. It is argued that the developers of artificial intelligence in their research efforts from the beginning sought to create a technical analogue of natural, human

intelligence, the material basis of which is the nervous system. It is emphasized that the problem of artificial intelligence belongs to the most urgent and demanded by society in terms of the effective solution of the problems of philosophy by the scientific community, in particular – biophilosophy. An analysis of the current state of development in the field of artificial intelligence from a philosophical point of view was carried out. The role of biophilosophy, which, among other things, is based on the isomorphism of complex processes in non-living and living nature, in particular – in the structure of the human body, is clarified. In the biophilosophical context, the phenomenon of «artificial intelligence» significantly expands the concept of intelligence as such, considering it beyond the limits of a living organism and bringing it into the space of the artificial, universal, technologized. It is concluded that biophilosophy in the conditions of the new millennium is designed to solve the problem of human formation not only with a new worldview, but also with an attitude towards the creation of systems functionally similar to living things, in particular – with the properties of artificial intelligence.

Key words: artificial intelligence, biophilosophy, neural network, grid, consciousness, activity, biocenosis, technocenosis, noosphere, technical system, information society.

УДК 1:16(161)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.12>**В. Крикун**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2531-0414>кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри логіки

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Т. БаулінаORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8358-5582>кандидатка філософських наук,
доцентка кафедри логіки

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ФЕНОМЕН МАНІПУЛЮВАННЯ В КОНЦЕПЦІЯХ Г. ФРАНКЕ І М. КЛІСА

Постановка проблеми. Соціальний характер людини як живої істоти обумовлює поширеність та важливість соціальних контактів під час яких особистості впливають одна на одну і прагнуть створити для себе більш комфортні умови для життєдіяльності. Досить часто такий вплив має прихований, а іноді, навіть, шкідливий характер. У сучасності вплив, якому притаманні окреслені ознаки, розглядають крізь призму поняття «маніпулювання». Оскільки інформація є необхідним елементом при формуванні світогляду людини і суттєво впливає на процес прийняття рішень, саме інформація стає одним з основних і досить ефективних засобів для маніпулювань у ХХІ столітті. Поряд із цим, необхідно визнати, що навколо маніпулювання як форми психологічного впливу існує чимало міфів та упереджень, а ефективність застосування маніпулятивних технологій в умовах можливостей сучасних ЗМІ та значення соціальних мереж, викликає суттєве занепокоєння. Значні можливості та висока ефективність впливу скеровані злочинною волею здатні призвести до вкрай негативних наслідків. Прикладом подібного шкідливого впливу є психологічна підготовка російського населення до необхідності знищення українського етносу і державності, яка відбувалась на початку ХХІ століття і врешті-решт призвела у 2014 році до початку російсько-української війни. Таким чином, вивчення сутності, специфіки маніпулятивних прийомів та значення психологічного впливу як для окремої людини, так і суспільства в цілому залишається актуальним завданням для сучасних дослідників.

Маніпулювання як феномен, засоби та прийоми маніпулювання розглядаються в межах різних напрямків наукових досліджень. У межах даної розвідки основна увага буде зосереджена на концепціях маніпулювання Г. Франке та М. Кліса, які характеризуються ґрунтовним та глибинним підходом, а також практичною спрямованістю, а саме дослідження буде здійснене в межах логіч-

ного, риторичного та загальнофілософського підходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні основи дослідження маніпулювання як форми психологічного впливу (сутність, процес, методи, етапи, технології, критерії та чинники успішності тощо) розглядали такі закордонні та вітчизняні дослідники: Т. Адорно, Е. Берн, Н. Гребінь, Є. Доценко, А. Еліс, М. Кліс [8], О. Невельська-Гордєєва, В. Петрик, Г. Франке [7], Е. Фромм, Р. Чалдіні, Г. Шиллер, Е. Шостром та інші. Безпосередньо творчість німецькомовних дослідників Г. Франке та М. Кліса залишилась поза системною увагою українських дослідників. Серед сучасних українських науковців варто звернути увагу на такі дослідження:

1) маніпулювання у сфері політики вивчали:

– Р. Мазьняк [4], який розглядає маніпулювання масовою свідомістю в ХХІ ст. як значну суспільну загрозу, а постправдивість як ознаку сучасності, яка лише ускладнює ситуацію;

– Ю. Лисенко, Ю. Манелюк [2], визнаючи значні негативні наслідки від застосування маніпулятивних технологій в політиці, наголошують на наявності позитивних тенденцій у формуванні здатності людей протидіяти маніпулятивному впливу. Автори акцентують увагу на необхідності формування соціальних механізмів протидії політичному маніпулюванню.

2) психологічні аспекти маніпулювання розглядають:

– С. Макаренко [5] вважає, що оскільки основою маніпулятивних засобів є загальні методи психологічного впливу, то професійним завданням практикуючого психолога є профілактика маніпулювання суспільно-масовою свідомістю. Автор наголошує, що все більш актуальнішим стає захист від інформації, а не захист самої інформації;

– А. Литвинчук [3] обґрунтовує точку зору, згідно з якою варто визнати особливості сприй-

няття маніпулятивного впливу особами з різними рівнями психологічної безпеки.

3) логіко-філософські аспекти маніпулювання розглянуто В. Крикуном [1]. Автор приходиться до низки висновків: а) маніпулювання має багатовікову історію, обумовлену соціальними потребами людини, конкурентним середовищем, передбачає інтелектуальний розвиток суб'єкта впливу; б) маніпулятивні прийоми мають місце не лише серед людей, а й у тваринному світі; в) маніпулювання є інструментом і його варто позбавити будь-яких (передусім негативних) конотацій, оскільки лише застосування інструментарію людиною надає йому значення (позитивного або негативного).

Мета статті полягає у визначенні основних засад щодо феномену маніпулювання в концепціях Г. Франке і М. Кліса, що дозволяє поглибити наявні дослідження в межах окресленої проблематики.

Виклад основного матеріалу. Маніпулювання як феномен. Г. Франке розглядає маніпулювання в контексті впливу, що супроводжує людину протягом усього життя, через соціальний характер людини як живої істоти. В різних історичних та соціальних умовах вплив актуалізується в тих чи інших сферах соціальної діяльності. Так, найбільш активно засоби впливу досліджуються і використовуються для потреб сфер політики та бізнесу, але також вплив є буденною реальністю людини і є механізмом адаптації до умов навколишнього середовища (соціуму), які динамічно змінюються. Франке пов'язує вплив з такою людською природною особливістю, як здатність навчати і виховувати, а також бути навченим і здібним до виховання, що є передумовою розвитку, еволюції людства («Aufstieg der Menschheit») [7, р. 121]. Актуальність дослідження маніпулятивних технологій на думку дослідника є очевидною, оскільки висока ефективність засобів психологічного впливу, особливо у випадку масової аудиторії, здатна в значній мірі визначити майбутнє людства [7, р. 8]. Проте варто пам'ятати, що вплив може бути різним як за своєю формою (далеко не кожний вплив має маніпулятивний характер), так і за своїм значенням (користь або шкода). Як наслідок, Франке приходиться до висновку, що дослідження і свідоме ставлення до засобів впливу (особливо масового) є нагальною потребою для людей.

На відміну від Г. Франке, М. Кліс походження маніпулювання розглядає передусім у зв'язку з таким явищем як «лідерство», необхідністю організовувати людей та поняттям «стилі управління» (F hrungsstil) в умовах насамперед бізнес-адміністрування і в загальних межах комплексної теорії соціального впливу. Соціальний характер людини обумовив запит на «лідерство», яке варто назвати одним з унікальних феноме-

нів політичного і суспільного життя, пов'язаних із необхідністю здійснення організаційних функцій. Актуалізацію застосування маніпулювання та переконання (як форм психологічного впливу) в другій половині ХХ ст. Кліс обґрунтовує втратою фізичним примусом та «легітимізованим» авторитетом ("legitimierter Autorität") (як засобами впливу) ефективності через тотальну демократизацію свідомості людей у європейських країнах [8, р. 5]. Якщо думка дослідника щодо низької ефективності фізичного примусу як методу управління в сучасних демократичних суспільствах є зрозумілою, то інший метод, а саме «"legitimierter Autorität" залишається не розкритим автором. На нашу думку Кліс веде мову про використання влади авторитету як методу впливу, який також втрачає ефективність в демократичному суспільстві. Свобода слова і думки, якісна освіта і критичне мислення, самоповага, незалежність особистості та інші цінності демократичного світу створили передумови для актуалізації переконання та маніпулювання як ефективних методів впливу.

Сутність та специфічні риси маніпулювання як форми психологічного впливу. Одним із безсумнівних здобутків дослідження Г. Франке на нашу думку є запропоноване автором у праці «Der manipulierte Mensch: Grundlagen der Werbung und Meinungsbildung» визначення маніпулювання як форми впливу: «під маніпулюванням людьми зазвичай розуміють різновид психологічного впливу, що відбувається таємно – або те, що мимоволі ототожнюється з цим – на шкоду відповідній особі» [7, р. 7].

Для забезпечення якісного розкриття сутності маніпулятивних засобів впливу Франке використовує співставлення з рекламою (передусім комерційною), розвиток якої дослідник високо оцінює зважаючи на активне залучення здобутків науково-технічного прогресу. Варто зазначити, що цей різновид впливу Г. Франке вважає найменш шкідливим, при цьому визнаючи його нав'язливий характер [7, р. 119]. Проте нешкідливість такого впливу може мати тенденцію до переростання у щось більш загрозливе, більш небезпечне: «людина дізнається, що від улесливих, благальних і вимогливих голосів випливає м'який примус, який досягає максимальної ефективності, якщо людина його не відчуває зовсім» [7, р. 8]. Подібна тенденція веде до дійсно маніпулятивного дійства, а саме змушує об'єкт впливу бажати робити те, що насправді не відповідає його реальним потребам. Такий підхід від Франке актуалізує неймовірно складне (особливо в контексті розрізнення свідомого і несвідомого в людині) питання: а що ми можемо вважати реальними, справжніми бажаннями та потребами людини? Це питання, на жаль, дослідник залишає відкритим.

Для ефективності психологічного впливу надважливе значення відіграють людські інстинкти, які дослідник визнає «найпоширенішим і відомим... й найдавнішим способом психологічно орієнтованої реклами». Обґрунтування Франке своєї позиції є таким: з точки зору ефективної реклами недостатньо, щоб бажання людини десь ховались в її голові, їх необхідно активувати. Подібна активація передбачає прагнення до створення в об'єкта замість раціональних роздумів щодо доцільності придбання, емоційний конфлікт між бажаннями володіти і не володіти певним товаром. Як наслідок, визначальними стають такі галузі знання як психологія і соціологія, які здатні створювати необхідну для успішності рекламного впливу базу знань про людину [7, р. 36-37].

Враховуючи вплив людських інстинктів на людину, можна стверджувати, що в переважній більшості випадків бажання володіти перемагає роздуми і відіграє визначальну роль у процесі прийняття рішень, а тому є підстави вести мову про здійснення маніпулювання свідомістю людини.

Г. Франке, розглядаючи співвідношення понять «психологічний вплив» і «реклама», визнає, що вони використовуються у якості синонімів через максимальну схожість у застосуванні їх принципів. Поряд із цим дослідник наголошує на доцільності виокремлення тієї незначної відмінності, яка все ж присутня між зазначеними поняттями. Так, починаючи зі спільних рис, якими є ненасильницький характер впливу, заангажований характер, відповідність інтересам суб'єкту впливу, Франке акцентує увагу на тому, що «... в рекламі процес здійснення і методи впливу є більш очевидними, ніж в інших формах впливу» [7, р. 10]. У свою чергу високу ефективність реклами Франке пояснює залученням методичного підходу та здобутків науково-технічного прогресу, що дозволяє суттєво підсилити ефект впливу.

Для концепції Франке базовими виступають три поняття, а саме: «психологічний вплив», «маніпулювання» та «реклама». Подаючи загальноприйняте на той час визначення поняття «маніпулювання», Франке уникає проведення чіткого розмежування між рекламою і маніпулюванням, як формами психологічного впливу. Хоча висловлені ним думки не дозволяють сумніватися у відмінностях між зазначеними формами впливу, тому серед низки відмінних ознак пропонуємо звернути увагу на такі:

1) Якщо маніпулювання передбачає прихований характер впливу [7, р. 7], то рекламі притаманною є відкритість [7, р. 10].

2) Якщо маніпулювання спрямоване на створення певних переваг для суб'єкта і шкоди для об'єкта впливу, то реклама, за певних умов, здатна

бути корисною для всіх: інформативна, психологічно обґрунтована реклама сприяє поширенню важливої для суспільства інформації [7, р. 103].

3) Успішне застосування маніпулювання передбачає використання психологічних особливостей об'єкта впливу передусім на емоційному рівні (наприклад: використання бажання володіти предметами [7, р. 37], або бажання належати до певного суспільного класу [7, р. 44], а реклама, у своїй найменш шкідливій формі, подає раціонально орієнтовану інформацію [7, р. 18].

4) Якщо маніпулювання максимальну ефективність демонструє у сферах масового впливу (політика, релігія, ідеологія), то реклама передусім орієнтована на стимулювання комерційних продажів. Поряд із цим необхідно визнати, що реклама впевнено вийшла за межі традиційного застосування (сфера продажів) і активно поширилась на сферу політики, де під прицілом впливу замість «гаманця» потрапив «голос виборця» [7, р. 112-113].

Визнаючи поширеність і ефективність переконання як форми впливу в епоху домінування засобів масової комунікації, М. Кліс акцентує увагу на необхідності розмежування методів та засобів переконання і маніпулювання. Доречність розрізнення обумовлена з одного боку подібністю зазначених методів, але з іншого протилежною соціальною оцінкою в демократичних суспільствах: переконання оцінюється позитивно, а маніпулювання негативно [8, р. 157]. Для розрізнення сутності переконання і маніпулювання Кліс пропонує виокремити в процесі обґрунтування певного положення два типи інформації, а саме:

1) первинна – безпосередньо стосується суті відповідного питання, процес міркування відповідає законам та принципам логіки, увага приділяється об'єктивності, логічності й чіткості аргументів;

2) вторинна – включає в себе додаткову інформацію про відповідне питання, відомості щодо зацікавлених осіб тощо. Вторинною можна назвати інформацію, яка змушує відволіктись від суті справи [8, р. 68-69].

Окрім змістовних відмінностей між переконанням і маніпулюванням Кліс визначає низку формальних:

1) переконання має відкритий характер (об'єкт приймає достовірність засновків та висновки добровільно), а маніпулювання для об'єкту впливу має залишатись прихованим (принаймні, на момент здійснення впливу);

2) переконання передбачає відкритий доступ до всієї інформації щодо відповідної теми, а маніпулювання обмежує подібний доступ лише до дозволеної;

3) переконання передбачає відкритість намірів суб'єкта впливу, а маніпулювання повну або часткову прихованість;

4) переконання передбачає свідоме прийняття об'єктом впливу змісту засновків та висновків, а маніпулювання передбачає несвідомий характер [8, р. 29-30, 66, 69].

Оскільки маніпулювання передбачає залучення вторинної інформації, Кліс наголошує на доречності врахування низки факторів, що визначають ефективність комунікативного впливу. Так, важливу роль відіграють:

- характеристики самих учасників комунікативного процесу: цінності, ролі партнерів по спілкуванню, зв'язки та додаткові ролі тощо;
- характеристики змісту спілкування: мова, стиль, аргументи, оцінки тощо;
- властивості каналів спілкування, умови навколишнього середовища, специфіка культури [8, р. 66-67].

Незважаючи на наявні відмінності, Кліс визнає, що розглянуті вище засоби психологічного впливу, досить складно застосовувати в чистому вигляді на практиці. Так, «процеси переконання зазвичай супроводжуються спробами маніпулювання, наприклад, коли дискусії мають бути припинені для ухвалення рішень або коли сторона хоче перешкодити голосуванню зі спірного питання» [8, р. 30-31]. З іншого боку, маніпулювання також перетинається з переконанням. Наприклад, для «обмеження негативного впливу на ставлення та поведінку постраждалої особи, яке може виникнути, якщо постраждала особа підозрює маніпулювання або визнає його як таке» [8, р. 31].

Соціальні аспекти психологічного впливу. Франке розглядає психологічний вплив як один із сучасних механізмів держави, який спрямований на регулювання суспільних процесів, а рекламу ефективним засобом подібного впливу: «... реклама виявляється як захід, за допомогою якого стає можливим контролююче втручання в механізми нашого суспільства» [7, р. 97]. Потребу в корекції Франке пояснює необхідністю забезпечення балансу широкого спектру результатів людської життєдіяльності – від виробництва до політики. Прямою аналогією психологічному впливу в природі Франке називає процеси природного відбору та еволюції (біологічне регулювання), в результаті реалізації яких ми спостерігаємо постійне саморегулювання в природі. В якості прикладу можна взяти ситуацію, коли надлишок хижаків призводить до зменшення популяції тварин, що складають їх раціон. Надлишок хижаків зникає у результаті зіткнень під час пошуків їжі, коли частина хижаків гине і з'являються умови для збільшення популяції інших тварин.

Людські суспільства потребують подібного, але більш цивілізованого і свідомого регулювання. Забезпечення подібних регуляторних процесів Франке покладає на державу, яка повинна забез-

печити моніторинг суспільних процесів, аналіз подій, прогноз майбутнього і спрямовувати підконтрольних людей у певному напрямку для створення сприятливих умов для виживання і розвитку суспільства [7, р. 95-102].

Свідоме застосування засобів психологічного впливу по відношенню як до окремої особистості, так і до масової свідомості відкриває перед суб'єктом впливу значні можливості (найбільш ефективним вплив є на дітей/підлітків), але Франке акцентує увагу на тому, що результати застосування відповідних засобів можуть бути як позитивними, так і негативними. І в цьому аспекті відповідальність покладається як на суб'єкта, так і на об'єкта впливу, оскільки сам феномен психологічного впливу має природний характер і є невід'ємним елементом життєдіяльності людини. Психологічний вплив надає можливість формувати у людини бажаний світогляд, виховувати бажані моделі поведінки тощо. У питанні користі або шкоди визначальним є бажання суб'єкта впливу, які можуть бути різноманітними: від навчання і розвитку людини, встановлення балансу в економічних процесах і механізмах, до поширення расової ненависті, спрямування патріотизму в напрямку війни та поширення політичної ересі [7, р. 119].

Ще одним із негативних наслідків психологічного впливу на рівні масової свідомості є явище, яке Франке визначив як коло «інтелектуального інбридингу» (*geistiger Inzucht*). Таке явище передбачає замкнений межами певної соціальної групи процес впливу людей з однаковими поглядами один на одного. Негативний аспект подібної ситуації полягає в тому, що впливаючи один на одного люди передають одні й ті ж самі погляди, втрачаючи компонент критичності та альтернативності. Франке наголошує, що людині притаманно дотримуватись усереднених щодо власного кола спілкування поглядів і лише незначні відхилення від подібного усереднення визначають індивідуальність особистості. Зруйнувати таке коло інтелектуального інбридингу можливо шляхом залучення інформації з різних джерел [7, р. 121].

М. Кліс також визнає важливе значення психологічного впливу для функціонування суспільства й акцентує увагу на тому, що як маніпулятивні, так і переконуючі засоби за умови ефективного застосування дають суб'єкту впливу певну «владу» над об'єктом, оскільки створюють суттєвий вплив на процес прийняття рішень останнім. Ілюстрацією розглянутих думок може виступити комунікація між керівником та підлеглим, в якій саме керівник є організатором і суб'єктом впливу. Для досягнення поставленої мети суб'єкт може використовувати як первинну, так і вторинну інформацію, проте «маніпулятивний компонент проявляється насамперед у введенні в ситуацію спілкування певних стимулів, спрямованих на

активізацію, придушення, спотворення або відволікання певної когнітивної інформації» [8, р. 87].

Як Г. Франке так і М. Кліс розглядають маніпулювання та інші форми психологічного впливу не лише в контексті міжособистісної взаємодії, але й з позицій можливостей управління суспільством. У таких умовах результатом впливу виступає формування у людей бажаного світогляду, і, як наслідок, бажаної поведінки.

Протидія маніпулятивному впливу. Зважаючи на високу ефективність маніпулятивних засобів і шкідливості подібного впливу, логічним виглядає питання щодо можливих засобів протидії. Так, Г. Франке окремо піднімає питання вразливості дітей перед можливостями психологічного впливу. Ще не сформована людина беззахисна перед впливом оточення: рідні, друзі, вчителі тощо. І в таких умовах визначальною є мета суб'єкта впливу, яка досить часто буває далекою від благої. Франке зазначає, що етап формування критичного мислення у людини відбувається в період від 12 до 18 років [7, р. 117]. Підтвердження поглядів Франке можна знайти у межах теорії розвитку інтелекту Ж. Піаже, який виділяє 4 стадії у розвитку інтелекту людини і лише на завершальній з них (стадія формальних операцій) підліток набуває здатності будувати власні гіпотетико-дедуктивні висновки, що передбачає самостійне висування припущень і аналіз потенційних наслідків, розвивається абстрактне мислення [6, с. 40].

Усвідомлюючи високі ризики для людини при застосуванні щодо неї психологічних засобів впливу, Г. Франке пропонує низку запобіжників, які в своїй сукупності здатні створити ефективний захист від шкідливих наслідків. Такими запобіжниками здатні виступити:

1) формування і розвиток у людини навички критичного мислення; прагнення при аналізі інформації залучати різні джерела [7, р. 117, 121];

2) розроблена і усталена в суспільстві морально-етична система [7, р. 121];

3) популяризація ідей індивідуальної та суспільної відповідальності [7, р. 123].

М. Кліс також піднімає питання протидії маніпулюванню, розглядаючи критерії ефективності психологічного впливу (переконання й маніпулювання), які на думку дослідника залежать від низки факторів, а саме:

– захист об'єкта (людини) від впливу навколишнього середовища;

– здійснення контролю над каналами зв'язку та ЗМІ;

– створення передумов для фільтрації інформації [8, р. 84].

Висновки. Дослідження маніпулювання від Г. Франке та М. Кліса можна визнати першими ґрунтовними дослідженнями цієї форми пси-

хологічного впливу. Дослідники значну увагу приділяють негативним соціальним наслідкам від застосування маніпулятивних технологій. Основні результати дослідження можуть бути представлені у низці положень:

1) При розгляді маніпулювання як феномену дослідники демонструють схожість у базових поглядах, а саме:

– розглядають маніпулювання в контексті природних засобів впливу психологічного спрямування;

– актуалізацію засобів психологічного впливу загалом і маніпулювання зокрема на початку ХХ ст. обґрунтовують соціальним характером людини як живої істоти та демократизацією суспільних відносин.

2) Порівнюючи підходи Г. Франке та М. Кліса у визначенні сутності маніпулювання як форми психологічного впливу, можна виокремити низку висновків:

– маніпулювання є ефективною формою психологічного впливу і передбачає використання природних особливостей психіки людини;

– маніпулювання передбачає прихований характер впливу;

– у результаті застосування маніпулятивних прийомів об'єкту впливу завдається певна шкода. Шкодою для об'єкта можна вважати як не усвідомлення факту впливу, так і формування висновків, що не відповідають дійсності і вводять людину в оману.

Спільним для дослідників є негативна оцінка маніпулятивних засобів, яка базується на порушенні сучасних демократичних цінностей і визнання тісної взаємодії між різними формами психологічного впливу в буденній практиці людини.

Якщо М. Кліс розглядає передусім маніпулювання в контексті засобів впливу щодо організації спільної діяльності людей (бізнес-адміністрування), то Г. Франке досліджує форми психологічного впливу в контексті можливостей передусім масового впливу та, навіть, засобів управління суспільством.

3) Оскільки маніпулювання передбачає передусім операції з інформацією, отже, для покращення власного захисту людині необхідно свідомо ставитись і розвивати власні навички щодо збору та аналізу інформації (критичне мислення). Але для максимальної ефективності протидії маніпулятивному впливу Г. Франке і М. Кліс наголошують на необхідності формування нормативів морально-етичного характеру, які б підтримували високий рівень вимог у сфері поширення інформації.

Лише поєднання зусиль в окреслених напрямках здатне сформувати умови для ефективної протидії маніпулятивним технологіям.

Література

1. Крикун В. Ю. Поняття «маніпулювання»: сутність та контексти. Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. 2 (53), 2022. С. 34-45. DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.53.258162>
2. Лисенко Ю. В., Манелюк Ю. М. Технології політичного маніпулювання та їх вплив на громадську думку в сучасних політичних процесах. Політикус, (5), 2022. С. 42-47. DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-5.6>
3. Литвинчук А. І. Схильність до маніпулятивного впливу осіб з різним рівнем психологічної безпеки. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія, (2), 2022. С. 15-19. DOI: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.2.3>
4. Мазьняк Р. О. Політичне маніпулювання: теоретико-методологічний аналіз поняття. Політикус, (5), 2021. С. 48-52. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-5.8>
5. Макаренко С. С. Маніпуляція суспільною свідомістю у процесі спілкування. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології», (41), 2018. С. 142-151. DOI: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2018-41.142-151>
6. Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
7. Franke H. W. Der manipulierte Mensch. Grundlagen der Werbung und der Meinungsbildung. Wiesbaden : F. A. Brockhaus, 1964. 144 p.
8. Klis M. Überzeugung und Manipulation: Grundlagen einer Theorie betriebswirtschaftlicher Führungsstile (Die Betriebswirtschaft in Forschung und Praxis, 8). Wiesbaden : Gabler, 1970. 177 p.

Анотація

Крикун В., Бауліна Т. Феномен маніпулювання в концепціях Г. Франке і М. Кліса. – Стаття.

Актуальність дослідження проблематики, запропонованої у статті, визначена зростанням негативних наслідків від поширення застосування маніпулятивних технологій щодо інформації в сучасному медіапросторі, що набуває особливого значення під час військової агресії російської федерації проти України. Маніпулювання як феномен, засоби та прийоми маніпулятивних технік, розглядаються в межах різних галузей наукових досліджень. Проте творчий доробок німецьких науковців Г. Франке та М. Кліса, який характеризується ґрунтовним підходом та практичною спрямованістю, залишається поза системною увагою українських дослідників. Тому **мета статті** полягає у визначенні основних засад феномену маніпулювання в концепціях Г. Франке і М. Кліса, що дозволяє поглибити вже наявні знання в межах окресленої проблематики.

Методологія. Під час проведення дослідження були використані загальнонаукові, філософські та спеціальні методи пізнання соціально-політичних явищ, зокрема загальні методи аналізу, синтезу, компаративний метод. **Результати дослідження:** з'ясовано, що Г. Франке і М. Кліс розглядають маніпулювання як ефективну і поряд із цим небезпечну форму психологічного впливу; визначено, що на думку Г. Франке і М. Кліса в результаті маніпулювання об'єкту завдається шкода в різних проявах: від приховування і, як

наслідок, не усвідомлення самого факту впливу, до введення в оману; встановлено низку рекомендацій від Г. Франке і М. Кліса щодо захисту від маніпулятивних технологій, серед яких варто виокремити розвиток навички критичного мислення, формування відповідного морально-етичного кодексу (соціальні нормативи та ідея відповідальності).

Висновки, наведені авторами, вказують на важливість дослідження як маніпулювання так й інших форм психологічного впливу, зважаючи на їх ефективність, відсутність дієвих механізмів протидії і, як наслідок, небезпечність. Вирішення окресленої проблеми носить комплексний характер і потребує зусиль як на рівні окремих людей, так і на рівні суспільства.

Ключові слова: психологічний вплив, маніпулювання, реклама, переконання, лідерство, Г. Франке, М. Кліс.

Summary

Krikun V., Baulina T. The phenomenon of manipulation in the concepts of H. Franke and M. Klis. – Article.

The **relevance** of the study of the problems proposed in the article is determined by the growing negative consequences of the spread of the use of manipulative technologies regarding information in the modern media space, which acquires special importance during the military aggression of the Russian Federation against Ukraine. Manipulation as a phenomenon, means and methods of manipulative techniques are considered within various fields of scientific research. However, the creative work of the German scientists H. Franke and M. Klis, which is characterized by a thorough approach and practical orientation, remains outside the systematic attention of Ukrainian researchers. Therefore, the **purpose** of the article is to determine the basic principles of the phenomenon of manipulation in the concepts of H. Franke and M. Klis, which allows deepening the existing knowledge within the outlined issues.

Methodology. During the research, general scientific, philosophical, and special methods of studying socio-political phenomena were used, including general methods of analysis, synthesis, and comparative methods. **The results of the research:** it was found that H. Franke and M. Klis consider manipulation as an effective and, at the same time, dangerous form of psychological influence; it is determined that, according to H. Franke and M. Klis, as a result of manipulation of the object, damage is caused in various manifestations: from concealment and, as a result, not realizing the fact of influence, to misleading; a number of recommendations from H. Franke and M. Klis regarding protection against manipulative technologies are established, among which it is worth highlighting the development of critical thinking skills, the formation of an appropriate moral and ethical code (social standards and the idea of responsibility).

The conclusions given by the authors indicate the importance of researching both manipulation and other forms of psychological influence, taking into account their effectiveness, the lack of effective countermeasures and, as a result, their dangerousness. Solving the outlined problem is complex in nature and requires efforts both at the level of individuals and society.

Key words: psychological influence, manipulation, advertising, persuasion, leadership, H. Franke, M. Klis.

УДК 111.11:111.32:27-587.6 (043.3)
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.13>

В. О. Крилова (Світла)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6675-3433>

кандидат філософських наук, докторант

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ХАРИЗМА ЛЮБЛЯЧОЇ ПАРИ ЯК ПРОЯВ КОМУНІКАТИВНОГО АНДРОГІНІЗМУ

Актуальність даної проблеми зумовлена воєнною ситуацією в Україні, коли люблячі пари та сім'ї проходять значні випробування на міцність. У зв'язку з небезпекою перебування на території нашої держави, багато жінок лишають країну, що стає приводом утворити нову пару.

Важливим постає питання як індивідуальної харизми чоловіка та жінки, так і харизми їх пари, що значно підтримує і оновлює союз люблячих партнерів, надає йому сили у важкі часи випробувань. Люблячі пари із актуалізованою харизмою обох партнерів дають надію на відродження нашої держави, уособлюючи міцність вічних цінностей любові, вірності, розуміння, толерантності та співтворчості. Вони також демонструють і красу стосунків, що виражається у їх харизматичній єдності, тому стають взірцем для молодого покоління. Харизматичні пари у всі часи створюють унікальний комунікативний простір із Іншими, що підтримує дух людей і віру у світле майбутнє соціуму.

Тому необхідним стає осягнення екзистенціальних особливостей харизми люблячої пари, яка не *імітує* щастя та любов на людях, а щиро *переживає* їх. Це дасть можливість віднайти критерії дійсності парної харизми, яка не маніпулює свідомістю людей, а пробуджує у них бажання створювати власні продуктивні союзи задля процвітання нації.

Дослідженням феномену харизми займалися М. Вебер, Е. Трельч, Д. Еммет, Р. Зом. Аспекти політичного лідерства і харизми аналізуються у роботах таких мислителів як К. Фрідріх, А. Швейцер, А. Уілнер, Ж. Блондель.

Прояви харизматичного керівництва та імідж харизматичного лідера осмислюються у дослідженнях Б. Басса, Б. Аволіо, У. Гарднера.

Феномен псевдохаризми людини у соціально-політичному просторі досліджують Й. Бенсман і М. Гайвант, сфабриковану харизму аналізує Р. Глассман, синтетичну харизму – Р. Лінг.

Особливості набуття харизми, опанування харизматичної комунікації та досягнення харизматичного лідерства у своїх роботах досліджують Дж. Антонакіс, Р. Даліо, В. ван Едвардс, Ніколаус Б. Енкельман, О. Ф. Кабейн, П. Кінг, Дж. Н. Ландрам, Дж. С. Най, Й. Менге, Р. Ріджио, Ч. Хуперт.

Аналіз названих публікацій дозволяє зробити висновок, що саме феномен індивідуальної харизми людини та його прояви у соціально-політичному просторі набули ґрунтового дослідження у цих роботах, у той час як питання харизми у парі взагалі та її гендерні прояви зокрема не отримали достатньої уваги науковців. Це зумовлює системний аналіз і концептуалізацію феномену харизми люблячої пари та осмислення її екзистенціальних аспектів у бутті людини.

Плідним для нашого дослідження виступає методологічний підхід метаантропології Н. Хамітова, який аналізує людське буття у буденному, граничному і метаграничному екзистенціальних вимірах. Аналіз феномену харизми у контексті статі здійснюється за допомогою підходу андрогін-аналізу як методу «дослідження й глибинної корекції буття особистості та відносин між особистостями» [8, с. 11], у рамках якого чоловічість екзистенціально проявляється як духовність, що «виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксіологічну активність людини» [8, с. 63] й характеризується «зневагою до теперішнього, бажанням прогресу, трансцендування» [8, с. 64], а жіночість як душевність «виражає спрямованість людини передусім не до трансцендентного, а до ближнього, здатність до конкретно вираженої любові та співчуття... зверненість до теперішнього, а не майбутнього, переживання самоцінності теперішнього» [8, с. 64].

Любляча пара, як спільне коло взаємодії двох особистостей, може сприяти росту особистості та поглибленню її індивідуальної харизми. У люблячому союзі харизма чоловічості поєднується із харизмою жіночості, набуваючи нової цілісності і нової харизматичності, реалізованої не лише всередині однієї особистості, а й у духовно-душевній близькості з коханою людиною протилежної статі.

Застосовуючи андрогін-аналітичний підхід [8, с. 11-14], можна припустити, що наявність тілесно-статевих, духовних і душевних проявів харизми особистості взагалі й харизми пари, зокрема, а також необхідність їх цілісності, є умовами набуття дійсної індивідуальної та подвійної харизматичності. «Андрогінна цілісність людського буття постає як цілісність особистості та комунікативна цілісність люблячої пари, які

виступають основою всіх дійсних форм цілісності в світі людини» [7, с. 59]. Засновуючись на сказаному, варто відзначити, що цілісність пари чоловіка та жінки починається із виявлення харизми одне одного, як індивідуальної цілісності і сприяє розвитку цієї харизми у екзистенціально-комунікативному полі любові, що поєднується зі свободою.

Можна зробити висновок, що харизма пари – це духовно-душевна та тілесна цілісність чоловіка та жінки у союзі, яка засновує їх *подвійний* неповторний екзистенціальний шарм. *Подвійна харизма* виникає у гармонійній взаємодії андрогінної, цілісної пари, де партнери є актуалізованими особистостями із пробудженою харизматичністю.

Для подальших міркувань необхідним видається уточнення понять «андрогінність» та «андрогінізм». Аналізуючи поняття «андрогінність», Н. Хамітов та С. Крилова визначають її «як стан і міру гармонії духовності і душевності в бутті людини» [8, с. 14-15]. Як було відзначено вище, за умови союзу двох андрогінних, цілісних духовно-душевних харизматичних особистостей, любляча пара також стає як андрогінною, так і харизматичною.

Концепт «андрогінізм», за переконанням вищезгаданих авторів, означає «усвідомлену стратегію набуття андрогінності – на рівні особистості і на рівні пари» [8, с. 220].

Харизма пари, як її специфічний екзистенціальний шарм, засновується на спільності світогляду, цінностей, життєвих завдань, і зовнішньо виражається у спорідненості поглядів партнерів, гармонії невербальної тілесної взаємодії та звучанні їх голосів.

Отже, є помітні риси харизматичних пар, які можна назвати критеріями подвійної харизми, і всі вони засновуються на певній спільності, схожості або спорідненості чоловіка та жінки. Перш за все, як було відзначено вище, це – спорідненість і цілісність їх особистостей, що об'єднує їх зовнішню, екзистенціально-тілесну або внутрішню, екзистенціально-особистісну харизму, а іноді й зовнішньо-внутрішню, екзистенціально-комунікативну індивідуальну харизму [2, с. 134]. Важливим виступає і характер взаємодії партнерів у харизматичному союзі, що пов'язаний із цінностями партнерів і коливається від сумісного проведення часу у розвагах, загального процесу пізнання, конкуренції, актуалізації до спільної діяльності й співтворчості одне з одним та оточуючими. Спільну діяльність або особисту місію варто виділити як окремий критерій подвійної харизми, яка об'єднує мотиви партнерів у їх індивідуальній і парній самореалізації.

Отже, харизма пари проявляється як подвійний шарм андрогінних партнерів, які знайшли

шлях до себе та одне одного, розкрили силу і магнетичність не лише власної статі, а й власної особистості й об'єднали свої творчі та життєві здобутки у єдине ціле.

Важливо усвідомити андрогінність «не лише як стан, а й як взаємодію – і як особистісний, і як комунікативний феномен» [6, с. 15]. Комунікативна андрогінність виражається у «цілісності двох особистостей як духовно-душевних цілісностей» [6, с. 15]. Можна сказати, що подвійна харизма у вищих проявах виступає результатом комунікативної андрогінності як стану і комунікативного андрогінізму як стратегії цілісності людини і у парному союзі, і у соціумі.

При духовно-душевній та тілесній єдності й одночасній світоглядній відкритості чоловіка та жінки, при спільності їх інтересів, цілей та цінностей, пара набуває конструктивної харизматичності. Такий союз об'єднує не лише представників двох статей, а й двох окремих харизматичних особистостей, здатних пройти шлях від програм продовження роду до співтворчості та реалізації спільної місії. Характер взаємодії у такій парі заснований на розвитку та поглибленні любові до себе, партнера та світу, внутрішньої свободи, близькості та співтворчості.

Можна зробити висновок, що утворюючи харизматичний союз із партнером, людина по-новому виявляє, розвиває та *переживає* індивідуальну харизму як результат цілісності тілесного, духовного і душевного начал, і парну, подвійну харизму, як результат гармонійного співбуття на тілесному, душевному й духовному рівнях.

Важливим видається аналіз особливостей подвійної або парної харизми у контексті відносин люблячих чоловіка та жінки, які мають певні відмінності у буденному, граничному і метаграничному екзистенціальних вимірах буття [8, с. 30-34].

Вище було зазначено, що автором даної статті пропонуються екзистенціально-тілесна, екзистенціально-особистісна і екзистенціально-комунікативна харизма, що відповідають названим екзистенціальним вимірам буття, і проявляються на рівні окремої особистості [2, с. 134-135]. Засновуючись на даній типології, можна припустити, що дані види індивідуальної харизми людини можуть набувати нових аспектів і значень у просторі харизматичної пари. Це приведе до досягнення екзистенціально-тілесної, екзистенціально-особистісної і екзистенціально-комунікативної подвійної харизми пари.

Важливо наголосити, що при взаємодії двох окремих особистостей, утворення строго єдиного типу харизми не є закономірним, але можна говорити про домінанту одного із них як рушійну силу тяжіння партнерів одне до одного, якщо мова йде про індивідуальну харизму, а також рівень і характер впливовості пари на соці-

альне оточення, якщо мова йде про подвійну або парну харизму. Домінуючий тип подвійної харизми пов'язаний із тими екзистенціальними та світоглядними основами, що закладені у нього в залежності від виміру буття, у якому в більшій мірі живе і мислить пара. Осягнення цих особливостей подвійної харизми дасть можливість усвідомити як конструктивні, так і деструктивні аспекти її впливу у парі та соціумі.

У координатах метаантропологічної методології, можна сказати, що любляча пара *у буденному бутті* може демонструвати *екзистенціально-тілесну подвійну харизму*. Така харизма пари причаровує помітною емоційністю, ніжністю, схожістю настрою і гумору, любов'ю до спільних розваг. Вона яскраво виражається зовні у помітній тактильності, романтичному піддражнюванні одне одного, флірті, балощах. Люблячі партнери підтримують взаємний сексуальний потяг, хвилюючи одне одного як фізичною привабливістю, так і емоційною прив'язаністю.

У парі із домінантою екзистенціально-тілесної харизми чоловік та жінка часто мають спільне хобі, а їх об'єднуючою місією виступає створення щасливої, матеріально забезпеченої родини. Проте всепоглинаюча душевність і буденність спричинюють значну статичність екзистенціально-тілесної подвійної харизми, що застигає лише в рамках пари та її повсякденних психо-фізичних потреб.

Можна сказати, що екзистенціально-тілесна подвійна харизма розкривається у руслі стратегії екзистенціального сексизму, яка полягає у «розвитку чоловічості або жіночості в особистості чи парі за рахунок своєї протилежності» [7, с. 116-117] і корелює із цією стратегією. Така кореляція спричинює помітне лідерство чоловіка та виражену підвладність йому жінки. Пари із екзистенціально-тілесною харизмою виглядають надзвичайно гармонійно на фізичному рівні й притягують увагу цією гармонією. Маскуліно-душевний чоловік-харизматик із широкими плечима поряд із фемінно-душевною жінкою-харизматиком транслюють впевнену здатність продовжувати життя, народжуючи здорове потомство. Тому така пара викликає щире захоплення у інших пар і людей зі схожими цінностями, які визнають її подвійну харизму і надихаються нею. Їх чарівність і впливовість зумовлюється тим соціальним середовищем, яке відповідає їх стилю життя.

Природне перетікання фізичної та психологічної чоловічості й жіночості, маскуліності й фемінності у відносинах, де кожен представник пари знаходиться на «своєму» місці, даному природою, повідомляє про гармонію партнерів на рівні статі, проте замикає їх подвійну екзистенціально-тілесну харизму здебільшого одне на

одному. Н. Хамітов відзначає, що сексизм як «укоріненість у статі...пригнічує особистість – як власну, так і Іншого...В результаті відбувається диспропорція особистісного зростання, яка призводить до зростання внутрішньої самотності» [7, с. 116-117]. І дійсно, сприйняття людиною себе як так званої половини від цілого призводить до глибинної непродуктивної залежності від партнера, який доповнює статево і світоглядно, даруючи стан досить формальної цілісності. За відсутності особистісного єднання, по суті маємо лише *натяк на подвійну харизму*, виражену найбільше у статевої єдності.

У *граничному бутті* [8, с. 31] пара здатна до набуття *екзистенціально-особистісної подвійної харизми*. У такому союзі увага чоловіка та жінки загострюється на індивідуальній харизмі кожного з них, як найбільш адекватній для особистісного тандему. Важливим для партнерів стає не лише зовнішнє та емоційне взаємне тяжіння, а й особистісний потяг, що викликає почуття розуміння й світоглядної єдності. Такі пари прагнуть до самовираження у спільній діяльності, проте вона не завжди стає співтворчістю та співтворчою місією, більше того, гуманістичною місією, через яскраво виражений індивідуалізм партнерів та відсутність справжньої діалогічності як із самими собою, так і одне з одним. Партнери можуть писати пісні та музику, знімати фільми, керувати компаніями, розвивати бізнес, проте у всьому цьому їм буде значно бракувати підтримки, душевної теплоти і близькості.

Екзистенціально-особистісна подвійна харизма значно виражається у помітній впевненості та гордовитості кожного з партнерів, які у парі відтіняють екстравагантність та унікальність один одного. Такі чоловік і жінка виглядають досить гармонійно, адже завжди відповідають одне одному на інтелектуальному рівні, що поєднує їх спільними цілями, орієнтацією на успіх та визнання. Пари із екзистенціально-особистісною харизмою зачаровують пасіонарністю, волею до перемог, особистісною силою, що є помітною коли партнери знаходяться поряд. Вони мотивують оточуючих на саморозвиток та парний соціальний успіх, проте нерідко змінюють партнерів на власному шляху становлення. Іноді такі пари поведуть себе зверхньо по відношенню до людей, при цьому викликаючи обожнювання по відношенню до себе. Вони приваблюють невловимою особистісною грою у парі, яка відбувається на фоні публічності, успішності, достатку, талановитості, що посилюють їх парну харизму.

Власною поведінкою чоловік та жінка із екзистенціально-особистісною харизмою демонструють усім свою виключність та гідність, нерідко проявляючи своєрідний парний егоцентризм. Проте часто партнер потрібен їм для підкреслення

власної значимості у соціумі або взаємовигідного об'єднання творчих зусиль при створенні важливих проєктів життя. Можлива наявність так званих подвійних моральних стандартів у парі, коли партнери ведуть полігамне життя, при цьому перебуваючи у тісному творчому та світоглядному зв'язку. Так було у парі всесвітньовідомих харизматиків Жана Поля Сартра й Симони де Бовуар, які все життя любили одне одного, але і мучили невірністю. Цінність свободи й індивідуальної творчості були для них важливішими за цінність любові та співтворчості. Цей союз демонструє успішність індивідуальної харизми партнерів при не менш проявленій харизмі пари.

Варто відзначити, що коли прояви фемінності та маскулінності придушуються волею до саморозвитку, творчості та влади, екзистенціально-особистісна харизма пари може набувати нарцисичного, авторитарного, деструктивного, маніпулятивного характеру. При чому авторитарним стає не один партнер, а обидва, тому час від часу вони можуть маніпулювати одне одним за допомогою власної харизми.

Можна констатувати, що екзистенціально-особистісна харизма корелює зі стратегією екзистенціального гермафродитизму, згідно з якою: «людина або сім'я приходять до вирівнювання чоловічості та жіночості за рахунок гальмування їх зростання. Особистість...жертвує особистісною динамікою заради завершеності та безпеки. Свобода та любов як цінності в її бутті витісняються цінностями справедливості» [9, с. 9]. Партнерство чоловіка та жінки, при маніпулятивній деградації індивідуальної харизми кожного з них стає неможливим, що призводить до поступового згасання парної харизми.

Головним виступає підкорення партнера своїй волі, контроль або конкуренція із ним. У цьому випадку чоловік та жінка не бачать одне одного як подвійне харизматичне ціле, насправді вони лише змагаються власною індивідуальною харизмою та інтелектом за визнання оточуючих і право бути кращим за допомогою партнера. Таке змагання може призвести не лише до згасання харизми партнерів і харизми пари, а й до їх розділення та самотності.

Надлишок інтелектуальності під маскою духовності породжує душевний холод як маніпулятора, так і його жертви. Більше того, маніпуляція собою та Іншим виступає основною перешкодою на шляху утворення як індивідуальної, так і парної харизми. Маніпулятор-харизматик прикриває харизмою власну неспроможність до близькості із партнером, біжить від зміни себе через вирішення завдань пари та ініціює стан особистісного відчуження.

Саме через придушення власної душевності, харизма маскулінно-духовного чоловіка у союзі

набуває авторитарності, харизма ж фемінно-духовної жінки виражається у ревнощах та бажанні контролювати партнера. Це повідомляє про відсутність справжнього діалогу Я-Ти [1, с. 1-2; 76] та взаємодії у парадигмі Я-Воно [1, с. 60; 63] із відсутності поваги до Іншого, його свободи та вибору. Така парна харизма по суті є імітаційною або квазі-харизмою, що характеризується нецирістю комунікації, стосунків, самореалізації, що базується на глибинній незацікавленості у особистості партнера поза контекстом вигідної взаємодії з ним.

У такій парі Ти існує задля віддзеркалення мого Я. Прикладом може бути пара Елвіса Преслі та його дружини, акторки Присцили. Дівчина відтворила таку зовнішність, яку бажав бачити перед собою Елвіс, перефарбувала волосся у темний колір, відбілила зуби, яскраво підводила очі, і в цілому жила інтересами чоловіка. Саме такий образ Присцили відповідав улюбленому жіночому образу Елвіса, він прагнув зробити її схожою на себе, а її життя підпорядкувати його життю. Але тільки після розлучення Присцила змогла реалізувала себе як успішний підприємець [10, с. 15].

Варто підкреслити, що пари із екзистенціально-особистісною подвійною харизмою можуть бути продуктивними саме у процесі індивідуального становлення чоловіка та жінки, проте можливі і деструктивні прояви такої харизми, що виражаються у авторитарності та маніпуляції одне одним і оточуючими. Деструктивність екзистенціально-особистісної харизми пари виникає через нецілісність світогляду, душевний біль та внутрішню закомплексованість, що спричиняють викривлення харизми пари. Такі викривлення спричиняють утворення антигуманної спільної діяльності харизматичних чоловіка та жінки, через яку вони можуть підсвідомо мститися одне одному за відсутність справжньої любові.

У екзистенціальному просторі *метаграничного буття* харизма пари набуває дійсних, цілісних, об'єднуючих аспектів і стає *екзистенціально-комунікативною*. Стратегія екзистенціального андрогінізму або актуалізованої статі набуває сили у цьому вимірі людського буття та уможливорює «найбільш конструктивне розв'язання суперечності екзистенціальної чоловічості та жіночості в межах особистості та сім'ї» [9, с. 9]. Екзистенціальний андрогінізм, що «є ознакою динамічної цілісності людської особистості та відносин між особистостями завдяки гармонійному зростанню як духовно-чоловічого, так і душевно-жіночого начал людського буття» [9, с. 9] створює найсприятливіші умови для вираження і розвитку подвійної екзистенціально-комунікативної харизми.

У такій парі цілісна харизма чоловіка, що йде до цілісності від маскулінності, та цілісна харизма жінки, що йде до цілісності від фемінно-

сті, не лише гармонійно доповнюють одна одну, а й утворюють андрогінність харизми пари через співзвуччя їх особистостей та екзистенціального шарму.

Таке співзвуччя знаменує актуальний максимум розкриття як індивідуального харизматичного потенціалу чоловіка та жінки у парі, так і спільного харизматичного потенціалу пари, масштабуючи її впливовість у соціумі. Екзистенціально-комунікативна подвійна харизма не лише констатується партнерами і оточуючими, викликаючи взаємний захват, а постійно розвивається, виходячи за межі пари і відкриваючись світу у акті спільної творчості не лише родини, артефактів культури або бізнесу, а й гуманістично значущих проєктів, активізуючи харизму послідовників.

У андрогінній, цілісній парі із екзистенціально-комунікативною харизмою чоловік та жінка здатні проявляти відкритість та гуманістичність у спілкуванні одне з одним та Іншими, звертаючись до них як до унікального і неповторного Ти, що є вартим поваги і захвату. На основі діалогічної цілісності харизматичних Я і Ти, формується ментально-чуттєвий взаємозв'язок із послідовниками, в результаті чого виникає глибинний резонанс із ними. Співпереживання такої пари й вдячність оточуючих підсилює парну харизму у їх очах. У таких союзах партнери здатні давати духовні орієнтири не лише одне одному, а й послідовникам у періоди екзистенціального вакууму, кризи ідентичності та важких соціальних випробувань.

Отже, можна зробити висновок, що саме пари із екзистенціально-комунікативною подвійною харизмою є насправді конструктивно-харизматичними. Об'єднані спільною місією, вони згуртовують й інші андрогінні пари та цілісних особистостей, створюючи проєкти, що гуманізують світ через творчість та співтворчість, демонструючи стратегію комунікативного-андрогінізму в дії. На основі цього висновку актуалізуються подальші дослідження харизми соціальної групи, що утворюється харизматичними лідерами або парами лідерів, що приводить до значущих трансформацій у суспільстві.

Література

1. Buber M. I and Thou. Eastford : Martino Publishing. 2010. 32 p.
2. Крилова (Світла) В. Харизма людини як духовно-душевна та тілесна цілісність: метаантропологічний аналіз. *Культурологічний альманах. Вип. 3.* 2022. С. 131-136.
3. Крилова С. А. Краса людини в життєвих практиках культури. Досвід соціальної та культурної метаантропології і андрогін-аналізу: монографія. Видання 2-е, видання, виправлене і доповнене. Київ: КНТ, 2022. 536 с.

4. Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / пер. з англ. О. Замойська. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 372 с.

5. Fromm E. (2006). The art of loving [The art of loving]. USA, New York: Harper Perennial Modern Classics. 180 p.

6. Хамітов. Н. В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 4-е видання, виправлене і доповнене. Київ : КНТ. 2022. 405 с.

7. Хамітов Н. В., Крилова С. А. Людина і культура. Словник. Філософська антропологія. Філософія культури. Культурологія. Київ : КНТ. 2022. 295 с.

8. Хамітов Н. В., Крилова С. А. Філософський словник: людина і світ. 2-е видання, виправлене і доповнене. Київ : КНТ. 2018. 394 с.

9. Presley P. B. Elvis and Me: The True Story of the Love Between Priscilla Presley and the King of Rock N'Roll. New York : Berkley; Reprint edition. 1986. 320 p.

10. Weber M. Economy and Society : A New Translation. London : Harvard University Press. 2009. 520 p.

Анотація

В. О. Крилова (Світла). Харизма люблячої пари як прояв комунікативного андрогінізму. – Стаття.

У даній статті обґрунтовується положення про те, що у гармонійній взаємодії андрогінної, цілісної пари люблячих людей, де партнери є актуалізованими особистостями із пробудженою харизмою, виникає подвійна харизма. У координатах підходів метаантропології та андрогін-аналізу доводиться, що харизма пари – це духовно-душевна та тілесна цілісність чоловіка та жінки у союзі, яка засновує їх подвійний неповторний екзистенціальний шарм. Розвивається думка про те, що харизма пари проявляється як спільний шарм партнерів, що знайшли шлях до себе та одне до одного, розкрили силу та магнетичність не лише власної статі, а й власної особистості й об'єднали свої творчі та життєві здобутки у єдине ціле. Пропонується аналіз екзистенціальних особливостей парної харизми усередині відносин чоловіка та жінки у буденному, граничному і метаграничному вимірах буття. Відзначається, що подвійна або парна харизма виступає проявом комунікативного андрогінізму, як стратегії духовно-душевної єдності та світоглядної відкритості чоловіка та жінки при спільності інтересів, цілей та цінностей.

Робиться висновок, що у харизматичній парі людина по-новому виявляє, розвиває та переживає як індивідуальну, так і парну харизму, як результат співбуття на тілесному, душевному й духовному рівнях. Відзначається, що харизма пари набуває дійсних і вищих проявів, коли проходить шлях від екзистенціально-тілесної та екзистенціально-особистісної й стає екзистенціально-комунікативною. У андрогінній, цілісній парі із екзистенціально-комунікативною харизмою чоловік та жінка здатні проявляти відкритість та гуманістичність у спілкуванні одне з одним та Іншими. У такій парі цілісна харизма чоловіка і цілісна харизма жінки не лише гармонійно доповнюють одна одну, а й утворюють андрогінність харизми пари через співзвуччя їх особистостей та екзистенціального шарму. Така харизма виходить за межі пари і відкривається світу

через акт спільної творчості не лише родини, артефактів культури або бізнесу, а й гуманістично значущих проєктів, активізуючи харизму послідовників.

Ключові слова: харизма люблячої пари, подвійна харизма, комунікативний андрогінізм, буття людини, харизма, любов, свобода, співбуття, екзистенціально-тілесна харизма пари, екзистенціально-особистісна харизма пари, екзистенціально-комунікативна харизма пари.

Summary

Vselena Krylova (Svitla). Charisma of a loving couple as a manifestation of communicative androgyny. – Article.

This article substantiates the position that in harmonious interaction of an androgynous, holistic couple of two loving people, where partners are an actualized personalities with awakened charisma, double charisma arises. In the coordinates of the approaches of metaanthropology and androgynous analysis, it is proved that charisma of a couple is the spiritual, mental and bodily integrity of a man and a woman in union, which bases their double unique existential charm.

The idea is being developed that the charisma of a couple manifests itself as a common charm of partners who have found a way to themselves and to each other, revealing the strength and magnetism not only of their own sex, but also of their own personality and combined their creative and life achievements into a single whole. An analysis of existential features of couple charisma

within the relationship of man and woman in ordinary, ultimate and transcendental dimensions of human being is proposed. It is noted that double or couple charisma is a manifestation of communicative androgyny as a strategy of spiritual unity and ideological openness of man and woman with common interests, goals and values.

It is concluded that in charismatic couple a person manifests, develops and experiences both individual and pair charisma in a new way, as a result of an coexistence on the bodily, mental and spiritual levels. It is noted that charisma of a couple acquires real and high manifestations when it goes from existentially-corporeal and existentially-personal and becomes existentially-communicative. An androgynous, holistic couple with existentially-communicative charisma is able to show openness and humanism while communicating with each other and Others. In such a couple, the holistic charisma of a man and the holistic charisma of a woman not only harmoniously complement each other, but also form the androgyny of the couple's charisma through the consonance of their personalities and existential charm. Such charisma goes beyond the couple and reveals to the world through the act of co-creation not only of family, cultural or business artifacts, but also humanistically important projects, activating the charisma of followers.

Key words: charisma of a loving couple, double charisma, communicative androgyny, human being, charisma, love, freedom, integrity, coexistence, existentially-corporeal charisma of a couple, existentially-personal charisma of a couple, existentially-communicative charisma of a couple.

УДК 165.745:81:929 Сковорода
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.14>

Л. Ю. Левченко

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9919-9018>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії і соціальної антропології імені професора І. П. Стогнія
Університету Григорія Сковороди в Переяславі

ЩАСТЯ У ТВОРАХ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми. Світогляд Григорія Сковороди, за загальним визнанням, евдемоністичний. Категорія щастя зводить до купи вчення про людину, Бога і світ українського філософа. Щастя надає сенсу людському життю, вказує його мету, поєднує людину з Богом і світом (природою). Розмірковуючи про різні предмети, філософ постійно повертається до категорії щастя, вона є однією з найбільш часто вживаних в його текстах. Зрозуміло, що, з погляду сквородинознавства, ця категорія потребує всебічного вивчення, застосування всіх нових методів і теоретичних парадигм до неї, якщо ми хочемо поглибити наше цілісне розуміння Сковороди у контексті сучасної епохи.

Одним з провідних напрямів філософських, культурологічних і філологічних досліджень останніх десятиліть є концептологічний підхід, який вкладає категорії мислення і сприйняття світу в структуру концептосфери певного народу або творчої особистості. Цілком застосовний такий підхід до творчості Григорія Сковороди. Теоретичний опис концептосфери українського філософа відкриває перспективу багатьох цікавих спостережень, нових, поглиблених інтерпретацій його творів. І немає сумніву, що саме концепт щастя має бути одним з перших предметів такого дослідження.

Результати досліджень. Творчість Григорія Сковороди вже давно привертає увагу дослідників в Україні і за її межами. Добре дослідженими є всі основні аспекти світосприйняття філософа і, зрозуміло, що така центральна для нього категорія як *щастя* часто стає предметом досліджень. Серед сквородинознавців досягнуто консенсусу щодо філософського змісту творчості Сковороди як філософія щастя або евдемоністичної філософії [11, с. 616]. В цьому контексті на перший план у сквородинознавстві виходить дослідження змісту самого поняття *щастя* – зусилля науковців спрямовано на виявлення того, що мається на увазі під словом *щастя* у Сковороди. Найчастіше зустрічаємо семантичний опис поняття і опис у плані виявлення місця щастя в системі ідей Сковороди щодо світу, людини та її життя. Спостереження з основної маси досліджень останнього часу дають змогу виявити декілька основних

положень, що відбивають провідні аспекти змісту поняття щастя у текстах Сковороди.

Більшість дослідників погоджується що досягнення щастя в українського філософа пов'язане з пізнанням Бога: щастя збігається з *cognitio Dei* [3, с. 71], джерелом щастя є Біблія [7, с. 14], Бог хоче лише щастя для людини і веде її до щастя [2]. Засобами досягнення щастя є пізнання істини, яка «постає й моральною категорією, тобто веде до щастя» [6, с. 14], моральна чистота людини («людина – Боже творіння, і, тримаючи у чистоті власний храм Господній (душу), вона спілкується з Ним, наближається до Бога») [1, с. 72]. Пізнання Бога, у свою чергу, здійснюється через самопізнання і, таким чином, щастя досягається на шляху пізнання людиною себе [4, с. 134], [13, с. 15-17], [9, с. 108]. Пізнавати себе і Бога людина повинна за допомогою серця, «щасливе життя може бути лише за умови поєднання знання і добродетності» [9, с. 109]. Щастя досягається у звичайному повсякденному житті (за М. Бартоліні – у «сьогодні» яке віддзеркалює позаісторичний час буття з Богом [3, с. 132]. Саме щастя має відкрити в собі кожна людина через самопізнання. А самопізнання «здатне також віднайти у собі талант як дар божий, який може розумітися як «сродна праця»» [14, с. 133]. «Важливим поняттям у вченні мислителя про щастя є категорія «сродності». Щастя можна знайти, як вважає Г. Сковорода, тільки в реалізації свого покликання» [2]. Ж. Янко навіть знаходить «діалектичну єдність» щастя та «сродної праці» у філософському вченні Григорія Сковороди [14, с. 130].

Зміст поняття щастя включає не лише способи його досягнення але й опис стану людини, який ототожнюється зі щастям. Щастя у Сковороди розуміється дослідниками як близькість до природи, як природний стан, «перебуваючи в якому душа людська не відчуває насилування, наруги, дискомфорту» [13, с. 15-17]. У зв'язку з цим М. Линник пише про «усвідомлення щастя Г. Сковородою через бідне й тихе життя у лоні природи» [7, с. 17]. Щастя – це також стан «душевного спокою і сердешної радості» [13, с. 15-17], духовного спокою [12, с. 56], «певний перманентний стан задоволення від виконання «спорідненої праці», наповнення людини духовністю, визволення від

тенет навколишнього матеріального світу, стан свободи» [5, с. 181-183], гармонії зі своїм внутрішнім світом [2], стан «веселого духу, спокійних думок, серця мирного» [8, с. 73], любові людини до Бога, до самого себе і до свого ближнього [15]. Т. Александрович не погоджується із твердження стоїків про подібність щастя з апатією. Основна думка вчення Григорія Сковороди полягає в тому, що людина повинна вміти керувати своїми пристрастями, приборкувати їх [1, с. 71].

Отже, зміст поняття щастя виявляється дослідниками у прямому зверненні до реалій, з якими пов'язує щастя Сковорода, описі семантичних елементів через ці реалії, ототожненні щастя з певними філософськими і буденними поняттями, підтвердження прикладами з текстів Сковороди. Інший спосіб інтерпретації предмету дослідження – знаходження елементів семантики щастя в аналізі зв'язків вербальних одиниць в текстах Сковороди. Для цього необхідне розуміння категорії щастя як лексичної одиниці, вияв її зв'язків у тексті. Такий спосіб практично не задіяний в сучасній дослідницькій літературі. Це аналіз текстових одиниць засобами концептології. Він залишається актуальним завданням сквородинознавства (зрозуміло, не лише для концепту *щастя* але й для інших ключових концептів концептосфери Сковороди).

Основним способом дослідження концептів в сучасному мовознавстві, літературознавстві і філософії є концептуальний аналіз. Такий аналіз передбачає виділення концептів як смислових одиниць тексту, аналіз їх зав'язків та їх місця у художньому, науковому або філософському тексті. Особливістю концептів є єдність мовної форми і значення, це елементарні ментальні образи, виражені певними мовними засобами. Тому концептуальний аналіз має враховувати семантичні зв'язки та відношення між мовними репрезентантами концепту. Аналіз може здійснюватися у двох аспектах – парадигматичному і синтагматичному. В парадигматичному аспекті концепт слід порівняти з близькими до нього за значенням концептами, які використовуються в межах цілого тексту. В синтагматичному аспекті смисловий зміст концепту розкривається через аналіз мовленнєвих конструкцій, в яких даний концепт застосовується в тексті, через концепти та їх вербалізації, з якими даний концепт поєднується автором. Таким чином виявляються різні значення, різні семантичні шари змісту концепту. Наступним кроком аналізу є характеристика співвідношення виявлених семантичних одиниць, різних відтінків значень, які надаються автором в процесі застосування концепту. Утворюється своєрідна ієрархія значень, виділяється смислове ядро концепту та периферія його семантичної структури. Зрештою структура концепту вказує на спрямованість

думки автора тексту, показує, для чого в системі міркувань автора потрібний концепт, яку функцію в загальному ідейному змісті творчості він виконує. З'являється можливість виявити ідейну сутність концепту, що особливо важливо для філософських творів, ще більше – таких, в яких особистість філософа яскраво проявляє себе, як ми це бачимо у випадку творів Григорія Сковороди.

Мета статті. Метою дослідження є опис на основі концептологічного аналізу структури концепту щастя як одного з провідних елементів концептосфери творів Григорія Сковороди.

Основна частина. Лексичні репрезентанти концепту *щастя* – слово *щастя* та похідні від нього лексеми – знаходимо в багатьох текстах Григорія Сковороди. Насамперед – в діалозі «Разговор Пяти пугников о истинном щастии в жизни». Досить часто зустрічаються відповідні мовні одиниці у збірці «Сад божественных пѣсней», в інших діалогах філософа та в збірці «Басни Харьковскія». Лексема *щастя* постає як центральна мовна одиниця синонімічного ряду, який доповнює і обмежує семантичний простір зазначеного концепту. Для Сковороди характерним є застосування поряд у тексті цілої низки споріднених слів для того, щоб, з різних боків характеризуючи певний предмет, найбільш точно й поглиблено донести думку про нього до читача. До таких серій синонімів потрапляє й слово *щастя*: *Щастіє твое и Мир твой, и Рай твой, и Бог твой внутрь тебе есть* [с. 655]; *И подлинно: возможно ли, чтоб сіи терновники могли нѣчто разумѣть о премудрости, о щастии, о душевном мирѣ* [10, с. 560]. Близькими за значенням до *щастя*, за Сковородою, отже, є слова й словосполучення *душевний мир, рай, Бог, премудрість*. Вони виконують функцію заміників або виразників концепту щастя в тому сенсі, що так само характеризують наповнення людської душі найвищим і позитивним змістом. Щастя – це душевний мир, рай, Бог, премудрість в душі. Водночас, значення слова *щастя* не лише охоплює, але й протистоїть значенням виділених вище слів, постає чимось таким, що існує поряд з ними. Саме тому *щастя* поставлене в один ряд з іншими подібними словами. Щастя в концептосфері Сковороди можна зрозуміти як особливий найвищий, абсолютний стан людини, що охоплює все людське єство, воно не просто наявне в людині а є, певним чином, самою людиною. В такому значенні щастя дається людині поряд з її премудрістю, душевним миром, Богом, раєм, у певному сенсі поєднуючи їх.

Синонімічними до слова *щастя* постають також лексичні одиниці, які характеризують певні психічні явища. Щастя в цьому контексті споріднене з *радістю, веселощами, вдоволенням, блаженством*: *Если разсудить, то вѣсьм человѣческим затѣям, сколько их тем тысяч разных*

ни бывает, выйдет один конец: Радость сердца [10, с. 502]; Кто такую Душу имъет, мир на нем и милость, и веселіе вѣчное над головою сего истиннаго Христіанина. [10, с. 221]; Для мене кажется лучше всего то, если быть во всем довольным. ... На деньги, на Землю, на Здоровья, на людей и на все, что Только ни есть в свѣтъ... [10, с. 508]; Как здравіе селеніе свое имъет не внѣ, но внутрь тѣла, так мир и щастіе в самой среднѣйшей точкѣ души нашея обитает и есть здравіе ея, а наше блаженство [10, с. 568]. Зазначені синоніми щастя виявляють його прояви – зовнішні щодо самого щастя і внутрішні під кутом зору людини. Щастя приходить до людини у вигляді радості, веселощів, вдоволення, блаженства. Водночас, щастя не тотожне самим цим станам, воно є чимось глибшим, що лише показує себе через них. Тому воно потребує іншого мовного виразу, який може бути використаний поряд з іншими членами синонімічного ряду.

Нетотожність психічних проявів щастя самому щастю призводить до того, що лексеми, які їх виражають, можуть відігравати роль прихованих антонімів, слів з протилежним значенням. Таку можливість Сковорода використовує для показу неправильного, фальшивого способу життя, не поєданого з самопізнанням і пошуками Бога в собі. Зокрема, слово *веселощі* іноді набуває у Сковорода значення протилежного до *щастя*, з конотаціями критичної і навіть іронічної оцінки людського життя: *Словом, всіми способами, какіе только вздумать можем, стараемся веселить дух наш. О, сколь великим веселіем доволствуются знатные и достаток имѣющие в свѣтъ персоны!* [10, с. 502]. Зрозуміло, що такі веселощі не є проявом дійсного щастя, їх український філософ протиставляє синонімічному щастю словосполученню *Сердечное Веселіе*.

Синонімами щастя постають у Сковорода деякі об'єктивні стани людини – *благополуччя, благо* (*Вот и благополучіе, сирѣч полученіе, что для тебе благо* [10, с. 504]), *найкраще* (*Скажете мнѣ, что такое для вас лучше всего? Если тое сыщете, тогда найдете и щастіе точное: в то время и добраться до него Можно* [10, с. 508]), *добрий кінець* (*...все-на-все родилось на добрый Конец: добрый конец, разумѣй – Щастіе* [10, с. 505]). Їх також можна вважати ознаками щастя, яке, з одного боку, через них являє себе людині, а з другого – перевершує ці стани, доповнює і завершує їх.

Слід звернути увагу на те, що в текстах Сковорода прямі синоніми *щастя* утворюють подальші синонімічні ряди, які, хоча й непрямо, але також характеризують описуваний концепт. Для прикладу візьмемо синонімічний ряд зі словом *радість*: *Весь плод духовный принесет. Вѣру, мир, радость, кротость, любовь И иный весь святыи*

род таков [10, с. 80]; *Боже! о живыи Глагол! кто есть без тебе весьол? Ты един всѣм жизнь и радость, Ты един всѣм рай и сладость!* [10, с. 82]. *Радість* включено до ряду слів *мир, лагідність, любов, життя, рай, солодкість*. Всі вони характеризують й концепт щастя – деякі прямо (рай, мир), деякі опосередковано (життя, любов, лагідність, солодкість).

Не лише синонімічні ряди визначають семантичний зміст досліджуваного концепту в текстах Григорія Сковороди. Так само і мовні одиниці з протилежним значенням визначають розуміння щастя з погляду українського філософа. Можна говорити про антонімічні ряди, як те, що обмежує семантичний простір концепту, який аналізується. Прямою протилежністю *щастя* є *нещастя*. Лексема *нещастя* досить часто з'являється у текстах Сковороди, хоча й далеко не так часто як її позитивна протилежність. Сковорода прямо протиставляє щастя і нещастя: *Правда, что сіе нещастіе владѣет сердцами, населенными невѣдѣніем Богѣ, но сем же то и рѣчь, что учитъ мирѣ и щастіи есть дѣло одних Богопроповѣдников; учитъ Богѣ есть то учитъ мирѣ, щастіи и премудрости* [10, с. 562]. *Нещастя* також стосується людини, її способу життя, відхиленню її від правильного шляху в житті. Частіше значення *нещастя* передається прикметниками *нещасні, нещасний, нещасна*, що підкреслює цілковиту належність *нещастя* до певної людини, його, так би мовити, індивідуальність: *Сколько ж миллион во вселенной сих несчастных дѣтей? День и ночь воплят, ничем не довольны; одно дадут в Руки, за новым чем плачут. Нельзя нам не быть несчастными* [10, с. 503]; *Встань, несчастный мертвец! Возведи Око твое и узнай себе! Не думаешь ли, что скверная гнилость составляет существо твое?* [10, с. 312]. Близькими до *нещастя* за значеннями постають слова *горе* (*Видя житія сего я горе, Кипящее, как Чермное море, Вихром скорбей, напастей, бѣд, Разслаб, ужаснулся, поблѣд. О горе сушим в нем!* [10, с. 68]), *нужда, нестача чогось* (*Чего мы не Умѣем! Чего не можем! Но то Горе, что при всем том, кажется, чегось великаго не достает. Нѣтъ того, чего и сказать не умѣем: Одно только Знаем, что недостает Чегось, а Что Оно такое, не понимаем. Похожы на безсловеснаго Младенца: Он только плачет, не в силах ни Знать, ни сказать, в Чем ему нужда* [10, с. 512]), *гріх* (*Грѣх значит жить по Закону плотских Удов и страстей наших, воюющих противу Закону Ума нашего. Таков гдѣ сокрытается? Кое мѣсто увеселит его? Кая Прибыль раскуражит Сердце Его? В Душѣ своей и в Сердцѣ своем вездѣ и всегда носит нещастіе* [10, с. 172]), *низка негативних душевних станів – туги, суму, смутку, страху, відчаю* (*Представьте себѣ смѣсь людей, во всю жизнь, а паче в кончину лѣтъ своих, тоскою,*

малодушієм, отверженієм утѣх, задумчивою грустью, печалью, страхом, среди изобилія отчаяніем без ослабы мучащихся, и вспомните, что все сіе зло и родное нещастіе родилось от преслушанія сих Христовых слов: «Ищите прежде Царствія Божія...» [10, с. 558]). Все це стани, відсутність яких характеризує щастя. Вони є негативними визначеннями щастя, додаючи певних ознак до цього концепту, роблячи його більш точним і ясно окресленим.

Мовні репрезентанти концепту щастя пов'язані синтагматичними зв'язками з низкою мовних одиниць, значення яких виявляє ті чи інші аспекти семантичного змісту концепту щастя. Синтагматично пов'язані з лексемою *щастя* мовні одиниці постають як умови щастя, а також як його межі, за якими щастя вже немає. Можна виділити декілька типів синтагматичних зв'язків, які стосуються концепту, що аналізується. Це логічно-граматичні конструкції *суб'єкт – предикат, означуване – означення, дієслівна частина предикату – об'єкт*.

Базовий репрезентант концепту щастя в текстах Григорія Сковороди – лексема *щастя* та її похідні можуть відгравати роль *суб'єкта* висловлювання. Іноді філософ використовує відповідне слово як *суб'єкт* речення-визначення. Концепт ототожнюється з певними елементами свого змісту. Зокрема, таку предикативну функцію виконують вже згадані раніше синонімічні щастю мовні одиниці – *мир, Бог, мудрість, радість: Щастіе наше есть мир душевный, но сей мир ни к коему-либо веществу не причитається; он ни золото, ни серебро, ни древо, ни огонь, ни вода, ни звѣзды, ни планеты* [10, с. 561]. Водночас з прямим визначенням до висловлення входять і заперечні його елементи – *не золото, не серебро, не дерево* тощо. В окремих випадках *суб'єкт-предикатна* конструкція виявляє протиставлення щастя і нещастя, вказуються умови, за яких щастя перетворюється на свою протилежність: *Сей Божественный Кураж просвѣщал тму их, согрѣвал Отчаяніе, прохлаждал Зной, услаждал Горести, а без сего всякое Щастіе есть нещасное* [10, с. 178]. Важливу для Сковороди функцію виконує концепт щастя, у вигляді *суб'єкта* висловлювання для предикування йому обставин місця і часу існування щастя: *Царствіе Божіе внутрь нас, Щастіе в Сердцѣ, Сердце в Любви, Любовь же в Законѣ вѣчнаго* [10, с. 212]. *А Щастіе, яко необходимая необходимость, туне вездѣ и всегда дарується* [10, с. 213]. *Многія тѣлесныя необходимости ожидают тебе, и не там Щастіе. А для Сердца твоего Едино есть на потребу, и тамо Бог и Щастіе, не далече оно* [10, с. 214]. Щастя може бути в текстах Сковороди *суб'єктом* дії, але таке зустрічається лише в окремих випадках: *Кое же то мнѣ щастіе, если оно мнѣ измѣняет во время*

Старости? [10, с. 844] Частіше натрапляємо на функцію *суб'єкта* стану зв'язку з чимось: філософ цим способом хоче показати, що щастя не прив'язане до майна (*...щастіе к Грунту не привязано, но что владѣет по сродности* [10, с. 654]), до місця, часу і обставин народження людини (*Что было бы тогда, если бы Щастіе, пренужнѣйшее и любезнѣйшее для всѣх, зависѣло от мѣста, от времени, от плоти и крови?* [10, с. 212]), але може сполучатися з будь-якою людиною (*Щастіе во всяком Статьи живет, если входиши в оное за руководством твоего Создателя...* [10, с. 653]).

Щастя в позиції іменної частини предиката потрібне Сковороді найчастіше для визначення особистого відношення людини до щастя. *Суб'єктом* висловлювання тут виступає явний або еліптично опущений особистий займенник (*я, ми, ви, ти*): *Зачем хватаешься за должность, не вѣдая, будешь ли в ней щасливым?* [10, с. 652]. *Не можем сыскать Щастія* [10, с. 503]. *Знаю, что ищешь Щастія, но, не разумѣя, гдѣ Оно, падаешь в нещастіе* [10, с. 505]. *Так не тут же Щастіе видишь, что к сему не всякому путь открыт* [10, с. 510]. Використовуються дієслова з когнітивними значеннями – *знати (відати), шукати, бачити*, вони виявляють орієнтацію філософа на процес досягнення щастя. Трапляються в цьому ж семантичному колі і безособові конструкції: *Гдѣ ж Щастія искать, если оно ни тут, ни там, ни Гдѣ?* [10, с. 510] *Щастія нѣт на землѣ. Щастія нѣт в небѣ* [10, с. 72].

Мовні репрезентанти концепту щастя можуть займати в текстах Сковороди й місце означуваного, яке приєднує до себе граматичне означення. *Видите, что родное Щастіе ни в Знатном Чинѣ, ни в тѣлесных дарованіях, ни в красной Странѣ, ни в славном вѣкѣ, ни в высоких Науках, ни в богатом Изобиліи* [10, с. 510]. *Тогда бы и Щастіе наше, и мы с ним были бѣдные* [10, с. 212]. *Не знаешь ли ты, что и самой Щастія Истиннаго Иск есть то Шествіе Путем Божіим и Путем Мира, имѣющаго свои многіе Степени?* [10, с. 517] *Так сам же ты скажи, в чем состоит Истинное Щастіе* [10, с. 509]. *Минув Милосердную дверь Ея, Отверзающую Исход и вводящую мысли наши от низовых подлостей тѣни к Пресвѣтлой и Существенной Истѣ неуязвдающаго Щастія* [10, с. 513]. Означення, які підпорядковані слову щастя (*рідне, наше*), свідчать про його близький до людини, можна сказати, інтимний характер, а також про нього як найвищу, абсолютну, вічну реальність (*істинне, нев'януче*).

Слово щастя може служити й саме означенням, що приєднується до інших елементів висловлювання. Прикметник *щасливий* характеризує людину, яка досягла вищого стану в житті або якій це здається. Сковорода підкреслює загальну можливість щастя для всіх людей: *Я не говорю,*

что щасливый Человек не может отправлять высокого Звания или жить в веселой стороне, или пользоваться изобилием, а только говорю, что не по чину, ни по стороне, ни по изобилию щасливым Есть [10, с. 510]. Як частина комплексного означення може служити й іменник *щастя*: *Житіє наше єсть путь, а исход к Щастію не Коротенькій...* [10, с. 513]; *І слього щастя дары вє в сем свєтъь* [10, с. 133].

Одна з найбільш частих позицій репрезентантів концепту щастя у творах Сковороди – це позиція об'єкта. Це пояснюється загальною спрямованістю текстів на показ процесу досягнення щастя, пошуків щастя, наближення до щастя. Вже у наведених словосполученнях виявляє себе синтагматичний зв'язок дієслівних елементів висловлювань та приєднаного до них об'єкту у вигляді слова *щастя*. Виділяються граматичні об'єкти, пов'язані з дієсловами з когнітивним значенням (*дізнатися, зрозуміти, проповідувати, сповіщати, вбачати*): *Для того-то я пришол повидатися с вами, – говорил Гость, – и освѣдочиться о щастіи вашем...* [10, с. 663]; *Премудрости дѣло в том состоит, чтоб Уразуметь тое, в чем состоит Щастіе* [10, с. 504]; *Проповѣдует щастіи историк, благовѣстит химик, возвѣщает путь щастія физик, логик, грамматик...* [10, с. 561]; *Он первѣе усматривает щастіе свое внутрь себе* [10, с. 164]. А також зі значенням пошуків або наближення до мети (відкрити шлях, заключити, шукати): *Премилосерднѣйшая Мати наша Натура и Отец всякія Утѣхи всякому без выбора дыханію открыл путь к Щастію* [10, с. 507]; *Что было бы тогда, если бы Щастіе заключил Бог в Америкѣ, или в Канарских Островах, ...или в богатствах, или в пустынь, или в чинѣ, или в науках, или в здравіи?..* [10, с. 212]; *Не ищи Щастія за морем, не проси Его у человека* [10, с. 212];

Семантична структура концепту щастя в концептосфері творів Григорія Сковороди має (як це передбачається сучасною концептологією) ядро і периферію. Ядро містить основні елементи, які утворюють нормативне значення концепту. Основний зміст концепту виражається словом *щастя* яке у творах Сковороди передає базове значення найвищого стану людського життя, його остаточної мети, яка має абсолютну позитивну цінність для людини і пов'язана з гармонією між людиною і Богом, яка досягається завдяки глибинному самопізнанню. Основний зміст концепту розширюється шляхом включення лексеми *щастя* в найближчі синонімічні ряди. До концептуального ядра належить низка синонімічних *щастю* лексичних одиниць, вони доповнюють основне значення виявляючи деякі суттєві його аспекти. Такими характеристиками і подекуди заміниками *щастя* є *душевний мир, рай, премуд-*

дрість, істинна радість, блаженство та деякі інші. Додаються також семантичні аспекти синтагматичних відношень, позиції базових репрезентантів концепту: позиція суб'єкта додає значення центральної активної ролі щастя в житті людини, позиції предиката або об'єкта – мети, що досягається або ні, позиція означуваного – повноти характеристик щастя, означення – належності щастя до людини.

Периферія концептуального поля виражає окремі, менш суттєві, додаткові елементи семантики концепту, які реалізуються відповідними мовними репрезентантами. Тут виділяються мовні одиниці зі значеннями засобів досягнення щастя: *сродна праця, знання, любов до Бога і до людей* тощо. Периферійними є значення дій і станів, які ведуть або не ведуть до щастя: *життя, шлях, пошуки, дізнання, розуміння, проповідування*. Те ж саме стосується й позначень носіїв щастя – людини, людей, певних груп людей, зокрема, людей різних станів – багатих і бідних, вищих і нижчих. Нарешті, до периферії слід віднести антонімічні щастю мовні одиниці – *нещастя, горе, біда, відчай, нудьга*, а також позначення матеріальних благ, бажання яких уводить людину від шляху до щастя – всі вони покладають своєрідну межу концептуальному простору *щастя*.

Висновки. Одним із найважливіших, центральних концептів концептосфери творів Григорія Сковороди є концепт *щастя*. Семантичний простір концепту утворюють його мовні репрезентанти, які структуруються за двома видами відношень – парадигматичних і синтагматичних. В парадигматичному аспекті виділяються ряди синонімів *щастя*, вони виражають окремі сторони концепту – такими є лексеми *душевний мир, рай, Бог, премудрість, радість, веселоці, вдоволення, блаженство, благополуччя, добрий кінець*, які часто зустрічаються в текстах Сковороди поряд зі словом *щастя*. Іншу роль – протиставлення основному значенню – виконують антонімічні ряди, що містять лексеми *нещастя, горе, біда, нудьга, страх, відчай, неправда*. В синтагматичних зв'язках мовні репрезентанти концепту щастя виконують функції суб'єкта, предиката висловлювання, означуваного, означення, об'єкта. Такі позиції додають певні смислові відтінки до основного значення концепту. Позиція суб'єкта додає значення щастя як центру життя людини, позиції предиката або об'єкта – щастя як мети, що досягається або ні, позиція означуваного – повноти характеристик щастя, означення – належності щастя до людини. Концептуальний простір щастя в концептосфері Григорія Сковороди поділяється на ядро і периферію. Ядро містить основні елементи, які утворюють нормативне значення концепту. Периферія виражає окремі, менш суттєві, додаткові елементи семантики концепту.

Література

1. Александрович Т. З. Обґрунтування концепції щастя як основної умови людського життя в прозі Г. Сковороди. *Поборник душевного миру*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції присвяченої 100-річчю від дня народження Тронька Петра Тимофійовича, с. Сковородинівка, 16 травня 2015 р. Харків: Майдан, 2015. С. 70-73.
2. Андруцька Я. В. Принцип самопізнання людини як шлях досягнення істинного щастя у філософії Г.С. Сковороди [Електронний ресурс]: <http://www.rusnauka.com/>
3. Бартоліні М. Г. Пізнай самого себе. Неоплатонічні джерела в творчості Г. С. Сковороди. Київ: Академперіодика, 2017. 154 с.
4. Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2010. 446 с.
5. Закала М. М. Свобода як антропологічна проблема у філософії Григорія Сковороди: дис. канд. філос. наук: 09.00.05. Львів, 2012. 199 с.
6. Ермоленко А. Практична філософія Григорія Сковороди у світлі нашого досвіду. Філософська думка. 2022. № 4. С. 7-26.
7. Линник М. М. Світ символів Григорія Сковороди у збірці «Сад божественних пісень». Наукові записки НаУКМА. Літературознавство. 2018. Т.1. С. 14-19.
8. Майданюк І. Свобода і щастя – основи рецепта ідеального суспільства (за вченням Г. Сковороди). Українознавство. 2011. № 1. С. 72-75.
9. Розгон І. Ю. Категорія щастя через самореалізацію людини. *Духовний код української ідентичності у вимірі міжкультурної комунікації (до 300-річчя від дня народження Г. С. Сковороди)*: зб. матеріалів міжнародної наук.-практ. конф., м. Київ, 10 – 11 листопада 2022 р. Київ, 2022. С. 108-109.
10. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова. Харків: Майдан, 2011. 1398 с.
11. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарії. Харків: Майдан, 2004. 776 с.
12. Харченко Л. М. Ціннісні виміри концепту щастя у філософії Григорія Сковороди. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філософія. 2020. Т. 31(70), № 2. С. 55-60.
13. Чопик Б. Філософія щастя Г. С. Сковороди і навчання: на відзначення ювілею 275-ліття від народження. Нові дні (Торонто). 1997. Травень – червень. С. 15-17.
14. Янко Ж. В. Проблема щастя та «сродної праці» Сковороди в контексті сучасної освіти. *Філософська та художня творчість Г.С. Сковороди у контексті проблем сучасного людського буття*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2022. С. 130-135.
15. Ярмусь С. Поняття щастя в філософії Григорія Сковороди. Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність. Київ, 2003. С. 660-673.

Анотація

Левченко Л. Ю. Щастя у творах Григорія Сковороди: концептуальний аналіз. – Стаття.

У статті досліджується творчість Григорія Сковороди яка вже давно привертає увагу дослідників в Україні і за її межами. Добре дослідженими є всі основні аспекти світосприйняття філософа і, зрозуміло, що така центральна для нього категорія як щастя часто стає предметом досліджень. Одним з провідних напрямів філософських досліджень останніх десятиліть є концептологічний підхід, який вкладає категорії мислення і сприйняття світу в структуру концептосфери певного народу або творчої особистості. Цілком застосовний такий підхід до творчості Григорія Сковороди. Теоретичний опис концептосфери українського філософа відкриває перспективу багатьох цікавих спостережень, нових, поглиблених інтерпретацій його творів. І немає сумніву, що саме концепт щастя має бути одним з перших предметів такого дослідження. Метою статті буде опис на основі концептологічного аналізу структури концепту щастя як одного з провідних елементів концептосфери творів Григорія Сковороди.

Розглянуто концепт щастя як елемент концептосфери творів Григорія Сковороди. Здійснено концептуальний аналіз шляхом виявлення парадигматичних і синтагматичних зв'язків базового репрезентанта концепту – лексеми *щастя*. У творах Сковороди зазначена лексема належить до синонімічного ряду ознак щастя, а також реалізує свій зміст у функціях суб'єкта, предиката висловлювання, означуваного, означення, об'єкта. Аналіз виявив ядро і периферію концепту *щастя*. До ядра належать семантичні одиниці *Бог, мудрість, душевний мир, рай, істинна радість, блаженство*. Периферійними елементами семантики концепту є значення дій і станів, які ведуть до щастя: *життя, шлях, пошуки, дізнання, розуміння*.

Ключові слова: філософія Григорія Сковороди, концептосфера, щастя, пізнання себе, мова, богопізнання, людина, сродна праця.

Summary

Levchenko L. Yu. Happiness in the works of Hryhorii Skovoroda: a conceptual analysis. – Article.

The article examines the works of Hryhorii Skovoroda, which have long attracted the attention of researchers in Ukraine and abroad. All the main aspects of the philosopher's worldview have been well studied, and it is clear that such a central category as happiness is often the subject of research. One of the leading areas of philosophical research in recent decades is the conceptual approach, which puts the categories of thinking and perception of the world into the structure of the conceptual sphere of a particular person or creative personality. This approach is quite applicable to the work of Hryhorii Skovoroda. The theoretical description of the Ukrainian philosopher's conceptual sphere opens up the prospect of many interesting observations, new, in-depth interpretations of his works. And there is no

doubt that the concept of happiness should be one of the first subjects of such a study. The purpose of the article is to describe, on the basis of a conceptual analysis, the structure of the concept of happiness as one of the leading elements of the conceptual sphere of Hryhorii Skovoroda's works.

The article considers the concept of happiness as an element of the conceptual sphere of Hryhorii Skovoroda's works. The conceptual analysis is carried out by identifying the paradigmatic and syntagmatic relations of the basic representative of the concept – the lexeme of happiness. In Skovoroda's works, this lexeme belongs

to the synonymous range of signs of happiness, and also realizes its meaning in the functions of subject, predicate of the statement, signified, definition, and object. The analysis revealed the core and periphery of the concept of happiness. The core includes semantic units such as God, wisdom, peace of mind, paradise, true joy, and bliss. The peripheral elements of the concept's semantics are the meanings of actions and states that lead to happiness: life, path, search, learning, understanding.

Key words: philosophy of Hryhorii Skovoroda, happiness, self-knowledge, language, cognition of God, human.

УДК 2:304

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.15>

О. І. Панько

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1185-5664>

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри філософії

Національного університету «Львівська політехніка»

ПОСТСЕКУЛЯРНІСТЬ ЯК МОЖЛИВІСТЬ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНОГО ДІАЛОГУ

Постановка проблеми. Проблема взаємодії релігійного та секулярного отримала значну увагу серед дослідників, зокрема поняття секуляризації, яка характеризується відокремленням секулярних сфер від релігії, занепад та приватизації релігії [2, с. 137], а також більш нові та дискусійні поняття «десекуляризація» та «постсекуляризація», які характеризують зростання впливу релігії у публічному просторі. Автор концепції десекуляризації П. Бергер підкреслював тенденцію відродження релігії в країнах Заходу, те, що релігійні інституції можуть відігравати соціальні чи політичні ролі навіть тоді, коли дуже мало людей вірять чи практикують релігію яку ці інституції представляють. На його думку секуляризація на суспільному рівні не обов'язково пов'язана з секуляризацією на рівні індивідуальної свідомості: якщо певні релігійні інституції втратили вплив у багатьох суспільствах, традиційні та нові релігійні вірування та практики продовжують існувати в житті індивідів та часом призводять до значних вибухів релігійного запалу [17, с. 435]. Очевидним є факт, що релігійна ідентифікація, віра та практика продовжують існувати у країнах Заходу часто формі, яку Г. Дейві позначила терміном «вірити, але не належати», зазначаючи, що *«певний вид релігійності зберігається надалі незважаючи на очевидне падіння інституційної практики. Сакральне не зникає – у багатьох сферах воно стає більше, а не менше поширеним у нашому суспільстві»* [17, с. 452].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дискусії про постсекулярність зростають, розвиваючись у таких дисциплінарних напрямках як філософія, соціологія, теологія, політична теорія, хоча більшість з досліджень пов'язані з більш ніж одним напрямком [19]. З-поміж досліджень присвячених вивченню проблематики постсекулярного варто відзначити праці Ю. Габермаса які спричинили значні дискусії [8]. І. Горохолінська здійснила аналіз філософських та теологічних інтерпретацій релігії в ситуації взаємодії секулярності та постсекулярності [1], різноманітні аспекти, що стосуються співвідношення секулярного/постсекулярного аналізуються у працях М. Паращевіна [4], С. Обірека [15], К. Штекл, Д. Узланера [19], М. Вебера [20]. У досліджен-

нях Т. Галіка, П. Гошека [9], К. Людвіг [13] з'ясовуються можливості поглиблення діалогу та взаєморозуміння між релігійним та секулярним. Водночас аспекти суспільно-релігійного відносин в умовах впливу глобалізації, споживацького суспільства, світоглядних зрушень у ситуації постмодерну є неоднозначними.

Мета статті. Проаналізувати погляди дослідників на поняття постсекулярність як тенденцію збільшення впливу релігії у публічному просторі; розглянути постсекулярність як можливість поглиблення суспільно-релігійного діалогу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття постсекулярність позначає перехід від ідеології секуляризму з властивим їй негативним ставленням до релігії до надання їй більшої ролі у громадській сфері, створення простору для діалогу між релігійними та світськими поглядами, взаємодії релігії та секулярної сучасності, плюралізму. Релігія усвідомлюється як важливий ресурс, що здійснює вплив на формування громадської думки, про що свідчать, наприклад, публічні заяви релігійних організацій в Україні щодо важливих соціальних проблем, політичних подій, участь політичних діячів у релігійних заходах. Релігійні організації беруть активну участь в соціальній роботі допомагаючи особам в скрутних життєвих ситуаціях, зокрема, в умовах війни в Україні, внутрішньо переселеним особам, важливе соціальне служіння виконують капелани. Один з прикладів залучення релігії до суспільного життя є організація навчання священників, пасторів та інших керівників релігійних організацій надавати психологічну допомогу [3].

Постсекулярність відображає особливості постмодерної свідомості яка є критичною, не сприймає інституційної духовності з її готовими відповідями, цікавиться невиразним, нерепрезентованим, інакшим. Вона заперечує будь-які претензії на нормативну перевагу за релігійними чи світськими критеріями в судженнях про загальне благо, тому дослідники виділяють існування багатьох постсекуляризмів [5, с. 14]. Проявом постсекулярної духовності є рух Нью-ейдж, який є альтернативою як традиційній релігійності, так і атеїстичному світогляду, спрямований насамперед на пошук чітких, простих відповідей, нових

цінностей, акцент на віру людини насамперед не у Бога, а у власні можливості та самореалізацію [12, с. 104-107].

Постмодерна філософія наново відкриває релігію переосмислюючи різні релігійні традиції та інтерпретації. Відбувається «теологізація філософії» – стирання межі між теологією та філософією, коли філософи звертаються до богословських тем, а теологи переосмислюють ключові філософські концепції [19]. Все більше утверджується переконання у необхідності поглиблення діалогу між релігійними та світськими позиціями на засадах неупередженості, відкритості, автентичності. Зокрема, на думку чеського теолога Т. Галіка, сучасна ситуація є можливістю відкрити нові шляхи розуміння Бога та тлумачення ролі християнства у світі, він підкреслює, що стикаючись з питанням про Бога, потрібно починати з точки зору невизначеності а віра й сумнів є не протилежностями, а потребують один одного, щоб зрівноважити свою однобічність [11, с. 113]. Впродовж століть християнство було настільки присутнє в європейському суспільстві, що стало надто самоочевидним, а таємниця Бога була забута. Тому для церкви, зазначає Т. Галік, важливо вести відкритий діалог який передбачає серйозну взаємодію з секуляризованим суспільством і сучасною філософією та уникати зосередження майже виключно на моральних темах, нехтуючи такими важливими проблемами як розвиток технологій, ЗМІ, навколишнє середовище, соціальна відповідальність [11, с. 118]. Подібним чином аргументує П. Гошек, зазначаючи, що сучасна культура культивує деякі цінності, які в певних випадках церква призабула чи зрадила і має заново проголошувати та культивувати. Сучасна культура може бути можливістю для християн заново їх відкрити, для того щоб деякі забуті елементи християнської традиції знову зазвучали на повну силу, підкреслюючи при цьому, що йдеться не про необдумане й поспішне пристосування до духу часу [9, с. 6].

К. Людвіг характеризує постсекулярне як «пророчий» поворот звертаючись до філософської спадщини М. Бубера, який закликав до оновлення релігійного, щоб протистояти секуляризму та повернутися до безпосередніх стосунків із божественним [13, с. 227]. Дослідниця наводить слова М. Бубера, що людина повинна читати Біблію як щось зовсім нове та незнайоме, неначе не зустрічалася раніше з концепціями, твердженнями, які цитували Біблію як авторитет. Подібно і постсекулярна література говорить про людей, які намагаються вийти за межі опосередкованих відносин, симулякрів до нового читання та одкровення, кидає виклик існуючим конструкціям релігійного так само різко, як і секулярному, в інших випадках відомі релігійні традиції «ослаблюються»,

використовуючи термін Дж. Ваттімо [13, с. 229]. Переосмислюючи релігійне у публічному просторі дослідники також трактують постсекулярне як стан постійної творчої напруги між релігійним та секулярним, який є життєво необхідним для розвитку культури [15].

Питання постсекулярного актуалізує обговорення передумов забезпечення присутності в публічному просторі релігії. У сучасному суспільстві, наголошує авторитетний представник постсекулярного дискурсу Ю. Габермас, релігія зберігає суспільний вплив та актуальність, тоді як секуляристська впевненість у тому, що релігія зникне в ході модернізації, втрачає підстави. Він обстоює позицію щодо необхідності «саморефлексивного подолання жорсткого й ексклюзивного секуляристського саморозуміння сучасності»: громадяни повинні мати рівний доступ до культурних середовищ, міжособистісних відносин, а релігійна мова в публічній сфері має сприйматися як збагачення, а не втручання в права інших людей. Зведення релігійного досвіду, переконань до приватної сфери життя людини, що є ознакою секуляризації, є несправедливим для прибічників релігії та збіднює публічні обговорення. Релігійне натхнення для Ю. Габермаса є необхідною протиположністю до неолібералізму, який загрожує інструменталізувати людське життя. На його думку, відсутність репрезентативності певних інституцій, як партнерів з обговорення, зокрема, релігійних сторін шкодить ідеї дорадчої демократії, демократична держава не повинна зменшувати поліфонічну різноманітність публічних голосів, що загрожує обмежити суспільство від ресурсів для генерування значень і формування ідентичностей, оскільки релігійні традиції мають силу переконливо формулювати моральну чутливість і солідарну інтуїцію [8]. В такому ж руслі висловився соціолог У. Бек: *«Світське суспільство має стати постсекулярним, тобто відкритим до голосів релігії. Дозвіл релігійній мові проникнути в публічну сферу слід розглядати як збагачення, а не як втручання. Така зміна є не менш амбітною, ніж загальне терпиме ставлення до світського нігілізму з боку релігій»* [Цит за: 15, с. 7]. Ю. Габермас акцентує на тому, що процес перекладу має бути спільним зусиллям як релігійних так і світськими громадян – не лише релігійних громадян слід просити перекласти свої погляди мовою світського публічного дискурсу, але також і нерелігійні громадяни повинні зменшити свої секулярні установки. Постсекулярний діалог на його думку зможе відбуватися за умови, що релігійна свідомість стає рефлексивною, співвідносить свої символи віри до інших систем віри та наукових пояснень реальності, які можуть бути в протиріччі з релігійною вірою. Також і світська держава має бути рефлексивною та не накладати

«асиметричні зобов'язання на своїх релігійних громадян» [20, с. 177-179].

Позиція Ю. Габермаса щодо суспільно-релігійного діалогу викликала значний інтерес та різні інтерпретації. Водночас, деякі дослідники оцінюють її як досить «утилітарну», зокрема Б. Трейнор підкреслює, що мислитель всі свої висновки щодо позитивної ролі релігії вибудовує довкола однієї і тієї самої мети – збереження стабільності та миру в західній цивілізації, тому від релігій очікується сприяння чи надання дієвих «рецептів» щодо усунення наявної в західних суспільствах кризи легітимності: *«Габермас вітає зростання присутності «сакрального / релігійного» в публічній сфері, але робить це переважно тому, що чекає допомоги в протистоянні процесам засихання культурних / мотиваційних коренів західних суспільств» [Цит за: 1, с. 111].* Ставлення Ю. Габермаса до релігії розцінюють як значною мірою функціоналістичне, коли релігію трактують як потенційний засіб для моральних міркувань, забезпечення мотивації, виходу з «порожньої модернізації». Критикуючи такий підхід, С. Жижек дещо радикально характеризує його як *«свого роду ідеологічний вампіризм, що висмоктує енергію з наївних віруючих, не будучи готовий відмовитися від своєї основної секулярно-ліберальної позиції, щоб повна релігійна віра зберегла якусь захоплюючу та таємничу Інакшість» [Цит за: 20, с. 180].* На думку А. Падіссона, сучасну увагу до релігії слід оцінювати не як постсекулярний дискурс, а проєкт ліберальної демократії, метою якого є досягнення нейтралітету серед релігійних відмінностей, що загрожує деформацією самої релігії, коли церква повинна пристосуватися до універсального розуміння громадянського суспільства чи держави, відкидаючи будь-яке уявлення про те, що християнська віра та її практики можуть мати інтерпретаційний вплив. Це пояснюється тим, що ідеологія секуляризму позиціонує державу як трансцендентного об'єднувача усіх людей, внаслідок чого змінюється релігія, про віруючих говорять лише як про окремих осіб, а церкву як політичний інститут як правило не виділяють. Відбувається підпорядкування теологічних питань етиці, яка вважається універсальною та незалежною від будь-якого конкретного контексту, єдина роль, що залишається для віри, – мотивувати чи надихати громадську діяльність в ім'я інтересів нації. Проблема полягає у тому, що певні переконання та практики, які церква має залишити «приватними», щоб брати участь у громадському сфері є саме тими ресурсами, які необхідні для дослідження та критики моделей справедливості та плюралізму [16, с. 227-231].

Викликом є те, що релігійні твердження можуть не бути зрозумілими поза певною релігійною спільнотою. Частина дослідників не цілком

погоджуються з наголосом Ю. Габермаса на взаємності та гармонії. На їхню думку, формулювання релігійними учасниками діалогу свої позицій нейтральною мовою є непродуктивним, оскільки при цьому втрачається певна цінність, применшуються необхідні елементи ризику та конфлікту в діалозі [20, с. 171]. Такий проєкт також несе в собі ризик розглядати релігію як ірраціональну, незважаючи на прагнення до протилежного коли, наголошує М. Вебер, релігійна мова може містити ключ до справжньої зустрічі [20, с. 181]. Оцінюючи погляди Ю. Габермаса Л. Бергдал наголошує на існуванні у мові неперекладного елемента, того, що пов'язане з певним життєвим світом чи культурою, що не можна легко перекласти, не втрачаючи значної частини оригінального значення. Цей неперекладний елемент одночасно є обмеженням і етичною обіцячкою діалогу – він перетворює акт перекладу з простого спілкування на етичний акт: *«Переклад – це не те, щоб ти перетворив свою мову на мою, а те, щоб я наблизився до тебе», діалог – це не пошук поверхневої спільної мови, а зустріч з Іншим, бачення та рух до святості Іншого. Цю відмінність неможливо просто обійти або подолати через раціональний дискурс» [Цит за: 20, с. 183].* На думку дослідниці, переклад одночасно передбачає трансформацію, а отже, завжди супроводжується певною втратою, тому ідея Ю. Габермаса досягти «безпрограшної ситуації взаєморозуміння», усуває потенціал для змін у публічному дискурсі коли втрачаються ризики конфлікту, а отже, й потенційні вигоди. Коли немає ризику, нема чого виграти, оскільки насправді нічого не змінюється. На її думку, діалог, переклад також означає ризик бути зміненим, піддати сумніву свої ідеї та світогляд, інакшість має бути не перешкодою для дискурсу, а тим, що робить його значущим, зумовлює інтерес до іншого і стає етичною вимогою, вважає Л. Бергдал [20, с. 183-184].

Також проєкт Ю. Габермаса не можна вважати цілком об'єктивним на думку Дж. Дюкло, оскільки релігійні мотиви, переконання вже достатньо публічно висвітлені в сучасному суспільстві, а також тому, що його проєкт є неможливим через те, що релігійні міркування ніколи не можуть бути загальнодоступними, оскільки можуть суперечити раціональним і, *«що ніколи не можна раціонально обговорити чи зрозуміти, так це індивідуальне відношення до абсолюту»*. Тому він вважає, що увага має бути зосереджена на обговоренні досягнення способів зробити релігійні мотиви більш доступними для світської громадськості, а світські для релігійних громадян [6, с. 141], зауважуючи при цьому, що багато й секулярних ідей насправді є менш доступними для громадськості, ніж релігійні, наприклад, квантова фізика, категоричний імператив тощо [6, с. 135].

Неоднозначним залишається питання, чи може ситуація постсекулярності означати зміну парадигми секуляризації, оскільки постсекулярність передбачає взаємодію з секулярним, не означає заперечення секуляризації з її акцентами на споживацтво, сприйняття релігії через призму досвіду, комфорту. Постсекулярність пристосовує релігійні ідеї, символи, створює тексти, які використовують традиційні релігійні сюжети та конкурує з релігійними інституціями в питанні поширення релігійних ідей. Попри певний занепад інституційних форм релігії, упродовж останніх десятиліть релігійні теми надалі є центральними в творах масової культури, зокрема фільмах, які зробили значний внесок у їхню привабливість [14, с. 104]. Традиційні релігійні інституції, вважають деякі дослідники, більше не є основними джерелами релігійного/духовного/екзистенційного значення та інтерпретації – обізнаність людей про релігію все частіше пов'язується з уявленнями та наративами, що походять з масової популярної культури, яка значною мірою сприяє «деекзотифікації» релігійних тем та ідей та сприяє їх інтеграції в суспільну свідомість та загалом збільшенню загальної видимості релігії в сучасній західній культурі [14, с. 105-107]. Сучасний стан І. Горохолінська слушно відзначає ситуацією «секулярності постсекулярності», яка полягає у тому, що релігія «оновлено» актуалізується, але все ж перебуваючи в жорстких «ринкових відносинах». У таких умовах християнська релігія змушена запропонувати «споживачеві» якісно новий «продукт», який змусить звернутися саме до неї як до джерела істини серед множини інших альтернатив. Релігія змушена не тільки сутнісно, але й функціонально стати зрозумілою та цікавою для сучасної особи [1, с. 229].

Як справедливо зауважує Ю. Іваніцький, наслідки процесів секуляризації є незворотними, оскільки вони супроводжуються іншими процесами модернізації (раціоналізація культури та суспільства, урбанізація, індустріалізація, сцієнтизація культури), однак постсекулярна тенденція означає призупинення чи уповільнення секуляризації у західному світі, нове відкриття релігійної семантики та спадщини європейської культури [10, с. 118]. Отже, постсекулярне означає не завершення секуляризації, а є відмовою від секуляристської ідеології, яка витісняла релігійне з публічної сфери, як рефлексивний критичний простір, у якому секулярні принципи дедогматизовані. Важливо те, що це дозволяє визнавати різні географічні та історичні прояви релігії як частину публічної сфери, а не виключати їх апріорі [18, с. 47].

Через збереження секуляризаційних процесів деякі дослідники вважають, що на даний час недостатньо підстав застосовувати термін постсекуля-

ризація, зокрема, на думку Х. Казанови замість терміну постсекуляризація варто вживати більш «обережні» терміни «приватизація» та «деприватизація» [2, с. 232-233]. Український соціолог М. Паращевін вважає, що постсекулярність пов'язана з десекуляризацією, яка передує та є певною мірою умовою постсекулярності: – десекуляризація, якщо вона є вдалою, набула великого масштабу та отримала визнання від секулярного світу, створює постсекулярну ситуацію. В свою чергу постсекулярна ситуація може сприяти подальшій десекуляризації [4, с. 132-133]. В українських реаліях М. Паращевін вважає доцільнішим використовувати концепцією десекуляризації, яка визнає і попередню секуляризацію, і можливість збереження секуляризаційних процесів поряд із їх запереченням; також концепція десекуляризації цілком може інтегрувати здобутки теоретизування з точки зору постсекулярної ситуації, але при цьому є ширшою за постсекулярний підхід, оскільки останній скоріше постулює домінування секулярності, а не її можливу руйнацію [4, с. 133-134]. Перешкодою для справжнього повернення релігії до публічного життя, зокрема в Україні, є те, що як підтверджують соціологічні опитування, що переважна більшість віруючих звертається лише до ритуально-магічної складової релігії (здійснення ритуальних дій без глибокого розуміння їх сенсу та з очікуванням результату від самих цих дій, а не від духовного настрою чи поведінки у повсякденному житті), тоді як етична складова (правила поведінки та співжиття) залишається поза увагою. Натомість для того, аби релігія була здатна виконувати свої функції на рівні всього суспільства, важливою є саме друга складова [4, с. 335-338].

Пояснення Ю. Габермаса постсекулярності М. Паращевін критикує тому, що воно відображає скоріше ідеальну ситуацію і фактично свідчить про те, що постсекулярність є не стільки реальністю, скільки бажаним станом, який може реалізуватися, а може й ні. Заклики Ю. Габермаса до загального компромісу, зазначає М. Паращевін, є доволі абстрактними, оскільки *«релігії в принципі виходять з абсолютної істинності своїх ідей, тож міра їх задоволеності конкретними вчинками може зменшуватися з часом, який проходить після їх надання, оскільки виникатиме бажання просуватися далі та далі»*, наприклад у питанні викладання християнської етики у школах [4, с. 105-106]. Визнаючи певну слушність такого зауваження, на нашу думку, варто визнати також непоодинокі випадки прояву зверхнього ставлення представників секулярного середовища, зокрема у ЗМІ до віруючих, релігійних настанов, цінностей як ірраціонального, несучасного. Це зумовлює актуальність концепції постсекулярного Ю. Габермаса щодо гармонізації

суспільно-релігійних відносин. Така гармонізація мала б забезпечувати вільний прояв громадянами їх світоглядних переконань на основі толерантності та взаємоповаги, зокрема і в доступі до релігійної освіти.

Ситуація постсекулярності є ситуацією невизначеності, коли невідомо, як відбуватимуться процеси взаємодії секулярного та релігійного у майбутньому, тому неможливо робити якісь прогнози і на думку М. Паращевіна ця невизначеність походить з того, що постсекулярність є скоріше не станом-реальністю, а станом-потенцією, процесом, який може реалізовуватися по-різному, в різних масштабах в різних суспільствах, та навіть різних сферах одних суспільств, тому «постсекуляризаційний підхід» не став повноцінною теорією, а є скоріше програмою того, на що варто звернути увагу, та певною корекцією секуляризаційного підходу [4, с. 118]. Українські дослідниці І. Грабовська, Т. Талько, Т. Власова також відзначають утопічний характер концепції постсекулярного суспільства, не поділяючи оптимізму, що всі основні соціальні рішення будуть реалізовані після того, як світська більшість прислухається до релігійних опонентів. Стосовно ж українського суспільства, на їхню думку поки зарано говорити про його постсекуляризацію, оскільки в Україні незавершений процес модернізації і більше притаманна десекуляризація, тому можна говорити лише про тенденції, які свідчать про постсекулярне майбутнє [7]. На нашу ж думку десекуляризація, що в пострадянській Україні проявлялася в значному зростаанні інтересу до релігії, збільшенні кількості релігійних організацій завершилася і суспільно-релігійні відносини назагал є такими як у країнах Заходу, знаходяться під значним впливом секулярних споживацьких цінностей. Це актуалізує потребу створювати платформи для діалогу, взаєморозуміння між представниками різних світоглядних позицій, формування толерантних відносин на основі автентичності.

Висновки Таким чином, постсекулярність є певним станом і водночас проектом секулярного суспільства, яка актуалізує переосмислення підвалин суспільно-релігійних відносин. Вона характеризується невизначеністю, впливом постмодерністичних філософських засад та потребує конкретизації залежно від різних історичних, географічних контекстів. Концепція постсекулярності також є платформою для аналізу сучасної неоднозначної ситуації взаємодії релігійного і секулярного, коли зменшується ідеологічний вплив секуляризації та релігія визнається одним із публічних гравців. Важливою рисою ситуації постсекулярності є рефлексивність, пошук альтернативних версій сучасності поза секулярною моделлю, переосмислення ролі

релігії у публічній сфері, відмова від зведення її лише до приватної сфери життя, що актуалізує обговорення та ґрунтовні наукові дослідження, богословські рефлексії щодо конкретних аспектів, напрямків поглиблення суспільно-релігійного діалогу.

Література

1. Горохолінська І.В. Постсекулярність: філософські та богословські інтенції сучасної релігійності : монографія. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 424 с.
2. Казанова Х. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби. / пер. з англ. О. Панича. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 264 с.
3. Львівська обласна державна адміністрація. URL: <https://www.facebook.com/LvivskaODA/> (дата звернення: 25.08.2023 р.)
4. Паращевін М. Релігія в Україні: траєкторія інституційних змін : монографія. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2017. 362 с.
5. Beaumont J., Eder K., Mendieta E. Reflexive secularization? Concepts, processes and antagonisms of postsecularity. *European Journal of Social Theory*, 2020. 19 p. DOI: 10.1177/1368431018813769
6. Duclos J. Religious Reasons In the Public Sphere: A Challenge to Habermas. *Philosophy & Theology* 31, 1 & 2. 2019. P.121–143. DOI: 10.5840/philtheol2020524124
7. Grabovska I., Talko T., Vlasova T. New religions as the postsecular epiphenomenon of globalization in the contemporary Ukrainian society. *Theological Studies*. № 1, 2020. 6 p. DOI: 10.4102/hts.v76i1.5711
8. Habermas J. Notes on a post-secular society. 2008. URL: <http://www.signandsight.com/features/1714.html> (дата звернення: 03.11.2022 р.).
9. Hošek P. Introduction towards a kenotic hermeneutics of contemporary Czech culture. *A Czech perspective on faith in a secular age* / edited by T. Halik, P. Hošek. published: The Council for Research in Values and Philosophy. P. 1-11.
10. Iwanicki J. Procesy sekularyzacyjne a filozofia sekularna i postsekularna. Tradycje i współczesność. Poznań : Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2014. 128 s.
11. Kočí M., Roubík P. Searching the altar of an unknown God: Tomáš Halik on faith in a secular age. *A Czech perspective on faith in a secular age* / edited by T. Halik, P. Hošek. Published: The Council for Research in Values and Philosophy. P. 97-126.
12. Kogut J. New Age jako postsekularna forma duchowości. *Szkoda, że Cię tu nie ma: Filozofia religii a postsekularyzm jako wyzwanie nowych czasów / szkice pod redakcją M. Ciesielskiego i K. Szewczyk-Haake*. Instytut Myśli Józefa Tischnera JMR Trans-Atlantyk. Kraków. 2018. S. 103-114.
13. Ludwig K. Postsecularism and a Prophetic Sensibility. *Religion and Literature*. Issue 2. Vol. 58. 2009. P. 226-233.
14. Moberg M., Granholm K. Nexus of Religion, Media, Popular Culture, and Consumer Culture. *Post-Secular Society*. 2012. P. 95-127.

15. Obirek S.M. The Challenge of Postsecularism. 2018. 13 p. URL: https://www.academia.edu/39845690/The_Challenge_of_Postsecularism (дата звернення: 10.11.2022 р.).

16. Paddison A. On Christianity as Truly Public. *Postsecular Cities: Space, Theory and Practice*. 2011. URL: https://www.academia.edu/16727552/Postsecular_Cities_space_theory_and_practice (дата звернення: 07.09.2022 р.).

17. Religion in modern times: An interpretative anthology / edited by L. Woodhead, P. Heelas. 2000. 536 p.

18. Romanillos J.L., Beaumont J., Şen M. State-religion relations and welfare regimes in Europe. *Faith-based Organisations and Exclusion in European Cities* / edited by J. Beaumont and P. Cloke. 2012. P.37-58. URL: <https://www.academia.edu/16727812> (дата звернення: 29.01.2023 р.).

19. Stoeckl K., Uzlaner D. Four Genealogies of Postsecularity. *The Routledge Handbook of Postsecularity*. 2018. P. 269-279. DOI: 10.5281/zenodo.3243862

20. Weber M. Religion as a lifeworld: an alternative to secularist concept of religion in social work : Dissertation. Malm University. 2021. 264 p.

Анотація

Панько О. І. Постсекулярність як можливість розвитку суспільно-релігійного діалогу. – Стаття.

Висвітлюється поняття, прояви постсекулярності як переосмислення ролі релігії у суспільному житті, що є не лише приватною справою людини, але й впливовим чинником соціального розвитку. Розглядаються погляди науковців щодо тенденції збільшення впливу релігії у публічному просторі.

Постсекулярність відображає особливості постмодерної свідомості яка є критичною, заперечує будь-які претензії на нормативну перевагу за релігійними чи світськими критеріями в судженнях про загальне благо та веде до трансформації секуляризації. Все більше утверджується переконання у необхідності формування діалогу між релігійним та секулярним, що знаходить відображення у наукових працях з філософії, соціології, політології, богослів'я. Наводяться міркування дослідників про постсекулярність як можливість вийти за межі опосередкованих відносин, симулякрів до нового читання та одкровення, перегляду існуючих конструкцій релігійного та секулярного в сучасній культурі, погляди теологів, зокрема Т. Галіка щодо необхідності оновлення релігійного щоб протистояти секуляризму та повернутися до безпосередніх стосунків із божественним.

Розглядаються ідеї одного з ініціаторів постсекулярного дискурсу Ю. Габермаса про те, що громадяни повинні мати рівний доступ до культурних середовищ і релігійна мова в публічній сфері має сприйматися як збагачення, сприяння дорадчій демократії та противага інструменталізації людського життя.

Аналізуються також критичні оцінки теорії постсекулярності Ю. Габермаса які акцентують на домінуванні секуляристської ідеології в сучасному суспільстві, що загрожує деформацією самої релігії через підпрядкування теологічних питань етиці, коли церква змушена пристосуватися до переважаючих секу-

лярних норм, уявлень. Актуальними є також труднощі перекладу, осягнення релігійної мови, коли за Л. Бергдал ідея досягти «безпрограшної ситуації взаєморозуміння», усуває потенціал для змін у публічному дискурсі коли втрачаються ризики конфлікту, а отже, й потенційні вигоди.

З'ясовано, що постсекулярність є водночас станом і проектом, а також платформою для обговорення конкретних аспектів, напрямків поглиблення суспільно-релігійного діалогу.

Ключові слова: секуляризація, постсекулярне, релігія, Ю. Габермас, десекуляризація, церква.

Summary

Panko O. I. Post-secularity as an opportunity for the development of socio-religious dialogue. – Article.

The concept and manifestation of the phenomenon of post-secularity, which means rethinking the role of religion in public life, as not only a private matter of a person, but also an influential factor in social development, is highlighted. The views of scientists regarding the tendency to increase the influence of religion in public space and the validity of using the term postsecularity are considered.

Post-secularity reflects the features of postmodern consciousness, which is critical, denies any claims to normative superiority based on religious or secular criteria in judgments about the common good, and leads to the transformation of secularization. The belief in the need to form a dialogue between the religious and the secular is becoming more and more established, which is reflected in scientific works on philosophy, sociology, political science, and theology. The researchers' reasoning about post-secularity as an opportunity to go beyond mediated relations, simulacra to a new reading and revelation, revision of existing constructions of both religious and secular, the views of theologians, in particular T. Halik on the need to renew the religious in order to oppose secularism and return to direct relations with divine.

The ideas of one of the initiators of the post-secular discourse, J. Habermas, that citizens should have equal access to cultural environments and that religious speech in the public sphere should be perceived as enrichment, promotion of deliberative democracy and a counterweight to the instrumentalization of human life, are considered.

Critical evaluations of the theory of post-secularity by J. Habermas are also analyzed, which emphasize the dominance of secularist ideology in modern society, which threatens the deformation of religion itself due to the connection of theological issues with ethics, when the church must adapt to the prevailing norms. The difficulties of translation and understanding religious language are also relevant, when, according to L. Bergdahl, the idea of achieving a "win-win situation of mutual understanding" eliminates the potential for changes in public discourse when the risks of conflict, and therefore potential benefits, are lost.

It was found that postsecularity is a certain state and at the same time a project, as a platform for discussing specific aspects, directions for deepening the socio-religious dialogue.

Key words: secularization, post-secular, religion, J. Habermas, dесеcularization, church.

УДК 101.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.16>**О. В. Патлайчук**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1448-3360>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри психології, філософії та соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова**ФІЛОСОФІЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ЧЕТВЕРТОЇ ПРОМИСЛОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

Постановка проблеми. Нині питання філософії розвитку суспільства є досить актуальним. Першочергово це обумовлено тим, що суспільство активно розвивається і як створює певні запити на технологічні процеси, так і вимагає, щоб ці процеси відповідали рівню суспільства. Відповідно, соціум не може існувати без взаємозв'язку із промисловістю, технологіями, економікою. Адже технологічний та матеріальний стан людства впливає на його мислення, мотиви, прагнення, визначає тенденції розвитку.

Варто зазначити, що саме під час промислових революцій суспільство зазнавало кардинальних змін. Зокрема, воно змінювало підходи до праці, соціального статусу людини, формувало образ ідеальної особистості, розвивало філософські ідеї. Тому зв'язок розвитку людства та промисловості є таким, який можна легко простежити.

Відповідно, можна стверджувати, що дана тема є актуальною для дослідження. Адже важливо визначити, як філософія розвитку суспільства пов'язана із промисловими революціями, а також які тенденції функціонування суспільства можна буде простежити у четвертій промисловій революції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині питання філософії розвитку суспільства в умовах четвертої промислової революції є ще мало дослідженим і розкритим у небагатьох джерелах. Зокрема, дане питання досліджували такі вітчизняні вчені як О. Любовець [11], В. Сидоренко [13], В. Скіцько [8], О. Шарвара [4], Д. Шевчук [2]. Вони доводять, що під впливом четвертої промислової революції суспільство неодмінно зміниться і як наслідок, може початися соціальний розкол.

Дослідниця О. Любовець у статті «Четверта промислова революція: соціальні виклики» наголошує на тому, що під час четвертої промислової революції суспільство буде зміненим [11, с. 138]. Так, зникне середній клас, фізична праця стане непотрібною, оплата на некваліфіковану працю знизиться. Людина буде цінна лише тоді, коли матиме талант або видатний розум, що дозволить отримати їй високий рівень оплати та мати гарні умови праці. Все це викличе суспільний розкол.

Дослідник В. Сидоренко у статті «Цифрова трансформація суспільства в умовах четвертої промислової революції» визначає провідну

роль соціальних мереж у майбутньому людини [31, с. 35]. Соцмережі стануть не просто засобом комунікації, а інструментом бізнесу, впливу на людини, доступу та передавання знання. Все це вже помітно і нині.

Одночасно з цим, нерозкритим залишається питання впливу четвертої промислової революції на мислення конкретних категорій та зміну їх стилю життя. Так, визначено, що зникне середній клас, однак не розкрито питання життя та соціального статусу представників низького та високого класів. Перспективним є питання того, чи з'явиться новий клас замість середнього.

Мета статті – теоретично висвітлити основні соціальні тенденції в умовах четвертої промислової революції.

Виклад основного матеріалу. Нині значна увага приділяється суспільству як темі дослідження, що слугує новим об'єктом вивчення. Це обумовлено тим, що суспільство на сучасному етапі розглядається як самодостатній організм, що здатний вплинути на все навколо та функціонує за своїми правилами. При цьому суспільство все більше починає переходити у площину вивчення філософії. Це зокрема обумовлено і тим, що нині філософія зосередила вивчення на соціумі як на групі людей, що мають спільні ідеї, а не просто на окремих особах, які взаємодіють із навколишнім середовищем [1, с. 36].

При цьому філософія займалася вивченням соціуму ще в античні часи. Тоді розглядалися окремі компоненти взаємодії людини з окремими людьми, що розглядалися як певні явища, а не як осмислені закономірності. Проте нині філософія розвитку суспільства вже стала окремим напрямом філософії, що вивчає суспільство як об'єкт, а також володіє методами та інструментами дослідження, теоретичними напрацюваннями, принципами. Завдяки розвитку цього напрямку з'явилися такі соціальні дисципліни як політологія, економіка, соціальна психологія, соціологія. Тож разом і цими сферами філософія розвитку суспільства вивчає тенденції, які формуються і соціумі та визначає базові засади формування суспільства майбутнього.

Варто зазначити, що філософія розвитку суспільства вивчає соціум із погляду на біоло-

гічні, генетичні, історичні, міжіндивідуальні, менталітетні явища, які можуть бути причинами його формування. При цьому увага відводиться оточенню людини як тим речам та матеріальним явищам, що здатні вплинути на формування певного суспільства.

Сама філософія розвитку суспільства розглядає соціум як сплетіння зв'язків між людьми, усвідомлення кожною людиною своєї ролі у суспільстві, бачення кожною особою подальшого розвитку соціуму. Тобто це певні форми існування соціальних процесів. Як наслідок, об'єктом філософії розвитку суспільства є соціальне життя, а предметом є закономірності та тенденції розвитку людського життя [2, с. 11].

Даний напрям присвячений вивченню суспільства загалом. Тут уже суспільство є певною системою, що пройшла складний процес становлення, виявляє певні закономірності розвитку, формує тенденції розвитку суспільства у майбутньому. При цьому напрям нерозривно пов'язаний із психологією, педагогікою, політологією, економікою. На основі цього відбувається пізнання суспільних процесів як закономірностей, а не випадковостей. Тож майбутнє суспільства визначається як переосмислення минулого та історії та впровадження нових інновацій.

На основі сучасних досліджень можна стверджувати, що розвиток суспільства неодмінно пов'язаний із промисловими революціями. Кожна промислова революція характеризується певними процесами, які визначали розвиток суспільства, що обумовлено тим, що тип праці та рівень прикладених зусиль здійснювали вплив на рівень мислення людини [3, с. 15].

Перша промислова революція ознаменувалася механізацією виробництва. Зокрема, було розкрито потужності води, пари, інших природних явищ, які змогли допомогти оптимізувати процес роботи. Так, набули популярності водні колеса. При цьому саме суспільство переосмислило, що з того, що поруч, можна зробити корисні механізми, які прискорять працю у десятки разів. Власники заводів та виробництв зрозуміли, що механізація дозволить збільшити обсяги виробництва, прискорити виготовлення продукції, зменшити кількість працівників. Проте у суспільні це викликало двоякі відчуття: одні раділи, що можна буде працювати менше, а інші боялися, що вони та рідні залишаться без роботи. Тож уже перша промислова революція призвела до розколу суспільства.

Друга промислова революція ознаменувалася використанням електрики. Тепер завдяки застосуванню електроенергії виробництва могли працювати безперервно, як наслідок поширеними стали ідеї конвеєрного виробництва. Як наслідок, суспільство почало швидше та у більшому обсязі

отримувати продукцію, проте знову ж таки поява електричних машин викликала страх за те, що працівник як такий буде уже непотрібний, а його праця буде оплачуватися менше.

Третя промислова революція зумовила появу автоматизації виробництва. Тепер весь процес виготовлення продукції у будь-якій великій компанії спирається на управління та контроль процесом, що здійснюється інформаційними системами. Як наслідок, практично всі процеси автоматизовані, що дозволяє досягти великої точності у виробництві, швидше отримати готовий продукт, запустити у виробництво якісний продукт, контролювати основні параметри продукції. Для суспільства це означає безперервне отримання необхідної продукції, а також розширення можливостей інформаційних технологій. Знову ж таки це ставить під загрозу існування людини як робітника, оскільки практично всі процеси виконуються роботами або технікою. Однак знову ж таки повністю людину замінити неможливо, оскільки будь-яка система може допустити помилку, а завданням людини є вчасний контроль [4, с. 154].

Проте нині є спірним питанням щодо того, чи настала вже четверта промислова революція, чи це триває продовження третьої. Це пов'язано з тим, що вже близько півстоліття триває активна цифровізація, яка є основною ознакою третьої революції. При цьому нині все ж цифровізація є глобальною та інтегруючою, як наслідок, її можна вважати ознакою вже початку четвертої промислової революції або ж її передвісником. До того ж нині можна прослідкувати те, як новітні технології досить активно впливають на життя кожної людини вже з її народження, а також втрачаються межі між реальним та віртуальним світом.

Вперше термін «Індустрія 4.0» або четверта промислова революція з'явився у 2011 р. на Міжнародній виставці високих технологій, інновацій і промислової автоматизації в Ганновері. «Індустрія 4.0» визначалася як процес впровадження штучного інтелекту в заводське виробництво, створення так званих розумних заводів на основі кіберфізичних систем [5, с. 5]. Докладніше проблеми та наслідки, пов'язані з четвертою промисловою революцією обговорювалися на 46-му Міжнародному економічному форумі в Давосі в січні 2016 р. [6, с. 11].

Однією з головних особливостей четвертої промислової революції є те, що новітні технології та універсальні інновації розповсюджуються значно швидше й масштабніше в порівнянні з попередніми революціями. Перспективи тотальної автоматизації та роботизації всіх сфер виробництва, поява штучного інтелекту відкривають перед світовою економікою широкі можливості зростання,

сприяють підвищенню рівня та якості життя окремих індивідів і суспільства загалом. Водночас активне впровадження передових технологій та новацій тягне за собою й нові виклики насамперед у соціальній сфері.

Серед основних соціальних викликів можна виділити наступні:

- зростання диспропорції розподілу багатства та доходів у світовій економіці між окремими країнами;

- трансформація ринку праці у світовому масштабі та в межах окремих країн;

- інтенсифікація міграційних процесів;

- збільшення розриву між доходами населення від праці та капіталу, наслідком чого може стати зростання нерівності за віковою, гендерною, етнічною та ін. ознаками;

- можливість соціальних вибухів [7, с. 33].

На сьогодні лише 5 країн світу контролюють майже 80 % світового ринку високих технологій, а частка 7 розвинутих країн світу становить понад 80 % виробництва наукомісткої продукції [8, с. 33]. Внаслідок цього загострюється проблема поляризації багатства, збільшується розрив у доходах між країнами «золотого мільярду» й країнами, що розвиваються, та країнами з перехідною економікою.

На підставі останніх досліджень можна простежити, що визначальними є три риси, які свідчать про появу четвертої промислової революції як явища та її настання у найближче десятиліття. Це такі ознаки як:

1. Швидкість. На сьогодні суспільство ще не отримувало з такою швидкістю новітні винаходи та технологічні процеси, як це відбувається нині. Так, раніше для того, щоб соціум міг отримати нову унікальну продукцію, повинно було пройти десятки років. Зараз кожний товар, особливо технологічного плану, з'являється кожні кілька місяців, а то і через менші проміжки часу. При цьому якщо раніше така швидкість була підпорядкована певним відрізням часу, то нині динаміка є неоднорідною.

2. Мобільність. Нині розвиток технологій неможливий без постійної комунікації людей між собою. Суспільство спілкується між собою за допомогою різних засобів зв'язку і кожного разу ці засоби все більше вдосконалюються. При цьому сучасні пристрої дозволяють не лише спілкуватися, але й обмінюватися знаннями, знаходити нову інформацію, формувати нові системи інформації.

3. Орієнтація на штучний інтелект. Нині штучний інтелект включений практично у будь-яку технологію. Це і побутові пристрої (пральні машинки, морозилки, холодильники), і офісна техніка (комп'ютери, ноутбуки, принтери, сканери, ксерокси), і пристрої зв'язку (мобільні

телефони, смартфони, планшети), і інші засоби комунікації. Також це програми, які ми використовуємо кожного дня, зокрема, навігатор, віртуальний перекладач, віртуальні порадики. Вони здатні не тільки допомогти людині у найпростіших запитах, але й сформувані зручний маршрут та графік, створити рецепт ліків, створити музику та написати текст, сформувані джерельну базу за заданою темою або ж навіть написати творчу чи наукову роботу [9, с. 18].

Як ми бачимо, всі три риси простежуються вже зараз. Це означає, що скоро така революція почнеться або вже поступово настає. При цьому можна простежити розвиток промисловості та технологій відповідно до запитів суспільства. Зокрема, сучасне суспільство потребує такого засобу комунікації, який би дозволив швидко виходити на зв'язок, одночасно з цим здійснювати обмін повідомленнями, використовувати мережу Інтернет, при цьому бути багатофункціональним, швидко заряджатися та довго тримати заряд, бути стійким до пошкоджень та водостійким, мати значний обсяг пам'яті. Все це впливає на те, що сучасні смартфони розробляються із врахуванням визначених параметрів [10].

Четверта промислова революція (як і попередні), на думку істориків О. Любовець, проходить в умовах нерівномірного розвитку світової економіки [11, с. 138]. Окремі країни перед її початком мали різний стартовий потенціал науково-технологічного розвитку. Фактом є те, що частина країн ще знаходиться на стадії третьої промислової революції, а деякі країни переживають тільки другу промислову революцію. Нерівномірний економічний розвиток зумовлений тим, що інвестиції спрямовуються й накопичуються в певних регіонах світу, які мають переваги географічного положення, запасів ресурсів, якості робочої сили, наявного обсягу капіталів і т. п. Залучення цих ресурсів у поєднанні з новітніми технологіями до системи глобальних економічних процесів перетворюються в найважливіші фактори, що визначають конкурентоспроможність національних економік, стають показником рівня економічної незалежності, добробуту країни та її національного статусу.

Основною перевагою четвертої промислової революції можна вважати сформований нею високий рівень життя. Так, коли настане революція, високі технології будуть доступні кожному та коштуватимуть помірну вартість. При цьому блага життя можна буде отримувати швидко та у зручній формі. Зокрема, всі потреби можна буде втілити віддалено. Так, уже зараз багато послуг надаються у дистанційній формі, а товар можна купити через Інтернет-магазин, при цьому доставлення можна замовити через кур'єра теж віддалено. Як наслідок, щоб отримати продукцію

людині варто зробити лише кілька натискань кнопки клавіатури. Відповідно, це дозволяє покращувати рівень життя, оскільки не потрібно витрачати час на черги, довідки, бронювання, а можна здійснити все віддалено, а зекономлений час витратити на інші потреби.

Додатковою перевагою настання четвертої промислової революції визначають зростання ефективності виробництва. Так, підвищиться продуктивність праці, знизиться вартість на зв'язок та логістичне забезпечення, буде простіше організувати процес прокладання маршруту, з'являться нові ринки, популярними стануть певні галузі та ніші. Тобто суспільство зможе швидше отримувати певні продукти та послуги, а також зможе сформувати нові запити для промисловості.

Проте у суспільному вимірі можна буде визначити такі недоліки четвертої промислової революції. У першу чергу це зростання соціальної нерівності. Так, з розвитком промисловості, багато технологій стануть доступними та зможуть легко увійти у життя людини. Проте все одно будуть залишатися ті люди, для яких такі технології будуть дорогими та недоступними. Це призведе до того, що розшириться коло людей, які будуть вважатися бідними, адже не матимуть коштів для купівлі певної технології [12, с. 16].

Одночасно з цим, автоматизація призведе до заміни роботами та системами людини. Як наслідок, частина працівників втратить робочі місця і будуть змушені працювати на некваліфікованій праці або ж на посадах із меншою оплатою. При цьому ті професії, у яких автоматизація не зможе замінити кваліфіковану працю, стануть популярними, створять новий попит на них на ринку праці та в освітніх закладах, будуть розширювати кількість вакансій. Тож такі професії та конкретні посади пропонуватимуть кандидату високу оплату, однак конкуренція там буде висока, оскільки роботодавець шукатиме працівника з особливими та унікальними вміннями, працю якого робот чи система точно не замінить. До прикладу, такими професіями можуть стати розробники, вчені, вчителі та викладачі, медики.

Тож у такому випадку, запорукою працевлаштування буде лише талант людини, яка зможе отримати за рахунок своїх вмінь перспективну посаду. І коло таких професій лише зростатиме. Проте так само зростатиме кількість професій, де талант не буде потрібний і така праця буде некваліфікована, що означатиме низький рівень оплати. Це призведе до появи соціального конфлікту, де люди будуть конкурувати за робочі місця, при цьому оцінюючи свою працю низько, щоб отримати бажану посаду. І, Крім того, різниця між кандидатами у вміннях та знаннях буде мінімальна, тож конфлікт буде зростати через його несправедливість.

До того ж зросте прірва між тими, хто працює фізично та інтелектуально. Фізична праця буде цінуватися мало, оскільки людину замінить техника та механізми, а вакансій буде небагато, що призведе до втрати робочих місць та перспектив. При цьому інтелектуальна праця стане затребувана, фахівців зі значними розумовими здібностями будуть запрошувати на посади із високим рівнем оплати та пропонувати їм найкращі умови праці, а також таким працівникам буде дозволено здійснювати розвиток своїх проєктів за рахунок організації.

Водночас зросте прірва між тими, хто отримує дохід за рахунок праці, і тими, хто отримує дохід за рахунок інвестицій. Це обумовлено тим, що фінансова та економічна ситуація буде змінюватися, тож доходи населення можуть як зростати, так і зменшуватися, доходи ж тих, хто буде отримувати кошти за рахунок вкладень у певні сфери, будуть лише зростати, як наслідок, виникне новий соціальний конфлікт. При цьому крім інвестицій, важливим буде наявність капіталу як додаткових коштів, що становитимуть стабільний резерв.

Щодо основних суспільних змін, то до них можна буде віднести зникнення середнього класу. Уже нині спостерігається тенденція щодо скорочення відсотка населення, яке належить до цієї верстви й надалі ця динаміка не буде лише прискорюватися. Тож у майбутньому, коли четверта промислова революція настане, існуватимуть лише дуже багаті або ж дуже бідні, що є талановитими чи розумними або готовими знецінити свою працю. Люди, які не будуть володіти особливими здібностями та не будуть готові працювати за невелику плату, не зможуть реалізуватися, тож середній клас зникне [12, с. 18].

Також четверта промислова революція принесе глобальну цифровізацію. Вже сьогодні третина населення нашої планети використовує соціальні мережі, а надалі ця цифра лише зростатиме. Як наслідок, соціальні мережі зможуть замінити різні засоби комунікації та стануть надпопулярними. Це призведе до зміцнення культурних та міжособистісних зв'язків, розвитку бізнес-сфери, інтеграції соціальних мереж у все більше сфер [13, с. 37].

Проте у розвитку соціальних мереж дослідники вбачають і загрози. Передусім це невинувдані очікування. Так, суспільство вважатиме, що за рахунок соціальних мереж може розв'язувати всі свої проблеми, питання та проблеми, використовуючи соціальні мережі як надпотужний інструмент комунікації. Проте не все можливо за рахунок соціальних мереж, зокрема через наявність певних фільтрів та обмежень, тож коло осіб, що зможуть отримувати інформацію все одно буде обмеженим. До того ж соціальні мережі можуть стати середовищем для поширення екстреміст-

ських та терористичних ідей, що вже можна побачити й зараз.

Висновки з дослідження. Отже, можна зробити висновок, що суспільство нерозривно пов'язане із промисловими революціями. Вже нині гостро постало питання про появу четвертої промислової революції, яка визначається автоматизацією, цифровізацією, зростанням ролі соціальних мереж як засобів комунікації. Проте нині спірним є питання про те настала революція чи ще ні, адже процес автоматизації є досить активним, проте ще не всі сфері використовують інноваційні технології. Водночас промислова революція неодмінно змінить людство. Можна прогнозувати, що суспільство отримає автоматизацію всіх процесів, інтелектуальна праця буде більш високооплачувана, зросте кількість вакансій із гарними умовами праці та хорошою оплатою. Одночасно з цим, імовірно зросте соціальний розподіл, середній клас зникне, а соціальна прірва лише розшириться. Тож неодмінно поява четвертої промислової революції вагомо вплине на суспільний стан.

Література

1. Вільчинський Ю. Філософія. Київ: КНЕУ, 2019. 368 с.
2. Шевчук Д. Філософія громадянського суспільства. Київ, 2014. 113 с.
3. П'янзін С. Основи соціальної філософії: навч. посіб. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2014. 152 с.
4. Шарвара О. Промислова революція як чинник розвитку суспільства. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. Вип. 1. С. 154-156.
5. Хирбу В. Вплив четвертої індустріальної революції на економіку України. Київ, 2020. 59 с.
6. Ілляшенко С. М., Ілляшенко Н. С. Перспективи і загрози четвертої промислової революції та їх урахування при виборі стратегій інноваційного зростання. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2016. №. 1. С. 11-21.
7. Гейць В. Інноваційна Україна 2020. Київ, 2015. 336 с.
8. Скіцько В. І. Індустрія 4.0 як промислове виробництво майбутнього. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 5. С. 33-40.
9. Сіденко В. Структурні трансформації у світовій економіці: виклики для України. Київ: Заповіт, 2017. 182 с.
10. Hermann M., PenteN T., Otto B. Design Principles for Industrie 4.0 Scenarios: A Literature Review. URL: http://www.snom.mb.tudortmund.de/cms/de/forschung/Arbeitsberichte/Design-Principles-for-Industrie-4_0Scenarios.pdf (дата звернення: 08.06.2023).
11. Любовець О. Четверта промислова революція: соціальні виклики. *Енциклопедичне видавництво*. 2020. Вип. 1. С. 137-143.
12. Халіна О. В. Нерівномірність економічного розвитку країн світу як глобальна проблема сучасності. *БізнесІнформ*. 2018. № 5. С. 15-20.
13. Сидоренко С. В. Цифрова трансформація суспільства в умовах четвертої промислової революції. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2021. Випуск 1(173). С. 31-42.

Анотація

Патлайчук О. В. Філософія розвитку суспільства в умовах четвертої промислової революції. – Стаття.

У статті розглядаються філософські засади розвитку суспільства у майбутньому. Визначаються основні фактори впливу на суспільний устрій під час четвертої промислової революції.

У роботі розкриваються основні засади філософії розвитку суспільства, визначаються основні підходи до вивчення суспільства, порівнюються погляди на суспільство в античні часи та сучасні, розкриваються основні аспекти розвитку суспільства. Розглядається філософія розвитку суспільства як окремий напрямок науки, визначаються її предмет та об'єкт, характеризуються зв'язки з іншими дисциплінами та галузями соціальних наук. Розкривається взаємозв'язок між філософією розвитку суспільства та промисловими революціями.

У статті аналізуються чотири промислові революції. Визначаються характерні риси кожної, вплив того чи іншого притаманного для неї процесу на економіку та промисловість світу, ознаки промислових революцій, вплив змін у промисловості на суспільство. З цього виводиться, що промисловість та суспільство є неодмінно пов'язаними між собою. При цьому визначаються конкретні суспільні процеси під впливом промислових інновацій.

Розглядаються підходи до четвертої промислової революції. Наводяться думки, що вважають, що вона ще не настала, а також аргументи тих дослідників, які впевнені у її настанні вже зараз. Визначаються риси та ознаки четвертої промислової революції, її основні відмінності від попередніх промислових революцій, перспективи розвитку технологій у даному етапі. Характеризуються переваги та недоліки четвертої промислової революції.

Визначаються основні суспільні зміни під впливом четвертої промислової революції. Характеризуються особливості підходу до праці та її характеристика, відбору кандидатів на посади, інтелектуальної та фізичної праці. Узагальнюються основні суспільні явища, які функціонують у період четвертої промисловості. Описується сутність соціального конфлікту, соціального розподілу, соціальної нерівності. Описується вплив на людину цифровізації.

Ключові слова: виробництво, глобальна цифровізація, людство, соціальні мережі, суспільство, філософія розвитку суспільства, четверта промислова революція.

Summary

Patlaichuk O. V. The philosophy of social development in the conditions of the fourth industrial revolution. – Article.

The article examines the philosophical foundations of society's development in the future. The main factors influencing the social system during the fourth industrial revolution are determined.

The work reveals the basic principles of the philosophy of the development of society, defines the main approaches to the study of society, compares views on society in ancient times and modern times, reveals the main aspects of the development of society. The philosophy of the development of society is considered as a separate direction of science, its subject and object are defined, connections with other disciplines and branches of social sciences are characterized. The relationship between the philosophy of social development and industrial revolutions is revealed.

The article analyzes four industrial revolutions. The characteristic features of each, the influence of one or another inherent process on the economy and industry of the world, signs of industrial revolutions, and the impact of changes in industry on society are determined. From this, it follows that industry and society are necessarily connected with each other. At the same time, specific social processes under the influence of industrial innovations are determined.

Approaches to the fourth industrial revolution are considered. The opinions of those who believe that it

has not yet arrived, as well as the arguments of those researchers who are sure of its arrival already, are given. Features and signs of the fourth industrial revolution, its main differences from previous industrial revolutions, prospects for the development of technologies at this stage are determined. Advantages and disadvantages of the fourth industrial revolution are characterized.

The main social changes under the influence of the fourth industrial revolution are determined. Features of the approach to work and its characteristics, selection of candidates for positions, intellectual and physical work are characterized. The main social phenomena that function during the period of the fourth industry are summarized. The essence of social conflict, social division, social inequality is described. The impact of digitization on a person is described.

Key words: production, global digitalization, humanity, social networks, society, philosophy of social development, the fourth industrial revolution.

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.17>**Р. М. Поліщук**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2900-2427>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри олімпійської освіти

Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського

ОСМИСЛЕННЯ СПОРТУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ

Постановка проблеми. Умови для подальшого позитивного розвитку науки про спорт є дуже сприятливими, оскільки зріс як інтерес до спорту, так і попит на наукові знання в цій галузі. Однак, якщо наука про спорт має досягти чіткої позиції, необхідно зіткнутися з новими проблемами. Спорт перетворюється на відкриту систему, оскільки його межі для інших сфер (філософія, культурологія, економіка, засоби масової інформації тощо) та інших форм вільного часу (наприклад, туризму, розваг) стали розмитими. Внаслідок цього повинна розвиватися міжгалузєва й відкрита наука про спорт. Все більше людей цікавляться спортом і для них треба розробити нові інноваційні моделі осмислення спортивної діяльності, нові стратегії планування й форми її організації. На нашу думку, потрібна концепція науки про спорт як відкритої синтетичної галузі.

Стан досліджуваної проблеми. Дане дослідження є продовженням циклу статей, які висвітлюють проблемні питання та обрії курсу «Національний спорт». В першій статті [4] ми надали дефініцію «національного спорту» та окреслили його світоглядно-філософське значення, а також навели приклади деяких дослідників, хоча, як зазначено, на теренах України ця проблематика у руслі соціально-філософського знання майже не досліджена. У цій роботі, на нашу думку, для більш ґрунтового дискурсу «що таке національний спорт?», варто приділити увагу визначенню поняття «масова культура» та окреслити їх значення в осмисленні спорту як соціокультурного феномену. *Метою* статті є осмислення спорту через феномен «масової культури».

Виклад основного матеріалу. Тематика даного дослідження цікава в контексті розвитку спорту та сучасних його форм. Як соціокультурний феномен, спорт вже більш ніж півстоліття є предметом дослідження філософів та культурологів (International Association for the Philosophy of Sport (IAPS)). Насправді, він став тою частиною культури, яку неможливо не помітити. Зокрема, дослідниці Емілі Ропер та Катерін Поласек вважають, що: «Спорт – це форма масової культури, яка глибоко вкорінена в сучасному суспільстві» [13, р. 151].

Більшість людей на побутовому рівні розуміють, що таке спорт, але його визначення значно відрізняється залежно від культури та географічного положення. Як зазначила Гертруда Пфістер, – «Ігри та танці, різноманітні форми гімнастики, фізичні навантаження та вистави (тобто спорт у широкому розумінні) завжди існували й продовжують існувати в усіх суспільствах. Однак численні та різноманітні концепції тіла та рухів мають специфічні для культури моделі, оскільки вони «втілюють» норми та цінності суспільства та відображають схильності та очікування певних соціальних груп. Спорт та ігри вбудовані в соціальні структури загалом... Вони пристосовуються до сформованих звичок і смаків відповідно до статі, віку та соціального статусу. Пишучи про спорт, необхідно вирішити проблему значень і перекладів, оскільки цей термін визначається по-різному залежно від країни та культури» [12, р. 163].

Тобто, спорт має різне значення в залежності від культури та напряму досліджень. Але не всі види спорту однакові з точки зору популярності та визнання; існує ряд факторів, які визначають, чи стане спортивна діяльність важливою в соціальному та культурному житті конкретного суспільства. Відомий американський соціолог спорту Джей Коуклі [8] стверджує, що північноамериканська спортивна культура організована навколо моделі потужності та результативності, яка наголошує на таких характеристиках: (а) сила, потужність і швидкість, (б) змагальний успіх, досягнутий через важку працю, особистий ризик, жертви, і гра через біль, (в) встановлення рекордів і використання технологій для моніторингу та вдосконалення тіла, (г) процес відбору на основі фізичних здібностей і успіху, (д) ієрархічні структури влади та (е) опоненти як вороги. Проте, є спортивні культури, які наголошують на співпраці, розширенні особистих можливостей, інклюзивній участі, демократичному прийнятті рішень та етиці турботи між учасниками спорту. Для тих, хто підтримує домінуючу ідеологію спорту, кооперативний підхід до спорту важко зрозуміти, оскільки більшість з них вірили в те, що спорт має бути змагальним, зосередженим на силі, швидкості та потужності, і наголошувати на перемозі,

щоб вважатися «справжнім» або «легальним» спортом.

Джей Коуклі запропонував альтернативний підхід до визначення спорту, який враховує способи, якими люди формують ідеї та переконання щодо фізичної активності, а також дозволяє ширше прийняти типи спорту. Використовуючи цю альтернативну структуру, єдине визначення спорту стає застарілим; скоріше, до уваги беруться культурні відмінності у визначенні та інтерпретації спорту. Коуклі використовує термін «спірна діяльність» для визначення «діяльності, щодо якої немає позачасових і універсальних угод щодо значення, мети та організації» [8, р. 10]. Для цілей цієї статті ми використовуємо широке визначення спорту, щоб охопити різноманітні види діяльності, починаючи від елітного спорту і закінчуючи спортом для всіх: «Спорт – це соціокультурна практика, специфічно людська діяльність, яка виражає світоглядні традиції в таких модусах буття, як простір, час, рух, становлення; окремий вид практичної діяльності людини та узагальнена модель тенденцій функціонування тіловиховної культуротворчої діяльності» [4, с. 530].

Далі, ми спробуємо провести певні паралелі між розвитком масової культури і спортом.

Масова культура. Перші десятиліття ХХ ст. позначені, як визначають багато дослідників, крахом моральних норм і принципів, нігілістичним ставленням до всього, що так чи інакше було пов'язане з універсальними людськими цінностями. Такий розвиток подій та зняття майже усіх ustalених обмежень зруйнували той суспільний фундамент, який давав можливість культурі до саморозвитку. Сформувався тип культури, який націлений на масове споживання – масова культура. В цьому контексті цікавою видається теза з книги Енді Воргола «ПОПізм»: «Не потрібно прочитати книгу, для того щоб стати частиною культури, потрібно просто її купити» [14].

Термін «масова культура» в загальноприйнятому значенні вперше застосував у 1941 році німецький філософ і соціолог **М. Горкгаймер** у праці з відповідною назвою – «Мистецтво і масова культура» [9, pp. 273–290]. Пізніше в США з'являється скорочене слово «маскульт» (англ. Masskult), яке ввів у науковий обіг американський філософ Д. Макдональд [11].

Українська дослідниця Безугла Р.І. виокремила два підходи до розуміння феномену «масової культури». **Перший підхід** розглядає масову культуру з точки зору форм розповсюдження – це циркулююча по каналам масових комунікацій продукція, яка призначена для духовного використання мільйонів людей. Масова культура тут – не тільки те, що, за оцінками експертів, спочатку визначається як «низьке». Головний критерій – масовість, яка досягається за допо-

могою засобів масової комунікації, а не якість того, що розповсюджується. **Другий підхід** визначає масову культуру через ринок (можна згадати про дослідження спорту як товару (комодифікація спорту) – П.Р.). Масова культура – все те, що продається та користується масовим попитом. У даному випадку також знімається питання про якість того, що продається. Наприклад, твори В. Скотта і М. Твена, з даної точки зору, повністю можна віднести до масової культури, оскільки на своїх роботах авторам вдалося накопичити непоганий статок, а їх невдачливим сучасникам – ні. [2, с. 25-34].

Як і кожен складний феномен суспільної історії, масову культуру можна осмислювати з позитивної чи негативної точки зору. У першому випадку це словосполучення вживають як синонім популярної культури (кращий термін у соціальній філософії та культурології, де основна увага приділяється використанню, а не виробництву). У іншому сенсі термін застосовувався з 1930-х років для позначення культури споживання, стандартизації, кодифікації, комодизації.

Виникнення масової культури. У питанні про час виникнення «масової культури» є різні точки зору. Деякі дослідники вважають її одвічно притаманною культурі й тому виявляють уже в античному епосі, у видовищних дійствах Римської імперії. Інші пов'язують виникнення «масової культури» з науково-технічною революцією, що принесла з собою зовсім нові способи виробництва, поширення та споживання культури [7, с. 73].

В такому ключі, можна говорити про розвиток спорту згідно форм осьової продуктивності суспільства, адже відбувалися відповідні зміни у його структурі та значенні в суспільстві. У випадку Римської імперії були охоплені великі території та поширювалася римська культура, звичаї. Відбувався як процес асиміляції так і глокалізації (обмін та гібридизація традиційних культур). Перше, що приходить на думку – це гладіаторські бої. Гладіаторські бої зародилися в італійській області Кампанії, де вони набули широкого поширення вже у III ст. до н. е. Довгий час існувала версія, що римляни перейняли традицію гладіаторських боїв в етрусків, але ні археологічні, ні іконографічні пам'ятки не підтверджують існування в етрусків гладіаторів. Досить швидко гладіаторські бої поширилися й на Рим. Перші гладіаторські бої, що згадуються в Римі, відбулися в 216 р. до н. е. Первісно гладіаторські бої являли собою видозмінений обряд людських жертвоприношень під час поховального обряду і влаштовувалися родичами померлого. Так, перші ігри, що проходили в Римі були влаштовані на честь померлого Марка Емілія Лепіда його синами.

Зародившись як масове чоловіче жертвоприношення на тризнах вождів, бої гладіаторів розвилися у своєрідний видовищний спорт, набувши величезної популярності серед усіх верств давньоримського суспільства. Під впливом римської традиції гладіаторські ігри набули поширення й серед інших народів. Так, відомо, що бої гладіаторів проводилися кельтами-лузітанами, германцями, а також у Сирії та Карфагені [10].

Те саме можна сказати й про лицарську систему тіловиховання в епоху Середньовіччя [5]. Проте найбільше така концепція проявилася з науково-технічною революцією, яка сприяла культурній комунікації.

В сучасному світі спорт стає професією, в якій здоров'я людини не є однією з найважливіших цінностей, а на перший план виходить контракт, укладений між спортсменом і роботодавцем. Оплачувані договірні відносини прищеплюють спорту концепцію, яку називають «концепцією досягнення».

Основним завданням ставляться перемоги, рекорди і результати, яких часто можна досягти тільки на шкоду здоров'ю. На перший план виходять менеджери, агенти, адміністратори і спонсори, які визначають формати проведення спортивних змагань, залишаючи без уваги гуманістичні установки, закладені спочатку в спорті як в ігровій практиці. Як зазначає Джей Коуклі, – «Маси спостерігають і обожнюють обраних на вершині. Це викликає питання про те, хто отримує вигоду від способів організації та підтримки спорту в усьому світі» [8, р. 70].

Проте, масова культура стала фактором виформування поняття «масовий спорт», який став доступним великій аудиторії. Дослідники навіть вважають, що подолання певних кризових тенденцій спорту можливе через розвиток масового спорту, який повинен ґрунтуватися на цінностях чесності і справедливості, здатний залучити до доброзичливої змагальності мільйони людей. Також, масовий спорт осмислюють як соціальний інститут, який створює людям умови для оздоровлення, рекреації, самовдосконалення і спілкування.

Взагалі, «масова культура» в її розвинутому вигляді вперше сформувалася у США. Виникненню її сприяв розвиток засобів масової комунікації – газет, популярних журналів, радіо, грамзаписів, кінематографа. Все це, з одного боку, демократизувало культуру, відкривало до неї доступ масовій аудиторії, з іншого – зумовило проникнення в культуру комерційних інтересів, культура стала предметом бізнесу. Звичайно, такий процес не оминув і спорт, сприяв поширенню тих чи інших національних видів спорту, які стали популярними на світовому рівні. Комерціалізація та професіоналізація, а згодом вірту-

алізація значно вплинули на структуру спорту, цілі та прагнення спортивної культури. А ХХІ століття взагалі можна відобразити як «культ тіла», проте, у іншому – не античному (калокагатія) і не ренесансному значенні.

Масова культура чи культура мас? Наділяючи різні культурні явища певною ціннісною нейтральністю, роблячи основну ставку на видовищність, «масова культура» орієнтується в своєму впливі на стереотипи свідомості, стандартні штампи, не вимагаючи від людини витрат розумової енергії, почуттів, волі, тобто всього того, чого вимагає серйозне мистецтво. Тут не можна не згадати спортивні події чи то навіть Олімпійські конкурси Давньої Греції. Відомий вислів часів римської імперії – «Хліба і видовищ!» – Ювенал, у своїй X сатирі, використовував його для опису сучасних йому прагнень римського народу, протиставляючи ці прагнення героїчному минулому. Вираз використовувався для опису політики державних діячів, які, підкуповуючи плебеїв роздачами грошей і продуктів, а також цирковими виставами, захоплювали і утримували владу в стародавньому Римі.

Використання таких жанрів, як детективний роман, вестерн, мюзикл, фільми жахів, бойовик дає змогу «масовій культурі» створювати світ міфологічних героїв – супермен, вампір, Спайдермен – людина-павук, Бетмен – людина-кажан. Тут варто згадати й героїзацію у спорті. Адже кожен з пристрасних фанатів, чи то футбольних, чи то боксу, вбачають у своєму кумирові героя. Навіть більше, певна кількість прихильників намагаються відтворити «культуру свого героя», нові виміри дійсності, нібито доступні всім. «Люди у спорті, особливо спортсмени, наголошують на героїчній орієнтації ... і використовують стиль і драматичну експресію, щоб справити враження на масову аудиторію» [8, р. 412].

«Масова культура – це мрія, що стала кітчем», – влучно зауважив відомий культуролог В. Беньямін [3]. Можна виділити дві риси, які розкривають сенс цього поняття. *Перша* полягає в тому, що кітч являє собою сферу підроблюваності, не справжності. Тут варто навести приклад реслерських боїв у США, які були скоріше пов'язані з яскравою театральною грою чи, до речі, не завжди якісною імітацією спортивного змагання: «Реслінг (бої без правил) є радше різновидом видовища, ніж спортом» [6, с. 178–180]. Звичайно, що це робилося для аудиторії, яка прагне видовища та матеріального збагачення (чи «Ігри патріотів» в Україні).

Друга особливість у тому, що це світ поганого смаку, світ тривіальностей, банальностей, трюїзмів. Тут теж є пов'язаність зі спортом, оскільки люди переважно гадають, що досягнути результату (якщо ми говоримо про спорт вищих

досягнень) чи мети (якщо говорити про спорт у соціально-філософському ключі) можна за допомогою тривіальних дій (спрощених чи банальних). Також, можна підкреслити сучасні еталони краси тіла як «світ неоднозначного смаку»: насамперед варто згадати бодібілдинг, якому притаманні «шалені» м'язеві форми, які не завжди корелюються з поняттям «естетичного тіла»; та, відповідно, ґендерне питання – «накачка» м'язів жінками з отриманням рис мускулітності (також питання рівноправності статей).

Ще однією з істотних характеристик «масової культури» є ескапізм, тобто втеча від дійсності (фантастика, ілюзії, міфи), різновид психологічного захисту. Тобто, вона здатна подолати реальне психологічне напруження, компенсуючи його світом вигаданих мрій і фантазій. Така функція немає нічого поганого, а може й мати лікувальний ефект. Катарсис традиційно вважався найважливішою функцією культури та мистецтва. Давньогрецький мислитель Аристотель пов'язав його з трагедією як літературним жанром. Трагедія викликає гнів, страх, співчуття, і цим змушує глядача відчувати духовне переживання, тим самим виховуючи людину й очищуючи її душу [1]. Так само і спортивне видовище. Будь то футбольне дійство на великому стадіоні, чи перегляд боксерського матчу по телевізору – вони можуть викликати у людей різні емоції: гнів на суперника чи «свою команду»; страх через можливість програшу і т.п. Однак «масова культура» не просто культивує видовищність і розважальність, вона досить часто це робить на шкоду моральності: наприклад ставки (договірні матчі, продажні рефері) чи допінг.

Спираючись на власні естетичні принципи, свою систему естетичних ідей та механізмів, «масова культура» володіє високою, а часом і витонченою технікою. Головний засіб дії «масової культури» – імідж (образ), уявлення про речі та людей, цілеспрямовано формоване засобами масової інформації, зокрема рекламою. Імідж нерідко асоціюється з поняттям престижності, репутації. Поняття «імідж» слід відрізнити від поняття «стереотип». Якщо стереотип є явищем буденної свідомості, передсудом, що став нормою, то імідж включає в себе кілька обов'язкових характеристик – «людина з народу», хороший сім'янин, турботливий батько і т. д. Спортивна культура, у цьому випадку, теж не є виключенням. Спортсменам також створюють імідж або ж вони самі формують його, пропагуючи певні норми життя та презентуючи себе як сім'янин, законослухняний громадянин, бешкетник, націоналіст і т.п.

Висновки. Варто зазначити, що у міру зростання популярності спорту починається і його швидке розповсюдження серед різних верств

населення. Зародившись у сучасному розумінні у 19 столітті, глобальну популярність він отримав з розвитком масової культури. За допомогою засобів масової інформації та можливості «маніпулювання» емоціями великої кількості людей, спорт став невід'ємною частиною світової культури. Можна підкреслити, що амбівалентність, яка притаманна осмисленню значення спорту в суспільстві, здебільшого пов'язана з особливостями та тенденціями, які диктує масова культура. Він все більше залежить від фінансових потоків та прагне до театрального видовиська. Але, масова культура також формує поняття масового спорту, популяризує його серед світової спільноти, допомагає покращити розуміння важливості тілової культури в сучасних реаліях життя. Спортивна діяльність і спортивні стосунки знаходять свої нові форми і методи, здатні виразити гуманістичний і естетичний ідеал суспільства в ХХІ столітті.

Література

1. Аристотель. Поетика. Пер. Б. Тена; вступ. ст. і коментарі Й. Кобова. Київ: Мистецтво, 1967. 136 с.
2. Безугла Р.І. Масова культура: до проблеми визначення поняття. Культура і мистецтво у сучасному світі. 2010. Вип. 11. С. 25-34.
3. Беньямін В. Вибране. Львів : Літопис, 2002. 214 с.
4. Поліщук Р. М. Національний спорт як навчальний курс та його світоглядно-філософське значення. Молодий вчений. 2020. № 4. С. 528-532.
5. Поліщук Р. М. Фізична культура лицарської доби: пролонгація культури героя та ставлення церкви. Молодий вчений. 2018. № 5. С. 468-471.
6. Сторі Джон. Теорія культури та масова культура. Вступний курс. – Київ: Вид-во “Акта”, 2005. 357 с.
7. Устименко-Косоріч О. А. Масова та елітарна культура: проблеми взаємодії : навч. посіб. / О. А. Устименко-Косоріч. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2015. – 175 с.
8. Coakley Jay J. Sports in Society : Issues and Controversies. Thirteenth edition Thirteenth ed. McGraw Hill 2021. 672 p.
9. Horkheimer Max 1941, “Art and Mass Culture,” in Critical Theory: Selected Essays, pp. 273-290.
10. Köhne, E., & Ewigleben, C. Gladiators and Caesars : the power of spectacle in ancient Rome. University of California Press. 2000. 160 p.
11. Macdonald, Dwight. A Theory of Mass Culture. 1953. Diogenes 1 (3):1-17.
12. Pfister G. developments and current issues in gender and sport from a european perspective. 2013. pp. 163-180.
13. Roper, E. A., & Polasek, K. M. "Gender, Sport and Popular Culture". In Gender & Pop Culture. Leiden, The Netherlands: Brill. 2014. 151-173 с.
14. Warhol, Andy & Pat Hackett Popism: The Warhol '60. New York: Harcourt Bruce Jovanovich, 1980. 310 p.

Анотація

Поліщук Р. М. Осмислення спорту через призму масової культури. – Стаття.

На сьогодні в більшості суспільств визнають спорт та його значення – культурне, економічне та політичне. Дедалі частіше підкреслюють зв'язок між спортом та соціальними реаліями, подіями та проблемами.

Спортивна діяльність була ключовою ознакою суспільства з давніх часів, прикладом яких були Олімпійські ігри стародавньої Греції та римська епоха гладіаторських та інших змагань, через середньовічні народні ігри, які пережили обмеження «християнської епохи» та з часом набули форми більш звичної для нас у сучасному світі вже після Просвітництва. У міру поширення промислової революції спорт та ігри стали раціоналізованими та організованими в Північній Європі та експортованими по всьому світу європейськими колонізаторами та місіонерами впродовж двадцятого століття.

У той час як досвід і організація спорту змінюються в залежності від часу та місця, відображаючи та створюючи культурні практики, зростання масштабів глобалізації означає, що структура та культура домінуючих спортивних форм, керованих правилами, які орієнтуються на досягнення, стають все більш схожими в усьому світі, тоді як водночас виникли та поширилися нові форми спорту та спортивні субкультури. Це стосується не лише учасників, а й глядачів, оскільки поява мегаспортивних подій, таких як різноманітні чемпіонати світу та інші комерційні спортивні події, привертає значну увагу в усьому світі та створює багатомільярдний ринок. Одним із результатів висвітлення в засобах масової інформації є те, що великі команди та окремі спортсмени стали світовими знаменитостями. Масова культура зі своїми методами поширення певних практик, почасті перетворила спорт на товар (комодифікація спорту). Тобто, він став засобом або ж інструментом економічних чи політичних структур. Його часто використовують як «бахтінський карнавал»: спорт стає інструментом стримання або ж можливістю маніпулювання поглядами великої кількості людей (прихильників, глядачів), розмиття між поняттями «добро» та «зло». Щось схоже було описане Стівеном Кінгом у його фантастичному романі «Людина, що біжить», де одіозний ведучий висловлював думку щодо популярної телегри: «вам потрібно щоб люди сиділи перед телевізором, а не ходили на демонстрації».

У сучасному суспільстві із вільним доступом до засобів масової інформації спорт є значною частиною повсякденного життя і часто є невід'ємною частиною особистості, родини, роботи та особистих стосунків і пронизує суспільство аж до рівня політичної взаємозалежності. Спортивні події відіграють важливу роль у політичних відносинах усередині та між країнами. Політичні лідери в усьому світі використовують спорт для підвищення власної популярності, і більшість країн світу на певному етапі використовували спортивні події для підвищення свого статусу в глобальних політичних відносинах із різними наслідками для учасників і глядачів. Це також є елементом масової культури або ж як зазначає Джон Сторі «ідеологією масової культури» (ідеологічні форми, політика означення).

Ключові слова: культура, масова культура, ігри, спорт, карнавал.

Summary

Polishchuk R. M. Understanding sport through the prism of mass culture. – Article.

Today, most societies recognize sport and its cultural, economic, and political significance. The connection between sports and social realities, events and problems is increasingly emphasized.

Sports have been a key feature of society since ancient times, exemplified by the Olympic Games of ancient Greece and the Roman era of gladiatorial and other competitions, through medieval folk games that survived the limitations of the "Christian era" and eventually took on a form more familiar to us in the modern world. After the Enlightenment. As the Industrial Revolution spread, sports and games became rationalized and organized in Northern Europe and exported around the world by European colonizers and missionaries throughout the twentieth century.

While the experience and organization of sport varies across time and place, reflecting and creating cultural practices, the increasing scale of globalization means that the structure and culture of dominant achievement-oriented, rule-governed forms of sport are becoming increasingly similar around the world., while at the same time new forms of sports and sports subcultures emerged and spread. This applies not only to the participants but also to the spectators, as the emergence of mega-sporting events such as the various World Cups and other commercial sporting events attract significant attention worldwide and create a multi-billion dollar market. One result of media coverage is that major teams and individual athletes have become global celebrities. Mass culture with its methods of spreading certain practices has partly turned sport into a commodity (commodification of sport). That is, it became a means or a tool of economic or political structures. It is often used as a "Bakhtinian carnival": sport becomes a tool of restraint or an opportunity to manipulate the views of a large number of people (supporters, spectators), blurring the lines between the concepts of "good" and "evil". Something similar was described by Stephen King in his fantasy novel "The Running Man", where the odious presenter expressed an opinion about a popular game show: "you need people sitting in front of the TV, not going to demonstrations".

In today's media-free society, sport is a large part of everyday life and is often an integral part of the individual, family, work and personal relationships, and permeates society to the point of political interdependence. Sporting events play an important role in political relations within and between countries. Political leaders around the world use sport to enhance their own popularity, and most countries in the world have at some stage used sporting events to enhance their status in global political relations, with varying consequences for participants and spectators. It is also an element of mass culture, or as John Storey notes, "ideology of mass culture" (ideological forms, politics of meaning).

Key words: culture, mass culture, games, sports, carnival.

УДК 17:159.922:316.3

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.18>

Т. О. Разводова

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2799-2591>

аспірантка кафедри філософії

Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

НАДЧУТТЄВИЙ СВІТ СОВІСТІ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РОЗУМІННЯ СОВІСТІ У ФІЛОСОФІЇ ТА ПСИХОЛОГІЇ)

Постановка проблеми. У час загальної кризи, яка охопила людську життєдіяльність, філософія та психологія все частіше стали звертатися до проблеми вивчення духовно-моральної сфери людини. Філософські та морально-психологічні дослідження неможливі без звернення до проблеми совісті. «Совість виростає «зсередини»: в її голосі звучить моральний закон у душі людини, проявляється її духовне Я». Совість – це не виконання належного, а самовираження індивідуальності і сутності людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема совісті привертала себе увагу мислителів, починаючи з античності (Сократ, Платон, Демокрит, Аристотель, римські стоїки Ціцерон, Сенека, Марк Аврелій, Епіктет та ін.). З релігійно-філософських позицій її обгунтовували представники середньовічної філософії (Августин Аврелій, Хома Аквінський та ін.). Активну дослідницьку позицію феномена совісті зайняли філософи XV–XVIII ст. (Б. Спіноза, Дж. Локк, П. Гольбах, К. Гельвецький, Ж. Ламетрі та ін.), представники німецької класичної філософії (І. Кант, Г.В.Ф. Гегель, Л. Фейєрбах та ін.) і німецького ірраціоналізму (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше). В XX ст. активність у її дослідженні проявили представники філософії життя (А. Бергсон, А. Швейцер та ін.) і філософії екзистенціалізму (М. Хайдеггер, Ж.П. Сартр та ін.).

Представники психологічної думки розглядали тему совісті у психології свідомості (В. Джемс), у психоаналізі (З. Фрейд, К.Г. Юнг, Е. Фромм та ін.), у гуманістичних (А. Маслоу, В. Франкл та ін.) концепціях, у концепції розвитку моральної свідомості (Л. Коулберг та ін.).

Мета статті. Проаналізувати та порівняти розгляд совісті в основних філософських та психологічних положеннях і показати, що психологічні дослідження необхідно посилити філософськими з метою розширення системи уявлень про совість як фактора, який впливає на саморегуляцію особистості, а категорія моралі *совість* впливає на формування світоглядної позиції особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед античних філософів першим, хто порушив питання про совість, був Сократ, який вважав, що самовиховання та пізнання формують внутрішній голос

людини – совість. Сократ щиро вірив у «підказки» внутрішнього голосу душі – совісті. Він говорив: «Причина та, що ... часто у різних обставинах мені був чути голос, знайомий з дитинства, божественний і демонічний, який мені забороняв робити те, що вже майже готовий був зробити». Совість – це голос моральної свідомості, це голос душі – «Даймоніон». За Сократом, совість не є суб'єктивне, а божественне явище. За допомогою «Даймоніона» боги нібито виділяють людину з природи і наділяють розумом та змістом її існування [4].

Загадковість феномену совісті П. Рікьор бачить у вертикальності оклику [6, с. 407], не зважаючи на всім відому метафору «Голос совісті». Тобто сам оклик совісті вже рушить до вертикальної висі. Тобто він аналізує тему совісті в межах буття і відношення до Іншого як форми буття. Висновок, який він робить звучить так: «останнє слово про совість ще не сказане» [5, с. 417].

Совість як голос, як «заклик» лише спонукає особистість до реалізації вірного за відчуттям вчинку. Вчинок по совісті – це вчинок, правильність якого вимірюється самою людиною відповідно до внутрішнього відчуття, яке відчувається як істинне. Совість – це моральний феномен, який розкривається на екзистенційному рівні буття людини, тобто совість в цьому аспекті – це самовираження сутності людини. Дослухання голосу совісті дає можливість людині проявитися у бутті, проявити власну самість, а вчинок по совісті дозволяє людині відчутти особливий душевний стан.

Совість сприяє єдності існування та сутності, бо бути у злагоді з власною совістю – це дає можливість людині здійснити себе, проявити власну сутність. В. Франкл зазначає, що совість дає людині свободу, яка є необхідною, щоб піднятися на найвищий рівень духовності [9, с. 93–129]. Але дане вчення повторює Аристотеля, який ще в IV ст. до н. е. вживає термін, стверджуючи, що совість – це «правдивий суд доброї людини». Відгоді концепція совісті та її судження більшою чи меншою мірою вплинула на європейську етичну думку.

Совість як форма прояву серединного блага дана не всім. Діючи по совісті, керуючись розумною чеснотою, за Аристотелем, людина отримує душевне та духовне задоволення. Совість – це набута чеснота, бо вона проявляється на рівні сві-

домого розумного вчинку. Аристотель відводить розуму керуюче місце. Розум частина визначальної душі, який впливає на чуттєву вольову фарбу вчинку. Душа, висловлює добрі інтереси людини, які мають співпадати з інтересами суспільства і в цьому є вияв совісті. Вона не може бути егоїстичною і не може бути нерозумною чеснотою. Добродішність совісті – це розумна душа.

Понад дві тисячі років після Аристотеля, відомий німецький філософ Кант розмірковував про «внутрішнє судилище» совісті. За Кантом, щоразу, коли людина порушує моральний закон, вона потрапляє до такого «судилища». Вчений вважав, що совість не обмежує свободу дій людини, володіючи свободою волі, може відхилитися від морального шляху [1].

За Кантом, у світі явищ, у причинному ланцюгу дій у людини немає вільного вчинку, тут панує жорстка потреба. Людські події лише на рівні явленої чуттєвості суворо детерміновані та обумовлені. Совість як прояв надчуттєвої якості, не можна пізнати з позицій чистого, логічного розуму. Совість як явище розкривається у сфері вчинків людини, якій властиво чуттєво-розумне переживання світу.

Кант розглядає совість як трансцендентний прояв ідеального. Совість знаходить своє місце у надчуттєвому світі, Кант допускає «така моральна істота, яка має владу над усім, називається Богом, то совість має мислитися як суб'єктивний принцип відповідальності перед Богом за свої вчинки» [12, с. 314]. Кант говорить про відповідальність людини перед Богом, веде совість з реальних практичних відносин в ідеальну область, визначаючи їй місце, поряд з безсмертям душі. За Кантом, совість – неминучий факт, але не обов'язок чи борг. У реальному житті людина як соціальна істота, наділена волею, практичним розумом несе відповідальність, перш за все, перед суспільством.

У Канта ідея Бога «впливає з моралі і не є її основа» [12, с. 9]. Бог потрібен моральності, а не моральності Богові. Можна сказати, що совість у Канта є суперечливим поєднання чистого та практичного розуму, як продукт прояву земного та небесного дару. Абстрактне і водночас аскетичне рішення Кантом проблеми совісті викликають і досі інтерес до духовного світу людини.

Совість також можна розуміти як наше почуття обов'язку. Відповідно до цього розуміння, вона спонукає нас діяти відповідно до моральних принципів або переконань, якими ми вже володіємо. Совість у такому розумінні «встановлює загальне відчуття морального обов'язку у свідомості індивіда» [10, с. 116].

Совість як самооцінка та совість як спонука діяти морально становлять гарний приклад поглядів на совість, які не тільки узгоджуються одна з одною, але й фактично доповнюють

одна одну. У Канта, наприклад, теорію совісті можна розглядати як «теорію мотивації, встановлену в контексті теорії рефлексії» [12]. Вуд інтерпретує кантіанське поняття совісті наступним чином: «совість – це відчуття задоволення або невдоволення, пов'язане зі мною самим, яке виникає, коли я дотримуюся або не дотримуюся моральних принципів, і це спонукає мене діяти в одному значенні, а не в іншому, коли почуття супроводжує роздуми про певну лінію поведінки [15, с. 183–184]. Таким чином, совість для Канта є не лише внутрішнім судом, але й джерелом нашого почуття обов'язку, оскільки вона сприймає вироки внутрішнього суду як спонуку діяти морально [12, с. 161].

Хоча совість пов'язана з емоціями, проте вмикається лише тоді, коли людина знає моральні норми. Якщо вона не знає їх і «морально безвинна», то і совість у ній не може «заговорити». У цьому розумінні совість пов'язана з розумом, бо він часто шукає раціональні практичні аргументи, які обґрунтовують власну недосконалість. Ось тут починає володарювати природа совісті. Совість ігнорує раціональні аргументи, багатослівні міркування і неправдиві докази [15]. Уже з цього визначення видно, що совість є складним феноменом, судженням, яке відрізняється від інтелектуального судження тим, що поряд із об'єктивним, загальним, предметним його характером у ньому помітне і відсилання до суб'єктивного.

Совість розглядалася З. Фройдом як одна з функцій такої психологічної інстанції як «над-Я», яка виникає в результаті інтеріоризації батьківських вимог, що акумулюють в собі дисциплінарний зміст певної культурної традиції. Генетично совість виступає як результат витіснення едіпового комплексу. Її присутність можна зафіксувати з того моменту, коли страх порушення перестає залежати від вірогідності застосування батьками покарань і знаків втрати любові. Індивідуальні характеристики совісті залежать, зрештою, від темпів і форми протікання витіснення едіпового комплексу [5].

Спираючись на дослідження психічних розладів, З. Фройд акцентував дві властивості совісті, що вимагають переконливого психологічного пояснення і у вторинному порядку етико-теоретичного осмислення. По-перше, жорсткість репресивних проявів «над-Я» (совісті) не зменшується, а зростає у тих, хто володіє розвинутою здатністю до самоконтролю. З. Фройд побачив у цьому протиріччя, подібне максимальним проявам болю у самої здорової людини. Але це протиріччя є уявним, якщо врахувати динамічну концепцію досконалості, властиву моралі, в рамках якої досконалість полягає в нескінченному подоланні власних недоліків. Усунення якихось із них відкриває очі вимогливої до себе людині на інших.

По-друге, совість, незважаючи на загальнопоширене значення цього слова і його етимологічне коріння, може, за З. Фройдом, проявляти себе не тільки в свідомих, але в несвідомих формах. Вона знаходить вираження у відчуттях безпричинної винності, страху і тривожності, в травмуючих сновидіннях і саморуйнівній поведінці. Це спостереження вимагає створення комплексного розуміння морального життя, що не зводить її до проявів розуму і волі [7].

К. Юнг вказує, що совість може випереджати, супроводжувати, доповнювати свідому рефлексію, виступати як просто привхідне афективне явище під час протікання психічних процесів (причому моральний її характер тут не відразу помітний). Наприклад, «при виконанні тієї чи іншої дії вона може заявити про себе як безпричинний стан страху. Водночас суб'єкт ні найменшою мірою не усвідомлює зв'язку своєї дії з супутнім станом страху» [9].

Вже К. Г. Юнг у роботі «Совість з психологічної точки зору» вказував на самостійну роль «внутрішнього голосу» в психологічних механізмах совісті. Він продемонстрував, що вимоги совісті (вимоги індивіда до самого себе) завжди і з неминучістю перевершують за своїм змістом кодекси соціальної дисципліни. Тому совість доводиться визнати «автономним внутрішнім фактором, протистояли волі суб'єкта». Звідси випливає, що описані З. Фройдом прояви совісті відповідають лише найбільш раннім стадіям її становлення в індивідуальному психічному досвіді. Звичайно, вони зберігаються і на більш пізніх стадіях, але лише в якості однієї з підсистем цього феномена, доповненого і скоригованого іншими його проявами.

Отже, опираючись на думки психологів, розуміємо, що явище совісті необхідно розглядати з позицій феноменологічного підходу до вивчення особистості, а саме – нової антропологічної парадигми. У цьому випадку совість не може бути зведена до якоїсь окремої психічної реакції, а своїми витоками і загальною результуючою дією виявляє приналежність до всіх аспектів людського буття. Тобто совість, за дослідженнями психологів – це не виконання належного, а самовираження індивідуальності і сутності людини. Справді, думка про те, що совість є категорією вивчення психології, досить поширена, проте це обмежена площина її розуміння, бо коріння вивчення совісті належить філософським вченням.

Категорія совісті перебувала під пильною увагою багатьох філософів, мислителів з найдавніших часів. Але в різний час люди сприймали совість по-різному та по-різному пояснювали її походження, характер і призначення.

Осмислення справжнього та несправжнього існування людини, а також «екзистенційно-онтологічні засади совісті» представлені М. Гайде-

ггером в роботі «Буття та час». За М. Гайдеггером совість проявляє себе у «способі присутності бути». Філософ пише, що «совість виявляє себе як заклик турботи». Заклик пробуджує слухання. Почути заклик та прислухатися до нього – це є завданням для людини. «Розуміння виклику розкривається як воля мати совість» [3].

Отже, проявом совісті згідно М. Гайдеггера служить так званий «голос», який спонукає людину до здійснення певних вчинків. «Голос» совісті М. Гайдеггер називає «закликом», який йде від самої людини і «дає їй щось зрозуміти». Совість як «голос» включає досвід можливості того, що ситуація може розвиватися тим чи іншим чином. Совість завжди говорить з приводу певного вчинку, який вже було здійснено чи який лише намічений і дає зрозуміти, якщо людина винна [3].

У поглядах німецького філософа XIX століття Ф. Ніцше совість асоціюється з почуттям провини. Совість є свідомістю провини і водночас своєрідний внутрішній «трибунал», який постійно змушує людину перебувати у підпорядкуванні суспільства. Совість – це суспільний обов'язок, інстинкт, який став внутрішнім переконанням та мотивом поведінки людини. Совість засуджує вчинок тому, що він тривалий час засуджується у суспільстві. Відкидаючи християнську мораль, основним поняттям якої є поняття провини, Ф. Ніцше не може відкидати і совість як свідомість провини. Для філософа совість постає як негативний феномен, і тому закликає «ампутовати» совість, яка є лише свідомістю вини, відповідальності якогось суду. В результаті своїх роздумів, Ф. Ніцше вводить вчення про подвійне сумління, розрізняючи мораль панів і мораль рабів. Однак подвійна мораль веде до заперечення моралі взагалі [13, с. 239].

Німецький філософ XX століття Е. Фромм виділяє два види совісті: авторитарну та гуманістичну. Авторитарна совість виявляється у підпорядкованості зовнішньому авторитету. При авторитарній совісті люди некритично засвоюють і виконують настанови зовнішнього світу, бо відчувають страх. Підкоряючись авторитарній совісті зі страху покарання, людина слідує наказам, які суперечать її власним інтересам. Якщо людина відступає від наказів влади, вона відчувається винною перед нею і страждає, боячись покарання. Однак щойно люди розуміють, що влада втрачає силу і нічим не може їм нашкодити, вони втрачають своє авторитарне сумління і більше не підкоряються тому, перед чим чи ким вони раніше відчували страх [7, с. 143].

Гуманістична совість виявляється у здатності до правильної оцінки фактів і своєї ролі у тій чи іншій дії, і навіть у здатності співвіднести це з загальнолюдським і індивідуальним розумінням добра і зла. Гуманістична совість – це голос самої

людини, того кращого, доброго початку в ній, здатної на саморозвиток. Гуманістична совість не дає людям бути рабами, покійно підкорятися чужим інтересам, витратити життя на служіння інтересам та потребам інших людей. Ця совість закликає до самореалізації, до втілення в дійсність своїх сил та можливостей, а також закликає будувати своє життя в гармонії з іншими людьми та собою.

Розглядаючи погляди французького філософа Ж.-П. Сартра на совість, можна сказати, що, на відміну від Е. Фромма та Ф. Ніцше, він виключає зв'язок совісті та почуття провини, проте висуває гіпотезу про совість, невід'ємною частиною якої є свобода. Ж.-П. Сартр не встановлює критеріїв добра і зла, тобто не будує систему моральної філософії, оскільки совість визначається ним як заклик вибрати себе, знайти себе. Совість не є закликом бути добрим і уникаючи зла. Вона є закликом бути самим собою, а не іншим. На думку Ж.-П. Сартра, не вільна людина перебуває в «дурній вірі», у неї нечисте сумління, оскільки вона перекладає відповідальність за свої вчинки на природні чи соціально-історичні закономірності.

Зацікавленість до феномену совісті не залишає філософів і в реальний час. На нещодавній конференції у місті Дрогобич совість розглядалася у наступних контекстах: експлікація змісту категорії «совість» в історії філософії; співвідношення понять «страх», «сором» та «совість»; місце категорії «совість» у системі категорій етики; онтологічне підґрунтя совісті; суспільно-історичні підстави совісті; добро, доброта, людяність, совість; совість і свобода вибору. «Совість не знає вибору» (С. К'еркегор); культура як досвід совісті; висока культура як школа совісті; філософсько-освітній вимір проблеми совісті; психологічний вимір проблеми совісті; релігійний зміст проблеми совісті; проблема тлумачення поклику совісті; «чиста совість» як хитрощі диявола; проблематика совісті у світовому мистецтві [2].

Висновки. Порівняльний аналіз розгляду совісті в основних філософських та психологічних положеннях показав, що психологічні дослідження необхідно посилити філософськими з метою розширення системи уявлень про совість як фактора, який впливає на саморегуляцію особистості, а категорія моралі *совість* впливає на формування світоглядної позиції особистості.

Отже, совість за дослідженнями психологів це цілісне динамічне явище, яке визначає значимість моральної цінності в умовах морального вибору, що забезпечує гармонізацію відносин особистості з навколишньою дійсністю; розвиток і функціонування совісті відбувається під впливом системи чинників, що мають ціннісно-смилову зумовленість.

Але сама тема моральності розкрита за допомогою філософських досліджень, які і є корінням

вивчення совісті. У результаті дослідження ми приходимо до висновку, що саме філософія ставить проблему совісті, як засвідчення людиною можливості її існування та як свідоцтво, яке має «дати зрозуміти власну здатність бути самим собою».

Завдяки проведеному аналізу було з'ясовано, що всі психологічні дослідження повинні бути доповнені філософськими концепціями.

Література

1. Аристотель. Нікомахова етика / Переклад з давньогрецької Віктор Ставнюк. Київ, «Аквілон-Плюс», 2002. 480 с.
2. Гуманізм. Людина. Совість : Матеріали XXXII-х Міжнародних людинознавчих філософських читань (Дрогобич, 2022 р.). Частина перша / Ред. колегія: В.С. Возняк (головний редактор), В.В. Лімоченко, М.С. Галушак. Дрогобич, 2022. 155 с.
3. Разводова Т. О. Візерунки совісті у філософії М. Гайдеггера (рефлексія її основних вимірів). Актуальні проблеми філософії та соціології : Науково-практичний журнал / Голов. ред. С. Г. Секундант, відпов. ред. Д. В. Яковлев ; Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. Вип. 33. С. 63–66.
4. Рассел, Бертран. Історія західної філософії / Пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращук, Київ, Основи, 1995. 759 с.
5. Рікер П. Сам як інший. Київ, Дух і літера, 2002. 458 с.
6. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками / пер. з нім. П. Таращук / З. Фройд. Київ, Основи, 1998. 709 с.
7. Фромм, Еріх. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Абрис, 2002. С. 692.
8. Юнг К. Становлення особистості. Особистість у психологічних дослідженнях: [хрестоматія/упорядники О. Д. Кресан, О. І. Михайлова, Є. С. Медвідь, М. В. Папуча, О. А. Тимошенко; за заг. ред. С. Д. Максименко, М. В. Папучі]. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. 471 с. С. 109–119.
9. Frankl V. The feeling of meaninglessness. A challenge to psychotherapy and philosophy. Marquette University Press. 234 p.
10. Fuss, Peter, 1964, «Conscience», Ethics, 74(2): 111–120.
11. Heidegger M. Kant und das Problem der Metaphysik, 5th edn. Ed. F.-W. Von Herrmann. Frankfurt: Klostermann. 1991. 405 p.
12. Kant, Immanuel, 1797, The Metaphysics of Morals, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
13. Nitsche F. Po tu storonu dobra i zla [Beyond good and evil] // Nitsche F. Sochineniya: Per. s nem. V 2 T. M.: Mysl', 1990. T. 2. S. 238–406.
14. Rosemary Moore. The Light in Their Consciences: The Early Quakers in Britain 1646–1666. Pennsylvania State University Press, University Park, PA. 2000. ISBN 978-0-271-01988-8
15. Wood, Allen, 2008, Kantian Ethics, New York: Cambridge University Press, Chapter 3, 342 p.

Анотація

Разводова Т. О. Надчуттєвий світ совісті (порівняльний аналіз розуміння совісті у філософії та психології). – Стаття.

У статті проаналізовано та порівняно розгляд совісті в основних філософських та психологічних положеннях.

Совість за дослідженнями психологів це цілісне динамічне явище, яке визначає значимість моральної цінності в умовах морального вибору, що забезпечує гармонізацію відносин особистості з навколишньою дійсністю; розвиток і функціонування совісті відбувається під впливом системи чинників, що мають ціннісно-смыслову зумовленість.

Але сама тема моральності розкрита за допомогою філософських досліджень, які і є корінням вивчення совісті. У результаті дослідження ми приходимо до висновку, що саме філософія ставить проблему совісті, як засвідчення людиною можливості її існування та як свідоцтво, яке має «дати зрозуміти власну здатність бути самим собою».

У статті звертається увага на той факт, що явище совісті необхідно розглядати з позицій феноменологічного підходу до вивчення особистості, а саме – нової антропологічної парадигми. У цьому випадку совість не може бути зведена до якоїсь окремої психічної реакції, а своїми витокami і загальною результуючою дією виявляє приналежність до всіх аспектів людського буття. Тобто совість, за дослідженнями психологів – це не виконання належного, а самовираження індивідуальності і сутності людини.

Справді, думка про те, що совість є категорією вивчення психології, досить поширена, проте це обмежена площина її розуміння, бо коріння вивчення совісті належить філософським вченням. Дослухання голосу совісті дає можливість людині проявитися у бутті, проявити власну самість, а вчинок по совісті дозволяє людині відчути особливий душевний стан. Совість сприяє єдності існування та сутності, бо бути у злагоді з власною совістю – це дає можливість людині здійснити себе, проявити власну сутність.

У результаті дослідження авторка приходиться до висновку, що психологічні дослідження необхідно посилити філософськими з метою розширення системи уявлень про совість як фактора, який впливає на саморегуляцію особистості, а категорія моралі совісті впливає на формування світоглядної позиції особистості.

Ключові слова: совість, компонент духовності, саморегуляція особистості, рефлексія, людина, суспільство, буття.

Summary

Razvodova T. A. The supersensible world of conscience (a comparative analysis of the understanding of conscience in philosophy and psychology). – Article.

The article analyzes and compares the examination of conscience in the main philosophical and psychological positions.

Conscience, according to the research of psychologists, is a holistic dynamic phenomenon that determines the significance of moral value in the conditions of moral choice, which ensures the harmonization of the individual's relationship with the surrounding reality; the development and functioning of conscience takes place under the influence of a system of factors that have a value-meaning condition.

But the topic of morality itself is revealed with the help of philosophical research, which is the root of the study of conscience. As a result of the research, we come to the conclusion that it is philosophy that poses the problem of conscience, as a person's confirmation of the possibility of its existence and as a certificate that should "make clear one's own ability to be oneself".

The article draws attention to the fact that the phenomenon of conscience must be considered from the standpoint of a phenomenological approach to the study of personality, namely, a new anthropological paradigm. In this case, the conscience cannot be reduced to some separate mental reaction, but by its origins and overall resulting action reveals belonging to all aspects of human existence. That is, conscience, according to the research of psychologists, is not the fulfillment of what is proper, but the self-expression of a person's individuality and essence.

Indeed, the opinion that conscience is a category of psychological study is quite widespread, but this is a limited plane of its understanding, because the roots of the study of conscience belong to philosophical teachings. Listening to the voice of conscience gives a person the opportunity to manifest in being, to show his own self, and an act of conscience allows a person to feel a special state of mind. Conscience contributes to the unity of existence and essence, because being in harmony with one's own conscience gives a person the opportunity to realize himself, to manifest his own essence.

As a result of the research, the author comes to the conclusion that psychological research must be strengthened by philosophical research in order to expand the system of ideas about conscience as a factor that affects the self-regulation of an individual, and the category of morality, conscience, affects the formation of an individual's worldview position.

Key words: conscience, component of spirituality, self-regulation of personality, reflection, person, society, existence.

УДК 1(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.19>

Я. А. Соболевський

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8251-2744>

доктор філософських наук, доцент,

доцент кафедри історії філософії філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА РЕЛІГІЙНІ ПОГЛЯДИ В ПУРИТАНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ АМЕРИКАНСЬКОГО МИСЛИТЕЛЯ ТОМАСА ГУКЕРА

Постановка проблеми. Дослідження ранньої американської філософії стають все більш актуальними в контексті зростаючого інтересу дослідників до проблем, пов'язаних з національними філософіями. У XIX столітті, через 100 років після проголошення незалежності, році було засновано Американське історичне товариство (*American Historical Association*), мета якого полягала у збереженні та популяризації історії ранньої Америки. У XX столітті, з нагоди 200-річчя Сполучених Штатів Америки, з'явилась потреба переосмислити національну спадщину, включаючи як матеріальну, так і духовну культуру. Для цього були засновані незалежні дослідницькі центри, інститути ранньої американської історії та культури, а також некомерційні товариства, такі як, наприклад, Товариство Вінтропа (*The Winthrop Society*), що займається історичними та генеалогічними дослідженнями часів колонізації Північної Америки релігійними біженцями з Європи, переважна більшість яких була пуританами.

В історії ранньої американської філософії важливе місце посідає період американського пуританізму. У XX столітті були проведені значні дослідження з історії ранньої американської філософії, серед яких можна відзначити відомого Герберта Шнайдера (*Herbert Wallace Schneider*, 1892–1984 рр.), автора таких праць як «Історія американської філософії» (*A History of American Philosophy*, 1946 р.) [10], «Пуританський розум» (*The Puritan Mind*, 1930 р.) [11] та інші. Інший видатний дослідник – Джозеф Блау (*Joseph L. Blau*, 1909–1986 рр.), автор книги «Люди та рух в американській філософії» (*Men and Movement in American Philosophy*, 1952 р.) [2], дослідив американську думку в її динаміці, окресливши основні рухи та окремих видатних представників. Професор Гарвардського університету Перрі Міллер (*Perry Gilbert Eddy Miller*, 1905–1963 рр.) також здійснив вагомий внесок у дослідження історії ранньої американської філософії, він є автором таких праць як «Розум Нової Англії: Сімнадцяте століття» (*The New England Mind: The Seventeenth Century*, 1939 р.) [8], «Розум Нової Англії: Від колонії до провінції» (*The New England Mind: From Colony to Province*, 1953 р.)

[7], «Релігія та свобода думки» (*Religion and Freedom of Thought* 1954 р.) [6] тощо. У сукупності вони демонструють тенденцію посилення інтересу до ранньої американської філософії, та спроб її переосмислення, в особливості переосмислення значення та ролі пуританських філософів, яким тривалий час відмовляли в цьому статусі.

Провідними діячами Нової Англії XVII ст., які сприяли розвитку американського пуританізму та пуританської філософії, були релігійні та суспільно-політичні лідери, такі як Джон Вінтроп (*John Winthrop*, 1588–1649 рр.), Роджер Вільямс (*Roger Williams*, 1603–1683 рр.), Вільям Пенн (*William Penn*, 1644–1718 рр.) та багато інших. Вони були зацікавлені в набутті знань про «істинне християнство» та відповідей на питання історії, природи людини, її призначення тощо. Незважаючи на те, що ці мислителі були переважно проповідниками та духовними лідерами, вони мали якісну освіту, знали античну літературу й середньовічну філософію, цитували філософів давнини і використовували раціональні доведення для аргументації власних поглядів. Один з таких відомих мислителів був Томас Гукер (*Thomas Hooker*, 1586–1647 рр.).

Аналіз останніх досліджень. Історики філософії намагаються дослідити багатогранну особистість американського мислителя, у тому числі і філософський доробок, який, на жаль, часто залишається поза увагою дослідників. Одним з джерел інформації про життя та творчість Т. Гукера є унікальна енциклопедія пуританізму «Пуритани та пуританство в Європі та Америці: Всебічна енциклопедія» (*Puritans and Puritanism in Europe and America: A Comprehensive Encyclopedia*, 2006 р.). Над цією енциклопедією працював колектив авторів, упорядники Френсіс Дж. Бремер (*Francis J. Bremer*) та Том Вебстер (*Tom Webster*) особисто написали більше сотні статей. Дослідник Джон Фіске (*John Fiske*, 1842–1901 рр.) у своїй книзі «Начала Нової Англії, або пуританська теократія в її відношенні до громадянської та релігійної свободи» (*Beginnings of New England, or the Puritan Theocracy in Its Relation to Civil and Religious Liberty*, 1889 р.) дає високу оцінку інтелектуальному спадку Т. Гукера. Варто зга-

дати статтю Майкла Бессо (*Michael Besso*) «Томас Гукер і його травнева проповідь 1638 року» (*“Thomas Hooker and His May 1638 Sermon”*, 2012 р.) в журналі «Ранні американські дослідження» (*“Early American Studies”*), як нові книги Берда Тіпсона (*Baird Tipson*) «Гартфордський пуританізм: Томас Гукер, Семюел Стоун і їхній жахливий бог» (*“Hartford Puritanism: Thomas Hooker Samuel Stone and Their Terrifying God”*, 2015 р.), так і старі – Джорджа Леона Вокера (*George Leon Walker*) «Томас Гукер: проповідник, засновник, демократ» (*“Thomas Hooker: Preacher, Founder, Democrat”*, 1891 р.).

Мета статті реконструювати та дати оцінку поглядів Т. Гукера, чиї суспільно-політичні та релігійні ідеї мали значний вплив на пуританську філософію та історію ранньої американської філософії.

Виклад основного матеріалу. Дослідження історії американської філософії за допомогою історичних методів дозволяє краще зрозуміти філософські концепції та проблеми, які були висунуті у минулому. Томас Гукер (*Thomas Hooker*, 1586–1647 рр.) був визначним лідером та міністром конгрегацій, але став відомим завдяки своїм зусиллям у розвитку колоніальної Нової Англії. Т. Гукер був відомий своєю майстерною риторикою та прихильністю до загального християнського виборчого права. Він також був ґрунтовним письменником, релігійним філософом, першим міністром у Кембриджі, Массачусетсі. Американський мислитель був одним із перших поселенців Гартфорда та засновників штату Коннектикут. Після конфліктів з пуританськими лідерами Массачусетсу, він заснував колонію Коннектикут. Дослідники вважають Т. Гукера натхненником «Основних постанов Коннектикуту» (*“Fundamental Orders of Connecticut”*), які вважаються першою у світі писаною демократичною конституцією, з ідеєю представницького уряду.

Як стверджують упорядники енциклопедії «Пуритани та пуританство в Європі та Америці: Всебічна енциклопедія» (2006 р.) Ф. Дж. Бремер та Т. Вебстер, американський мислитель народився у липні 1586 року у Марфілді (*Marfield*), що знаходиться в графстві Лестершир (*Leicestershire*), Англія. Він був членом поважної родини, а його батько, за деякими відомостями, служив управителем маєтку місцевої знаті. Розвиток пуританського руху значно вплинув на кар'єру Т. Гукера, і він досить рано потрапив під вплив пуританського світогляду, який визначив його релігійні, політичні, культурні та інші погляди. Він вступив до коледжу Еммануїла в 1604 році, отримав ступінь бакалавра у 1608 році і магістра в 1611 році. Йому вдалося отримати посаду в коледжі, де він працював до 1618 року. У 1625 році Т. Гукер обійняв посаду викладача в Челмсфорд

(*Chelmsford*) в Ессексі (*Essex*), та опікувався гімназією в Літл-Баддоу (*Little Baddow*), запросивши на службу відомого пуританського мислителя Джона Еліота (*John Eliot*, 1604–1690 рр.) своїм асистентом. «Сила ораторського мистецтва Гукера зробила його чимось на кшталт знаменитості в Ессексі, і крім того, він був центром поєднання приватної семінарії та міністерських “вправ”, які вертали до часів елізаветинських “пророцтв”, з одного боку, та рух вперед до пуританської асоціації священнослужителів Нової Англії, з іншого боку» [9, р. 130].

Серед основних праць американського релігійного мислителя необхідно згадати такі роботи як «Бідний християнин, що сумнівається, притягнутий до Христа» (*“The Poor Doubting Christian Drawn to Christ”*, 1629 р.), «Підготовка душі до Христа: або Трактат про розкаяння, в якому відкривається, як Бог розбиває серце і ранить душу під час навернення грішника до себе. Приготування душі до Христа» (*“The Soul's Preparation for Christ: Or, A Treatise of Contrition, Wherein is discovered How God breaks the heart, and wounds the Soul, in the conversion of a Sinner to Himself The Soul's Preparation for Christ”*, 1632 р.), «Прищеплення душі Христу» (*“The Soul's Ingrafting into Christ”*, 1637 р.), «Піднесення душі» (*“The Soul's Exaltation”*, 1638 р.), «Основні закони Коннектикуту» (*“The Fundamental Orders of Connecticut”*, 1639 р.), «Короткий виклад молитви Господньої» (*“A Brief Exposition of the Lord's Prayer”*, 1645 р.), «Виклад принципів релігії» (*“An Exposition of the Principles of Religion”*, 1645 р.), «Огляд суми церковного вчення» (*“A Survey Of The Summe Of Church-Discipline: Wherein The Way Of The Churches Of New England Is Warranted Out Of The Word. London: John Bellamy”*, 1648 р.), «Заява про викуп» (*“The Application of Redemption”*, 1659 р.), «Принаження душі» (*“The Soul's Humiliation”*, 1637 р.).

Протягом англійського періоду творчості американського мислителя він опублікував проповіді, які зробили йому ім'я. Його проповіді «Бідний християнин, що сумнівається, притягнутий до Христа» (1629 р.), «Принаження душі» (1637 р.), «Підготовка душі до Христа: або Трактат про розкаяння, в якому відкривається, як Бог розбиває серце і ранить душу під час навернення грішника до себе. Приготування душі до Христа» (1632 р.) отримали сімнадцять видань у період з 1631 по 1640 р., накладом понад 30 000 примірників.

Американський період життя та інтелектуальної творчості Т. Гукера розпочинається з прибуття до Бостона, штат Массачусетс весною 1633 р. Разом з ним прибули інші відомі мислителі, як, наприклад, Джон Коттон (*John Cotton*, 1585–1652 рр.). Т. Гукер майже одразу приєднався до компанії мігрантів у Ньютауні (*Newtowne*), це

стара назва міста Кембридж (*Cambridge*). Через два роки, у 1635 році жителі Ньютауна скаржилися на те, що їм не вистачає землі, після чого частина населення переїхала до теперішнього Гартфорда (*Hartford*). Життєві обставини привернули увагу й до інших проблем, для американського мислителя окрім проблеми землі постала проблема метафізичного характеру – проблема свободи. Голосування в Массачусетсі було обмежено вільними особами, особами, які були офіційно прийняті до своєї церкви після детального опитування їхніх релігійних поглядів і досвіду. Інша ситуація спостерігалась в сусідніх колоніях, наприклад, у Плімутській колонії чоловікові не обов'язково було бути членом Церкви, але він мав бути обраним Генеральним судом. Бути вільним громадянином означало право голосу, і в Плімуті лише вільні люди могли голосувати до 1632 року. З цим обмеженням виборчого права Т. Гукер не погоджувався, що у свою чергу призвело до суперечок із іншим відомим пуританським філософом Дж. Коттоном. Через загострений конфлікт, невдоволення придушенням пуританських виборчих прав і протиріччя з керівництвом колонії Т. Гукер і Семюель Стоун (*Samuel Stone*, 1602–1663 рр.) у 1636 році змушені були піти та заснувати поселення Гартфорд, назване на честь рідного міста С. Стоуна. В американську історію ці події увійшли як історія заснування колонії Коннектикут, а самих «засновників характеризувала їхня мудрість» [5, р. 30].

Як і С. Стоун, так і Т. Гукер, вони мали гарну освіту, вони вивчали філософію і знаходилися під пануючим у XVII ст. в європейській філософії впливом Пітера Рамуса (*Petrus Ramus*, 1515–1572 рр.). Про філософію американського мислителя пише дослідник Берд Тіпсон (*Baird Tipson*) в книзі «Гартфордський пуританізм: Томас Гукер, Семюел Стоун та їхній жахливий бог» (*"Hartford Puritanism: Thomas Hooker, Samuel Stone, and Their Terrifying God"*, 2015 р.): «Гукер (і Стоун) дотримувалися традиції, що походить від Августина Гіппонського, яка стверджувала, що індивідуальний вибір походить від фундаментальної орієнтації волі. Їхня крайня форма августиніанства вирішальним чином сформувала гартфордську теологію... Гукер і Стоун увібрали філософію рамістів, відфільтровану у вченні Олександра Річардсона, ще один дуже впливовий мислитель, чий позиції формували освіту студентів Гарвардського коледжу протягом майже століття» [12, XI].

Дослідник Джордж Л. Кларк (*George L. Clark*, 1849–1919 рр.) в книзі «Історія Коннектикуту: люди та інститути» (*"A history of Connecticut: its people and institutions"*, 1914 р.) зазначає: «Мешканці Вотертауна, Дорчестера та Ньютауна (Кембридж) ставали все більш неспокійними під вла-

дою Массачусетсу, і привабливість Коннектикуту дуже приманювала їх. Керував міграцією Томас Гукер, людина статурної зовнішності та потужного інтелекту, який закінчив Кембридж у віці двадцяти двох років і деякий час продовжував проживати там викладачем» [3, р. 7].

Американський філософ був активним учасником пуританських диспутів, на яких американські мислителі сперечалися щодо питань релігії, обрядів та свободи волі, вони обговорювали питання влади та церкви. Це були справжні інтелектуальні баталії, які окрім спекулятивних розмислів та проникливої риторики мали й практичний характер. Так, наприклад, за незгоду або вільнодумство з колонії могли заслати у вигнання ідейних опонентів. «Гукер грав важливу роль у церковних справах Нової Англії до кінця свого життя. Він повернувся до Затоки, щоб служити (разом з Пітером Балклі) в суді 1637 року, який засудив Анну Гатчінсон та її послідовників за антиномізм...» [9, р. 132].

З роками американський філософ став більш активним в політичному житті колонії, він міг розкрити свій потенціал як суспільно-політичного діяча та мислителя. Генеральний суд, який представляв Ветерсфілд, Віндзор і Гартфорд, зібрався наприкінці травня 1638 року, щоб створити письмову конституцію. В цей самий час, 31 травня 1638 року Т. Гукер виголосив проповідь у церкві Гартфорда, стверджуючи у висновках, що основа природи влади закладена у вільній згоді людей, саме люди мають встановлювати межі влади. У 1639 році мешканці трьох поселень ратифікували «Основні накази Коннектикуту» (*"Fundamental Orders of Connecticut"*). Американський філософ та історик Дж. Фіске у своїй книзі «Начала Нової Англії, або пуританська теократія в її відношенні до громадянської та релігійної свободи» (1889 р.) називає цю конституцію «першою відомою в історії письмовою конституцією. Це заклало основи американської демократії, Томас Гукер зробив для цього більше ніж будь-хто інший з засновників. Уряд Сполучених Штатів сьогодні є в більшій мірі нащадком уряду Коннектикуту...» [4, р. 127-128].

Висновки. В філософських поглядах Т. Гукер тяжів до рамізму, був активним учасником пуританських диспутів. Його філософські погляди на права та свободи вплинули на появу однієї з перших конституцій в Америці «Основні накази Коннектикуту». Щодо постаті американського мислителя, то про нього існує думка, що «...його прозовий стиль, яким дуже захоплювалися, – економний, безсумнівно логічний і прикрашений блискучою риторикою – сьогодні іноді визнається закритим, сповненим лестоцями і примусовим. Гукер був сильною та талановитою особистістю, яка мала певний статус в Англії та великий ста-

тус в Новій Англії. Він заслуговує на те, щоб його згадували як друга, так і критика, це стосується як його поглядів, так і нього самого» [9, р. 132]. В релігійних поглядах мислитель тяжів до теїзму, він з раціональної точки зору аналізував Святе Писання та молитви, здійснюючи детальний аналіз окремих положень. Він зосереджувався на підготовці до небесного життя та наслідуванні моралістського характеру. Його ідеї демократичного устрою пуританського товариства випередили свій час та вплинули на подальший хід історії Сполучених Штатів Америки.

Література

1. Besso M. Thomas Hooker and His May 1638 Sermon. *Early American Studies*. 2012. Vol. 10, No. 1. P. 194-225.
2. Blau J. L. Men and Movements in American Philosophy. New York, NY: Prentice-Hall, 1952. 403 p.
3. Clark G. L. A History of Connecticut: Its People and Institutions. New York, NY: G.P. Putnam's Sons, 1914. 609 p.
4. Fiske J. Beginnings of New England, or the Puritan Theocracy in Its Relation to Civil and Religious Liberty. Cambridge, MA: Houghton Mifflin Company, the Riverside Press, 1889. 296 p.
5. Love W. D. L. The Colonial History of Hartford. Cheste, CT: Centinel Hill Press, 1974. 369 p.
6. Miller P. Religion and Freedom of Thought. Freeport, NY : Books for Libraries Press, 1971. 64 p.
7. Miller P. The New England Mind: From Colony to Province. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1953. 533 p.
8. Miller P. The New England Mind: The Seventeenth Century. New York, NY : The Macmillan Company, 1939. 528 p.
9. Puritans and Puritanism in Europe and America: A Comprehensive Encyclopedia / (Eds.) Francis J. Bremer and Tom Webster. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2006. 697 p.
10. Schneider H. W. A History of American Philosophy. New York, NY: Columbia University Press, 1946. 646 p.
11. Schneider H. W. The Puritan Mind. New York, NY: H. Holt and Company, 1930. 301 p.
12. Tipson B. Hartford Puritanism Thomas Hooker, Samuel Stone, and Their Terrifying God. Oxford, UK: Oxford University Press, 2015. 476 p.
13. Walker G. Thomas Hooker: Preacher, Founder, Democrat. New York, NY: Dodd Mead, 1891. 203 p.

Анотація

Соболевський Я. А. Суспільно-політичні та релігійні погляди в пуританській філософії американського мислителя Томаса Гукера. – Стаття.

Рання американська філософія сформувалася на тлі процесу колонізації, коли європейські поселенці завоювали нову територію і стали шукати способи організації своєї нової спільноти. Один з найвідоміших діячів цього часу – Томас Гукер – здійснив значний внесок у розвиток ранньої американської філософії.

В історії ранньої американської філософії основні світоглядні орієнтири визначались реаліями колонізації, так, наприклад, видатний суспільно-політичний та релігійний діяч Т. Гукер, один з засновників Коннектикуту, наполягав на необхідності розширення виборчого права, за політичну свободу. Основа влади полягає у вільній згоді людей, це люди встановлюють межі влади. Американський мислитель був одним з засновників колонії Коннектикут та активно пропагував ідеї політичної свободи та розширення виборчого права. Він вважав, що основа влади повинна базуватися на вільній згоді людей, а межі влади повинні встановлюватися самими громадянами. Його погляди на демократію та політичні права були відображені в одній з перших конституцій в колоніях «Основні накази Коннектикуту». Американський мислитель вважав, що ідеальна влада це та, яка відповідає перед народом, саме тому він буд переконаний, що ті, хто мають право обирати посадовців, мають і контролювати їхню владу. У своїх філософських поглядах Т. Гукер тяжів до раціоналізму та був активним учасником пуританських диспутів. Він також досліджував релігійні питання і тяжів до теїзму. За його переконанням, моральні принципи повинні бути основою для побудови суспільства, а підготовка до небесного життя – головною метою людського існування. Ідеї Т. Гукера про демократію та політичну свободу випередили свій час і вплинули на подальший розвиток американської демократії. Він став важливим символом протистояння деспотизму та боротьби за громадянські свободи. Він переконував, що влада повинна належати народу, а не окремим індивідам.

Ключові слова: американська філософія, рання американська філософія, пуританська філософія, Томас Гукер, віра, свобода, демократія.

Summary

Sobolievskiy Ya. A. Socio-political and religious views in the Puritan philosophy of the American thinker Thomas Hooker. – Article.

Early American philosophy emerged against the backdrop of colonization when European settlers conquered new territories and sought ways to organize their new community. One of the most prominent figures of this time was Thomas Hooker, who made significant contributions to the development of early American philosophy. In the history of early American philosophy, the main worldview orientations were determined by the realities of colonization, so, for example, the outstanding socio-political and religious figure T. Hooker, one of the founders of Connecticut, insisted on the need to expand suffrage, for political freedom. The basis of power is the free consent of the people, it is the people who set the limits of power. The American thinker was one of the founders of the Connecticut colony and actively promoted ideas of political freedom and expanding suffrage. He believed that the basis of power should be rooted in the free consent of the people, and the citizens themselves should establish the limits of power. His views on democracy and political rights were reflected in one of the first constitutions in the colonies, "The Fundamental Orders of Connecticut". The American thinker believed that the ideal power is the one that is accountable to the people, which is why he was

convinced that those who have the right to elect officials should also control their power. In his philosophical views, Hooker leaned towards Calvinism and actively participated in Puritan debates. He also explored religious issues and leaned towards theism. According to him, moral principles should be the foundation of society, and preparation for eternal life should be the primary purpose of human existence. Hooker's ideas about democracy and

political freedom were ahead of their time and influenced the further development of American democracy. He became an important symbol of opposition to despotism and the struggle for civil liberties. He argued that power should belong to the people, not to individual persons.

Key words: American philosophy, early American philosophy, Puritan philosophy, Thomas Hooker, faith, freedom, democracy.

УДК 1.111.122.141.167

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.20>

А. В. Худенко

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7134-1553>

доктор філософських наук, доцент,

професор кафедри суспільних комунікацій та регіональних студій

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ФЕНОМЕН ОЧЕВИДНОСТІ: ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА ОПТИКА ФІЛОСОФІЇ М. ГАЙДЕГГЕРА

В світі іноді трапляється подія, яка змінює статус живої істоти. Трапляється так, що вона вже здатне надати звіт про своє існування: бути свідком чогось і засвідчити його в його ж власному відмітному статусі, відчувати вплив і чинити його, бути причетним до справи і керувати справою, натикатися на дещо не обхідне і цінувати його як придатне та необхідне... Цей феноменальний казус, наслідком якого є те, що істота вже володіє власним існуванням, можна назвати подією очевидності.

Як будь-інша подія, очевидність вимагає засвідчення (що трапилось?) і розуміння (що робити?). У зв'язку з цим необхідно вести розмову про феномен очевидності.

Тлумачення очевидності як феномену ангажоване. Ангажоване, по-перше, філософією Гайдеггера, який зазначає: «Те, що є феномен у можливості, якраз не дано як феномен, але тільки має бути дано» [11, с. 118]. Підкреслюється, що різноманіття назв «феномена» – явище, вигляд або прикидання – заплутує та потребує висвітлення власно феномена. Феномен визначається через увагу до способу зустрічі з тим, що з'являється: «Феномен – те, що само-в-собі-собою-показується, – означає особливий спосіб зустрічі з чимось» [7, с. 41]. В зв'язку з чим Гайдеггер вказує на феноменологію як «пошукову роботу щодо дозволу побачити речі, у тому сенсі, що вона є методична спрямована розборкою укриття» [11, с. 118].

Ангажоване, по-друге, й у тому сенсі, що потребує висвітити хід здійснення матерії феномену: спосіб, перипетії прямування. Прагнення з'ясувати хід прямування, по-перше, не принижує цінність будь-якого явища, але воно приймається лише у якості «формальної вказівки», яка здатна приписати напрям слідування. По-другу, звертає увагу на те, що результатом прямування є артикуляція саме перипетій та подробиць ходу, за яким те, що з'являється, виявляється і тут показується у своєї власності. Саме такий перебіг здійснення властивого є, на нашу думку, базовою та первинною характеристикою остова, який формує етос людського існування.

Назва маршруту прямування – «феноменологічний» – може бути прийнятим лише

формальна. Як зауважив Гайдеггер у листі до Річардсона, який датований початком квітня 1962 р., «все шаблонне залишається незрозумілим. По відношенню до складчастого розкладу (mehrfaltigen Sachverhalt) *Буття і Часу* усі слова, які використані для вираження, такі, як поворот, забуття і доля, завжди є двозначними. Тільки складчасте мислення (mehrfaltiges Denken) здатне викласти сутність питання відповідним чином» [18, р. xxiii]. У зв'язку з цим ван Бюрен зазначає, що шлях Гайдеггера, скоріше, має анархічний і кайрологічний характер. Можна додати, що віражі (Kehre), які неодмінно робить справжній пошукувач, притаманні власно маршруту – складчастому буттю-часу. У тому ж листі Гайдеггер пояснює, що на певному рівні у його мисленні після 1930 року справді стався згин або перелом (Wendung), але на більш глибокому рівні не було справжнього повороту (Kehre) або, тим більше, розвороту (Umkehr) від «Гайдеггера I» двадцятих років до «Гайдеггера II» пізнішої думки. При цьому окремо підкреслюється: «Ваше розрізнення між «Гайдеггером I» і «Гайдеггером II» виправдана лише за умови, що воно завжди зберігається: з того, що мислиться під I, спочатку є лише те, що має мислитися під II. Але I стає можливим лише у тому випадку, якщо воно міститься у II» [18, р. xxiii]. Щоб уникнути цього протиставлення, ван Бюрен говорить про Vorhaben Гайдеггера як «самодоповнюючий ланцюг»: «Різні напрями думки, сліди шляху, вигини, повороти, втрата рівноваги і «гайдеггеріанці» – все збігається на рівні його диференціації Sache, тобто на рівні нескінченно інтерпретуючого здійснення (Vollzug) та темпоралізації цього Vorhaben, хоча він також модифікується в процесі. Цей самодоповнюючий ланцюг начерків теми фактичне життя / темпоральне буття, яка розрізняється/відкрадається, йде від містичного «трансцендентного ставлення душі до Бога» в 1915–16 рр. до квазі-містичного відношення людина / Ereignis у 1919 р., квазі-новозаповітного відношення пильне життя / кайрологічний час у 1920–21 рр., неоаристотелевського відношення практичне життя / кінезис у 1921–22 рр. та нео-неокантіанського відношення Dasein / темпоральний схематизм в 1926–27 рр., а потім

занурюється до більш пізніших шляхів розуміння і навіть ще далі: туди, на що вплинув Гайдеггер» [2, р. 242].

Ці схематично представлені етапи та складки шляху – лише його зміст. Проте зміст завжди є випадковістю та не надає шляху стійкості, тобто можливості руху просуватися далі. Але, як здається, саме висвітлення можливостей руху і продовження шляху – сенсу буття, було змістом Vorhaben Хайдеггера. Щоб бути співзвучним сенсу буття, Гайдеггер (мешканець гірської Німеччини, якому подобалися прогулянки) власно перебував у дорозі і прибував до місця, що призначено маршрутом, яке потім залишав, щоб рухатися далі: «Я завжди йшов у слід (Wegspur), але я йшов. Слід був ледь чутною обіцянкою, що передвіщала вихід у відкритий простір, або темним та збивав з пантелику, або спалахував, як проблиск, який потім довго вислизав від будь-якої спроби вимовити його» [10, s. 130]. Wegspur – не просто звичайне алеманське слівце. Прямування у слід – це свідчення перебування в дорозі, і таке, що засвідчує себе карбуванням кроків.

Здвоєність шляху змушує звернути увагу на три за змістом різні мотиви, які вели Vorhaben Гайдеггера: (1) з'явлення світу, (2) виявлення світу у заклопотаності фактичного життя і (3) радикальна (коренева, початкова, принципова) темпоральність явлення, коли йде його власне визрівання (Zeitigung), здійснення (Vollzug) та трапляється те, що названо das Ereignis, від якого явлення вже мається як наявність різноманітних об'єктів і людських душ.

Не викликає сумніву, що Гайдеггер прямував маршрутом феноменології. На лекції літнього семестру 1925 року він каже слухачам, що вважає себе учнем Гуссерля. І при цьому не звільняє себе від критики: «критики як розкриття речей та зрозумілості» [11, s. 167-8]. Так, у листі Ясперсу (26 грудня 1926 року), Гайдеггер пише: «Якщо трактат ('Буття і час'. – А.Х.) й написаний проти когось, то це проти Гуссерля, який відразу це побачив, але ж з початку тримався позитивного ставлення. Проти чого я пишу насправді, тільки побічно, то це проти псевдофілософії. За що я борюся, то це за розуміння того, що ми у філософії, що є її основною можливістю, можемо, а також повинні, лише повторювати. І це, на мою думку, робиться досить складно» [3, р. 70].

Копіювати, звісно, простіше. Але повторення змушує зосередитися на даному, яке не можна обійти, і, представляючи його у якості мету, яку слід подолати, подивитися як воно дається і, тим самим, відокремити деталі, якими воно насичене і тому мається. Процес розглядання та відокремлення деталей свідчить, що дане мається завдяки зібраним операціям, що багаторазово повторюються. Це вже інше повторення, яке можна помі-

тити, якщо, залишаючись у колі повторення, акцентувати увагу на інтервалі повторення. Тобто, наполягаючи на повторенні, Гайдеггер говорить про необхідність триматися кола: тут – у контексті повторення здійснюється оволодіння не лише тим, що дано, як такого, що придатне для використання, але й способом його отримання. Ця «основна можливість» філософії – бути лабораторією створювання – й виконується «Буттям і часом»: Гайдеггер наполягає на необхідності триматися кола – укорінитися у світі. Примітно, що у позначці, яка стосується §§ 18–21 трактату, Гайдеггер пише: «Критика гуссерлівської конструкції (Aufbau) «онтологій»! як і вся критика Декарта взагалі, вміщена тут саме із цією метою» [7, s. 132].

Говорячи про «критику як розкриття», Гайдеггер вживає слово «Freilegung», що означає також «скидання баласту», «зняття маскування», тобто, дозвіл тому, що з'являється, вільно себе викласти. У цьому плані критика – це, аж ніяк, не спростування, але, скоріше, розбирання (Destruktion) середовища, яке дозволяє вільну, не маскуватися і не виставляючи замість себе щось інше, демонстрацію. Один з перекладачів «Beiträge zur Philosophie», Мейлі, пропонує називати такий спосіб надання місця для показу «non-дуальною динамікою сяючої порожності» (non-dual dynamic of radiant emptiness), «яка дієва і яку можна випробувати: не буття, не двоїстість, не концептуальність; висловлювання, але не визначення, мислимо, але не інтелектуальне, висловлено, але не як пропозиція / не логічна» [17, р. xvi]. Приставка 'non-' не негативна, але маркер відкладення виконання результату, його підвішування. Підвішування дозволяє побачити час здійснення явлення. У цієї часовій «динаміці», тобто у наданні можливості явленню знайти себе у наявному суцому, критика діє не для розкриття, але «як розкриття речі»: іманентно самому явленню, яке відкривається, розкривається, тут оголошується, розголошується, набуває форму судження та дисциплінується логікою.

Гайдеггер звернувся до феноменології з власною програмою. Його розбирання, чи критичні зауваження на адресу філософських рухів (феноменології, зокрема), які вже довели свою ефективність, не є самоціллю. Розбирання мотивовано: сенс завжди полягає в тому, для чого збирання відбувається. Відкриваючи курс феноменологічної інтерпретації Аристотеля (зимовий семестр 1921–22 рр.), він виділяє дві стратегії історико-філософських пошуків. Першу, яка, за словами Гайдеггера, сьогодні домінує і відповідає вимогам «виховання свідомості» (Bildungsbewußtsein), він називає «типовою історією звернення духу» (Geistesgeschichte): «Вона розглядає себе як суворе фактологічне дослідження в рамках пев-

ного способу». Для другої характерно те, що «історичність (Historische) філософії осягається лише в самому філософствуванні. Її можна осягнути лише як екзистенцію, що доступна з суто фактичного життя, тобто з і через історію звершення (Geschichte). Але саме в цьому полягають вимоги ясності принципу щодо (1) здійснення сенсу філософствування, (2) схильності здійснення та буття філософствування до історичного та до історії звершення» [14, s. 1]. Звичайно, друга стратегія не скасовує першу. Якщо перша вимагає суворості, то вимоги другої полягають у ясності принципу, або підстави, суворості: звідки, яким чином і для чого йде і відбувається «суворе встановлення та припущення фактів». Вимога суворості не скасовується, але прямування за неї передбачає артикуляцію того, що гарантує стійкість і необхідність суворості – підстави.

Увесь курс зимового семестру 1921–22 рр. будується як доказ того, що філософія – це філософствування на рівні принципу: «Філософія – це пізнавальне поведження щодо сущого у бутті (сенсі буття) виключно на рівні принципу (prinzipiell), згідно з яким у поведженні і для нього вирішальне значення має володіння поведження відповідно до буття (сенсу буття). Філософія – це ‘онтологія’, до того ж радикальна, і як така – феноменологічна (екзистенціальна, історичного та духовного звершення) або онтологічна феноменологія; (наголос у кожному разі залежить від того, як орієнтований полемічний простір)» [14, s. 60]. Відповідно до своєї стратегії він представляє феноменологію таким чином, що вона виступає саме дослідженням сущого у його бутті. У такому розслідуванні відкриття (Entdeckungen), що виявлені Гуссерлем, вимагають не консервації чи збільшення кількості регіонів застосування, тобто не екстенсивних зусиль, але інтенсивної роботи їхнього укорінення та, тим самим, вкорінення їх, як маючих власні коріння.

Гайдеггер відокремлює три відкриття Гуссерля: інтенціональність, категоріальне розглядання (kategoriale Anschauung), апріорність. Тому, прямуючи у слід Гуссерля, Гайдеггер проектує феноменологію як онтологічне дослідження апріорної структури інтенціональності, що розкривається у нетематичному категоріальному розгляданні. Інтенціональність, як така, що в і через неї розкриття робиться, відокремлюється як час визрівання та здійснення сенсу буття.

Для феноменологічного дослідження, як його проектує Гайдеггер, необхідно не тільки визначити, що слід досліджувати, але виявити як розслідування прямує. «Коли ми ці три відкриття – інтенціональність, категоріальне розглядання і апріорність – схоплюємо разом, оскільки вони пов'язані між собою і, зрештою, укорінені в першому – у інтенціональності, ми робимо це про-

відним нас наміром набути розуміння феноменології у якості як дослідження прямує» [11, s. 103]. При цьому вимогою експлікації апріорної та нетематичної структури інтенціональності акцентується увага на тому, як фактичне життя у своєї конкретності здійснюється, тобто виявленню підлягає саме (застосовується термін німецького права) Faktizität des Lebens, фактичність життя.

Здається, що Гайдеггер лише повторює формулу Гуссерля, який наполягає на необхідності розрізнити «предмет як він припускається, і просто предмет, який припускається» [16, Bd.2/I, 400]. Гайдеггер каже дещо інше: «Ми можемо розрізнити таке: саме суще [...] і суще за способом його перебувати припущенням» [11, s. 53]. Тобто Гайдеггер перетворює теоретичну установку Гуссерля на онтологічну і, одночасно, акцентує увагу на перебуванні сущого, яке в та через здійснення може матися. Наголос на бутті-в-здійсненні, з одного боку, зсонує класичну (гуссерліанську) феноменологію у бік «онтологічної феноменології»; з іншого, розуміння буття, яке вже не є наявним, але як здійснення прямує, зсонує класичну онтологію у бік «феноменологічної онтології». У зв'язку з цим інтенціональність – це вже не наявна «сутність», що належить певній духовній чи психофізичній «сутності», але буття; а останнє вже не збігається з його тлумаченням як *ousia* або *substantia*, але таке, як здійснюється: відкривається та розкривається.

Щоб підкреслити рухливий, багатомірний склад інтенціонального акту, Гуссерль виділяє його різні аспекти («якість» і «матерія» у «Логічних дослідженнях», ноетичний, ноематичний, гілетичний аспекти, ноематичне «ядро» та «характери» в «Ідеях»), їх співвіднесеність і таким чином його втілення (*leibhaftig*), яке фіксується як певний розклад (*Sachverhalt*). Гайдеггер також наполягає на необхідності виявлення співвіднесеності деталей, що гарантує справжнє розуміння: «Візьмемо твердження: 1 + 2 дорівнює 2 + 1. Його можна проговорити бездумно, але все ж таки розуміти і знати, що ви не несете нісенітниць. Але воно також може бути здійснене з розумінням, так що кожен крок виконує насправді те, що передбачалося. У першому випадку воно вимовляється наосліп, у другому – наочно. У разі те, що мають на увазі, здійснюється наявним, це й є початкове втілення цього 2+1 ..., робиться те щоб усі його правила постали у такому первісному значенні. Ми лише іноді рухаємося таким шляхом розглядаючого мислення, тобто мислення, заснованого у речах, частіше – у редукованому та сліпому мисленні» [11, s. 55].

Однак Гайдеггер акцентує увагу на тому, що інтенціональний акт є живим у прямому значенні слова. У рецензії на «Психологію світогляду» Ясперса (1919/21 рр.; останній варіант був віді-

сланий Ясперсу у червні 1921 р.) Гайдеггер пише: «Коли феноменологія вперше заявила про себе наміром домогтися нового і початкового освоєння феномена *теоретичного* досвіду та пізнання («Логічні дослідження», тобто феноменологія теоретичного логосу), її мета полягала у здобутті неспотвореного бачення сенсу предметів, що переживаються у такому теоретичному досвіді, тобто того, як ці предмети переживаються. Нам потрібно, скоріше, побачити, що повноту переживання слід шукати у властивому фактичному контексті здійснення історично існуючої самої (Selbst), і така самість є граничним питанням філософії» [8, s. 34-5].

На лекції зимового семестру 1921–22 рр. Гайдеггер запитує себе: «Що мене завжди турбувало: невже інтенціональність впала з неба? Якщо граничне: в якій межі його слід розглядати? Визначено, воно не може бути гарантовано будь-яким особливим теоретичним дослідженням та досвідом. Отже, я маю інтенціонально жити і «бути», «роз'яснювати»! або, скоріше, бути у сумніві, який захоплює! Тому для всіх категоріальних структур фактичності інтенціональність є їхньою основною формальною структурою» [14, s. 131]. Ось чому для Гайдеггера «повна інтенціональність (бути-віднесення-до, для-чого-віднесення-до як таке, здійснення віднесення-до самого себе, час визрівання здійснення, утримання часу визрівання) є не що інше, як предмет буттєвої характеристики фактичного життя. Інтенціональність, як тільки інша назва віднесення-до, є первинною, початковою відмінною феноменальною характеристикою глибинної рухливості життя, тобто турботливості» [15, s. 365].

У визначенні повної інтенціональності вирішальним і визначальним аспектом для Гайдеггера є саме час у його термінових порціях, які здійснюються: по ходу віднесення-до, те, що з'являється, за часом здійснення показується у наявній формі. Насправді, «у філософському дослідженні, – зазначає Гайдеггер, – важливо не лише прояснити, як доводиться і якого виду доказ придатний, а й «коли» настає момент для серйозної розмови. На таке обговорення можна наважитись лише, якщо [...] доступ до початкової ситуації очевидності здійснено (Vollzug). Тут може стати вирішальним – які вимоги до доказу мають взагалі будь-який сенс усередині підходу» [14, s. 35]. І якщо філософія, як її визначав Гайдеггер, – це філософствування на рівні принципу, то «дефініція принципу предмета, званого 'філософією', і тим самим дефініція принципу всіх 'філософських предметів', повинна бути такою, щоб визначення що і як предмета (час визрівання, підхід, доступ до, привласнення, утримання, оновлення) у вирішальному сенсі підкреслювало буттєву функцію на рівні принципу, і зміст (Gehalt) дефі-

ніції *вказувало* на властивість конкретного, яке необхідно привласнити [14, s. 31-2]. Власне, час для доказу та вибору на користь певного його виду має визріти; у шляху підходу, доступу, утримання і привласнення усього цього прямування, яке правиться здійсненням, доказ визріває, йде перебір і, нарешті, вибір на користь його ефективного виду. Цей перебіг визріваючого здійснення тримає, його слід триматися та утримати. На цьому шляху, у його повноті йде і відбувається здійснення «порожнього припущення» (Leermeinen).

Для позначення здійснення, яке прямує таким чином, Гайдеггер використовує слово Vollzug. У даному випадку мається на увазі не тільки здійснення інтенціонального акту, але й зміст категоріального розглядання. Представляючи це відкриття Гуссерля, Гайдеггер розрізняє «категорію», як філософський термін, за якими осягається суще, і те, що «закладено у повсякденному сприйнятті і у кожному досвіді» [11, s. 64]. Більш розгорнуто цей повсякденний контекст представлений в «Про сутність і поняття фубіс у Аристотеля» (1939 р.): «κατά-ἀγορευεῖν: звинувачувати когось з агори, в публічному суді, в тому, що він 'саме той, хто...'. Звідси ширше значення: звертатися до чогось, і так, що у зверненні і через нього те, до чого звернення, виставляється на загальний огляд, розкриті, як виявлене» [8, s. 252]. У зв'язку з цим, говорячи про категоріальне розглядання, акцентується увага на тому, що тут і таким чином йде звернення до того, що з'являється, і тим самим воно виявляється і виставляється розкритим. Таким чином, категоріальне розглядання, а саме звернення, як його складова, є операцією віднесення того, що з'являється та відкривається, до його виявлення та розкриття. (Ми особливо не звертали увагу на тему «сутності істини», але у разі її акцентування операція звернення потребує дбайливого розслідування, тобто пошуку відповіді на питання про підстави звернення, яким чином та для чого воно коїться. Можливо десь тут виникає зсув ἀλήθεια: неприхованість проецирується та проектується розкриття. Так, на завершення першої частини лекційного курсу зимового семестру 1931–32 років («Сутність істини»), у якій йшлося про платонівську алегорію печери, і переходячи до тлумачення «Теетету», Гайдеггер зазначає: «Неприхованість (Unverborgenheit) не зберігається десь сама по собі чи як властивість речей. Буття коїться як історія звершень людини, як історія звершень народу. Ми назвали це явлення неприхованості суцього розкриттям (Entbergsamkeit)» [13, s. 145].)

У курсі «Логіки» зимового семестру 1925–26 рр. Гайдеггер відповідно до програми Гуссерля зазначає, що «розглядання – це виконання (Erfüllung) порожнього уявлення (Leere des Vorstell) у сенсі його наповнення». І далі додає: «Існують різні

способи, ступеня та рівні виконання (Erfüllung) розгляданням, зокрема, відповідно до його здвоєного змісту: повнота дана як сповненість (Volle); і повнота дана як засвідчення (Bewähren)» [12, 105, 106]. Про здвоєність, або складчастий характер повноти, йдеться навмисно. Тобто здійснення – це не просто екстенсивне або наповнення (адже навіть «чуттєве сприйняття матеріальних речей не є в сенсі повноти тотальним: суще дано в ньому хоч і первинно, але завжди лише з одного боку»), або засвідчення, яке відбувається лише «в модусі порожнього наміру, і це порожнє уявлення саме потребує наповнення». Однак, Гайдеггер зазначає, що між цими «сторонами» існує «функціональний взаємозв'язок», є «внутрішня спрямованість на поле, яке забезпечує виконання» [11, s. 65; 12, s. 106]. Саме цей взаємозв'язок – взаємозв'язок як дія, є тим, що здійснює виконання.

Маркер здвоєності вказує, по-перше, на відокремлене «поле» здійснення інтенціональності; по-друге, на референтний характер здійснення: здійснення прямує як від-несення-до; по-третє, на самореферентність здійснення (Далстром, наприклад, говорить про «ентелехію інтенціональності» [5, p. 60]; по-четверте, на трансконсистентність [19], діагональність [1] здійснення.

Така картина здійснення інтенціональності є не повною. Без відповіді залишається питання про те, що змушує цей функціональний взаємозв'язок відтворюватися і оновлюватися? Гайдеггер відповідає так: «Цей метод (спосіб виконання порожнього уявлення розгляданням. – А.Х.) модифікується при зіткненні з тілесним присутністю самого сущого» [12, s. 106]. І продовжує: «Порожнє уявлення засвідчується тим, що дано розгляданням, і тим, що воно передбачало ту саму річ. Порожнє уявлення засвідчує себе річчю в такий спосіб, що воно, як таке, що припускає, ототожнює уявлення і розгляд речі. Ця порожнеча тепер шукає уявлення, яке є тим самим, як й присутня у розгляданні річ» [12, s. 106-7]. Ці слова було сказано на лекції зимового семестру 1925–26 років. Вони не дуже відрізняються від цього, що вже прозвучало влітку 1925 р. у курсі «Історія поняття часу». Може лише тим, що Гайдеггер поступово відходить від тезауруса Гуссерля і вже висловлюється по-своєму. Так чи інакше, головне залишається: «У виконанні (Erfüllung) я знаходжу розуміюче бачення (Einsicht) самої речі, точніше: я знаходжу розуміюче бачення укоріненості в речах (Sachgegründetheit) того, що раніше тільки припускалося» [11, s. 67]. В одному з листів до Льовіта, датованого 20 серпня 1927 р., Гайдеггер зазначає: «Я також переконаний, що онтологія може бути обґрунтована лише онтично, і гадаю, що ніхто до мене цього не зрозумів і не сформулював. Але онтична основа не означає довільної вказівки на онтичну річ, а потім назад;

скоріше, основа для онтології може бути виявлена лише тоді, коли відомо, що таке онтологія, а потім їй дозволяється, як онтології, стертися. Проблема фактичності (Faktizität) існують для мене точно так само, як вона була спочатку у Фрайбурзі, лише набагато радикальніше, і тепер розглядається з точки зору, яка керувала мною там. [...] Раніше мені доводилося доходити до крайнощів фактичного лише для того, щоб дійти до фактичності як проблеми» [4, p. 121].

Таким чином, те, що з'являється і зустрічається, укорінює і запускає механізм функціонального взаємозв'язку, коли (підкреслюємо займенник часу) порожнє уявлення і розглядання, що наповнює, співвідносяться, шукають збіги, допускаються до нього і, нарешті, ототожнюються. Тут і так суще визріває у своїй повноті – здійснюється; *vice versa* здійснення за мірою визрівання засвідчує себе присутністю сущого. При цьому доведення до сповненого та засвідчення повнотою не два різних процесу, але єдиний, проте здвоєний та об'ємний. Насправді, «стріла часу», аж ніяк, не є прямою і лінією, але є об'ємом, що насичує себе: порожній об'єм з часом здійснюється і засвідчує себе підвищенням ступеня різноманіття і рівнем складності.

Здійснення, що ототожнює, Гайдеггер титулує очевидністю.

У повній згоді з Гуссерлем Гайдеггер стверджує, що всі спроби звести феномен очевидності до почуття або ментального докорінно абсурдні. «Це не якийсь психічний процес, у якому хіба що дві пластини – уявлення і розглядання – накладаються одна на одну і збігаються; і потім якийсь пізніший роздум встановлює, що збіг має місце, і він приймається за знак того, що порожнє уявлення засвідчено. Ні, це засвідчення відбувається навмисно, як самоспрямованість-на. Тобто порожнє інтенціональне уявлення у своїй тенденції до наповнення (Erfüllung) живе в акті ототожнення, тобто його природа полягає в тому, щоб ототожнити себе з чимось. Справа не просто в тому, що нерелексивне засвідчення переує рефлексивному. Скоріше, інтенціональне порожнє уявлення, що засвідчує себе, засвідчує власно себе. У здійсненні (Vollzug) ототожнення, як інтенціональному акті, саме здійснення є засвідченням, і засвідчення є власно здійсненням. Засвідчення – це не те, що прив'язується до порожнього уявлення. Скоріше, це – само здійснення» [12, s. 107].

Твердження про «укоріненість у речах» та самореферентний характер здійснення дозволяють Гайдеггеру цілком обґрунтовано вивести, що «ототожнення ще не є схоплюванням ідентичності, а лише ідентичного» [11, s. 66-7]. Тому здійснення, яке ототожнює, в принципі не тематизоване і наповнюється тематикою у перипетіях здійснення. Однак й на цьому шляху

неспішної тематизації необхідно керуватися сумнівом, бути обачливим: будь-який результат наповнення піддавати сумніву, запитувати, перевіряти на придатність щодо відтворення «функціонального взаємозв'язку». Насправді, як зазначав Гайдеггер, «справжньою основою філософії є радикальне екзистенційне схоплювання та часом вивірена проблематичність (*Zeitigung der Fraglichkeit*). У проблематичності виставити філософію, життя та прийняти рішення здійснити – основа розуміння всього та фундамент ясності. Скептицизм, так зрозумілий, є початком філософії, і як справжній початок, він також кінець філософії» [14, s. 35].

Якщо шлях здійснення заряджений перипетіями, то його «ноematicне ядро» – тотожність – цілком проблематично. Розбираючи «теорему тотожності» (*Der Satz der Identität*, 1957), Гайдеггер вважає, що принципом тотожності є, власне, співвіднесеність: «На зорі мислення, задовго до того, як виникало положення про тотожність, саме тотожність і власною мовою висловилося: мислення і буття ставляться один до одного в тому ж самому і за допомогою того ж самого. [...] Цю те-ж-самість (*Selbigkeit*) ми розуміємо як співвіднесеність (*Zusammengehörigkeit*)» [9, s. 36]. Гайдеггер не синтезує щось нове з двох звичайних, що існують. Він говорить про *співвідношення* одного з іншим, їх *взаємопродатність* одного для іншого, курсивом виділяючи значущість то однієї, то іншої операції в залежності від того, як «орієнтований полемічний простір», і, отже, про «стан», який свідчить, що тут розігрується «функціональний взаємозв'язок». Гайдеггер титулує цей стан як Подія (*Ereignis*): «Придатність людини та буття в дорозі взаємна. Цей виклик переконує, що як людина привласнює буття, так й буття оволодіває людської природою. Формуючий остов <сучасності> (*Ge-Stell*) правиться дивним оволодінням і привласненням. Важливо чисто випробувати цю Власність, за якою людина і буття є співвласниками, тобто увійти в те, що ми називаємо Подією. Слово *Подія* взято з розвиненої мови. Спочатку воно означало: розглядати, тобто помітити, у погляді викликати себе, привласнити [9, s. 45].

Ймовірно, не буде спрощенням зрівняти «чисте випробування», до якого закликає Гайдеггер, з епістемічним пошуком (цим терміном ми зобов'язані М. Вольфу). І, таким чином, відзначити, що феномен очевидності конституюється через епістемічний пошук.

У лекціях зимового семестру 1931–32 рр. Гайдеггер так тлумачить ἐπιστήμη: «Ἐπιστήμη означає: я спрямовую себе на щось, наближаюся до нього, займаюся ним так, як це йому відповідає і дозволяє справитися з ним. Це – поставити себе до чогось (щоб я зміг здолати його), і, водночас, виста-

вити річ, стати над річчю і в такий спосіб зрозуміти (*verstehen*) її (= σοφία); наприклад: зрозуміти виготовлення чогось у ремісничій справі, виготовлення взуття, наприклад; зрозуміти як доглядати і зберегти щось у сільському господарстві чи тваринництві; зрозуміти управління та виконання чогось у веденні війни, мистецтві війни. Ἐπιστήμη спочатку означає все це: оволодіння орієнтацією (*beherrschende Sich-auskennen*) у чомусь, у поведженні з річчю та нею самою» [13, s. 153]. Отже, ἐπιστήμη – це комплекс операцій, хід здійснення яких дозволяє подолати перешкоду; так відбувається віднесення того, що не можна обійти, до того, що воно виставляється придатним для використання та необхідним. Від-несення-до, у якому йде лицання зустрінутого і воно зазнається відповідно до своєї природи та за наміром бути використаним для чогось, маркує інтервал. Немає підстав вважати, що інтервал несення від-до займає якусь територію – має місце. Його зміст (*Gehalt*) визначається функціональним взаємозв'язком операцій та, отже, часом їхнього здійснення. Саме час здійснення залишає слід, який дозволяє відокремити вміст (*Inhalt*) інтервалу, і останній як місце, де вже наявне розміщено. В курсі зимового семестру 1921–22 рр. Гайдеггер спеціально звертає увагу, що «від-чого-до» і «до-чого» відношення є їх зміст (*Gehalt*). [...] «Від-чого-до» відношення не має сенсу «вмісту» (*Inhalt*), що наповнюється; це поняття слід використовувати інакше» [14, s. 53].

Те, що цей інтервал несення від-до в індоєвропейських мовах титулується «знанням» (щоправда, у різних мовах акцентуються різні аспекти багатомірного ходу несення), є лінгвістичною спадщиною санскриту (*janáyati*, нести, породжувати) та авестійської мови (*zan-*, нести, породжувати, бути народженим).

Складний характер епістемічного пошуку, звісно, не дозволяє швидко досягти результату. Однак це уповільнення навмисне. По-перше, як зазначає Гайдеггер, «велике відкриття феноменології полягає не в реально досягнутих результатах, які можна якось оцінювати та критикувати, хоч вони й призвели до суттєвого перетворення нинішніх питань та досліджень, але в тому, що вона розкриває можливість для дослідницької роботи у філософії. Але можливість може бути чітко зрозумілою у її власному значенні лише тоді, коли вона приймається як можливість і як така зберігається. Зберегти ж можливість як таку означає: не допустити, щоб випадкове становище дослідження та випадкова постановка питання утвердилися як якась завершена істина; підтримувати прагнення саме речей, звільнити їхню особливість від постійного тиску і прихованого впливу недійсних обмежень. Саме це означає девіз «до самих речей»: дозволити їм повернутися до себе» [11, s. 184]. По-друге, на що вже зверта-

лася увага, і Гайдеггер також наголошує на цьому аспекті: уповільнення будить уважність і обачність, які необхідні, щоб хід виставлення речі був «звільнений від постійного тиску та прихованого впливу недійсних обмежень». По-третє, неспішність дозволяє зафіксувати результат не як неживий підсумок або, як зауважив Гегель, «труп, який залишив позаду тенденцію» [6, с. 13]. Справжній результат – це завжди артикуляція, з одного боку, самої тенденції та її здійснення, з іншого, умов продовження домінування цієї тенденції або перелому напрямку прямування. Таким чином, результат не може бути замкнений у просторі наявного; у такому разі він є лише *absrtactum* перипетій перебування в дорозі, способів подолання перешкод та оволодіння напрямом прямування. Тому результат *in concreto* полягає в комплексі операцій виведення-і-доведення (*Hin-und-Verbringen*), які функціонально взаємозалежні та здійснюються таким чином, що сповіщають про себе.

Конкретний характер результату вказує, що очевидність, як феноменальна якість речі, не дана, але поступово виявляється по ходу методичного прямування. Уважність, обачність, педантизм, властивий методичному слідуванню, насичує ситуацію деталями, подробицями такого прямування, дозволяє їй визріти і бути сповненою подією очевидності. Отже, умови можливості події очевидності визначаються через методичний характер виведення-і-доведення, під час якого відхиляються «несправжні обмеження» (негативний аспект) і відбувається насичення деталями ходу слідування (позитивний аспект), чим (насиченням) можливості зберігаються і можуть бути реалізованими.

Таким чином, прагнення засвідчення та розуміння очевидності змушує звернути увагу на метод, тобто часовий хід здійснення, коли те, що з'являється, виявляється і показується наявне; і метод зрозуміти як те, що безпосередньо засвідчує отримані результати: засвідчує законний статус видобутого об'єкта і право на нього людини, яка тут – у часовому ході здійснення – отримує легітимне місце.

Література

1. Bahoh J. Heidegger's Ontology of Events. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2020. 246 p.
2. Buren van J. The young Heidegger: rumor of the hidden king. Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press, 1994. 440 p.
3. Correspondence: 1920–1969 / by Martin Heidegger and Karl Jaspers; edited by Walter Biemel and Hans Saner; translated by Gary E. Aylesworth. Humanity Books, 2003. 281 p.
4. Correspondence: 1919–1973 / by Martin Heidegger and Karl Löwith; edited by Aldred Denker; translated by J. Goesser Assaiante and S. Montgomery Ewegen. Lanham : Rowman & Littlefield, 2021. 335 p.

5. Dahlstrom D. Heidegger's concept of truth. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 493 p.

6. Hegel G.W.F. Phänomenologie des Geistes / Hegel G.W.F. Werke [in 20 Bänden]. Frankfurt-am-Main: Suhrkamp, 1989. Bd. 3. 603 s.

7. Heidegger M. Sein und Zeit / Heidegger M. Gesamtausgabes. Frankfurt-am-Main : Vittorio Klostermann, 1977. Bd. 2. 600 s.

8. Heidegger M. Wegmarken / Heidegger M. Gesamtausgabes. Frankfurt-am-Main : Vittorio Klostermann, 1976. Bd. 9. 500 s.

9. Heidegger M. Identität und Differenz / Heidegger M. Gesamtausgabes. Frankfurt-am-Main : Vittorio Klostermann, 2006. Bd. 11. 182 s.

10. Heidegger M. Unterwegs zur Sprache / Heidegger M. Gesamtausgabes. Frankfurt-am-Main : Vittorio Klostermann, 1985. Bd. 12. 261 s.

11. Heidegger M. Prolegomena zur Geschichte des Zeitbegriffs / Heidegger M. Gesamtausgabes. Frankfurt-am-Main: Vittorio Klostermann, 1979. Bd. 20. 458 s.

12. Heidegger M. Logik. Die Frage nach der Wahrheit / Heidegger M. Gesamtausgabes. Frankfurt-am-Main: Vittorio Klostermann, 1976. Bd. 21. 425 s.

13. Heidegger M. Vom Wesen der Wahrheit. Zu Platons Höhlengleichnis und Theätet / Heidegger M. Gesamtausgabes. Frankfurt-am-Main : Vittorio Klostermann, 1988. Bd. 34. 348 s.

14. Heidegger M. Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles. Einführung in die phänomenologische Forschung / Heidegger M. Gesamtausgabes. Frankfurt-am-Main : Vittorio Klostermann, 1985. Bd. 61. 216 s.

15. Heidegger M. Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles (Anzeige der hermeneutischen Situation) / Heidegger M. Gesamtausgabes. Frankfurt-am-Main : Vittorio Klostermann, 1985. Bd. 62. 234 s.

16. Husserl E. Logische Untersuchungen. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1968. Bd.2/I. 508 s.; Bd.2/II. 244 s.

17. Maly K. Five groundbreaking moments in Heidegger's thinking. Toronto : University of Toronto Press, 2020. 258 p.

18. Richardson W. Heidegger: through phenomenology to thought; preface by Martin Heidegger. New-York : Fordham University Press, 2003 (4th edition). 810 p.

19. Priest G. Towards Non-Being: The Logic and Metaphysics of Intentionality. Oxford, New-York : Oxford University Press, 2005. 207 p.

Анотація

Худенко А. В. Феномен очевидності: феноменологічна оптика філософії М. Гайдеггера. – Стаття.

У статті очевидність розглядається як феномен, який потребує засвідчення та розуміння. Таке тлумачення очевидності потребує артикуляції ходу здійснення матерії феномену: способу прямування, за яким те, що з'являється, виявляється і тут показується у своїй власності. Дослідження феномену очевидності спрямовано скрізь висвітлення деяких аспектів філософії М. Гайдеггера. Так, можна відокремити три за змістом різні мотиви, які вели Гайдеггера: (1) з'явлення світу, (2) виявлення світу у заклопотаності фактичного життя і (3) радикальна (коренева, початкова, принципова) темпоральність явлення, коли йде його власне визрівання (*Zeitigung*), здійснення (*Vollzug*) та трапля-

ється те, що названо *das Ereignis*, від якого явлення вже мається як наявність різноманітних об'єктів і людських душ. Гайдеггер звернувся до феноменології з власною програмою, і тому проектує її як фундаментально-онтологічне дослідження апріорної структури інтенціональності, яка розкривається у нетематичному категоріальному розгляданні. Для Гайдеггера «повна інтенціональність» визначається через турботливість фактичності життя, якої притаманні «бути-віднесеним-до, для-чого-віднесення-до як таке, здійснення віднесення-до самого себе, час визрівання здійснення, утримання часу визрівання». У визначенні повної інтенціональності вирішальним і визначальним аспектом для Гайдеггера є саме час: по ходу віднесення-до, те, що з'являється, за часом здійснення показується у наявності. Часовий перебіг здійснення, що отожднює, титулується очевидністю. Таким чином, застосування «феноменологічної онтології» Гайдеггера висвітлює те, що засвідченню і розумінні події очевидності передує фактичний час її здійснення. Формою тримання та утримання часу здійснення може служити уважність, обачність, педантизм епістемічного пошуку. Так, прагнення засвідчення та розуміння очевидності змушує звернути увагу на метод, тобто часовий хід здійснення, коли те, що з'являється, виявляється і показується наявне; і метод зрозуміти як те, що безпосередньо засвідчує отримані результати: засвідчує законний статус видобутого об'єкта і право на нього людини, яка тут – у часовому ході здійснення – отримує легітимне місце.

Ключові слова: феномен очевидності, інтенціональність, шлях здійснення, час визрівання здійснення.

Summary

Khudenko A. V. The phenomenon of evidence: phenomenological optics of Heidegger's philosophy. – Article.

In the article, the evidence is considered as a phenomenon that needs to be ascertained and understood. Such an interpretation of evidence requires the articulation of the course of enactment of the matter of the phenomenon: the manner to enact direction by which

that which appears is discovered and here is shown in its property. The study of the phenomenon of evidence is aimed at highlighting some aspects of Heidegger's philosophy. Thus, it is possible to distinguish three content-different motives that guided Heidegger: (1) the appearance of the world, (2) the discovery of the world in the concernment of facticity life, and (3) the radical (rooted, initial, principle) temporality of the phenomenon, when it is its own maturation (*Zeitigung*), enactment (*Vollzug*) and what is called *das Ereignis* occurs, from which the phenomenon already has as the presence of various objects and human souls. Heidegger turned to phenomenology with his own program, and therefore projects it as a fundamental ontological study of the a priori structure of intentionality, which is revealed in non-thematic categorical intuition. For Heidegger, "full intentionality" is determined by the care of the facticity of life, which is inherent in "being-referred-to, for-what-referred-to as such, the enactment of the reference-itself-to, the temporalizing maturation of enactment, the safekeeping of the time of maturation." In the determination of complete intentionality, the decisive and defining aspect for Heidegger is time itself: in the course of referred-to, that which appears, according to the time of enactment, is shown in stock. The temporalizing maturation of enactment, which identifies, Heidegger calls obviousness. Thus, the application of Heidegger's "phenomenological ontology" highlights the fact that witnessing and understanding the event of obviousness is preceded by the facticity temporalizing maturation of enactment. Attention, prudence, pedantry of epistemic search can serve as a form of keeping and safekeeping the time of enactment. Thus, the desire for evidence forces us to pay attention to the method, that is, the temporalizing course of enactment, when what appears is revealed and shows itself and so has in present for using; and to understand the method as something that directly certifies the obtained results: it certifies the legal status of the extracted object and the right to it of a person who received here a legitimate place.

Key words: the phenomenon of evidence, intentionality, the way of enactment, temporalizing maturation of enactment.

УДК 316.648:316.35

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.21>

Е. В. Щербенко

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8706-9195>

кандидат філософських наук,

докторант

Інституту філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України

СВІДЧЕННЯ МАЙДАНУ, АБО ДОЛЯ У ГРІ. АРТЕФАКТИЧНИЙ СКЛАДНИК МОДЕРНУ В ГЕРМЕНЕВТИЧНОМУ ВИМІРІ

Постановка проблеми. Наявність і необхідність патосів у політиці не потребує доведення. Водночас, як у добу класичних грецьких полісів, так і революцій модерну найбільші теоретики робили застереження щодо дотримання своєрідної техніки безпеки в плані «якості палива» державної машини. Аристотель застерігав проти приходу в політику охлосу, як Маркс – люмпену (який відрізняв від «просто» пролетаріату). Кількість експериментальних підтверджень згаданих теоретичних передбачень протягом новітнього часу не піддається обчисленню. Якщо утриматися від моралістичного осуду, обмежившись тим, що кристалізувалося в ноу хау практичної політики: мужі йдуть у політику, щоб щось зробити, хлопчачки йдуть у політику, щоб чимось *стати* (задаючи нередукований поріг бачення), можна виявити потенційно евристичний пункт дослідження.

Народна мудрість пам'ятає, що молодим людям слід дати «перебіситися». Це досвід, відстояний тисячоліттями. Чи не дивно, що «вожді», вийшовши, подібно решті, з народу, присягаючи йому служити, забувають застереження як домашньої мудрості, караючи за тінейджерські пошуки себе в неформальній громадянській активності, так і політичної теорії, кидаючи тих, хто не здатний відрізнити «люмпену від охлосу», на кордони й барикади.

Сама поширеність подібного досвіду по всіх континентах робить необхідним введення певного спільного горизонту, яким у сучасному суспільствознавстві як правило обирають уявлення про модерн, зокрема модернізацію суспільства. Якщо врахувати, що це передбачає в тому числі появу самої сфери політики з боротьбою партій, закоріненою в економіці, у якій, на що звернув увагу вже А. Сміт, народжуються й нові патоси, що мають артефактичну природу (свого роду «тіла», що дозволяє, за пізнішою формулою, «ідеї оволодівати масою»), ми отримуємо природноісторичну, за Марксом, картину, коли нові патоси вже народилися, проте говорити ще не вміють: «вулиця корчиться без'язика, їй нема чим кричати й теревеніти». На цей виклик з'являються нові музи, «прокляті поети», яким, надто у добу

травмованого суспільства, доводиться сплачувати за трагічною ціною.

Якщо тепер уявити, що вся країна, по слову поета, постала «підлітком» (приміром, після війни, революції, пандемії), якого закликають «творити, видумувати, пробувати», хто буде слідкувати за мінімально необхідними обмеженнями «правил гри»: приміром, не куражитися над слабким, надто в ситуації травматичного синдрому? Минуле століття засвідчило, що подібний «підлітковий» режим влади, в чому сходяться антиутопії Замятіна й Орвела та відкриття Фрейда й новітніх нейронаук, не може не вести до того чи іншого штабу «табору/гетто».

Проте чому, попри все, «щасливий табір» назавжди або тимчасово полишають? Це можна зрозуміти, якщо структурувати сферу комунікації відповідно до цивілізаційно важливого розрізнення ігор з ненульовою та нульовою сумою ('win-win' і 'zero sum'). Наклавши цей поділ на герменевтику дорослішання: посіяв вчинок, пожавав звичку, посіяв звичку, пожавав характер, посіяв характер, пожавав долю, – ми отримуємо еволюційно заданий вектор людського зростання, з кількома критичними пунктами «гри на підвищення» з відповідною ігровою ієрархією, де першість можна віддати Олімпійському руху.

Чому ж навіть країни, де встановились режими різного ступеню деспотії, прагнуть брати участь в Олімпійському русі, попри те, що ідеал чесної гри, безумовно, підриває будь-яку тиранію? Відповідь проста: діти хочуть гратися, а тиранія нудна.

Коли тепер у ретроспективі поглянемо на вихідний пункт модерну, з його революційною романтикою, затриманою в гімні ЄС, нас може вразити співпадіння застережень двох великих романтиків: «ти для себе лиш хочеш волі» (О. Пушкін); «жодна людина не бореться проти свободи, бореться людина, найбільше, проти свободи інших» (К. Маркс).

Проте як подібне можливе? Чи не очевидно, що двоє вільних і рівних краще дадуть раду з викликами доби, ніж той один, хто не хоче, щоб інший був вільний, дорівнюючи йому?

Тут ми, напевно, підходимо до кореня проблеми, який веде до Аристотелевої парадигми політики, що визначається через спілкування вільних і рівних (на відміну від стосунків «пани – раби» та «батьки – діти», що розглядаються як владні, проте до політики за визначенням не належать). Оскільки в даному випадку критичної ваги набирає перехід нового покоління від «підліткового» статусу до дорослого, напрошується питання: чи гарантований подібний, ініціативного порядку, перехід? Сказане вище про досвід минулого (й вже теперішнього) століття переконливо засвідчує негативну відповідь на питання.

Відтак, у першому наближенні ми окреслили проблемну ситуацію: для модерної доби властивий новий універсальний виклик свободи (зокрема політичної), що сягає потенційно кожної персони, при цьому задаючи пункт утруднення (апорію) щодо прагнення індивіда «привласнити» свободу, що, приймаючи вихідну модель Аристотеля щодо політики як відносин вільних і рівних, очевидно, абсурдно.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблемою модерну, в різних заломленнях і аспектах, займалися чимало. У добу постмодерну свого роду підсумовуючу версію її висвітлення запропонував Ю. Габермас у «Філософському дискурсі про модерн» [1], визначивши при цьому кілька ключових фігур, починаючи з Гегеля до Ніцше, Гайдеггера, Дерріда та ін.

Перечитуючи працю впливового теоретика в світлі герменевтичного повороту, що намітився у вітчизняній філософській літературі після 2014 року, про що нам доводилося писати, ми звернули увагу на певні лакуни, що стосуються, зокрема, впливу на горизонт модерну «весни народів» 1848 року або гендерної складової, що зачіпає емансипацію в світовому масштабі цілої «другої статі» (згадаємо суфражистський рух). Кажучи ширше, оскільки не можна брати участь у політиці, не навчаючись, у перебігу зміни генерацій, її правил (почасти змінюючи їх), чи можна «зняти», за Гегелем, *артефактичний* вимір, якого надає проблемі рефлексії модерну політика, втягуючи до її «владних ігор», а відтак і герменевтичних практик, без перебільшення, все людство?

М. Фуко став одним із першовідкривачів цього аспекту трансформацій модерну, позначивши неklasичний тип раціональності через фігури Маркса, Ніцше, Фрейда, котрі відкривають нові предметності Праці, Мови, Життя. Подібним чином, М. Маклюен артикулював у формулі *media is message* регулярну появу нових медій (кінематографу, телебачення), що набувають іпостасі муз. В цьому ж річищі рухається Б. Андерсон, який у праці «Уявлені спільноти» [2], що стала класичною, показує можливість розглядати нації як артефакти, приділяючи увагу іронії історії,

коли колонізатори, переслідуючи власні завдання визискування колонізованих територій, мимоволі (проводячи перепис, друкуючи мапи) сприяють творенню у населення численних островів архіпелагу спільної ідентичності, називаючи їх усіх *індонезійцями*.

Важливим, у контексті досліджуваної проблеми, постає те, що накопичення в суспільстві подібної артефактичної складової, артикульованої як «м'яка влада» мереж довіри, дозволяє за зворотним зв'язком інвестувати її до публічної сфери, що в моменти потужних суспільних рухів може змінювати соціокультурні коди суспільства (А. Турен). Тож упущення цього артефактичного складника в горизонті всесвітньої історії в громадянському плані, за Кантом, надає інтерпретації Модерну, зрештою, рис «робінзонади» теоретичного розуму.

У світлі викладеного, можна поставити щодо візії «незавершеного» проекту модерну кілька взаємопов'язаних питань. Чи Американська революція творила горизонт модерну? Очевидно. Можемо погодитися, що на відміну від Французької, вона *не пожирала* своїх дітей? Певне, що так (А. де Токвіль, одним із перших звернувшись у праці «Про демократію в Америці» [3] до рефлексії досвіду нової світової потуги, спеціально приділяє увагу ролі релігії в житті американського суспільства як чинника цивілізації). Коли протягом XIX – XX століть американський внесок до процесу емансипації людства безперечний (включаючи між іншим звільнення Європи від нацистського рабства), чи можемо при цьому вписати його до «гегелівського» горизонту, однією з визначальних рис якого, згідно з викладом «Філософського дискурсу», постає завдання розуму дати раду із функціями, що раніше виконувала релігія, за ситуації її модерної «відсутності»? Чи не означало б це перетворювати нужду на чесноту? Ба більше, беручи до уваги вплив двох світових воєн на формування нового етосу глобальної відповідальності, що був покладений в основу Загальної декларації прав людини (1948), знову підтвердивши, що в окопах немає атеїстів, чи не постає в новому світлі певним анахронізмом сам обраний «від Гегелевої пічки» горизонт? І чи не означає це, що принаймні рівної уваги заслуговує відрефлексована Токвілем альтернатива?

Таким чином, в перебігу поступового абстрагування теоретичної мови опису, «філософський дискурс про модерн» у підсумку випускає з уваги певні загальноцивілізаційні «допуски», які знаходимо у Канта, його «Критиці практичного розуму», де він вводить уявлення про регулятивні ідеї Бога, свободи, безсмертя душі. Зважаючи, що нині, в збереженій перспективі історії «у всесвітньо-громадянському плані», все нові члени ООН у своїх гімнах оспівують *свободу* як наріжну

цінність, чи не означає це, що шукання вдень з теоретичним смолоскипом того, що від початку віднесено до сфери *практичного*, видає певну аберацію?

В цьому сенсі не випадковими, очевидно, постають регулярні «від Гегеля» спроби секвестру муз («смерть мистецтва», «чи можливе мистецтво після Аушвіцу»), – ніби не даючи звіт щодо їхньої ролі при народженні й оновленні нації («Ще не вмерла Україна» або «До Радості»), ані дару мистецтва як «ловця снів», що можна по-різному застерегти в Біблії або Шекспірі, яких знову перечитують і розігрують, виходячи на Майдани з початком нової весни народів.

Оскільки нова генерація українців, імпрівізувавши революційні перформенси, не потребує доведення перетворюючого потенціалу муз у моменти доленосні, перебуваючи натомість на початкових ступенях теоретичної рефлексії власних «польових досліджень», ми в цій роботі, звернувшись до феномену Майдану, спробуємо виявити в річищі нових дослідницьких підходів артефактичну складову цієї «гри», що стала одним із символів нової української ідентичності.

Мета статті. На основі нових підходів до рефлексії досвіду вітчизняного демократичного транзиту, зокрема феномену Майдану як гібридної політичної «гри» пострадянської уявленої спільноти, відрефлексувати її артефактичну складову, що забезпечує конструктивний вимір задіяння громадою нових патосів у кризових пунктах демократичного переходу.

Виклад основного матеріалу. За умов українського кейсу демократичного транзиту рецепція теорії модернізації відбулась у версії триетапної схеми переходу (лібералізація, інституціоналізація, консолідація), що в ретроспективі можемо розглядати як завершений. Одним із ключових моментів у перебігу вітчизняного демократичного переходу став зсув від переважно еволюційного до революційного характеру розвитку, засвідчений загальнонаціональними рухами протесту 2004 і 2013–2014 рр. (феномен Майдану).

Супроводжувані сплеском публікацій (переважно збірники документів, свідчень, мемуари), ці реалії водночас не дістали належного наукового опрацювання: академічні дослідження склали мізерну частку публікацій. Те, що між 2004 і 2013 роками не з'явилося жодного дисертаційного дослідження, присвяченого найбільш масштабному суспільному руху пострадянської доби (що могло сприяти артикуляції ймовірних ризиків і попередженню катастрофічного сценарію розвитку подій), засвідчує брак уяви експертної спільноти.

Нова верства креативного класу (Революція Гідності, на думку Я. Грицака, постає першою його успішною революцією) виявляє більшу увагу

до рефлексії історичного досвіду, зокрема структування наративів при опрацюванні свідчень акторів (вказемо тут як найбільш репрезентативний приклад колективну працю [4]). Феномен Майдану постає при цьому своєрідним артефактом візії «футурошафтів» [5], що передбачає власну «конкретну герменевтику» (вживаємо цей конструкт за аналогією до «конкретної онтології» [6]). В річищі цих спроб новітнього перечитування досвіду суспільством, далі ми спробуємо показати, що й «помаранчевий» епізод громадянської емансипації надається до виявлення в ній артефактичного складника неповторної констеляції акторів, які в режимі «тут-і-тепер» здійснюють герменевтику революції, що, між іншим, не дозволяє їй виродитися у бунт.

При цьому слід зробити важливе застереження. Вісімнадцять днів, що «потрясли Україну», яка встигла при цьому дістати «трех президентів», балансувала на межі сепаратистського референдуму східних регіонів та ін., суттєво трансформували й архітектуру національного щоденного плебісциту, синхронізувавши дискурсивні практики всіх переговорних майданчиків, від столичних до регіональних, робочою формулою «не повинно пролитися жодної краплі крові, сторони зберігають обличчя». Не маючи змоги, за умовами даної роботи, подати цілий масштаб складності комунікації акторів одного з доленосних моментів новітньої історії, обмежимося тут виявленням нередукційного його виміру, де перед ведуть безпосередні учасники прямих акцій (серед яких і народні депутати), відомі публічні інтелектуали, котрі вписують безпрецедентні події до горизонту «великого часу»; нарешті, представники спільноти (прото) блогерів, які винаходять нову стилістичну домінанту, що вже віщує мережеві «ігри» наступної революції десять років потому.

А. Парубій, комендант Українського Дому, змальовуючи момент підготовки до ймовірних зіткнень між представниками «помаранчевих» та «біло-блакитних»: «І власне, в процесі роздумів про тактику атаки я став свідком цікавої сцени, яка великою мірою скорегувала мої уявлення про цю революцію. Спонтанно, без спеціальної команди, до прихильників Януковича почали підніматись не хлопці, а молоді дівчата. З квітами в руках, з помаранчевою символікою, посміхаючись, вони підходили до «біло-синіх» і дарували квіти. Потім пов'язували на руки помаранчеві стрічки та про щось жваво і весело розмовляли з ними... Цей епізод став для мене важливим уроком. Більше того, я зрозумів з цього моменту: революція піде іншим шляхом, тобто не зовсім таким, як я собі уявляв. Не буде жорстких сутичок і протистоянь, а буде поступове «заповнення простору» противника» [7, с. 36, 38].

В. Скуратівський, один із провідних представників старшої когорти українських публічних інтелектуалів: «У 1068 році до київської землі наближалися половці. Стривожені жителі звернулися до князя Ізяслава з проханням видати їм зброю, але син Ярослава Мудрого озброєних громадян, як видно, боявся куди більше за половців. Тож кияни, повставши, вигнали його, а князя Всеслава (опозиціонера, скажемо так, в тодішньому виконанні) звільнили з темниці і посадили на «стіл», що звільнився.

...Схоже, кияни надовго запам'ятали той свій урок прямої демократії. Так що пройшло лише півстоліття, і в 1113-му, після смерті Святополка II, іншого нелюбого тут «столичного» негідника, онука того Ізяслава, кияни, обурені його бездарністю, рівною його користолобству та жорстокості, міцно заблокували перелякану його адміністрацію, загрожуючи рознести її в клоччя. Разом з усім награваним княжим майном ...Так ось і настала – всього лише тридцятип'ятирічна – квітуча пауза в історії Києва, переповненій і до того, і після того княжим беспределом. Деякий час київські властители вже не виймали очі сусіднім князям, а також найголосистішим містянам з того їх віча.

І все? Далі послідував той самий майже тисячолітній послух? За винятком темного у переказах, але в усіх сенсах палаючого київського повстання в литовсько-руську епоху. О ту пору Київ, отримавши Магдебурзьке право, знову процвів. І тоді в замку на горі Киселівці так само розбійна «адміністрація», схоже, позаздрила працелюбним заможним київським ремісникам. І відібрала в них право працювати при свічці. Свічку-то загасила, проте запалила повстання на її захист.

І ось, схоже, що Київ як в XI і XVI віках, не стримався на початку ХХІ. Доки! Міський час якось патетично замкнувся. Нове вже віче. В зовсім новому історичному виконанні. Проте – віче.

...Схоже, дуже схоже, що це інтрига самого Міста. Рівна його тисячолітньому інстинкту виживання. Сумирність, раптом змінена гордістю» [8].

А. Окара, представник експертної верстви «постмодерного» призову, про нову версію пісні М. Бурмаки «Ми йдемо»: «Проте саме тоді, коли я почув новий, народжений Помаранчевою Революцією варіант цієї пісні – з величезною кількістю маленьких «імпресіоністичних» барабанчиків (бонгів і конгів), а на першому плані – акустична гітара з нейлоновими струнами, зрозумів остаточно: в цій революції ніхто нікого не замочать, і парад у оранжєвих, блакитних та інших різнокольорових танків на Хрещатику не буде». Торкнувшись дивовижних перегукувань поточних реалій з архетиповим текстом Котляревського («Наталка Полтавка»), автор завершує свій допис рядками,

отриманими на електронну пошту, що віщують революційний вибух вже наступного десятиліття:

*Над нами лебеді тріпочуть крилами,
Над нами янголи лоскочуть крилами –
Смерть минає без нас!* [9]

Як можемо бачити, дописувачі з різним життєвим досвідом і мірою залучення до подій, не змовляючись, зсувають у своїх свідченнях «планку» горизонту подій до полюсу унікальності, що, зворотним зв'язком, висвічує й унікальність кожної персони. Чи «взаємозамінні» ці наративи? Очевидно, ні. Чи «вичерпують» помаранчеве багатоголосся? Питання риторичне. Таким чином, «конкретна герменевтика» помаранчевого протесту виявляє емансипаційний вимір події, коли стихія нового суспільного патосу (де факто спрямована на макрорівні у річище конституційної реформи та повернення до європейського вектору суспільного розвитку), заломлюється вибором актора тут-і-тепер у неповторному голосі, яким промовляє Доля, що її знаходимо в боротьбі.

Висновки. У річищі герменевтичного повороту, що позначився у вітчизняній філософії після 2014 року, звернувшись до реконструкції поданої Ю. Габермасом у «Філософському дискурсі Модерну» версії його герменевтики та виявивши лакуни, пов'язані з недостатньою увагою до артефактного її складника, відрефлектованого зокрема в межах підходу, пропонуваного Фуко; в світлі нових досягнень вітчизняного суспільствознавства, пов'язаних з переосмисленням досвіду Майдану як гібридної владної гри, що передбачає в тому числі певну модель «конкретної герменевтики», ми звернулися до «помаранчевого» епізоду демократичного транзиту, що в ретроспективі постає одним із ключових. У плані нередукційної моделі комунікацій акторів, ми акцентували в представлених свідченнях нараторів з різним життєвим досвідом і ступенем залученості до подій спільність у виборі горизонту свідчення, що зсуває його до полюсу неповторності голосу, що ним промовляє Доля, знайдена в боротьбі.

Література

1. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. Київ: Четверта хвиля, 2001. 424 с.
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. 272 с.
3. Токвіль А. де. Про демократію в Америці. Видавничий дім «Весвіт», 1999. 590 с.
4. Майдан. Свідчення. Київ, 2013–2014 роки. Київ: Дух і Літера, 2016. 784 с.
5. Rindova, V. P., & Martins, L. L. Futurescapes: Imagination and temporal reorganization in the design of strategic narratives. *Strategic Organization*, 2022. 20(1), 200–224. DOI: <https://doi.org/10.1177/1476127021989787>

6. Kinkaid H. Concrete Ontology: Comments on Lauer, Little, and Lohse *Philosophy of the Social Sciences*, 2020. Vol. 51, Issue 1 DOI: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0048393120925797>

7. Парубій А. Записки коменданта. Хроніка Українського Дому – фортеці Помаранчевої революції. Львів: Ліга-прес, 2005. 112 с.

8. Скуратовский В. Песнь о свече. К истории Киевского сопротивления. *Столичные новости*. 2004. № 48.

9. Окара А. Золотое сияние Оранжевой революции, или Как Архистратиг Михаил заступился за Украину. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2004/12/24/4384300/>

Анотація

Щербенко Е. В. Свідчення Майдану, або Доля у грі. Артефактичний складник Модерну в герменевтичному вимірі. – Стаття.

Стаття присвячена проблемі виникнення за умов модернізації суспільства нових патосів і конструктивної артикуляції їх у суспільно-політичному дискурсі. Видатні теоретики класичного і нового часу, наприклад, Аристотель і Маркс, попереджали про необхідність свого роду «екології», що передбачає забезпечення сфери політики від проникнення до неї стихії ресентименту. Виклики доби модернізації, між іншим, втілюються в ситуації «країни-підлітка», коли попередження великих романтиків про безумне прагнення свободи лише для себе (і боротьбу проти свободи інших) підтверджуються життям. У світлі герменевтичного повороту, що відбувається в українській філософії після 2014 року, ми виявляємо певні лакуни в інтерпретації філософського дискурсу про Модерн (в артефактичному аспекті), поданої у відомій праці Ю. Габермаса. Цей аспект (відрефлектований зокрема М. Фуко), в контексті якого ідеї медій як послання (М. Маклюєн), уявлених спільнот (Б. Андерсон) та ін. виступають у вимірі нових предметів (ігор), що стають джерелом «м'якої влади» мереж довіри. Інвестиції цього капіталу «влади-знання» до публічної сфери здатні під час потужних суспільних рухів змінювати соціокультурні коди суспільства (А. Турен). Упущення цього артефактичного виміру доби Модерну в герменевтичному плані перетворює його суттєвою мірою на «робінзонаду» теоретичного розуму. На нашу думку, походження цього конструктивного недоліку полягає в забутті засадничого положення Канта про свободу як регулятивну ідею практичного розуму. Спираючись на нові підходи у рефлексії над досвідом українського демократичного транзиту, зокрема феномену Майдану як гібридної владної гри (її артефактичного складника), що передбачає темпорально орієнтовану «конкретну герменевтику», ми звернулися до «помаранчевого» кейсу 2004 року. Зосередившись на побудові нередукційної моделі комунікації акторів (учасників прямих акцій громадянської непокорності, публічних інтелектуалів, (прото)блогерів), ми виявляємо спільний горизонт свідчення, в якому подія набуває статусу граничної унікальності. Цей горизонт унікального свідчення мереж довіри, що постає в темпоральному горизонті

випробування нової генерації («генерації Майдану») за умов пострадянської уявленої спільноти, виявляє артефактичний складник політики як такої.

Ключові слова: артефактичність, Габермас, герменевтика конкретна, Майдан, Модерн, практичний розум, свідчення, темпоральність.

Summary

Shcherbenko E. V. Testimony of the Maidan, or Fate in the game. The artifactual component of the Modernity in the hermeneutic dimension. – Article.

The article is devoted to the problem of the emergence of new paths under the conditions of modernization of society and their constructive articulation in social and political discourse. The prominent theorists of classical and modern times, for example, Aristotle and Marx, warned about the need for a kind of "ecology", which involves securing the sphere of politics from the penetration of the element of resentment. The challenges of the age of modernization, among other things, are embodied in the situation of the "teenager country", when the warnings of the great romantics about the insane desire for freedom only for oneself (and the struggle against the freedom of others) are confirmed by life. In the light of the hermeneutic turn that is taking place in Ukrainian philosophy after 2014, we identify certain lacunae in the interpretation of the philosophical discourse on Modernity (in the artifactual aspect) presented in the famous work of Y. Habermas. This aspect (reflected, in particular, by M. Foucault) sets the horizon in which the ideas 'media is message' (M. McLuhan), 'imagined communities' (B. Anderson), etc. appear in the dimension of new things (games) that turn into an origin of "soft power" of networks of trust. The investments of this "power-knowledge" capital in the public sphere under the conditions of powerful social movements are able to change the socio-cultural codes of society (A. Turen). The omission of this artifactual dimension of the modern age in hermeneutical terms turns it largely into a "Robinsonade" of the theoretical mind. In our opinion, the origin of this constructive deficiency lies in the forgetting of Kant's basic proposition about freedom as a regulative idea of practical reason. Based on new approaches in reflecting on the experience of the Ukrainian democratic transition, in particular the phenomenon of the Maidan as a hybrid power game (its artifactual component), which implies a temporally oriented "concrete hermeneutics", we turned to the "orange" case of 2004. Focusing on the construction of a non-reductive model of communication of actors (participants in direct actions of civil disobedience, public intellectuals, (proto)bloggers), we reveal a common horizon of testimony in which the event acquires the status of extreme uniqueness. This horizon of unique evidence of trust networks, which appears in the temporal horizon of the test of a new generation ("Maidan generation") under the conditions of the post-Soviet imagined community, reveals the artifactual component of politics as such.

Key words: artifactuality, concrete hermeneutics, Maidan, Modernity, practical reason, temporality, testimony.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.364.62-053+459.973:355.01
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.22>

О. Б. Орос

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8029-4210>
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Д. М. Афанасьєв

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2157-0331>
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

БАТЬКІВСЬКЕ НАСИЛЬСТВО ПІД ЧАС СИТУАЦІЙ НАВЧАННЯ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

Вступ. Стрімкі соціальні зміни та трансформація соціальних порядків спричиняють зміни соціальних практик в сфері освіти та функціонування сім'ї: зміни рольового репертуару батьків, зміни умов та хронологічних характеристик спілкування з дітьми, виховання та навчання дітей. Пандемія Covid-19 та введення воєнного стану в Україні стали потужним рушієм змін у сім'ях та факторами ризику насильства над дітьми, особливо вразливою стала категорія дітей молодшого шкільного віку.

Дослідження взаємодії батьків і дітей під час карантину та виявлення насильства щодо дітей в складних умовах виявляють значний рівень конфліктів, сімейних криз та утруднену адаптацію до швидких змін процесу навчання. Серед причин, які можуть спровокувати батьківське насильство, часто згадуються проблеми, пов'язані з продуктивністю дитини у навчанні [1]. Складні умови пандемії та ситуації дистанційного навчання спровокували емоційну напругу, внаслідок якої діти стали жертвами вербальної агресії та фізичного насильства [2].

Турбота про дитину та підтримка у складних умовах має вирішальне значення для дитини. Це важливо для формування її здатності адаптації. Фізичне та емоційне насильство нівелює значення батьків як джерела безпеки та захисту. Важлива також саморегуляція емоцій та поведінкових реакцій батьків, агресія між батьками та імпульсивні прояви по відношенні до дитини послаблюють здатність дитини опанувати свої емоції. Здатність адаптивно керувати емоціями пов'язана із психічним здоров'ям дітей, академічною та соціальною компетентністю [3].

У нашому дослідженні проаналізовано специфіку проявів батьківського насильства у ситуаціях навчання в умовах стрімких соціальних змін: пандемії та воєнного стану.

Методи дослідження. Для з'ясування особливостей проявів батьківського насильства у ситуаціях навчання нами проведено опитування в три етапи: перший етап – локдаун під час пандемії Covid-19 з 25.12.2020р. по 25.01.2021р.; другий етап – локдаун під час пандемії Covid-19 з 06.03.2021р. по 30.05.2021р.; третій етап – воєнний стан в Україні березень – квітень 2023р. Цільова група нашого опитування – батьки дітей початкових класів, які проживають на території Закарпатської області. Загальна кількість батьків, що взяли участь у дослідженні – 589: 1 етап – 193; 2 етап – 187; 3 етап – 209. Метод вибірки – вибірка, керована респондентами (RDS). Основні рекрутери – це вчителі початкової школи (перший та другий етапи – по 6 осіб; третій етап – 7 осіб); та батьки учнів початкової школи (перший етап 6 осіб, другий етап – 5 осіб, третій етап – 7 осіб) – голови батьківських комітетів, які відповідали на запитання анкети та залучали до дослідження інших батьків (одночасно виступали респондентами та рекрутерами). Відбір респондентів рекрутерами проводився випадково. Такий вид вибірки не дозволяє повністю контролювати другу хвилю залучення респондентів до дослідження. Однак ремонт вибірки відбувся із врахуванням певних соціально-демографічних характеристик при залученні респондентів до дослідження, а саме: вік, місце проживання батьків та стать і вік дитини. Анкета включала пункт про згоду батьків на обробку інформації та оприлюднити/публікувати його в узагальненому вигляді.

Дослідження проводилося з використанням Google Forms. Для формування вибірки анкету було розміщено в групах батьків молодших класів Viber із зверненням від дослідника. Дані оброблено за допомогою програми SPSS Statistics. Для статистичного аналізу використовувався метод кореляційного аналізу Пірсона.

Виклад основного матеріалу. Важливим показником впливу соціальних змін та проблем, з якими стикається сім'я є оцінка батьками стосунків з дітьми під дією цих викликів часу. Хоча більше половини батьків під час опитування у різний час відповіли, що зміни ніяк не вплинули на їхні стосунки з дітьми, все ж ми зафіксували цікаві результати. Наше дослідження також дозволило відслідкувати динаміку змін відносин з дитиною у період карантину та під час дії воєнного стану, що зазначено у Таблиці 1.

У Таблиці 1 зафіксовано, що зміни в стосунках батьків і дітей відрізняються від змін під час воєнного стану: воєнний стан спричинив покращення стосунків з дітьми у деякої частини батьків, тоді як під час локдаунів відносини дещо погіршилися. Третій локдаун вплинув на стосунки батьків і дітей більш негативно, ніж другий. Можливо така ситуація склалася тому, що другий локдаун було запроваджено під час зимових свят, що традиційно супроводжуються обрядами та подарунками, які створили більш позитивні емоційні умови для сімей навіть в ситуації карантинних обмежень.

Все ж основною діяльністю дітей є навчання і батьки учнів початкової школи досить сильно залучені до цього процесу. В більшості випадків, як організація освітнього дистанційного процесу, так і підготовка рекомендованих домашніх

завдань лягають на плечі батьків. В сучасних умовах діджиталізації та індивідуалізації, які супроводжуються вибором персоніфікованого контенту та проведенням вільного часу зі своїми гаджетами нарізно, ситуації спільного навчання з дитиною стають чи не єдиним якісно проведеним з дитиною часом. Саме в ситуаціях спільного навчання батьки та діти активно взаємодіють, проте такі ситуації також відзначаються певною емоційною напругою (коли батьки змушують дитину до навчання та виконання завдань, а дитина опирається). Для розуміння динаміки змін оцінки процесу спільного з дітьми навчання ми порівняли отримані в результаті опитування дані за три досліджувані періоди (Таблиця 2).

У Таблиці 2 чітко продемонстровано, як змінилася оцінка батьками спільного процесу навчання під час воєнного стану: порівняно із другим локдауном кількість дуже позитивних оцінок зросла на 14,9%, а вкрай негативна оцінка процесу навчання знизилася на 13,6%. Також суттєво змінилися скоріше негативні оцінки процесу навчання, а саме знизилася на 32,5%, тоді як скоріше позитивні оцінки збільшилися на 35,1%. За даними таблиці також відмічаємо покращення оцінок процесу навчання під час третього локдауну порівняно із другим локдауном: кількість негативних оцінок знизилася, а позитивних зросла. Під час обох локдаунів навчання учнів було виключно дистанційним, навчання під час воєнного стану у проаналізованому регіоні – аудиторним. З даних дослідження видно, що батьки поступово адаптуються до умов навчання та стресових чинників пандемії. Ситуації, пов'язані з навчанням під час пандемії стають для батьків та дітей більш звичними: обидві

Таблиця 1

Динаміка змін відносин батьків та дітей

Як за цей час змінилися відносини з вашою дитиною?	Другий локдаун (січень 2021) %	Третій локдаун (травень 2021) %	Воєнний стан (березень 2023) %
Значно покращилися	6,7	3,2	8,1
Скоріше покращилися (ніж погіршилися)	16,1	12,8	29,2
Ніяк не змінилися	63,7	67,4	60,3
Скоріше погіршилися	10,9	14,4	2,4
Значно погіршилися	2,6	2,1	0

Таблиця 2

Динаміка оцінки спільного з дитиною процесу навчання

Як Ви оцінюєте спільний з дитиною процес навчання?	Другий локдаун (січень 2021, дистанційна форма навчання) %	Третій локдаун (травень 2021, дистанційна форма навчання) %	Воєнний стан (березень 2023, аудиторна форма навчання) %
Дуже позитивно	6,2	3,2	21,1
Скоріше позитивно	17,1	26,2	52,2
Важко відповісти	23,8	32,6	20,1
Скоріше негативно	37,8	28,3	5,3
Вкрай негативно	15	9,6	1,4

сторони часто використовують певні прийоми та лайф-хаки, які сприяють зниженню напруги між батьками та дітьми, рівень тривожного забарвлення ситуації. Зокрема, частину обов'язків з навчання перекладають на вчителів, репетиторів, стимулюють навчання дітей через додаткові винагороди, залишають дітей на одинці із вчителями під час навчання. Всі три сторони навчального процесу з перебігом пандемії вдосконалили свої навички володіння гаджетами та навчальними програмами, частина батьків забезпечила дітей власними пристроями, що суттєво знизило негативні оцінки процесу навчання та підвищило позитивні.

На нашу думку, велику різницю у позитивних та негативних оцінках навчання під час локдаунів та воєнного стану варто пояснювати по-перше, зміною форми навчання: з дистанційної на аудиторну, що суттєво знизило навантаження на батьків та залучення їх до процесу навчання. Для доведення впливу цього чинника на зміну ситуації варто проаналізувати цифри, які вказують на кількість часу, який батьки витрачають на навчання з дитиною. По-друге, потенційні небезпеки для життя, здоров'я та соціального благополуччя, що спричинені війною, спровокували зміни у вимогах щодо навчання дітей, ставленні батьків до самого процесу навчання та результатів навчання в період воєнного часу.

Хронологічні характеристики ситуацій спільного навчання є важливими для їх розуміння. Ми поставили батькам питання: «Скільки часу щодня Ви витрачаєте на навчання з дитиною?». Результати, які ми отримали під час локдаунів та воєнного стану відрізнялися один від одного. Під час третього локдауну отримано наступні відповіді – «більше трьох годин» (22,5%); «1–1,5 години» (21,4%); «2–2,5 години» (18,7%); «30–60 хвилин» (16,6%); «2,5–3 години» (16%). Отже, тривалість ситуації спільного навчання батьків і дітей під час локдауну переважно склала від однієї години – до трьох і більше годин. Варто відмітити, що під час локдауну діти навчалися дистанційно (100 % опитаних). Під час воєнного стану на запитання про тривалість спільного навчання ми отримали такі результати: «30–60 хвилин» (38,9%); «1–1,5 год.» (31,3%); «2–2,5 год.» (10,4%); «2,5–3 год.» (6,2%); «до 20 хвилин» (5,7%); «більше 3 год.» (4,7%); «5–10 хвилин» (2,8%). Часові характеристики ситуацій спільного навчання під час воєнного стану змінилися – стали коротшими, їх хронологічні межі переважно у діапазоні від 30 хвилин до 1,5 години, проте в даному випадку змінилася форма навчання: 73,5% дітей ходили до школи, 24,6% змішана форма навчання і тільки 1,9% дистанційне навчання (внутрішньо переміщені особи, які продовжили навчання за місцем попереднього проживання).

Одним із ключових питань нашого дослідження є аналіз динаміки змін та виявлення рівня проявів насильства батьків по відношенню до дітей під впливом потужних соціальних змін – карантинні обмеження та війна. Наше дослідження також дало змогу порівняти рівень насильства в умовах дистанційного навчання (другий та третій локдаун) та аудиторного навчання, що обтяжене складними безпековими викликами для дітей, батьків та вчителів (воєнний стан).

Карантинні обмеження стали складним викликом для вчителів, батьків та дітей: обмежений простір, дистанційне навчання, професійні ризики, страх захворіти, рольові конфлікти та обмежений горизонт планування. Дистанційне навчання дітей створювало додаткові незручності та хвилювання, недостатня кількість гаджетів та простору для забезпечення комфортного процесу навчання, батьки змушені були частково взяти на себе роль вчителя. Батьки хвилювалися за результати навчання, профорієнтацію дітей та успішність їх майбутнього. Всі ці обставини стали факторами ризику щодо батьківського насильства, так як емоційна напруга потребувала виходу і «найзручнішим» об'єктом для агресії вдома були саме діти. Під час воєнного стану перед батьками постали інші, нові виклики: збереження життя та здоров'я дітей. Отримані нами дані в процесі дослідження дозволили виявити рівень насильства щодо дітей під час карантину та воєнного стану. Ми також відслідкували динаміку зміни показників психічного на фізичного насильства внаслідок впливу соціальних змін, що мають визначальний характер щодо організації та функціонування сім'ї. Важливими для аналізу також є показники зміни рівня психічного насильства під час навчання до і під час карантинних обмежень, до та під час воєнного стану. Детально ці дані представлені у Таблиці 3.

Дані, включені до Таблиці 3 ілюструють високий ризик застосування психічного насильства (криків, критики) по відношенню до дітей під час карантину: збільшився відсоток відповідей «кілька разів на тиждень» під час другого локдауну на 12,9%, а під час третього на 3,2%. Під час воєнного стану цей показник знизився на 0,5%. Під час третього локдауну показник застосування психічного насильства по відношенню до дітей «кілька разів на місяць» складає 40,1% – це найвищий показник за всі три досліджувані періоди. «Ніколи» не застосовували критику та крики у ситуації навчання під час воєнного стану 59,3%, під час другого локдауну 40,9%, під час третього 40,6%. Аналіз динаміки змін рівня проявів психічного насильства батьків по відношенню до дітей у ситуаціях навчання дозволив зробити висновок, що рівень психічного насильства щодо дітей під час воєнного стану знизився у порівнянні з каран-

Таблиця 3

Динаміка змін психічного насильства щодо дітей

Чи доводилося Вам застосовувати по відношенні до дитини критику та крики під час навчання (виконання завдань)	Другий локдаун (січень 2021, дистанційна форма навчання)		Третій локдаун (травень 2021, дистанційна форма навчання) %		Воєнний стан (березень 2023, очна форма навчання) %	
	до локдауну	під час локдауну	до локдауну	під час локдауну	до воєнного стану	під час воєнного стану
Так, постійно	3,6	2,1	2,1	2,7	1	0
Так, кілька разів на тиждень	7,8	20,7	10,7	13,9	6,2	5,7
Дуже рідко (всього кілька разів)	52,8	34,2	57,8	40,1	54,1	30,6
Один раз	3,1	2,1	3,7	2,7	3,8	4,3
Ніколи	32,6	40,9	25,7	40,6	34,9	59,3

Таблиця 4

Динаміка змін фізичного насильства щодо дітей

Чи доводилося Вам застосовувати по відношенні до дитини фізичне насильство під час навчання (виконання завдань)	Другий локдаун (січень 2021, дистанційна форма навчання)		Третій локдаун (травень 2021, дистанційна форма навчання) %		Воєнний стан (березень 2023, очна форма навчання) %	
	до локдауну	під час локдауну	до локдауну	під час локдауну	до воєнного стану	під час воєнного стану
Так, постійно	0,5	0	0	0	0	0
Так, кілька разів на тиждень	0,5	1,6	1,6	1,6	0	0
Дуже рідко (всього кілька разів)	11,9	7,3	7,5	6,4	5,3	3,8
Один раз	1	1,6	3,7	4,8	3,3	2,4
Ніколи	86	89,6	87,2	87,2	91,4	93,9

тинними обмеженнями. Діти, які стали жертвами психічного насильства з боку батьків у ситуаціях спільного навчання, потерпали від нього і до досліджуваних періодів змін. Нами виявлено значимі корелятивні зв'язки між показниками «Чи доводилося Вам застосовувати по відношенні до дитини критику та крики до карантину/введення воєнного стану» та «Чи доводилося Вам застосовувати по відношенні до дитини критику та крики під час навчання в карантинних умовах/під час воєнного стану»: другий локдаун – $r=,523$; $p<0,01$; третій локдаун – $r=,588$; $p<0,01$; воєнний стан – $r=,540$; $p<0,01$. Виявлено також значимий корелятивний зв'язок між застосуванням криків та критики у ситуації навчання під час карантину/воєнного стану та застосуванням фізичного насильства в цих умовах: другий локдаун – $r=,288$; $p<0,01$; третій локдаун – $r=,312$; $p<0,01$; під час воєнного стану – $r=,231$; $p<0,01$. Психічне насильство батьків у ситуації навчання під час карантинних обмежень/війни також пов'язане із застосуванням батьками фізичного насильства до карантинних обмежень/війни: другий локдаун – $r=,328$; $p<0,01$; третій локдаун – $r=,297$; $p<0,01$; під час воєнного стану – $r=,230$; $p<0,01$. Отже, наше дослідження продемонструвало зв'язок між застосуванням батьками психічного насильства до значущих змін та під час цих змін. Виявлено тісний зв'язок між видами насильства по відношенні до дітей під час навчання. Нас також ціка-

вить рівень фізичного насильства щодо дітей, ймовірність його застосування під час карантинних обмежень/воєнного стану та динаміка змін цих показників. Динаміку змін фізичного насильства по відношенні до дітей представлено у Таблиці 4.

Представлені у Таблиці 4 дані вказують на значно нижчий рівень фізичного насильства щодо дітей до та під час кризових змін у порівнянні із психічним насильством. Водночас відмічаємо незначне збільшення рівня фізичного насильства щодо дітей під час карантинних обмежень у порівнянні із докарантинним періодом з частотою «один раз». З Таблиці 4 видно, що рівень фізичного насильства по відношенні до дітей значно знизився під час воєнного стану.

Варто зауважити, що незважаючи на зміну загальної схеми виховного впливу на дитину під час війни, частота застосування фізичного насильства до війни пов'язана із застосуванням фізичного насильства під час війни ($r=,595$; $p<0,01$).

Важливим, на нашу думку, у контексті цього дослідження також є питання «На Вашу думку, чи стикається дитина з труднощами через війну?». Відповідь на це питання дозволяє визначити суб'єктивну оцінку батьків щодо викликів війни, що позначаються на житті дитини. 9,6% батьків дали відповідь – «Так, зі значними»; 47,4% – «Скоріше так, стикається»; 13,9% – «Важко відповісти»; 25,4% – «Скоріше ні, не стикається»; 3,8% – «Однозначно ні». Опираючись на резуль-

тати дослідження можемо зробити висновки, що у найбільш тиловому регіоні України сім'ї також страждають через війну. На нашу думку, в даному випадку труднощі, з якими стикаються діти через війну, в першу чергу пов'язані із постійними ракетними загрозами цивільному населенню. Часті повітряні тривоги в будь-який час доби супроводжуються негативними переживаннями, страхом, постійною тривогою та порушенням розпорядку дня. Враження ракетами цивільних цілей по всій території України та сотні загиблих цивільних українців провокують постійне відчуття тривоги за життя та здоров'я близьких, відчуття потенційного ризику небезпеки. Батькам особливо складно опанувати свою тривогу, коли повітряна тривога у час навчання в школі і батьки не знаходяться поруч з дитиною.

Результати опитування виявили зв'язок між частотою застосування до дитини криків і критики під час навчання та оцінкою труднощів, з якими стикається дитина через війну ($r=,255$; $p<0,01$). Чим вищий рівень криків і критики, тим вищий рівень труднощів у дітей за оцінкою батьків. Припускаємо, що рівень криків та вербальної агресії, що адресовані дітям, можуть бути наслідками підвищеного рівня тривоги внаслідок воєнних дій. Зокрема, внутрішньо переміщені особи були свідками ракетних уражень будівель, зіткнулися із труднощами транспортування, пошуку житла та соціальної адаптації на новому місці. В результаті дослідження ми також виявили зв'язок між зміною місця проживання внаслідок воєнних дій та оцінкою труднощів, з якими стикається дитина через війну ($r=,172$; $p<0,5$). Очікувано, що внутрішньо переміщені особи вище оцінюють труднощі, з якими стикаються діти під час війни. Оцінка батьками труднощів для дітей через війну також пов'язана із динамікою відносин батьків та дітей під час війни ($r=,203$; $p<0,01$). Батьки, яким через війну довелося переїхати у більш безпечний тилловий регіон відмічають, що відносини з дітьми значно покращилися. Ця категорія батьків менше обзиває дітей, у ситуації труднощів, що пов'язані із навчанням ($r= -,163$; $p<0,5$), хоча більше часу витрачають на навчання з дитиною ($r= -,179$; $p<0,01$).

Варто відмітити, що оцінка результатів та процесу навчання в умовах воєнного стану тісно пов'язана із формою навчання: позитивну оцінку результатів навчання обумовлює аудиторне навчання, а негативну дистанційна та змішані форми ($r=,389$; $p<0,01$); та само позитивну оцінку процесу навчання обумовлює аудиторне навчання, а негативну дистанційна та змішані форми ($r=,163$; $p<0,5$). Навіть в умовах воєнного стану, коли час від часу лунають повітряні тривоги та є ракетна небезпека, аудиторний процес переривається і діти змушені прямувати у бомбосховища (в

яких доводиться проводити по 3–6 годин), батьки позитивніше оцінюють процес та результати аудиторного навчання, ніж дистанційного.

Оцінка спільного результату навчання з дитиною в умовах війни пов'язана із віком дитини – оцінка краща, коли дитина старша ($r=,235$; $p<0,01$); результатами навчання – оцінка процесу навчання вища, коли вища оцінка результатів навчання ($r=,367$; $p<0,01$). Також виявлено зв'язок між оцінкою процесу навчання та реакцією дитини на складні ситуації пов'язані із навчанням: «реагує цілком спокійно» ($r= -,177$; $p<0,5$); «тон спілкування стає незадоволеним» ($r=,253$; $p<0,01$); «кричить» ($r=,213$; $p<0,01$); «плаче» ($r=,166$; $p<0,01$); «кидає зошити, ручки, інші предмети» ($r=,137$; $p<0,5$). Цілком передбачувано, що позитивна оцінка процесу навчання також пов'язана із позитивною зміною динаміки відносин з дитиною ($r=,221$; $p<0,01$). Оцінка батьками спільного з дитиною процесу навчання також пов'язана із низкою реакцій батьків на складні ситуації пов'язані із навчанням, зокрема: «підтримую дитину» – ситуативна реакція на труднощі процесу навчання у формі підтримки дитини пов'язана із позитивною оцінкою процесу навчання ($r= -,186$; $p<0,01$); «частіше роблю зауваження та критикую» – критика та зауваження у складних ситуаціях навчання пов'язана із негативною оцінкою процесу навчання ($r=,199$; $p<0,01$). Загалом, аналізуючи оцінку батьками спільного з дитиною процесу навчання, можемо зробити припущення щодо низки чинників, які зумовлюють ставлення до ситуації навчання, зокрема реакції батьків та дітей на складні ситуації навчання. Показовим є також зв'язок оцінки процесу навчання із застосуванням по відношенні до дитини криків та критики до війни ($r= -,298$; $p<0,01$).

Висновки. Негативна оцінка ситуації спільного навчання відображає не стільки відношення до процесу навчання, скільки поведінкові виховні реакції батьків, які задають тон дитячо-батьківської взаємодії. Критика дитини та вербальна агресія батьків формують відповідні реакції у дітей, або ж провокують образи, плач, хникання та ін. Виховні стратегії, що ґрунтуються та жорсткому підпорядкуванні та протистоянні, сприяють виникненню ситуацій спілкування з дитиною, які носять негативний емоційний потенціал. Спілкування з дитиною, що насичене критикою та криками є складним для всіх учасників навіть при звичайній комунікації. Спілкування значно ускладнено в ситуації навчання та долання певних труднощів, що пов'язані з ним.

Порівняння даних дослідження виявило зниження рівня насильства щодо дітей під час воєнного стану в Україні. Отримані результати ми пояснюємо двома основними причинами:

по-перше, аудиторне навчання, яке є набагато менш складним для батьків та дітей; по-друге, змінилося основне виховне завдання та значення ролі батьків у воєнний час – під час війни важливіше турбуватися про фізичну безпеку дитини та її здоров'я, ніж про майбутній соціальний статус;

Війна та постійна небезпека для здоров'я і життя дітей спричинили зміну виховних запитів. Мінімальний горизонт планування та вимушена трансформація звичного способу життя українців навіть у тилових областях формують нові виклики та завдання перед батьками і головні з них – забезпечення виживання та збереження фізичного і психічного здоров'я дитини. Щоденні негативні події та небезпеки є новою реальністю для українських сімей: повітряні тривоги, ракетна небезпека, новини з лінії фронту, смерть рідних та близьких (воїнів та цивільних), хвилювання за рідних та знайомих, які знаходяться близько до лінії фронту чи на окупованих територіях. Такі складні умови існування спричиняють постійну тривогу та стрес і можуть призвести до важких наслідків у майбутньому.

Література

1. Werling A.M., Walitza S., Eliez S. *et. al.* Impact of the COVID-19 pandemic on mental health and family situation of clinically referred children and adolescents in Switzerland: results of a survey among mental health care professionals after 1 year of COVID-19. 2022. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19 (6), <https://www.mdpi.com/1660-4601/19/6/3252/pdf>. doi: 10.3390/ijerph19063252
2. Afanasiev D., Oros O. The Distance Learning as the Reason of Child Abuse und Pandemic of COVID-19. 2021. *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment*, 9 (2), pp. 162–171, DOI: 10.6000/2292-2598.2021.09.02.2
3. Katz, L. F., & Windecker-Nelson, B. Domestic violence, emotion coaching, and child adjustment. 2006. *Journal of Family Psychology*, 20(1), pp. 56–67. <https://doi.org/10.1037/0893-3200.20.1.56>

Анотація

Орос О. В., Афанасьєв Д. М. Батьківське насильство під час ситуацій навчання в умовах соціальних змін. – Стаття.

У статті проаналізовано особливості проявів батьківського насильства під впливом соціальних змін та трансформацій, що зумовлені пандемією covid-19 та повномасштабним вторгненням агресора на територію України. У дослідженні здійснено аналіз особливостей застосування батьками насильства щодо дітей у ситуації спільного навчання, яка, на нашу думку, є емоційно-насиченою, потенційно стресовою, тривожною та може спровокувати як психічне, так і фізичне насильство. Мета статті – проаналізувати специфіку проявів батьківського насильства у ситуаціях нав-

чання в умовах стрімких соціальних змін: пандемії та воєнного стану.

Дослідження проведено методом опитування. Вибірка складала 589 батьків учнів молодших класів. Дослідження проводилося в три етапи: перший етап – локдаун під час пандемії Covid-19 з 25.12.2020р. по 25.01.2021р.; другий етап – локдаун під час пандемії Covid-19 з 06.03.2021р. по 30.05.2021р.; третій етап – воєнний стан в Україні березень – квітень 2023р.

Результати дослідження, висвітлені у статті, дозволили авторам розробити рекомендації щодо прогнозування та реагування на зміни у дитячо-батьківських відносинах, оцінки батьками процесу та результатів навчання, часової динаміки спільного навчання батьків та дітей (підготовки домашніх завдань), рівня насильства, поведінкових реакцій батьків та дітей у складних ситуаціях пов'язаних із навчанням. Контекст ситуації навчання в даному випадку переважно визначається формою навчання та значенням навчальної діяльності для сім'ї.

Воєнний стан призвів до вимушеної трансформації звичного способу життя українців, навіть у глибокому тилу. Горизонт планування сімей в Україні дуже змінився. Перед батьками постали нові виклики та завдання. Складні умови існування спричиняють постійну тривогу та стрес і можуть призвести до важких наслідків у майбутньому.

Ключові слова: батьківське насильство, насильство над дітьми, насильство, навчання, ситуація навчання, фізичне насильство, психічне насильство, карантин, війна, воєнний стан.

Summary

Oros O. V., Afanasiev D. M. Parental violence during learning situations in the conditions of social changes. – Article.

The article analyzes the peculiarities of manifestations of parental violence against children under the influence of social changes and transformations caused by the COVID-19 pandemic and the full-scale invasion of the aggressor on the territory of Ukraine. The study analyzed the specifics of the use of mental and physical violence by parents against children in a learning situation, which, in our opinion, is emotionally saturated, potentially stressful, disturbing. The purpose of the article is to analyze the specifics of manifestations of parental violence against children in learning situations in conditions of rapid social changes: COVID-19 pandemic and martial law.

The research was conducted by the survey method. The sample consisted of 589 parents of primary school students. The study was conducted in three stages: the first stage is a lockdown during the COVID-19 pandemic from December 25, 2020 until January 25, 2021; the second stage – lockdown during the COVID-19 pandemic from March 6, 2021 until May 30 2021; the third stage – martial law in Ukraine March – April 2023.

The results of the study, highlighted in the article, allowed the authors to develop recommendations for forecasting and responding to changes in child-parent relations, parents' assessment of the process and results of education, time dynamics of shared learning situations between parents and children (preparation of homework),

the level of violence, behavioral reactions of parents and children in difficult situations related to learning. The context of the learning situation in this case is mainly determined by the form of learning and the importance of learning activities for the family.

Martial law led to a forced transformation of the usual way of life of Ukrainians, even far from frontier line. The

horizon of family planning in Ukraine has changed a lot. Parents faced new challenges and tasks. Difficult living conditions cause constant anxiety and stress and can lead to severe consequences in the future.

Key words: parental violence, violence against children, violence, learning, learning situation, physical violence, mental violence, quarantine, war, martial law.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 323.2:316.485.26

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.23>**А. В. Бадер**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3670-5753>

доктор політичних наук, доцент,

директор Навчально-наукового інституту історії,

міжнародних відносин і соціально-політичних наук

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

С. О. ВовкORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6171-4782>

доктор політичних наук, доцент,

завідувач кафедри політології та правознавства

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

СИСТЕМНІ РИСИ АГРЕСІЇ ЯК ВИДУ ЗОВНІШНЬОГО ЗБРОЙНОГО НАСИЛЛЯ
ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА¹

Постановка проблеми. Україна з 2014 р. перебуває в умовах реалізованого проти неї збройного насилля. Задля чіткого розуміння нашими громадянами та світовим співтовариством указаних процесів постала нагальна необхідність виявлення системних рис агресії. Окрім того, цей вид зовнішнього збройного насилля визнається міжнародним гуманітарним правом як тяжкий злочин. Відповідно, розкриття запропонованої теми надасть можливості для більш детального усвідомлення, системного розуміння та кваліфікації дії російської федерації проти України як у 2014–2022 рр. так і після 24 лютого 2022 р. На наш погляд, розв'язання заявлених проблем дозволить, окрім іншого, й наблизитись до розуміння логіки дій росії проти України у 2014–2023 рр., оскільки виявлення системних рис зазначеного виду збройного насилля планується на основі порівняльного аналізу агресії, війни та воєнного конфлікту.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлено у працях багатьох учених. Зокрема, осмислення феноменів «агресія» та «війна» займались: К. Лоренц [1], Е. Фромм [2], Х. Боннер [3], Г. Моргентау [4], П. Ребу [5], Р. Ардрі [6], Г. Бутуль [7], Б. Браунелла [8], Ф. Фукуяма [9], С. Гантингтон [10], І. Валлерстайн [11], Ю. Качанова [12],

І. Руценко [13], І. Кононов [14] та ін. Проте, комплексний аналіз системних рис агресії як виду зовнішнього збройного насилля та переосмислення на цій основі логіки дій росії проти України у 2014–2023 рр. в науковій літературі не представлено.

Метою статті є виявлення системних рис агресії як виду зовнішнього збройного насилля та кореляція цих рис із реалізованим рф завуальованим (2014 р.) та повномасштабним (2022 р.) вторгненням в Україну.

Виклад основного матеріалу. Очевидно, що агресія як вид зовнішнього збройного насилля досить подібна до таких феноменів як «війна», «воєнний конфлікт» та тісно взаємопов'язана з ними. Водночас, у науковому середовищі фігурують різні думки щодо розуміння цього явища. Зазначене суттєво ускладнює виявлення системних рис агресії у сучасному світі та вимагає уточнення її сутності. На основі детального аналізу наукової літератури, проведеного нами у попередніх розвідках [15, с. 210–212] слід констатувати наявність двох кардинально відмінних напрямків у розумінні сутності агресії. Так, частина науковців на основі робіт етнологів, зокрема К. Лоренца [1], констатує, що агресія, як вроджений механізм взаємодії, принципово відрізняється від насилля та воєн, тим, що її призначення – ритуалізація конфліктів з метою недопущення заповідання шкоди індивіду. Виходячи з цього, агресія не тільки є відмінним від конфлікту типом соціальної взаємодії, а й протилежним йому. До того ж конфліктна поведінка є не «збоєм у генетичній програмі», а способом уникнути краху соціальної

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України за проєктом 2021.01/0021 «Формування критичного мислення громадян як чинник безпеки в умовах збройного насилля та інформаційної агресії на Сході України».

структури, який може бути породжений неприйнятними інтересами окремих індивідумів.

Також у науковому середовищі фігурує досить подібна до наведеної вище позиція, що тяжіння людей до вирішення конфліктів за допомогою війни пояснюється біологічно обумовленою агресивною природою людини, що сформувалась у процесі довгої та складної еволюції. Етологи заявляють, що людина – дуже агресивна істота і що в неї на певному етапі порушився баланс між озброєністю та слабкою природною мораллю. На ранніх етапах еволюції сутички між групами предків людини не загрожували повним крахом людству, а в сучасності, коли винайшли різні види зброї масового ураження, такий сценарій цілком може реалізуватись [15, с. 211–212; 6, с. 103].

Слід наголосити, що прихильники цієї думки вважають агресію одним із інстинктів, що, як відомо, не можуть бути нівельованими й продовжують існувати, незважаючи на зміну обставин, зокрема результати науково-технічного прогресу та сучасну гуманізацію міжнародної та національних правових систем. Окрім того, дослідники, що працюють у цьому напрямку акцентують увагу, що людство вже досить давно перевищило допустимі, визначені ємністю природнього середовища, норми чисельності. Відповідно, це провокує на інстинктивному рівні конкуренцію, антагонізм та агресивні війни, пов'язані з територіальністю людини [15, с. 211; 5, с. 253–255; 7, с. 28–29].

У науковому середовищі поширеною є і кардинально протилежна думка. Так, Е. Фромм на основі критики дослідників описаного вище напрямку, зокрема й К. Лоренца, стверджує, що основою агресії є сучасні соціальні умови життя людей [2]. Спираючись на ідеї зазначеного автора, група проаналізованих нами в попередніх дослідженнях учених висловлює схожу думку, що насилля – невід'ємний атрибут життєдіяльності людини, ознака, яка відрізняє її від тварин, оскільки наявне у тваринному середовищі насилля має інстинктивний, а не цілеспрямований, вибірковий характер. Найбільш поширеною формою прояву насилля виступає агресивна поведінка. Деякі автори пропонують розрізнити насилля та агресію. На нашу думку, агресивні дії/реакція індивіда, спрямовані на примус іншого індивіда та нанесення йому шкоди (нехай і психологічної), є, незалежно від мотивів, насиллям [15, с. 211; 3, с. 372; 12, с. 53].

У контексті аналізу агресії слід виділити також і напрям, заснований на матеріалістичній філософії. К. Маркса та його сучасних продовжувачах, які бачать людину передусім економічною істотою. У їх дослідженнях основною є теза, що людина, хоч і має біологічне походження, однак після виокремлення з природнього середовища ця сутність не відіграє провідної ролі, на відміну

від економічних факторів. Відповідно, і агресія розглядається у взаємозалежності з економікою. Подібні теоретичні конструкції використовує й І. Валлерстайн, на чії положення ми спираємося в нашій роботі. Щоправда, він урахує у своїх дослідженнях не лише економічні, а й політичні та соціокультурні чинники в розрізі історичної перспективи [11; 16, с. 313].

На наш погляд, зазначені досить антагоністичні погляди можна цілком обґрунтовано поєднати, використовуючи запропонований нами цілісно-системний підхід та розглядаючи агресію як вид зовнішнього збройного насилля. В основу заявленого підходу покладено провідні ідеї І. Валлерстайна, зокрема недоцільності та штучності поділу чинників, які впливають на економічні, політичні та соціокультурні процеси, а також того, що комплексне розуміння окреслених факторів можливе лише з урахуванням історичної перспективи. Окрім того, мета даної наукової розвідки реалізовувалась за типологією політичних систем, створеною на основі концепції І. Валлерстайна, залежно від наявної у певний історичний період світ-системи (світ-імперія чи світ-економіка) та закономірностей функціонування останньої. Але підхід І. Валлерстайна не враховує дві важливі складові, без яких, на нашу думку, систему не можна вважати цілісною, – це повсякденність та роль особистості.

Описати цілісно-системний підхід можна за допомогою таких тез. Першопричиною всіх соціально-політичних явищ та процесів є сума повсякденних практик людей. Водночас, на повсякденне життя можуть вплинути різні чинники – як соціально-економічні та політичні, так і природно-кліматичні, культурні, ментальні тощо. Не прагнучи виявити серед них основний, відмовляючись від інших, ми, за такою логікою, підходимо до поняття світ-системи І. Валлерстайна, яку невідомо, через об'єктивні та суб'єктивні фактори, створюють та підтримують певні особистості. Схематично запропонований нами та застосований у роботі підхід виглядає так: повсякдення – світ-система – людина. Ми впевнені, що лише застосування цілісно-системного підходу надає можливість урахувати всі наявні суб'єктивні та об'єктивні фактори впливу на суспільно-політичний процес.

Цілісно-системний підхід, також, передбачає відмову від вироблення універсальної моделі розуміння соціально-політичних процесів і виокремлення провідного серед них та засновується на принципі методологічного плюралізму – синтезі різних ідей, методів, підходів. Так, у статті комплексно застосовувались основні напрацювання *світ-системного, структурно-функціонального, конфліктологічного, соціокультурного, біхевіористського, геополітичного* підходів, а також

історії повсякденності як концептуального підходу до вивчення соціально-політичних процесів минулого.

Отже, біологічна, інстинктивна агресія, пов'язана з обмеженістю території, а сьогодні ще й з чисельністю населення планети, багато важила в архаїчних війнах за біомасу, сприяла появі перших держав та політичних систем і сьогодні зумовлює появу сучасних територіальних претензій. Впливовим є й соціальний, а радше, соціально-політичний чинник. Так, державні лідери та еліти протягом історії людства неодноразово вдавались до підбурювання в суспільстві агресивних настроїв з метою реалізації власних цілей. Та, навпаки, – соціально-економічні проблеми та/або культурні особливості певного суспільства досить часто стимулювали еліту розв'язувати зовнішню агресію.

У результаті біологічні, соціально-політичні та культурні фактори, які впливають як на повсякденне життя певних громад, так і на рішення, що ухвалюються лідерами політичних союзів, сформували закономірності, які ми сьогодні називаємо об'єктивними. У межах запропонованого нами підходу вони виявляються в глобальних економічних чинниках. Зокрема, у завоюванні та подальшій податковій експлуатації як основи світ-імперії, а також боротьбі за ресурси й ринки збуту у світ-економіці. Зазначені тези дозволяють дійти висновку, що протягом більшої частини політичної історії людства агресія, як вид зовнішнього збройного насилля, не мала відмінних від війни системних рис та навіть тотожна їй та воєнному конфлікту. Саме тому, агресію слід розглядати або як односторонню війну, або як її початковий етап.

На цій основі стає очевидною абсолютна безперспективність намагань виокремити системні риси та розмежувати вивчення таких видів збройного насилля, як війна, воєнний конфлікт та агресія, у функціонуванні політичних систем, що існували до середини ХХ ст. Підкреслимо, що до цього періоду це було одне й те саме явище, реалізоване в різних обставинах. Ми наголошуємо, що немає жодного сутнісного значення те, чи чинився опір завоюванням Давнього Єгипту, Вавилону, Ассирії, Китаю, чи ні. Немає сенсу розділяти ці явища й у функціонуванні нетипових античних та середньовічних політичних системах. У державах світ-економіки також завоювання ресурсів та ринків збуту безпосередньо пов'язані з агресивними цілями, зокрема і з політикою колоніалізму.

Загалом, усі війни до середини ХХ ст. можна охарактеризувати як агресивні, що мали цілком прагматичні цілі. На наш погляд, поява концепту «агресія», який розуміється як одностороннє, незаконне зовнішнє збройне насилля, пов'язане з повоєнною побудовою світового устрою та станов-

ленням ООН. Навіть Версальська система намагалась обмежити, але не забороняла право держави на агресивну війну [17, с. 15]. Отже, масштаби насилля, застосованого в Першій та Другій світових війнах, та намагання в подальшому обмежити його зумовили появу феномену «агресія». На початковому етапі агресія, як і пов'язаний з нею концепт «справедливої війни», були абсолютно штучними юридично сконструйованими категоріями. Однак поступово ці феномени справді набули самостійних системних рис та політичного сенсу в функціонуванні сучасних політичних систем.

Основним наслідком розробки та впровадження в міжнародне гуманітарне право концепту «агресія» стала поява так званої «конвенційної війни», що характеризується веденням бойових дій без порушень вимог, передбачених міжнародними угодами та конвенціями. Отже, визнання агресії злочином та формування цілком реальних механізмів покарання за неї не вилучило агресивні війни з арсеналу інструментів впливу на зовнішньополітичний процес, а лише змінило їхню форму. Слід зазначити, що, окрім «конвенційної війни», у цього феномену, що є, по суті, завуальованою агресією, є ще безліч назв [13]. Так, І. Кононов зазначає, що *Proxy wars* (війни за дорученням, війни чужими руками) виникли під ядерною парасолькою та стали способом уникнення конвенцій, які регулюють воєнні конфлікти. Найчастіше вони розгортаються в формі, що в західній термінології з 1980-х рр. описувалась як «*Low intensity conflicts*» (LICs) – конфлікти низької інтенсивності [14].

У межах поставленої проблеми виявлення системних рис агресії та логіки розв'язання росією війни проти України, продуктивним вважаємо виокремити низку тез із проаналізованих нами раніше робіт науковців країни-агресора [15, с. 214–215]. Зокрема в російському науковому середовищі вважається, що основним наслідком конвенційних обмежень виступило те, що війни між наддержавами, а також між великими державами більше не здійснюються безпосередньо в їхньому географічному просторі через небезпеку провокування ядерної війни, репутаційних втрат та надмірних витрат матеріальних ресурсів.

Натомість, подібне протистояння, яке, по суті, є агресією, здійснювалось у просторі, який досить часто визначається росіянами як лімітроф. Своєю чергою, зазначений феномен розуміється не просто як сукупність прикордонних держав, географічно прилеглих до певної країни та залежних від неї, а й як сукупність держав та недержавних акторів, геополітичний простір, що міцно контролюється потужним актором, який виступає в цьому випадку в ролі геополітичного тьютора. Окрім того, зазнача-

ється, що таким тьютором може виступати і державний, і недержавний суб'єкт, зокрема транснаціональна корпорація [15, с. 215].

Наведемо ще декілька тез, що можна вважати провідними у науковому середовищі країни-агресора. Окрім того, ці положення, на наш погляд, розкривають причини прихованої агресії 2014 р. та повномасштабного вторгнення 2022 р. росії в нашу державу. Отже, одна з основних закономірностей здійснення геополітичної експансії полягає в формуванні гранично об'ємного лімітрофу для отримання найбільшої кількості та якості ресурсів розвитку, а також для забезпечення оптимального рівня захисту від вразливості як реального, так і потенційного геополітичного протистояння. У більшості випадків розширення лімітрофу пов'язано з війною як наступальною (з боку актора-агресора, який прагне збільшити свій лімітроф за рахунок лімітрофу іншого/інших акторів), так і оборонною (з боку реального тьютора даного лімітрофу). Також зазначається, що війни в окремих типах геополітичних просторів ведуться з метою захоплення повного обсягу лімітрофу супротивника, відповідного даному типу геополітичного простору, або з метою вилучення частини даного лімітрофу, найбільш значущої за якістю ресурсів та найбільш значної за його об'ємом [15, с. 215].

Виходячи із наведених тез стає очевидна застарілість розуміння геополітичних процесів у країні-агресорі. Подібна логіка була характерною до середини ХХ ст., а не початку ХХІ ст. По-перше, не відповідає дійсності розуміння агресивних війн, як прояву експансії, нової форми колоніалізму. Спираючись на світ-системний підхід І. Валлерстайна та проведені нами дослідження, маємо можливість стверджувати, що основою сучасної світ-економіки є ринкові механізми, які абсолютно не потребують прямого, силового захоплення територій та ресурсів, вони й попри те акумулюються країнами центру під час непропорційного обміну. По-друге, сьогодні основою світової економіки є не корисні копалини, з яких можна виробити товари важкої промисловості, а інтелектуальноємні технології, інформаційний продукт, які можна обміняти на будь-який вид ресурсу.

Повертаючись до аналізу системних рис агресії ще раз наголосимо, що після впровадження сучасного міжнародного устрою, становлення ООН, появи концепту «агресія», як одного із найтяжчих злочинів світового рівня, агресивні війни, війни з прагматичними цілями між потужними державами нікуди не зникли, а продовжували реалізовуватись в інших формах [8, с. 117; 9, с. 39; 10, с. 33]. Слід додати, що проксі-війни, конфлікти низької інтенсивності, «конвенційні війни», війни в лімітрофах, а насправді завуальована заборонена агресія (агресивна війна), висту-

пили одним із основних чинників становлення сучасних видів зовнішнього збройного насилля. Тобто, штучно створений після Другої світової війни концепт «агресія» набув цілком реальних системних рис та політичного сенсу в тому, що в межах пошуків обходу заборон спровокував появу нових форм війни, як можливості ж реалізації агресії.

Ілюструють технології застосування збройного насилля (прихованої агресії) проти нашої держави у 2014 р. декілька характерних тез виокремлених із нашого більш широкого аналізу робіт військово-наукової сфери країни-агресора. Так, метою будь-якої війни вважається захоплення влади, ліквідація оборонного та демографічного потенціалів супротивника. У наші дні агресор досягає цієї мети різними засобами та поетапно. Перший період – прихована агресія, коли він діє через підпорядковану йому та приведену ним до влади компрадорську еліту. Якщо результат не влаштовує агресора, і жертва, незважаючи ні на що, зберігає ознаки життя та здатність до опору, може знадобитися ще один більш радикальний етап у формі державного перевороту або збройної агресії, після яких приходить окупаційний режим – могильник держави й народу. Ці та інші обставини принципово змінюють картину війни й увесь її зміст. Тобто, вважається, що стрімкий нищівний удар повинен бути завданий проти не від мобілізованого супротивника. У сучасних умовах супротивник по-справжньому втягується у війну вже після першого удару, і що швидше цей удар буде завдано, тим більша частина ресурсів супротивника залишиться не порушеною цим ударом [15, с. 217].

Виходячи із зазначеного, доходимо наступного важливого висновку: у межах сучасних війн агресія, а точніше прихована агресія, набуває ще однієї системної риси та політичного сенсу, стаючи початком збройного насилля, яке навіть не фіксується жертвою. З огляду на подані тези, цілком очевидним стає те, що російська федерація неодноразово застосовувала подібну приховану агресію на пострадянському просторі. У 2014 р. цей вид зовнішнього збройного насилля був застосований росією й проти України [13], щоправда, він переріс у затяжний воєнний конфлікт, а в 2022 р. у повномасштабне вторгнення. Щодо періоду 2014–2022 рр. І. Кононов зазначає: «Цей конфлікт має складну й багаторівневу конфігурацію учасників, головними з яких залишаються держави. Деякі з них відкрито проявляють свою участь у конфлікті, деякі – ні. Ядро конфлікту – відносини росії та України. Це – асиметричні відносини. Дії рф підпадають у даному конфлікті під визначення агресії. Однак, її участь у конфлікті має характер криптовійни (офіційно категорично заперечується)» [14].

Загалом дослідник доходить висновків, які збігаються з озвученою нами думкою. Зокрема, І. Кононов стверджує, що військовий конфлікт 2014–2022 рр. у нашій державі «можна зрозуміти тільки в контексті еволюції війни під «ядерною парасолькою» та в умовах міжнародної заборони агресії. Він почався й триває як війна за дорученням, але без гарантій. Регіон став інструментом вирішення геополітичних проблем елітними групами країн-безпосередніх учасниць, основних геополітичних гравців центру світової капіталістичної системи. Конфлікт показує: війни не втрапили політичної природи. Змінилась тільки політика відповідно до неопатримоніальної еволюції держав» [14].

Досить показовим та важливим у розрізі поставленої проблеми є те, що військово-наукова спільнота росії у 2016 р. описує як загрозу власній національній безпеці технології, які в 2014 р. російська федерація застосовувала під час прихованої агресії проти України. Зокрема, фігурують три комплексні об'єкти завуальованого нападу. У фізичному просторі це реалізується через формування негласного контролю над ухваленням стратегічних рішень в оборонній сфері країни-жертви, приватизацію та постановку під технічний контроль підприємств ВПК та усього оборонного комплексу, сприяння проведенню недоцільних реформ, штучне загострення економічних та демографічних проблем тощо [15, с. 218].

Об'єктами нападу в ментальному просторі вважається свідомість політичної еліти та суспільства загалом. З цією метою застосовується корумпування владних структур, роздмухування конфліктів між різними групами населення, ревізія та недопущення формування в жертви єдиної, об'єднуючої національної ідеї тощо. Відтак, об'єктом прихованої агресії у духовному просторі виступає релігійна свідомість народу, суспільна мораль, міжрелігійні та внутрішньорелігійні відносини, а також традиційна релігійна система [15, с. 218].

Аналізуючи численні реалізовані рф агресії проти пострадянських країн, важливо зазначити, що їх причини абсолютно подібні до тих, що провокували СРСР вести «конвенційні війни» – відновлення та підтримка статусу й авторитету у світовій геополітичній системі. Отже, авторитарна, напівпериферійна політична система росії, насамперед, провокує застосування різних видів зовнішнього збройного насилля не через територіальні чи ресурсні претензії, що є сьогодні поширеною версією. Ці чинники, на наш погляд, є другорядними щодо названої вище мети.

Однак, остаточне вирішення поставленої в статті проблеми потребує, на наш погляд, більш детального розкриття механізмів сучасної світ-системи. У такому контексті важливою позицією є те, що світ-економіка неодмінно перед-

бачає формування держави-гегемона. І. Валлерстайн щодо цього зазначає: «Ідеальною ситуацією з погляду накопичення капіталу всередині системи як цілого, є існування домінуючої держави, досить сильної для того, щоб визначати правила гри та стежити за тим, аби вони виконувались до кінця. Коли суперництво в якості системної умови заміщується гегемонією, це не означає, що держава-гегемон (hegemonic power) може все. Проте це означає, що вона може перешкоджати змінам (порушенням) правил з боку інших» [18, с. 98].

Перетворення однієї з держав центру на гегемона, насамперед, передбачає її першість у конкурентному ринковому середовищі у виробничій, торговій та фінансовій сфері одночасно [11, с. 256–257]. Зазначена зверхність здобувається за рахунок того, що претендент довгий час не вкладає великі кошти в розбудову численної армії. «Можливо, це був справді визначний фактор того, що певні держави виявились у змозі здолати своїх головних суперників у боротьбі за гегемонію, а саме той факт, що вони не вкладали гроші в створення великих армій», – пише І. Валлерстайн [18, с. 99]. Конкуренція за гегемонію завершується тоді, коли ці переваги одного з претендентів надають можливість зайняти йому привілейовану позицію, не пов'язану з ринковими механізмами в ядрі світ-системи. Передусім це відбувається під час глобального воєнного конфлікту. У контексті аналізованої проблеми важливо акцентувати на тому, що фінал боротьби за гегемонію завжди передбачає перемогу певної держави в тридцятирічній Світовій війні [11, с. 258].

І. Валлерстайн називає три світові війни, що відбулись за період існування сьогоденної капіталістичної світ-економіки. Перша – війна 1618–1648 рр., у межах якої після перемоги над імперією Габсбургів постала Голландська гегемонія. Друга – 1792–1815 рр., пов'язана з наполеонівськими війнами, перемогою над Францією та становленням гегемонії Великобританії. Третя – характеризується як американсько-германська війна 1914–1945 рр., наслідком якої була поява гегемонії США [11, с. 258]. Вочевидь, сьогодні ми є свідками четвертої війни за гегемонію. Обов'язково слід зазначити, що за І. Валлерстайном «відбувались вони швидше спорадично, ніж безперервно (окрім того держави, що брали в них участь досить часто змінювали сторону та союзників, подекуди зраджуючи й своїм ідеологічним переконанням), а завершувались вони, у результаті, розгрому однієї зі сторін, що воювали. У всіх трьох випадках морська (авіаційна) міць долала сухопутну. І в кожному випадку сили, спрямовані на збереження базової структури капіталістичної світ-економіки, перемагали ті сили, що прагнули перетворити її на світ-імперію» [18, с. 99–100].

Тридцятирічна Світова війна 1914–1945 рр. та становлення гегемонії США мали певні глобальні наслідки. Найбільш значним з яких, що завжди супроводжує остаточне становлення нового гегемона, є перебудова світової міжнародної системи [11, с. 435–436]. Після Другої Світової війни цей процес був безпосередньо пов'язаний із становленням ООН, а сучасні обмеження зовнішнього функціонування політичних систем, як вже зазначалось, вирішально вплинули на зміну сутнісних характеристик досліджуваного нами феномену. Відповідно, у повоєнний період основною формою зовнішнього збройного насилля стає так звана конвенційна війна, що по своїй суті була завуальованою агресією.

На основі зазначеного спробуємо більш детально розібратись у причинах, що підштовхнули в 2022 р. російське керівництво перевести військовий конфлікт, що жеврів з 2014 р. у відкрити, повномасштабну агресію та війну. Перш за все, слід зазначити, що стан світової політико-економічної системи та політичний режим у росії відповідають характеристикам, за яких розгортається глобальне протистояння за гегемонію. Так, міжнародний порядок, установлений після Другої світової війни є на сьогоднішній день абсолютно не ефективним. ООН не має можливості якісно виконувати покладені на неї функції, оскільки гегемон, що відповідальний за підтримку міжнародної системи безпеки, знаходиться на стадії згасання своєї могутності. Вказані тенденції були зафіксовані у Кремлі та неодноразово протестовані, зокрема, за допомогою воєнних кампаній у Грузії (2008 р.) та Україні (2014 р.).

Політична система росії характеризується недемократичним режимом. Аналіз практики функціонування капіталістичної світ-економіки надає можливість стверджувати, що держави з подібними політичними режимами і стають претендентами на гегемонію. Так, наполеонівська Франція, гітлерівська Німеччина, а тепер і путінська росія намагались у силовий спосіб змінити усталений порядок речей у світі. Немає жодних сумнівів у тому, що одним із центральних завдань Кремля є зміна статусу росії, або всієї глобальної політико-економічної системи. Проте підкреслимо, що вказані зусилля не призводили до реалізації поставлених агресором цілей. «І в кожному випадку сили, спрямовані на збереження базової структури капіталістичної світ-економіки, перемагали ті сили, що прагнули перетворити її на світ-імперію» – констатує І. Валлерстайн [18, с. 99–100].

Окрім того, кожного разу претендент на гегемонію, що в силовий спосіб намагався змінити міжнародну політико-економічну систему, був з числа країн центру світ-економіки. Натомість, росія розташована у напівпериферійній зоні, що підтверджується домінуванням продажу корис-

них копалин у структурі експорту цієї країни. На цій основі, маємо можливість припустити, що або справжній претендент на гегемонію наразі знаходиться в тіні та виявить себе пізніше, або аналізовані події запустять процеси сутнісної реконструкції чи, навіть, повної ревізії капіталістичної світ-економіки, яка визначала розвиток людства з середини XVI ст.

Уважаємо за потрібне зазначити, що знаходження росії в напівпериферійній зоні, її технологічна відсталість від країн центру, обумовлюють застарілість методів ведення війни, застосованих у повномасштабній агресії проти України. Зокрема, в. путін неодноразово заявляв, що його крилаті та балістичні ракети точково знищують об'єкти військової інфраструктури. Однак, високоточна космічна система наведення, по типу тієї, що використовувалась США в Перській затоці або Югославії, у росії просто відсутня. Зазначене призводить до низької точності попадання, значної руйнації цивільної інфраструктури та численних жертв серед мирного населення. Підкреслимо, що обрана в. путіним тактика тотальної війни також абсолютно застаріла. Сьогодні невелика, мобільна, рухлива група, озброєна новітнім обладнанням, цілком може протистояти значно переважаючим силам супротивника [19, с. 63]. Вказане цілком підтверджується провалом швидкої наступальної операції 2022 р. та численними втратами росії у техніці й живій силі.

Провальною виявилась й інформаційна кампанія росії, що передувала її агресії проти України. На відміну від 2014 р., коли ситуація була не однозначною, в 2022 р. абсолютна більшість населення України не підтримала дії рф. Підкреслимо, що навіть у Південно-Східних регіонах, які вважались лояльними до росії, громадяни активно виступили за збереження суверенітету своєї держави. Зрозуміло, що вказана ситуація стала одним із факторів неспроможності швидкого захоплення російськими військами великих міст, таких як: Харків, Маріуполь, Бахмут тощо. Разом з тим, це ж стимулювало росіян перейти до тактики терору та планомірного знищення оточених міст. Наголосимо, що численні жертви серед мирних громадян, руйнація цивільної інфраструктури, створення ситуації гуманітарної катастрофи, однозначно, переводять військово-політичне керівництво росії та особисто в. путіна у розряд військових злочинців.

Одним із основних факторів, що підштовхував рф до агресивних дій проти України, як у 2014 р., так і в 2022 р. вважаємо те, що в російському академічному середовищі справді поширеною є думка щодо застосування планомірно реалізованих, прихованих дій США з метою руйнування державності в їхній країні. Із численних, проаналізованих нами раніше російських дже-

рел, що підтверджують зазначену вище позицію, наведемо декілька. Зокрема в російській науковій літературі поширена думка, що українську кризу 2014 р. можна охарактеризувати як війну «колективної імперії Заходу» проти росії як держави, що піднімається та просувається від статусу регіональної наддержави до статусу великої держави. Вказується на те, що всі напрямки й компоненти підготовки агресії відносно росії проявляються комплексно, у повному обсязі, синхронно (одночасно), інтенсивно, у глобальному масштабі, й тотально [15, с. 219].

Окрім того, слід зауважити, що Україна в межах реалізації російською федерацією цієї мети має виняткове значення. У нашій державі з 2014 по 2022 рр. була поширеною думка, що увесь комплекс застосованого російською елітою збройного насилля переслідує мету не випустити Україну з геополітичного простору рф. Риторика щодо так званого «руського світу», «штучності проекту Україна» та повернення «споконвічних російських територій» сприймається як інструмент досягнення геополітичних амбіцій [20, с. 136]. Однак, проведений аналіз російської наукової літератури дозволяє зробити висновок: щодо нашої держави ці гасла є не інструментом, а справді метою.

Наведемо одну із численних та найбільш ілюстративних тез російських дослідників, яка яскраво демонструє зазначене вище твердження. Зокрема наголошується, що Українська криза 2014 р. є черговим застосуванням технології «вирваного серця» – на цей раз серця російської геоцивілізації. Київська Русь – це батьківщина російської державності, Херсонес та Київ – це батьківщина російського православ'я, Стародавня Русь з центром у Києві – це батьківщина російської писемності, російської літератури, російського епосу, перші національні герої та перші значущі національні воєнні перемоги, пов'язані саме з Давньою Руссю з центром у Києві. Втрата України, тобто в даному випадку міцний перехід країни в лімітроф США та ЄС, – це значна геополітична поразка сучасної росії [15, с. 220]. Ураховуючи усе вище зазначене, стають очевидними не логічні, з точки зору функціонування світової економіко-політичної системи, причини реалізації рф, як прихованої агресії 2014 р. так і відкритого, повномасштабного вторгнення 2022 р.

Висновки. Таким чином, протягом усього періоду державно організованого існування людства й до середини ХХ ст. недоцільно виокремлювати системні риси агресії, оскільки її неможливо відділити від таких феноменів як війна та воєнний конфлікт. Однак, штучно створена у середині ХХ ст. юридична категорія «агресія» поступово набула реального політичного наповнення й впливу на міжнародні та внутрішньодер-

жавні процеси. Насамперед, зазначене пов'язано з формуванням та поширенням явища прихованої агресії, що дістало безліч назв: «конвенційна війна», «проксі війна», «війна в лімітрофах» тощо. У подальшому аналізований феномен став одним із основних факторів появи сучасних форм зовнішнього збройного насилля, у межах якого початковий етап є, по суті, агресією, що навіть не фіксується та не усвідомлюється країною-жертвою.

Пояснити логіку та причини агресії рф в Україні як в 2014 р. так і в 2022 р. виходячи з зовнішніх факторів, а саме функціонуванням світової політико-економічної системи, на наш погляд, неможливо. Росія – країна напівпериферійної зони, що експортує енергоносії, а сучасні товари з високою доданою вартістю не виробляє та не вироблятиме в найближчій перспективі. Тобто жодна реконструкція світ-економіки не може змінити місце та статус росії у цій системі. Відповідно основними факторами, що підштовхнули російське керівництво до розв'язання російсько-української війни є внутрішні. Авторитарна політична система рф потребує зовнішнього ворога для виправдання великої кількості силових структур та репресій проти опозиції. Важливу роль, на наш погляд, зіграв й особистісний фактор, зокрема, викривлені переконання й збочені амбіції в. путіна та його оточення, сформовані на основі численних тенденційних робіт російських науковців.

Література

1. Lorenz K. Aggression (so-called evil). K. : Progress-Univers, 1974. 389 p.
2. Fromm E. The Anatomy of Human Destructiveness. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1973. 521 p.
3. Bonner H. Social Psychology. N-Y. : Dadd Press, 1953. 467 p.
4. Morgenthau H. Politics among Nations. The Struggle for Peace and Power. N-Y., 1960. 577 p.
5. Rebois P. Trop d'enfants. Paris, 1959. 611 p.
6. Ardrey R. The Territorial Imperative. N.Y., 1966. 711 p.
7. Bouthul G. Le phenomena – guerre. Paris. 1962. 311 p.
8. Brounell B. The Human Community : Its Philosophy and Practics for a Time of Crises. N.Y., 1950. 688 p.
9. Фукуяма Ф. Кінець історії? *Питання філософії*. 1995. № 3. С. 37–51.
10. Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій? *Поліс*. 1994. № 1. С. 31–51.
11. Wallerstein I. The Essential Wallerstein. New York : The New Press, 2000. 471 p.
12. Качанова Ю. В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Соціологія*. Миколаїв, 2010. Т. 146. Вип. 133. С. 50–54.
13. Руценко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Харків: ФОРМ Павленко І. П., 2015. 268 с.

14. Кононов І. Ф. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни. URL : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doshdzhennya/1778-inya-kononov-luhanskyu-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viynu>. (дата звернення: 24.08.2023).

15. Бадер А. В. Політичні системи та збройне насилля: цілісно-системний аналіз. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2020. 320 с.

16. Wallerstein I. World-System Analysis / Giddens A. and J.H. Turner (eds.). Social Theory Today. Cambridge : Polity Press, 1987. P. 309–324.

17. Андреевко О. Л. Інститут самодопомоги і право війни : іст.-прав. аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3. С. 12–15.

18. Wallerstein. The Inter-state Structure of the Modern World-system. Smith S., Booth K., Zalewski M., (eds.). International Theory : Positivism and Beyond. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. P. 87–107.

19. Бадер А. В. Трансформація засобів та форм реалізації збройного насилля у сучасному світі. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2016. № 10. С. 60–65.

20. Трофимович В. Російська агресія проти України як загроза світовій системі безпеки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2017. Вип. 26. С. 135–142.

Анотація

Бадер А. В., Вовк С. О. Системні риси агресії як виду зовнішнього збройного насилля та російсько-українська війна. – Стаття.

У статті констатується, що Україна з 2014 р. перебуває в умовах реалізованого проти неї збройного насилля, а задля чіткого розуміння українцями та світовим співтовариством указаних процесів постала нагальна необхідність виявлення системних рис агресії та кваліфікації, на цій основі, дії російської федерації проти України у 2014–2023 рр. Виявлено, що протягом усього періоду державно організованого існування людства й до середини ХХ ст. недоцільно виокремлювати системні риси агресії, оскільки її неможливо відділити від таких феноменів як «війна» та «воєнний конфлікт». Проте констатується, що штучно створена у середині ХХ ст. юридична категорія «агресія» поступово набула реального політичного наповнення та стала основою процесу формування та поширення явища прихованої агресії, яке дістало безліч назв: «конвенційна війна», «проксі війна», «війна в лімітрофах» тощо. Підкреслено, що аналізований феномен став одним із основних факторів появи сучасних форм зовнішнього збройного насилля, у межах якого початковий етап є, по суті, агресією, що навіть не фіксується та не усвідомлюється країною-жертвою.

Визначено, що пояснити логіку та причини агресії рф в Україні як в 2014 р., так і в 2022 р., виходячи з зовнішніх факторів, а саме функціонуванням світової політико-економічної системи неможливо. Констатовано, що росія – країна напівпериферійної зони, що експортує енергоносії, а сучасні товари з високою доданою вартістю не виробляє та не вироблятиме в найближчій перспективі. Підкреслено, що жодна реконструкція світ-економіки не може змінити місце

та статус росії у цій системі. Зроблено висновок, що основними факторами, які підштовхнули російське керівництво до розв'язання російсько-української війни є внутрішні. Авторитарна політична система рф потребує зовнішнього ворога для виправдання великої кількості силових структур та репресій проти опозиції. Висловлюється думка, що важливу роль зіграв й особистісний фактор, зокрема, викривлені переконання й збочені амбіції в. путіна та його оточення, сформовані на основі численних тенденційних робіт російських науковців.

Ключові слова: зовнішнє збройне насилля, системні риси агресії, війна, російсько-українська війна.

Summary

Bader A. V., Vovk S. O. Systemic features of aggression as a form of external armed violence and the Russian-Ukrainian war. – Article.

The article states that since 2014, Ukraine has been in the conditions of armed violence against it, and for a clear understanding of the specified processes by Ukrainians and the international community, there is an urgent need to identify the systemic features of aggression and, on this basis, the actions of the Russian Federation against Ukraine in 2014–2023. It was revealed that during the entire period of state-organized existence of mankind and until the middle of the 20th century it is impractical to single out the systemic features of aggression, since it cannot be separated from such phenomena as «war» and «military conflict». However, it is stated that it was artificially created in the middle of the 20th century the legal category «aggression» gradually acquired a real political content and became the basis of the process of formation and spread of the phenomenon of hidden aggression, which received many names: «conventional war», «proxy war», «war in borderlands», etc. It is emphasized that the analyzed phenomenon became one of the main factors in the emergence of modern forms of external armed violence, within which the initial stage is, in fact, aggression, which is not even recorded and not realized by the victim country.

It is noted that it is impossible to explain the logic and reasons for the aggression of the Russian Federation in Ukraine both in 2014 and in 2022 based on external factors, namely the functioning of the world political and economic system. It was established that Russia is a country of the semi-peripheral zone that exports energy carriers, and does not produce and will not produce modern goods with high added value in the near future. It is emphasized that no reconstruction of the world economy can change the place and status of Russia in this system. It was concluded that the main factors that pushed the Russian leadership to resolve the Russian-Ukrainian war are internal. The authoritarian political system of the Russian Federation needs an external enemy to justify a large number of power structures and repression against the opposition. The opinion is expressed that the personal factor also played an important role, in particular, distorted beliefs and perverted ambitions in. Putin and his entourage, formed on the basis of numerous trendsetting works of Russian scientists.

Key words: external armed violence, systemic features of aggression, war, Russian-Ukrainian war.

УДК 327.58 (4)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.24>**С. М. Дерев'янюк**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3848-7072>

доктор політичних наук,

професор кафедри політичних інститутів та процесів

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Ю. В. КобецьORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9492-6119>

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політичних інститутів та процесів

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Н. Р. Голуб'якORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6021-5482>

кандидат політичних наук,

старший викладач кафедри міжнародних відносин

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Постановка проблеми. Збільшення популярності радикальних націоналістичних сил на останніх виборах в європейських країнах свідчить про те, що навіть в демократичних та економічно розвинених державах не завжди вдається забезпечити гармонійні міжетнічні відносини. Масова нелегальна імміграція також створює загрозу політичній стабільності. Практично всі держави стикаються з реальними або потенційними конфліктами між етнічними групами на своїй території, що доводить актуальність проблеми забезпечення етнополітичної безпеки та розроблення заходів для вирішення міжетнічних конфліктів. Оскільки сучасний світ майже не має моноетнічних держав, то можна стверджувати, що поліетнічний склад населення будь-якої країни є потенційним викликом для її національної безпеки. Це вимагає розробки ретельно продуманої та стратегічної державної етнополітичної політики. Існування етнополітичних конфліктів у численних європейських державах лише свідчить про необхідність глибшого розгляду проблеми взаємозв'язку націоналізму і сепаратизму. Ця проблема залишається актуальною і вимагає подальшого аналізу для здобуття кращого розуміння спільних та відмінних аспектів цих явищ. Лише детальне вивчення та визначення ключових характерних рис сепаратизму, що розрізняють його від звичайних ліберальних націоналістичних поглядів, може допомогти у передбаченні та урегулюванні можливих сепаратистських рухів у майбутньому.

Постановка завдання. На основі аналізу політологічних та історичних джерел нами зроблена спроба простежити основні причини та особливості виникнення етнополітичних конфліктів

в Західній Європі, а також дослідити їх сучасний стан та перспективи.

Мета дослідження – з'ясувати та проаналізувати сучасний стан, особливості та перспективи існування етнополітичних конфліктів в Західній Європі.

Аналіз останніх публікацій. Вітчизняні дослідники завжди приділяли значну увагу вивченню та систематизації знань про особливості етнополітичних конфліктів, а також виникнення націоналізму та сепаратизму, які є їхніми природними відомими наслідками. Серед видатних представників у цій галузі наукового дослідження можна відзначити О. Шарана, В. Дівака, М. Окладну, В. Паливоду, І. Максименка, О. Цебенка та багатьох інших вчених.

Також, слід зазначити інтерес до цієї тематики серед зарубіжних науковців, які вивчали специфіку сепаратизму у державах-членах Євросоюзу. До їхнього числа належать такі визначні імена, як Т. Гурр, В. Дайтон, Г. Мюрдаль, З. Бжезинський, М. Гердер, М. Б'єрі та інші. Усі ці вчені внесли значний вклад у розуміння та аналіз проблем сепаратизму та націоналізму і своїми дослідженнями висвітлили ці питання в європейських ЗМІ, періодичних аналітичних виданнях Ради Європи та громадських організаціях.

Виклад основного матеріалу. Підписання Маастрихтського договору у 1992 році та утворення Європейського Союзу (ЄС) породили багато викликів у повсякденному житті не лише для політики окремих країн-членів ЄС, але й для кожного жителя об'єднаної Європи. Процес розвитку сучасної європейської системи безпеки зіткнувся з численними перешкодами [2, с. 345].

Серед різноманітних викликів, з якими сьогодні стикається Європа, одним із найбільш тривожних є потенційні релігійні та етнічні конфлікти. Ці конфлікти становлять унікальну загрозу європейській безпеці, яка може перерости у масштабні військові зіткнення на всьому континенті. Важливо визнати, що під етносом розуміють спільноту людей, які історично склалися в певному регіоні та мають чіткі культурні, мовні, психологічні та колективні риси ідентичності, які відрізняють їх від інших груп. Концепція спільної спадщини та історичної долі формує ядро етнічної ідентичності та групової ідентифікації. Один із проявів цієї ідентичності можна побачити в націоналізмі. Націоналізм – це багатогранне явище з подвійними аспектами. З одного боку, це патріотизм, що відображає прагнення людей захистити свою мову, культуру та суверенітет. З іншого боку, це може породжувати ксенофобію – страх і ворожість до інших, а також віру у свою винятковість і шовінізм порівняно з іншими. Крім того, націоналізм може проявлятися в сепаратизмі, де є прагнення до автономії та створення незалежної держави [5, с. 432].

Багато експертів з конфліктів підкреслюють, що етнонаціоналістичні та сепаратистські рухи прагнуть легітимізувати себе, використовуючи емоційні заклики колективної пам'яті. Вони прагнуть відновити економічні, політичні та культурні права, одночасно відкидаючи підкорення та асиміляцію своєї культурної ідентичності. У деяких випадках фракція всередині цього руху, незадоволена результатами своєї політичної стратегії, може вдаватися до тероризму, якщо він добре скоординований і організований. Цей насильницький підхід має на меті зруйнувати бар'єри, з якими вони стикаються, і зберегти свою ідентичність як значущої групи з кінцевою метою досягнення державності чи певної форми політичної автономії. Їхні мішені зазвичай належать до домінантної етнічної групи, яку сприймають як окупаційну силу, силу опору, колонізаційне утворення або зовнішню владу [11]. Етнополітичний конфлікт – це соціально-кризова ситуація, зумовлена протиріччям інтересів і цілей етнічних груп у рамках спільного етносоціального простору [3, с. 357].

Одним з його проявів може стати ідеологія націоналізму. Націоналізм – явище неоднозначне. Одним з його полюсів є патріотизм, виражений у прагненні народу захистити свою мову, культуру і суверенітет, а іншим – ксенофобія (острах і ворожість до всього чужого), уявлення про виключність цього народу і шовінізм стосовно інших. Націоналізм може проявлятися і в сепаратизмі – у прагненні до суверенітету і прагненні власної незалежної держави [6, с. 39].

Однією з причин етнополітичного конфлікту є етнотериторіальні суперечки. В більшості

випадків такі конфлікти виникають через те, що місцеві політичні еліти певного етносу хочуть створити власну державу. Ще однією причиною етнонаціонального конфлікту є боротьба за владу і ресурси. Також історична пам'ять дискримінованих у минулому етнічних груп (розчленування етнічної території, депортація, геноцид тощо) може стати детермінантою виникнення конфлікту [4, с. 358].

Етнополітичні конфлікти за своєю формою є неповторними та своєрідними. Проте, дослідники етнополітичних конфліктів роблять спробу типологізації або класифікації етнополітичних конфліктів. За характером дії розрізняють насильницькі та ненасильницькі конфлікти. Однією з типологій є поділ етнополітичних конфліктів за особливостями суб'єктів супротивних сторін. Виділяють конфлікти між етнічною групою та державою (Абхазія, Нагірний Карабах, Країна басків) та конфлікти між етнічними групами (серби та албанці в Косово; киргизи і узбеки в Ошській області) [3, с. 359].

Тед Гурр стверджував, що «обмежені договори про автономію, як правило, підривають політичну згуртованість громадських груп і зменшують її здатність». Як ми вже бачили вище, це саме те, що сталося в пост-франкістській Іспанії після демократії та відновлення автономій окремих етнічних груп. Реалізація автономії була здійснена проти волі близько 15 відсотків виборців, які залишилися поза конституційним консенсусом [8, с. 50].

Зближення різних націоналістичних партій можливе не лише через політичний та стратегічний зсув у радикальному націоналізмі. Воно також потребує трансформації серед поміркованих націоналістів разом з ненаціоналістичними партіями і які такі рішуче виступали проти радикального націоналізму. Однак це традиційне політичне узгодження було поставлено під сумнів, коли помірковані націоналісти були переконані, що соціалісти та консерватори не бажають вивчати можливості мирного, переговорного врегулювання конфлікту [1, с. 43].

Варто відзначити, що зростання політичного насильства в етнічних конфліктах і можливі способи розвитку ситуації, а також те, чому мирні процеси зазнають невдачі, а насильство триває, все ще є не вивченим питанням. Поза сумнівом, жоден із теоретичних підходів до насильства не дає можливості пояснити те, що відбувається сьогодні в країнах Західної Європи [9, с. 12].

Західна Європа, відповідно до концептуального підходу і термінології відомого американського політолога Оренда Лейпхарта, – багатоскладне суспільство, сегменти якого розділені глибокими політичними, ідеологічними, культурними та мовними відмінностями. Тут представлені

кілька великих течій: радикальні націоналісти, які прагнуть домогтися незалежності провінцій, населених різними етнічними групами, шляхом збройної боротьби; націоналісти, які підтримують відділення від титульної держави, але мирним, нетерористичним шляхом; помірні націоналісти, що погоджуються на широку автономію в складі певної держави; ненаціоналістичної сили, що орієнтуються на загальноєвропейську організацію та законодавство. У європейських суспільствах стабільна демократія і надійна керованість досягаються шляхом формування спільної демократії, що включає принципи великої коаліції, взаємного вето, пропорційності як головного критерію політичного представництва і високого ступеня автономії кожного сегмента. У сучасній Європі концепція Лейпхарта не спрацьовує, адже протиріччя між сегментами соціуму в низці європейських країн виражені дуже гостро [12, с. 10].

Перешкода на шляху реалізації спільної демократії в європейському регіоні полягає перш за все в амбітній, конкуруючій поведінці політичних еліт (особливо націоналістичних), які не прагнуть до врегулювання розбіжностей. Позначається і присутність агресивної радикально-націоналістичної меншини, що бореться за незалежність окремих регіонів і не визнає ніяких «коаліційних формул» [13, с. 158].

Розвиток суспільно-політичного життя в Західній Європі в XXI столітті показує, що тут посилюється прагнення покласти край будь-якому насильству. У всіх соціальних групах зростає число людей, що ставлять на перше місце не ідеологічні протиріччя, а принципи консенсусу і гуманізму. Однак, більшість експертів стверджує, що етнонаціоналістичне та сепаратистське насильство не скоро зникне. Нерівності та минулі помилки є просто надто стійкими у свідомості більшості меншин, а держави, що мають на своїй території етнополітичні конфлікти, ще не розробили ефективні стратегії їх врегулювання [7, с. 58].

У цій дискусії «націоналізм» і «нація» залишаються по суті суперечливими поняттями. Немає згоди щодо того, що таке націоналізм чи нація; наприклад, спроби задовільно визначити останню в термінах унікальної мови, раси або релігійних ознак були серйозно заперечені. Незважаючи на це, деякі поняття захопили інтерес різних спільнот. Одне з них полягає в тому, що «нація» – порівняно недавнє явище, незмінно пов'язане з періодом Просвітництва. Інший висуває на перший план ідею, що націоналізм незмінно стосується історії, в тому сенсі, «що він пише свою власну історію, що він створює звіт про своє походження і його минуле, яке узаконює сьогоднішнє і пропонує показники на майбутнє» [17, с. 79].

Поняття націоналізму може носити різні відтінки і варіації, починаючи від процесу і закін-

чуючи певним настроєм або ідентичністю. Воно може виявлятися через політичну риторіку, ідеологію або в рамках соціально-політичного руху. Сутність націоналізму не обов'язково позитивна або негативна. Для багатьох націоналізм був ключовим фактором у досягненні успіху в індустріалізмі, розвитку капіталізму та формуванні державності. Він і надалі використовується для легітимізації будь-якого політичного устрою. Інші визначають «націю» не як історичну та політичну спільноту, як вважають модерністи, а як культурне співтовариство, що об'єднується спільною мовою, цінностями, міфами та символами, і свідомо розпізнає свою колективну ідентичність. Існує також підхід, де дослідники визначають націю як складну юридичну одиницю з етнічними ознаками або походженням за кров'ю, яку можна використовувати для встановлення опозиції до інших етнічних та культурних груп [16, с. 300].

Емпіричні докази показують, що «нації» дуже рідко культурно або етнічно однорідні, і більшість з них є без громадянства. Тим не менше, використання терміна «держави-нації» передбачає порівняння між країнами як культурно відмінними одиницями і державами, самоврядними політичними одиницями. Саме це ідеалізоване вирівнювання між державою і народом, що надає легітимність сучасній державі і створює заздрість народів-апатридів у всьому світі, націоналізм не є унікальним атрибутом Першого світу. Фактично, постколоніальний Третій світ був ознаменований визвольним націоналізмом, спочатку світським і дедалі більш релігійним. Там також, націоналізм залишається формою виправних політичних дій, коли потрібна взаємодія між нацією та автономією (державністю) [18, с. 85].

Дуже часто етнічна ідентичність однієї групи посилюється певною травмою або колективною пам'яттю катастрофи, яка колись зачіпала предків групи. Вибрана травма може викликати різноманітні реакції, які спрямовані на протидію почуттям приниження, втрати і відплати, заподіяної травмою, до етнічної агресії проти тих, хто вважається відповідальним. Точніше, така травма або сильна дислокація може спричинити «механізм психологічного захисту, який вимагає створення образу «ворога». Це стає атрибутом колективної люті та тривоги», що веде до етнічного насильства [14, с. 209].

Впродовж дебатів про занепад та майбутнє держави, націоналізм з'явився в останній чверті 20 століття в неонаціоналістичній формі, схожій на регіоналізм або територіальну ідентичність або «нішевий» націоналізм. Нації без держави, такі як Шотландія, Каталонія та Квебек, включені до цього типу через плинність аргументів, які вони представляють для підтримки своєї самостійності. Їхні «націоналістичні» уряди є або

лівими, або правими, неоліберальними або соціал-демократами, або сприяють громадянському чи культурному та етнічному націоналізмові відповідно до певних обставин. Громадянський націоналізм, є менш суперечливий, ніж етнічний націоналізм, і він зазвичай підкреслюється цими націями [18, с. 86].

Хоча ідея національної держави залишається популярною, формування окремих держав в Європі є скоріше винятком, ніж правилом. Багато представників валлійців, шотландців, норманів, бретонців, каталонців та басків продовжують підтримувати націоналістичні партії, які пропагують ідеї незалежності та суверенітету як головну мету. Це пояснюється кількома чинниками. По-перше, з часів колоніального та неокolonіального періоду етнонаціоналістичні та сепаратистські терористичні групи в Європі мало досягали успіху, отримуючи декілька стратегічних перемог, але, в загальному, втрачаючи більшу частину свого початкового впливу. По-друге, інституціоналізація прав людини, економічних та політичних норм сприяє зменшенню розбіжностей між етнічними групами. Нарешті, по-третє, в суспільстві існують глибокі розбіжності, що базуються не лише на спільному походженні, а також на класових, релігійних, гендерних та поколінних відмінностях, а також різниці у моральних цінностях, стилях життя, смаках і самоідентифікації [15, с. 198].

Етнонаціоналістичні та сепаратистські групи мають чіткі цілі і можуть спиратися на своїх колег за підтримкою; вони закликають «до колективної революційної традиції» підтримувати існування групи і поповнювати свої ряди. Неонаціоналістичні рухи (такі, як у Шотландії, Каталонії та Квебеку) продовжують бути досить активними, але вони здебільшого не використовують, не загрожують використовувати, ані пропагують насильство ніяким чином. Також з'являються апокаліптичні, антиурядові та непримиренні групи, що виступають за насильство або використання терористичних засобів, що, по суті, ще більше знижує сприйняття етнонаціоналістичних та сепаратистських терористичних груп. Глобалізація та її економічні, соціальні та політичні наслідки, без сумніву, вплинули на поняття «національна держава». Однак це не означає, що національна держава стає застарілою, а скоріше, змінюється її форма [10, с. 32].

На додаток до втрати деяких традиційних владних атрибутів на користь міжнародних та транснаціональних організацій, однак, здобувачи нові сфери відповідальності, національна держава стикається з формуванням нової транскордонної ідентичності, якій протидіють тому, що вони вважають негативними наслідками глобалізації. У такій динаміці, стверджується, що

«роль держави набуває важливого значення як стабілізуюча сила, яка протидіє нескінченній фрагментації». Знову ж таки, націоналізм може виступати як позитивною силою, зберігаючи разом встановлений політичний порядок, або як негативна сила, яка веде до більш фрагментованого світу. Незважаючи на це, зміна понять суверенітету та розмноження ідентичностей (суміш етнічних, культурних, соціальних, релігійних та інших ідентичностей), можна справедливо сказати, що держава залишається однією з основних суб'єктів міжнародних відносин [8, с. 45].

Проте, повноцінний захист етнокультури є малоімовірним у сучасній глобалізованій економіці, де культура далека від виключно етнічного контексту. Культури, навіть у найчистішому вигляді, рідко є однорідними і часто містять в собі субкультурні елементи, що ускладнюють лояльність її членів. Оскільки стабільність культури впливає на різні групи суспільства, обмежена увага лише до захисту етнічних аспектів може призвести до подальших соціальних напруг і, в певній мірі, довести свою контрпродуктивність.

Отже, на даний момент відсутнє чітке розуміння перспектив етнічних конфліктів в різних країнах Європи. Наявність етнополітичних конфліктів в Західній Європі ще раз підтверджує той факт, що націоналістичні прояви є актуальними проблемами не лише європейської спільноти, а й виступають загрозою будь-якій багатонаціональній державі в світі. Розв'язання цих конфліктних ситуацій залишається основним викликом сучасності, а також є досить дискусійним і відкритим питанням.

Література

1. Білоножко С. Англо-шотландські відносини: деволюція замість федерації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. № 35. С. 286–289.
2. Бураков Ю.В., Кипаренко Г.М., Мовчан С.П. *Всесвітня історія: новітні часи*. Вид. 5-те, виправл. та доповн. К.: Генеза, 2006. 416 с.
3. Вегеш М.М. *Політологія: підручник*. Київ: Знання, 2008. 384 с.
4. Гуцало М.Г. *Організація протидії сучасному тероризму: Навчальний посібник для студентів, аспірантів, викладачів вузів*. К.: ТОВ «Видавництво АРАТТА», 2009. 264 с.
5. Козак Т. *Європейська інтеграція та проблеми регіонів: навчальний посібник*. Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. 236 с.
6. Юрій М.Ф. *Політологія: підручник*. Київ: Дакор, 2006. 416 с.
7. Camino I. G. *Juventud y nacionalismo vasco (1901–1937)*. Bilbao: Fundación Sabino Arana. 1991. P. 53–78.
8. Everard J. *Virtual States: The Internet and the Boundaries of the Nation-State*. London: Routledge. 2000. P. 45–53.

9. Extramiana J. *Historia de las guerras carlistas*, 2 vols., San Sebastián: Luis Haranburu. 2010. P. 10–25.

10. Giddens A. *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press. 1999. 176 p.

11. Gurr T. *Violent and Non-Violent Trajectories in Contentious Politics: Globalization's Paradox*, edited by Kenton Worcester, Sally Avery Bermanzohn & Mark Ungar. London: Routledge. 2002. 262 p.

12. Mata J. M. *El nacionalismo vasco radical. Discurso, organización y expresiones*. Bilbao: Universidad del País Vasco. 2016. P. 8–38.

13. McCrone D. *The Sociology of Nationalism: Tomorrow's Ancestors*. London: Routledge. 1998. P. 112–138.

14. Murer J. *The Clash Within: Intrapsychically Created Enemies and Their Roles in Ethnonationalist Conflict in Violence and Politics: Globalization's Paradox*, edited by Kenton Worcester, Sally Avery Bermanzohn & Mark Ungar. London: Routledge. 2002. P. 209–215.

15. Tarrow S. *Power in Movements. Social Movements, Collective Action and Politics*, Cambridge: Cambridge University Press. 1994. 265 p.

16. Thompson A. & Fevre R. *The national question: sociological reflections on nation and nationalism. Nations and Nationalism*. 2001. 7(3). P. 297–315.

17. Ugarte J. *La Transición en el País Vasco y España. Historia y memoria*. Bilbao: Universidad del País Vasco. 1998. P. 73–98.

18. Wang Z. (2018). *Memory politics, identity and conflict, memory politics*. Cham: Palgrave Macmillan. 113 p.

Анотація

Дерев'янюк С. М., Кобець Ю. В., Голуб'як Н. Р. **Етнічні конфлікти в Західній Європі: сучасний стан та перспективи.** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню явища етнополітичного конфлікту в Західній Європі. На основі наукового аналізу політологічного та історичного матеріалу визначаються причини, особливості та перспективи етнічних конфліктів у Європі. У сучасному світі, де процеси глобалізації та інтенсивної взаємодії між націями та культурами є надзвичайно активними, спостерігається швидкий розвиток націоналізму, який став однією з найвпливовіших ідеологій. Багато країн переживають активні рухи національних меншин, які висловлюють протести проти «дискримінації» та прагнуть досягти політичної і культурної самостійності. Ці рухи виникають як реакція на процеси глобалізації та інтеграції, а також як спроба зберегти свою мову та традиції, уникнути розчинення в безособовому «світовому» співтоваристві.

У першій частині автори обґрунтовують значення та роль спільної спадщини та історичної долі, які в подальшому формують ядро етнічної ідентичності та групової ідентифікації, що породжує націоналізм з подвійним характером як прояви патріотизму, так і ксенофобії. Особливо наголошено на причинах етнополітичного конфлікту, таких як територіальні суперечки, боротьба за владу і ресурси, прагнення до створення власної держави, соціально-кризова ситуація, політичне насильство та історична пам'ять. Апелюючи до концепції О. Лейпхарта, відзначається, що у сучасній

Європі протиріччя між сегментами соціуму в низці країн виражені дуже гостро, відтак складно врегулювати етнополітичні розбіжності.

В другій частині статті наведені роздуми про можливі стратегії врегулювання етнополітичних конфліктів. Однак враховується значення нерівностей та історичних помилок, які стали стійкими установками у свідомості більшості національних меншин. Авторами використовується співставлення поняття «нації» як культурно співтовариства, так і «нації-держави», тобто складної юридичної одиниці з самоврядними політичними одиницями. Виокремлюється також феномен «неонаціоналістичних рухів» (у Шотландії, Каталонії та Квебеку), які продовжують бути політично активними, підтримують націоналістичні партії, що пропагують ідеї суверенітету як головну мету.

Підсумовуючи, відзначено, що стабільність впливає на різні групи суспільства, тому увага лише до захисту етнічних аспектів може призвести до подальших соціальних напруг. Отож, розв'язання цих конфліктних ситуацій залишається основним викликом та відкритим питанням.

Ключові слова: етнополітичний конфлікт, сепаратизм, дезінтеграція, радикалізм, націоналізм, політичний конфлікт.

Summary

Dereviianko S. M., Kobets Yu. V., Holubiak N. R. **Ethnic conflicts in Western Europe: current state and prospects.** – Article.

The article is dedicated to the exploration of the phenomenon of ethno-political conflict in Western Europe. Features and prospects of ethnic conflicts in Europe are determined based on the scientific analysis of political science and historical material. In the modern world, where the processes of globalization and intensive interaction between nations and cultures are extremely active, there is a rapid development of nationalism, which has become one of the most influential ideologies. Many countries are experiencing active movements of national minorities who express protests against "discrimination" and strive to achieve political and cultural independence. These movements arise as a reaction to the processes of globalization and integration, as well as an attempt to preserve one's language and traditions, to avoid dissolution in an impersonal "world" community.

In the first part, the authors justify the importance and role of common heritage and historical destiny, which later form the core of ethnic identity and group identification and give rise to nationalism with a dual nature as a manifestation of patriotism and xenophobia. The causes of ethno-political conflict, such as territorial disputes, the struggle for power and resources, the desire to create one's own state, the social crisis situation, political violence, and historical memory, are emphasized separately. Appealing to the concept of O. Leiphart, it is noted that in modern Europe the contradictions between the segments of society in a number of countries are expressed very sharply, therefore it is difficult to settle ethno-political differences.

The second part of the article contains reflections on possible strategies for resolving ethno-political

conflicts. However, it takes into account the importance of inequalities and historical mistakes that have become persistent attitudes in the minds of most national minorities. The authors use the comparison of the concept of "nation" as a cultural community and "nation-state" as a complex legal unit with self-governing political units. The phenomenon of "neo-nationalist movements" (in Scotland, Catalonia and Quebec) is also highlighted, which continue to be politically active and support

nationalist parties promoting the idea of sovereignty as the main goal.

In summary, it was noted that stability affects different groups in society, so focusing only on protecting ethnic aspects may lead to further social tensions. Therefore, the resolution of these conflict situations remains a major challenge and an open question.

Key words: ethno-political conflict, separatism, disintegration, radicalism, nationalism, political conflict.

УДК 327(73)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.25>

І. Д. Дудко

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8881-8274>доктор політичних наук, професор,
професор кафедри парламентаризмуНавчально-наукового інституту публічного управління та державної служби
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОЛІТИЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ ВНУТРІШНЬОКОНГРЕСОВИХ ВПЛИВІВ США: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Верховна рада України довела свою спроможність реалізовувати покладені на неї функції в умовах широкомасштабної агресії РФ. Зокрема, впродовж максимально короткого строку після початку агресії була сформована законодавча база, що забезпечила загальнонаціональний спротив ворогу; парламент України посів активну роль в системі міжнародної політики, націленої на утворення антиросійської коаліції; переважна більшість парламентарів змогли зберегти зв'язки з громадськістю та виборцями, яких вони представляють. Втім саме представницька функція парламенту набула найбільш проблематичного характеру – тенденції, що може пояснюватися не тільки обставинами воєнного часу, а й характерною для передвоєнного періоду специфікою політичного процесу України як перехідного суспільства з відмежованістю суспільства від державних структур.

Так, шляхи вдосконалення й оновлення державної влади (парламенту) як потреби суспільства на етапі війни й повоєнної відбудови потребують реалізації кращих світових практик парламентської діяльності, де на особливу увагу може заслуговувати досвід конгресу США. Мовиться про забезпечення політичного плюралізму внутрішньоконгресової діяльності, що набуває відображення на забезпеченні суспільно-політичних зв'язків громадян і конгресу Сполучених Штатів. Отже, звернення до аналізу відповідної практики може представляти інтерес, а за цим – актуалізує проблематику політичного плюралізму конгресу США в аспекті діяльності Верховної Ради України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що конгрес як провідний актор політичного процесу США об'єктивно викликає інтерес як зарубіжних, так і вітчизняних авторів. Суттєвий внесок у розробку проблем функціонування конгресу за постбіполярні часи внесли, зокрема, такі американські автори, як С. Біндер (Binder S.A.), Р. Картер (Carter R.G.), К. Крабб (Crabb C.V.Jr.), Дж. Маккормік (McCormic J.M.), П. Нівола (Nivola P.S.), Ш. О'Халлоран (O'Halloran Sh.), Т. Паттерсон (Patterson Th.E.),

Р. Спітцер (Spitzer R.J.), Дж. Тірні (Tierney J.T.), інші. Серед українських дослідників, орієнтованих на розгляд різних аспектів конгресової діяльності варто назвати С. Богданову, Я. Войтко, І. Дудко, С. Желіховського, Ю. Кіселя, О. Краєва, Л. Стельмащук, О. Потехіна, в колі уваги яких, зокрема, й проблеми внутрішньоконгресових впливів США. Це формує дослідницьку базу відповідної проблематики з можливістю як узагальнення, так і подальшого поглиблення існуючого доробку з урахуванням тих тенденцій, які характеризують політичні впливи в межах конгресу поточного історичного періоду.

Метою статті є аналіз тенденцій реалізації політичних впливів внутрішньоконгресової діяльності як прояву політичного плюралізму зв'язків конгресу і суспільства США. Реалізація поставленої мети може бути досягнута з урахуванням наступних конкретизованих завдань:

1) окреслення структурних компонентів конгресу, які забезпечують реалізацію політичного плюралізму суспільно-політичних зв'язків Сполучених Штатів;

2) визначення сутності політичного плюралізму внутрішньоконгресової діяльності через взаємодію факторів впливу конгресу США;

3) виокремлення тенденцій реалізації політичного плюралізму суспільно-політичних зв'язків конгресу США, які можуть представляти інтерес для вдосконалення діяльності Верховної ради України.

Реалізація поставлених завдань досягається з урахуванням низки наукових методів дослідження – дескриптивного методу, що дозволяє визначити специфіку структурних компонентів та факторів впливу конгресу США; методу порівняльного аналізу, що дозволяє окреслити різні прояви політичного плюралізму відповідно до наявних в конгресі факторів реалізації суспільно-політичних зв'язків; системного методу, що дозволяє підійти до тенденцій внутрішньоконгресової діяльності комплексно – з урахуванням як політичних, так і інституційних та індивідуалістичних факторів його функціонування.

Викладення основного матеріалу. В науковій літературі має місце інтепретація партійно-політичного структурування конгресу США як розділеного правління, відмітною особливістю цього чого є відсутність явної переваги однієї партії в системі влади. Так, розділене правління, як це подається в літературі, відображає певну політичну ситуацію, за якої – на прикладі конгресу США – палати, а саме – сенат та палата представників – потрапляють під контроль різних партій. Залежно від того, чи має опозиційна партія більшість у конгресі чи хоча б одній із його палат, виникає два варіанти взаємодії між владою. Перший є «чистим» розділеним правлінням, за якого законодавчий орган повністю перебуває під контролем опозиції. Другий – «напівроздільне керівництво», коли президентська партія керує однією палатою, а опозиційна – другою палатою конгресу [1].

Такий підхід відображає специфіку двопартійного партійно-політичного структурування парламенту, залишаючи водночас поза увагою іншу вагомую тенденцію конгресу США, а саме – політичний плюралізм як вплив на процес прийняття рішень чисельних груп інтересу, що формуються в межах конгресових інституцій, утворюючи таким чином суспільно-політичні зв'язки між конгресом й окремими державними або суспільними верствами, бізнес-колами, громадськими об'єднаннями тощо.

Так, інституційний чинник поряд з індивідуалістичним (як виразником позицій офіційних осіб конгресової діяльності) формують основу політичного плюралізму конгресу США. Формальні й неформальні структури та співробітники апарату конгресу через повноваження у формуванні і поданні на розгляд обох палат проектів рішень з питань внутрішньої і зовнішньої політики активно впливають на обговорення і прийняття остаточних рішень. Результатом стають активні дії комісій та підкомісій обох палат, посилення діяльності комітетів, орієнтованих на підготовку чи обговорення законопроектів.

Зазначимо, що класичним з погляду на партійно-політичне структурування конгресу є його дво-фракційний поділ. Фракції залишаються основною платформою для обговорення конгресменами і сенаторами від демократів і республіканців внутрішньопартійних підходів щодо важливих державних проблем. Двопартійне структурування конгресу США зумовлює водночас не тільки виокремлення депутатів за партійною приналежністю, а й специфічність їх взаємозв'язків на рівні фракційних і міжфракційних відносин. У багатьох випадках фракції або палати конгресу можуть не тільки протидіяти, а й взаємодіяти в питаннях, які зачіпають серйозні проблеми національних інтересів США. Передумовою або підставою зазначеного явища є:

– майже рівнозначне представництво представників обох партій в палатах конгресу, що унеможливорює відверте блокування опозицією рішень коаліції (фракції-більшості) і навпаки, стаючи підґрунтям пошуку компромісу сторін. Для прикладу – склад 118 конгресу внаслідок проміжних виборів 2022 року, за результатами яких республіканці отримали в палаті представників 222 з 435 місць, що є лише на чотири голоси більше, ніж 218, необхідних для отримання більшості. В Сенаті розподіл голосів набув ще більш проблематичного характеру: 51 місце у демократів проти 49 – у республіканців [2]. За такого розподілу голосів отримати перевагу при голосуванні можливо лише при абсолютній єдності представників однієї з двох партій, що набуває реалізації, головним чином, за умов кардинально важливих для партії рішень. Прикладом є, зокрема, є відмова республіканців у Сенаті підтримати конституційність імпичменту екс-президента-республіканця Д. Трампа після спроб штуму Капітолію в листопаді 2021 року [3].

– особливе значення традицій внутрішньої і зовнішньополітичної діяльності американського істеблішменту, що наближує позиції конгресменів і сенаторів від демократів і республіканців у формуванні (підтримці) стратегічної лінії поведінки уряду, навіть при наявності розбіжностей щодо шляхів досягнення зазначеного;

– статус депутата конгресу, що, попри партійну приналежність, діє насамперед відповідно платформи виборців. Як наслідок, здатність пошуку компромісів як в межах, так і поза фракційних відносин з метою забезпечення підтримки на наступних виборах. Фактичним підґрунтям стає й критика виконавчої влади в умовах падіння авторитету президентського курсу з виразним урахуванням чинника партійності [4, р. 427].

Останнє зумовлює й чинник формування більш вузьких асоціацій (груп односторонців) з окремим баченням складових внутрішньої і зовнішньої політики. Так, на особливий інтерес в аспекті політичних впливів в конгресі США, поряд з формальними структурами, може заслуговувати організація неформальних об'єднань, що утворюються та функціонують з ініціативи конгресменів та відповідно чітко визначених регуляторних норм.

Західні дослідники виділяють два типи таких утворень – організації-членів конгресу в палаті представників, а також неформальні групи членів в палаті представників, сенаті та в обох палатах конгресу. Як правило, ці групи називаються кокусами¹, хоча більш слушним є сприйняття цих утворень в якості неформальних організацій-членів на відміну від офіційних партійних структур [5]. Платформою об'єднання конгрес-

¹ Коккус (англ. caucus) – зібрання прихильників або членів політичної партії чи політичного об'єднання.

менів у групи однодумців зазвичай виступають ідейні позиції, базовані в основному на ліберальній і консервативній традиціях [5; 6, р. 115–153]. Передумовою чи підставою стають й прагматичні підходи до визначення суті національного інтересу у певному напрямі життєдіяльності держави. Відомі випадки утворення таких неформальних угруповань на міжпартійних засадах з урахуванням близьких чи аналогічних інтересів представників вищого законодавчого органу щодо обговорюваних політичних, економічних чи соціальних програм.

Слід визнати, що процес організації неформальних утворень з їх включенням в законотворчість конгресу США почав помітно виявляти себе з др. пол XX ст., тенденцією чого виявилось не тільки чисельне зростання зазначених структур, а й перебирання ними функцій формальних утворень. Зворотною реакцією з боку адміністративних структур конгресу стало обмеження організаційних й фінансових засад їх функціонування з метою регулювання впливів на внутрішньоконгресовий процес. Наприкінці 1990-х – початку 2000-х років такі підходи набули чітких регламентних форм [7; 8]. Водночас достатньо чітких обрисів набула й практика діяльності неформальних об'єднань, яка визначила значний спектр їх потенційних можливостей.

Варто констатувати, наприклад, що групи дозволяють їх членам обмінюватися інформацією та ідеями, а також можуть сприяти взаємодії учасників, якщо інші шляхи контактів є обмеженими. Групи можуть брати участь й у законодавчій діяльності (виступати із законодавчою ініціативою або на підтримку чи неспідтримку законодавчих ініціатив); забезпечувати навчання членів та персоналу групи з політичних питань або генерувати більш широку обізнаність громадськості з цих питань. Групи традиційно проводять зустрічі членів або співробітників для обговорення ідей та потенційної діяльності, пов'язаної з державною політикою або з представницькими міркуваннями. Багато неформальних організацій-членів також запрошують зовнішніх спікерів і групи підтримки своїм членам [7, р. 80–109].

Деякі неформальні організації-члени можуть мати відносно вузький законодавчий інтерес або мету. Інші групи можуть мати більш широку сферу діяльності і вирішувати численні питання, що викликають занепокоєння в конкретному географічному регіоні, економічному секторі або загальній сфері політики. Серед існуючих категорій неформальних організацій-членів західні дослідники вирізняють групи, орієнтовані на:

внутрішньопартійні інтереси (просування політичних поглядів однодумців у складі політичної партії);

особисті інтереси (як правило, зосереджені на широкому спектрі питань, які знаходяться під юрисдикцією більш ніж одного комітету);

промисловість (відстоювання інтересів конкретної галузі);

регіональні інтереси (відстоювання інтересів конкретного регіону);

рівень штату/округу (відстоювання інтересів конкретного штату або регіону);

рівень національної меншини / виборчої групи або округу (відстоювання інтересів окремих груп виборців, таких як жінки, меншини, ветерани) [7, р. 31–35].

Потенційні можливості формальних й неформальних об'єднань конгресу дають можливість стверджувати про вагомість інституційного чинника в реалізації партійно-політичних впливів. Суттєва роль в цьому відношенні може належати водночас й індивідуалістичному чинникові як впливу в системі конгресової діяльності адміністративних осіб. Так, лідери фракцій, поєднуючи неформальну посаду партійного керівника з формальною посадою спікера палати представників або голови *pro tempore* (тимчасового) сенату часом проявляють себе впливовими фігурами конгресового процесу в рамках існуючих повноважень. Дослідники звертають увагу на спроможність конгресу через позицію конгресових посадовців, а інколи – й окремих конгресових діячів протидіяти не тільки опозиції, а й виконавчій владі, включно з такою прерогативно президентською сферою, як зовнішня політика.

Так, вважається, що впливи лідерів партійних фракцій в опрацюванні зовнішньополітичних рішень почали набувати особливої ваги після подій 11 вересня 2001 року. Втім особливість відповідних впливів виявила себе ще за Дж. Буша-старшого і Б. Клінтона, коли склад конгресу був сформований переважно з представників опозиційної до глави держави партії. Це зумовлювало специфічну, визначену партійною платформою, позицію лідера фракції до законодавчих ініціатив президента. На підтвердження – дії відомого радикала у республіканській партії Н. Гінґріча як спікера палати представників і водночас лідера конгресменів-республіканців у палаті представників в період демократичної адміністрації Б. Клінтона. Виступ Гінґріча 1995 р. на підтримку Акту відродження національної безпеки справив надзвичайний вплив на позицію Клінтона у питанні асигнування миротворчих операцій ООН з одночасною конгресовою підтримкою фінансування участі у них збройних сил США. Показовою вважаємо і позицію Б. Доула як лідера республіканців у сенаті. Піднявши питання військової допомоги боснійським мусульманам, він знайшов підтримку більшості в обох палатах

конгресу, попри протилежну позицію президента країни [6, р. 121].

Варто виокремити серед республіканців й окремих відомих діячів, чия позиція (авторитет) визначали не тільки позицію конгресу, а й президента через регламентацію їх дій. Прикладом став Дж. С. Маккейн II (1936–2018) – американський державний діяч, політик, республіканець, сенатор від штату Аризона, відомий своєю критикою влади Барака Обами, Дональда Трампа, Ангели Меркель та позицією на підтримку України в умовах агресії з боку РФ. Дж. Маккейн, зокрема, як голова комітету сенату з питань збройних сил був одним з найбільш активних прихильників кодифікації ініційованого представниками обох партій закону про санкції проти Росії (The Russia Sanctions Review Act of 2017), що сприяло його прийняттю на рівні верхньої палати конгресу США. Суть документу полягала в тому, що в разі, якщо Білий дім захоче зняти санкції з Росії, то йому для початку необхідно буде надати конгресу детальне обґрунтування цього рішення, а надалі, протягом 120-денного періоду, конгресмени вирішуватимуть, погоджуватися їм з президентом чи ні [9].

Ще одним яскравим прикладом впливового політика, безсумнівно, є особа Н. Пелосі як неодноразової лідерки меншості і більшості в конгресі США від демократів, чий вплив на позицію фракції і палати представників в цілому вже посіли своє історичне місце в історії конгресу США останніх десятиліть. 4 січня 2007 р. Пелосі вперше було обрано головою (спікером) палати представників США: демократи тоді відновили більшість у нижній палаті американського парламенту після дванадцятирічного перебування в опозиції. Пелосі стала першою жінкою на цій посаді за всю історію країни і водночас найбільш високопоставленою жінкою в американській історії на момент вступу на посаду. Спікер перебувала на третьому щаблі таблиці рангів після президента й віцепрезидента США. В січні 2011 року, після поразки демократів на проміжних виборах до палати представників, Пелосі було обрано лідеркою фракції меншості. Втім на проміжних виборах 2018 року демократи повернули більшість у конгресі, і Пелосі знову обійняла посаду спікера палати представників.

Серед іншого в її діяльність на етапі останніх років на посаді спікера, ініціація де-факто процесу імпичменту Дональда Трампа у палаті представників у 2019 році і, повторно, у 2021 році. У 2022 році вона стала першим спікером палати представників і найвищим чиновником США, який відвідав Тайвань за чверть століття: історичний візит, який підтвердив непохитну підтримку Америкою народу Тайваню. Як лідер демократів, вона допомогла зміцнити безпеку Америки, забезпечивши голоси, необхідні для відхилення спроб

республіканців переглянути політику на стримування Ірану у сфері ядерного озброєння тощо [10].

Висновки. Узагальнення вищевикладеного дає можливість стверджувати про політичний плюралізм внутрішньоконгресової діяльності, зумовлений інституційним й індивідуалістичним чинниками впливів в конгресі США. Традиційним показником партійно-політичного структурування конгресу (як і будь-якого демократичного парламенту) є партійне представництво його членів. Особливістю дво-фракціонного структурування конгресу США при цьому залишається відносна (за виключенням кардинально вагомих рішень на кшталт імпичменту) автономність позицій конгресменів, де пріоритетом залишається не внутрішньопартійна дисципліна, а відповідальність перед виборцями як передумова обрання на повторний строк. Зазначений чинник зумовлює не тільки реалізацію на практиці системи стримування і противаги (як одного з основних принципів організації влади США), а й підтримку суспільно-політичних зв'язків у вимірі дієвості представницьких функцій конгресу.

Вагому роль в системі підтримки зв'язків конгресу з різними суспільними верствами відіграють, поряд с формальними об'єднаннями-фракціями, й неформальні утворення-кокус як вузькі асоціації внутрішньофракційного і міжфракційного характеру, пов'язані з реалізацією позицій певних груп інтересів. Утворення неформальних утворень є характерною рисою демократичних парламентів, втім, особливістю внутрішньоконгресового процесу є не тільки чисельність таких утворень-асоціацій, а й їх активність в законодавчому процесі США. Спроби кокусів перебрати на себе функції формальних утворень викликали обмежувальні регламентні норми їх функціонування з боку адміністрації конгресу, хоча супутньою до цього тенденцією стало й викремлення значного потенціалу дій таких кокусів як додаткових чинників суспільно-політичних зв'язків.

Окремі уваги потребують й впливи в зовнішньоконгресовому процесі індивідуалістичного чинника, пов'язаного з діяльністю лідерів фракцій або навіть їх впливових представників. Професійність лідерів конгресу, спроможних впливати своєю діяльністю на реалізацію загальнонаціональних інтересів підтверджує не тільки реальність зв'язків конгресу із суспільством, а й функціональність політичного плюралізму внутрішньоконгресової діяльності США. Практика конгресу США може слугувати прикладом поліпшення функціональної спроможності Верховної Ради України, де головним залишається не копіювання досвіду, а врахування принципів взаємодії чинників впливу як механізмів демократичних зв'язків законодавчого і представницького органу країни.

Література

1. Fiorina M. P. An Era of Divided Government. *Developments in American Politics* /Ed by G. Peele, B. E. Cain, J. Herbert, A. Wroe. Oxford: Oxford Univ. Press, 1990. P. 324–354.
2. Membership of the 118th Congress: A Profile. Congressional Research Service. URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R47470>
3. Morgan D. Senate Republicans unite behind failed effort to challenge Trump impeachment trial. Reuters. 2021. January 26. URL: <https://www.reuters.com/article/us-usa-trump-impeachment-idCAKBN29V1UK>
4. Carter R.G. Congress and Post-Cold War U.S. Foreign Policy. *After the End. Making U.S. Foreign Policy in Post Cold War World.* / Ed. by J. M. Scott. Durham, London: Duke University Press, 1998. P. 108–136.
5. Congressional Member Organizations (CMOs) and Informal Member Groups: Their Purpose and Activities, History, and Formation. Congressional Research Service. URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R40683>
6. McCormic J.M. Decision Making in the Foreign Affairs and Foreign Relations Committees. *Congress Resurgent: Foreign and Defense Policy on Capitol Hill* / Ed by R. B. Ripley, J. M. Lindsay. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1993. P. 115–153.
7. Hammond S. W. Congressional Caucuses in National Policy Making. Baltimore, London: The John Hopkins University Press, 2001. 258 p.
8. Dilger R.J. Congressional Member Organizations: Their Purpose and Activities, History, and Formation. URL: https://www.everycrsreport.com/files/20100628_R40683_d24cfb3d49da21d4a94125b69ad652a7979ecabb.pdf
9. Bipartisan Group Of Senators Introduce Legislation Establishing Congressional Oversight of Russia Sanctions Relief. Press Releases Feb 08 2017 <https://www.lgraham.senate.gov/public/index.cfm/2017/2/bipartisan-group-of-senators-introduce-legislation-establishing-congressional-oversight-of-russia>
10. Nanci Pelosi. Biography. URL: <https://pelosi.house.gov/biography-0>

Анотація

Дудко І. Д. Політичний плюралізм внутрішньоконгресових впливів США: досвід для України. – Стаття.

Стаття присвячена проявам політичного плюралізму внутрішньоконгресової діяльності як механізму підтримки суспільно-політичних зв'язків між конгресом й окремими державними або суспільними верствами, бізнес-колами, громадськими об'єднаннями тощо. В полі зору – інституційні й індивідуалістичні чинники впливів, досвід функціонування яких може представляти інтерес в аспекті вдосконалення представницьких функцій Верховної Ради України.

В статті визначена специфіка дво-фракційного структурування конгресу США, що, попри партійну приналежність фракційного членства не виключає автономності позицій конгресменів, де пріоритетом залишається не внутрішньопартійна дисципліна, а відповідальність перед виборцями як механізм підтримки суспільно-політичних зв'язків. Вагому роль в аспекті

зазначеного відіграють, поряд с формальними об'єднаннями-фракціями, й неформальні утворення-кокус як вузькі асоціації внутрішньоконгресової і міжфракційного характеру, пов'язані з реалізацією позицій певних груп інтересів. Попри необхідність певних обмежувальних норм щодо кокусів, вони довели свою функціональність в аспекті підтримки суспільно-політичних зв'язків.

В статті говориться й про спеціальну роль індивідуалістичних впливів в зовнішньоконгресовому процесі, пов'язаного з діяльністю лідерів фракцій або навіть їх впливових представників. Професійність лідерів конгресу, спроможних впливати своєю діяльністю на реалізацію загальнонаціональних інтересів підтверджує не тільки реальність зв'язків конгресу із суспільством, а й функціональність політичного плюралізму внутрішньоконгресової діяльності США. Зазначається, що практика конгресу США може слугувати прикладом поліпшення функціональної спроможності Верховної Ради України, де головним залишається не копіювання досвіду, а врахування принципів взаємодії чинників впливу як механізмів демократичних зв'язків законодавчого і представницького органу країни.

Ключові слова: конгрес США, структурування конгресу, об'єднання конгресу, фракції, формальні й неформальні утворення, міжфракційні об'єднання, політичні впливи, політичний плюралізм, суспільно-політичні зв'язки, досвід для України.

Summary

Dudko I. D. Political pluralism of US domestic congressional influences: experience for Ukraine. – Article.

The article is dealing with manifestation of political pluralism of internal congress activity as a mechanism for maintaining socio-political ties between the Congress and individual state or social strata, business circles, public associations, etc. Under sight are institutional and individualistic factors of influence, the experience of which may be of interest in terms of improving the representative functions of the Verkhovna Rada of Ukraine.

The article defines the specifics of two-factional structuring of the US Congress, which, despite the party affiliation of factional membership, does not exclude the autonomy of positions of congressmen, where the priority remains not intra-party discipline, but responsibility to the elections as a mechanism for maintaining socio-political ties. Along with formal associations-factions, informal caucus formations play an important role in this aspect as narrow associations of intra-factional and inter-factional nature, associated with the implementation of the positions of certain interest groups. Despite the need for certain restrictive norms regarding caucuses, they have proven their functionality in terms of maintaining socio-political ties.

The article also discusses the special role of individualistic influences, partially in the foreign congress process, relating the activities of faction leaders or even their influential representatives. Professionalism of congressional leaders capable for influencing the realization of national interests by their activities confirms not only the reality of the Congress' relations

with society, but also the functionality of the political pluralism of US domestic congressional activities. It is noted that the practice of the US Congress can serve as an example of improving the functional capacity of the Verkhovna Rada of Ukraine, where the main thing is not copying experience, but taking into account the principles of interaction of factors of influence as mechanisms of

democratic ties of the legislative and representative body of the country.

Key words: US Congress, structuring of the Congress, unifications of the Congress, factions, formal and informal formations, inter-factional associations, political influences, political pluralism, socio-political connections, experience for Ukraine.

УДК 354.008.85(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.26>

Ю. П. Мельник

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0392-4941>

кандидат політичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин та права

Національного університету «Одеська політехніка»

ИНТЕГРАТИВНІ МОДЕЛІ АДАПТАЦІЇ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Постановка проблеми. Культурна ідентичність розвинутих країн світу в XXI столітті стає основою для подальшого цивілізаційного розвитку із збереженням засад національної ідентичності. Культура країн ЄС має багатовічну історію та багато спільного й розбіжного. Не дивлячись на це, сумісна політична ціліспрямованість в культурній сфері стали одними із задач союзної євроінтеграційної політики.

Україна сьогодні, як країна яка прагне до членства в ЄС, знаходячись на тяжкому шляху переходу від нав'язаної культурної політики радянською владою до відродження дійсної національної української культури, стоїть на курсі перебудови державної культурної політики відповідно до європейських інтеграційних цінностей та проголошених напрямків зовнішньої та внутрішньої культурної політики ЄС.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Культурній політиці країн ЄС, її особливостям та правовому забезпеченню, питанням політичних та правових аспектів євроінтеграції України, культурній політиці України присвячено чимало праць сучасних вітчизняних та зарубіжних авторів, серед яких: М. Бондарець, О. Буценко, С. Гладкова, М. Гнатюк, С. Гоці, І. Грицяк, Л. Даниленко, А. Єрмолаєв, С. Здіорук, М. Кеда, П. Керн, В. Корженко, О. Литвиненко, М. Найдич, О. Оржель, Пал Леслі А., О. Розумна, Т. Соломенна, О. Станкевич, К. Фарінья, С. Фоменко, Холден Дж. та ін.

Мета даної статті полягає в аналізі інтегративних моделей адаптації стратегії роз-

витку культурної політики ЄС в українській культурі.

Виклад основного матеріалу. За 32 роки незалежності Україна пройшла достатньо складну дорогу з визначення зовнішньополітичних пріоритетів та суспільної переорієнтації від тоталітарного режиму до розвитку демократичних засад та перетворень.

Ще в 1993 р. в Постанові Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р. стосовно країн членів ЄС та НАТО було задекларовано, що «західним державам належить провідна роль в сучасній міжнародній системі, зокрема у всесвітньому економічному комплексі і в міждержавних інституційних механізмах управління глобальними і регіональними процесами. Виходячи з цього визначальною рисою зовнішньої політики України щодо цих держав є встановлення з ними відносин політичного і військового партнерства, взаємовигідного економічного співробітництва, широких культурних, наукових, гуманітарних зв'язків» [11].

«Розширення участі у європейському регіональному співробітництві» стало одним із офіційно проголошених курсів в новому Законі України із регулювання зовнішньої політики в 2010 р. [9].

Роль ЄС та НАТО в якості пріоритетів зовнішньої політики все далі посилювалась для української держави не тільки на нормативно-правовому рівні, а й в суспільній думці.

Сьогодні ЄС, як пріоритет для співробітництва та інтеграції, остаточно обраний Україною: Угоду

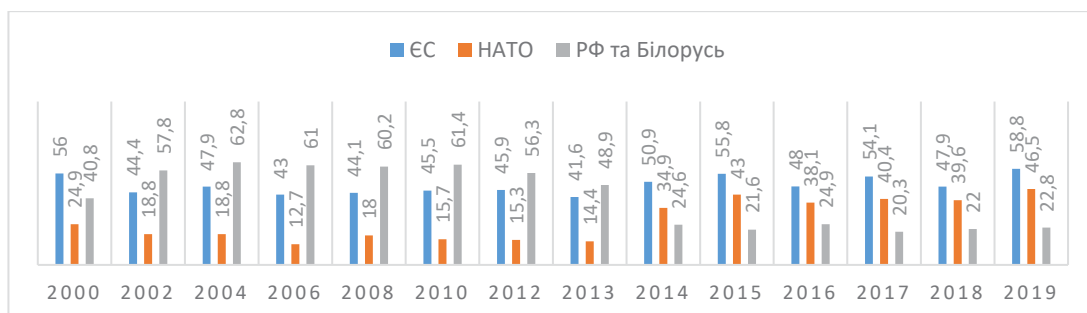

Рис. 1. Суспільне опитування щодо обрання зовнішньополітичних векторів (скоріше позитивно %) [12]

про асоціацію з ЄС було підписано у березні-червні 2014 р. [13], 23 червня 2022 р. Європейська комісія рекомендувала Європейській раді надати Україні статус кандидата на вступ до Європейського Союзу.

Відповідно до «Звіту про виконання угоди про асоціацію між Україною та європейським союзом за 2022 рік» у співпраці з європейськими та міжнародними партнерами з розвитку на Об'єднаній цифровій платформі культури та медіа під час війни розміщено понад 20 проєктів, створених спільно з партнерами, волонтерами та спеціалістами з різних сфер, серед яких «культурна спадщина: злочини проти культурної спадщини, Автентична Україна; культура під час війни: Поезія вільних, Ніколи знову, Мистецтво перемоги, Ukraine war art collection» [3, с. 85].

Загалом Європейський Союз залучив близько 50 мільйонів євро на підтримку діяльності українських митців та культурних діячів, що були вимушені тимчасово переміститись в країни ЄС [3, с. 85].

Таким чином сьогодні зміна стратегії зовнішньої політики для України від пострадянських країн до ЄС цілком обґрунтована багаторічним співробітництвом, географічним розташуванням, політичними пріоритетами та суспільною думкою адже з початком російсько-української війни остаточно переорієнтація вподобань пересічних українців в бік країн ЄС та ідентифікація себе з європейцями, а не з населенням пострадянського простору, стала ще більш явною.

В такому ключі, не дивлячись на воєнний стан, складну економічну ситуацію культура, освіта, наукова і творча діяльність їх державне управління, фінансування, розвиток, міжнародна співпраця в вказаних сферах є однією із основних задач України в світлі обрання проєвропейського зовнішньополітичного курсу.

Міграційні хвилі на фоні військових дій та прийом біженців, гуманітарна та військова допомога країн ЄС, їх міжнародна та регіональна підтримка, декларування співпраці на союзному рівні стають запорукою бажання інтенсифікації моделей адаптації стратегії розвитку культурної політики ЄС в українській культурі.

Світова практика сьогодні говорить про існування трьох основних моделей державного управління культурним розвитком. Відповідно до французької моделі – культура достатньо в жорсткій формі підтримується державою. Американська модель уявляє собою децентралізовану форму підтримки культури, велику роль в формуванні культурної політики відіграють меценати та суб'єкти громадянського суспільства. Англійська модель складена за системою підтримки культури за допомогою розвинутої мережі недержавних суб'єктів [4, с. 113].

В ЄС національна культурна політика держав-членів збудована за різними підходами. Мельник І. зазначає, що «управління сферою культури у країнах-членах ЄС, зокрема Італії, Франції, Польщі, Німеччині, здійснюється представницькими органами чи інституціями місцевого самоврядування, які представляють інтереси певної громади і діють відповідно до потреб регіону. Цікавим є досвід Франції, яка за ринкових умов створила систему державного патронату над національною культурою. У Великій Британії опікування сферою культури покладено на урядове відомство – Департамент цифрової діяльності, культури, медіа і спорту. Окрім нього, діють неурядові публічні інституції, що теж реалізують культурну політику» [7, с. 66–67].

Не дивлячись на розмаїття національних культурних політик всередині ЄС, ЄС, як складне федеративне утворення на рівні міжнародної регіональної організації, пильно віднісся до формування панєвропейської ідентичності на фоні вироблення єдиної культурної політики. Дослідження Євробарометр влітку 2022 р. показує зростання довіри громадян ЄС до союзу і постійну підтримку відповідей ЄС на російську агресію проти України. Оптимізм щодо майбутнього ЄС в 2023 р. досяг найвищого рівня з 2009 р., а довіра до ЄС залишається найвищою з 2008 р. [20].

Культурна політика ЄС регулюється цілою низкою нормативно-правових документів. За роки співіснування держави-члени розробили та затвердили значний масив сумісних принципів та напрямків співробітництва в культурній сфері.

Звісно, що культурна політика ЄС побудована за двома принципами – регулювання зверху до низу та двосторонніх і багатосторонніх договорів в культурній сфері країн-членів союзу. Метельова Т. вказує, що «особливістю механізмів культурної політики ЄС є те, що його інституції мають набагато менше важелів культурного регулювання, ніж будь-яка окрема національна держава, до якої він належить. У той же час ЄС має справу з набагато більшим культурним розмаїттям, ніж національні країни-члени ЄС. Тому культурна політика ЄС зосереджується, але не обмежується цим, на аспектах координації культурного розвитку, що здійснюються в кожній державі-члені» [8, с. 226].

Історично політичні зусилля ЄС із регулювання культури не були такими наполегливими як сьогодні. Інтенсифікація культурної політики спостерігалася на фоні розвитку та утвердження самого ЄС в якості політико-економічного регіонального утворення.

Культурна політика ЄС до 80-х рр. не мала загальновиражених тенденцій та принципів сумісного управління. В основному існували домовленості із збереження та перевезення куль-

турних цінностей, об'єктів культурної спадщини, купівлі-продажу предметів культури та старовини, сумісні проектів тощо.

Одним із основних документів ЄС в культурній сфері на тому етапі стає Копенгагенська декларація про європейську ідентичність від 14 грудня 1973 р. [6, с. 323], що серед іншого зазначала, що «визначення Європейської ідентичності передбачає:

- перегляд спільної спадщини, інтересів та особливих зобов'язань Дев'ятьох, а також ступеня єдності, досягнутої до цього часу в рамках Співтовариства,

- оцінку того, наскільки Дев'ятеро вже діють спільно по відношенню до решти світу та відповідальності, що випливає з цього,

- врахування динамічного характеру об'єднання Європи».

Із підписанням Маастрихтського договору (1993 р.), вступу в силу Лісабонського договору (2007 р.) починається етап прикладення спільних зусиль держав-членів до формування спільної культурної політики.

Маастрихтська угода проголосила «внесок у якісну освіту та професійну підготовку та в розквіт культур держав-членів, допомогу для сприяння збереженню культури та спадщини, якщо така допомога не впливає на умови торгівлі та конкуренцію в Співтоваристві до ступеня, що суперечить загальним інтересам» [22].

У Статті 128 Маастрихтської угоди відмічається:

«1. Співтовариство сприяє розквіту культур держав-членів, поважаючи їхню національну та регіональну різноманітність і в той же час висувуючи на перший план спільну культурну спадщину.

2. Дії Співтовариства мають бути спрямовані на заохочення співпраці між державами-членами та, якщо необхідно, підтримуючи та доповнюючи їхню діяльність у таких сферах: покращення знання та поширення культури та історії європейських народів; збереження та охорона культурної спадщини європейського значення; некомерційні культурні обміни; художня та літературна творчість, у тому числі в аудіовізуальному секторі.

Співтовариство та держави-члени сприяють співпраці з третіми країнами та компетентними міжнародними організаціями у сфері культури, зокрема Радою Європи» [22].

Ст. 151 Лісабонського договору – «Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства)», було фактично продубльовано положення Маастрихтського договору щодо культурної політики ЄС [2]. Більш детально культурній політиці ЄС, її основним засадам та векторам розвитку було приділено увагу в інших документах.

Так, в Повідомленні від Комісії до Європейського парламенту, Ради, Європейського економічного та соціального комітету та Комітету регіонів «Європейський порядок денний для культури у світі, що глобалізується» від 10 квітня 2007 р. [18], серед іншого зазначаються наступні напрямки діяльності: сприяння культурному різноманіттю та міжкультурному діалогу; сприяння розвитку культури, як важливого елемента міжнародних відносин ЄС.

Крім того питання культурної політики ЄС постійно підіймається в робочих планах та програмах, звітах щодо культурного співробітництва. Аналіз вказаних документів щодо підходів держав-членів ЄС до засад сумісної культурної політики має велике значення для розуміння змін моделі стратегії розвитку культурної політики ЄС.

З точки зору Фоменка В. «порівнюючи два плани ЄС 2011–2014 та 2015–2018 рр., можна дійти висновку, що пріоритети залишаються майже тими самими, вони лише деталізовані. Зникнення у пріоритетах культурної статистики не означає, що ця тематика більше не цікавить ЄС, це означає, що горизонтальна співпраця між країнами-членами вже налагоджена і не вимагає спеціальної уваги» [14, с. 84].

В наступному Висновку Ради ЄС щодо плану роботи по культурі на 2019–2022 рр. зазначається, що стійкість культурної спадщини, згуртованість і благополуччя, екосистема підтримки митців, культурних і творчих професіоналів і європейського контенту, гендерна рівність, міжнародні культурні зв'язки є основними пріоритетами культурної політики [6, с. 398].

26 листопада 2022 р. ЄС затвердив Європейський план роботи в галузі культури на 2023–2026 рр., який встановлює нові пріоритети європейської культурної політики: художники та професіонали в галузі культури: розширення можливостей культурного та творчого секторів; культура для людей: розширення участі у культурному житті та роль культури в суспільстві; культура для планети: розкриваючи силу культури; культура для спільного творчого партнерства: зміцнення культурного виміру зовнішніх відносин ЄС [19].

Аналіз положень останніх двох планів культурної політики ЄС надає можливість зробити висновки щодо акцентування культурної політики на розвитку зовнішніх зв'язків в культурній сфері та забезпечення реалізації прав людини.

Важливими документами для ЄС також є документи Ради Європи (Європейська культурна конвенція, Європейська декларація про культурні цілі, Культура і регіони: культурний поступ у регіональному контексті, Декларація з європейської політики у сфері нових інформаційних

технологій, Декларація з культурного розмаїття, Декларація про міжкультурний діалог та запобігання конфліктам, Декларація про міжкультурний діалог та запобігання конфліктам, Декларація Фаро щодо стратегії Ради Європи з розвитку міжкультурного діалогу тощо) та ЮНЕСКО (Всесвітня конвенція про авторське право, Угода про ввезення матеріалів освітнього, наукового і культурного характеру, Декларація принципів міжкультурного співробітництва, Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження тощо) в культурній сфері.

Так, Рішенні Ради ЄС «Про Європейський план дій щодо культури» від 16 листопада 2007 р. [21], виокремлює наступні пріоритети: культурне розмаїття і міжкультурний діалог; культуру як каталізатор творчості і інновацій; культуру як суттєвий елемент міжнародних відносин.

Хартія основних прав Європейського Союзу від 17 листопада 2021 р. закріпила «повагу до культурного, релігійного та мовного розмаїття, сприяння ЄС збереженню та розвитку загальних цінностей ЄС, одночасно поважаючи різноманітність культур і традицій народів Європи» [15].

Ще одним важливим документом ЄС з визначення культурної політики є «Підготовка нового європейського порядку денного для культури», який було складено на основі Консультаційної зустрічі із зацікавленими сторонами, 19 лютого 2018 р., в м. Брюссель, в ньому визначені основні пріоритети держав-членів в культурній сфері: культура як засіб соціальної єдності, особливо в світлі міграції та діаспор; мистецька освіта, неформальна освіта, громадянська освіта через мистецтво; мобільність митців і мистецьких творів є сферою явної доданої вартості на європейському рівні; більше амбіцій, більше фінансування, наголошуючи на культурі та спадщині як стратегічному ресурсі; різноманітність форм культурного вираження: багатомовність, покращення вибору, доступність; кращий зв'язок зовнішньої та внутрішньої політики, особливо з сусідніми країнами; кращий цифровий доступ із більшою кількістю 3D та AV-контенту; закон про авторське право більш сприятливий для оцифрування, збалансований для сталої винагороди – кращий зв'язок центру і периферії; міський і сільський; міська, обласна та місцева влада; більше підтримки малих культурних центрів як першої точки доступу для молодих творчих талантів; зміна пріоритетів мистецької свободи, яка, на жаль, починає заперечуватися в деяких

країнах ЄС; більше уваги до гендерної рівності, протидії булінгу та домаганням; справедливіші контрактні умови та винагорода для митців, більше професійне визнання; незмінна важливість Конвенції ЮНЕСКО 2005 р. для свободи гендеру, молоді та творчості; сприяння Фаруській конвенції Ради Європи з метою її прийняття всіма членами ЄС [17].

Новий Європейський порядок денний для культури визначив три основні цілі:

- використання сили культури для соціальної єдності та добробуту;
- підтримка культурної творчості в освіті та інноваціях, а також для зростання робочих місць;
- зміцнення міжнародних культурних зв'язків [6].

Таким чином, протягом історичного розвитку культурної політики ЄС можливо відстежити певні зміни в її стратегічних напрямках від самоідентичності до пріоритетів в зовнішньому співробітництві.

Українська культурна політика сьогодні, в свою чергу, врегульована цілою низкою нормативно-правових актів (Закон України «Про культуру» від 14 грудня 2010 р., Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р., Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 р., Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової національно-культурної програми “Єдність у розмаїтті” на період до 2034 року» від 12 травня 2023 р. тощо).

Україна сьогодні є учасником реалізації багатьох програм з розвитку, що запропоновані ЄС, серед яких програма з культури – «Креативна Європа», співпрацює з країнами ЄС на двосторонніх умовах. Також була здійснена спроба затвердити власну національну Культурну стратегію на 2025–2025 рр., що залишилася тільки на рівні проекту, але сформувала вектори культурної політичної стратегії за двома напрямками: «на основі стратегічних сесій у регіонах країни та в окремих культурних і креативних секторах; розгляд культури як частини сталого розвитку суспільства на основі зустрічей із провідними експертами і ключовими культурними акторами» [5].

Нестача вітчизняної затвердженої Стратегії культурного розвитку говорить про відсутність скоординованого плану дій щодо розвитку культури.

Вказаному контексті Щостак В.М. вказує, що «на жаль, на сьогодні в Україні не сформовано дієвого комунікативно-культурного поля, що здатне забезпечити видові, семантичні та культурно-ідеологічні потреби суспільства. Потрібно зауважити, що вітчизняний законодавець розглядає культуру як «соціально-історичний», творчий,

фольклорний феномен. Однак підхід, висвітлений у Порядку денному ЄС з питань культури 2007 р. та Новому порядку денному ЄС з питань культури 2018 р., є комплексним та інтегрує культурну політику до самоврядно-управлінського статусу» [16, с. 83–84].

Але, необхідно підкреслити, що ст. 4 Закону України «Про культуру» від 14 грудня 2010 р. все ж визначила перелік пріоритетів державної політики в культурній сфері : «розвиток культури української нації, корінних народів та національних меншин України; актуалізація ролі культури як системи цінностей, ресурсу для забезпечення сталого розвитку та консолідації суспільства; посилення освітнього, інноваційного та комунікаційного потенціалу культури; охорона культурної спадщини та культурних цінностей, збереження, відтворення та охорона традиційного характеру середовища; естетичне виховання громадян, передусім дітей та юнацтва; розвиток мистецької освіти, кадрове забезпечення сфери культури; автономія та самоврядування закладів культури та закладів освіти у сфері культури; розширення та модернізація культурної інфраструктури села; охорона, заохочення та підтримка культурного розмаїття як одного з найважливіших чинників сталого розвитку держави; економічна (фінансова), територіальна (фізична), соціальна та інформаційна доступність якісних культурних послуг для кожного; створення, виробництво, тиражування, розповсюдження, демонстрування, споживання, популяризація, збереження та використання культурних благ; розвиток державно-приватного партнерства, залучення інвестицій у сферу культури; забезпечення проведення досліджень у сфері культури; підвищення престижності у суспільстві професій у сфері культури; розвиток креативних індустрій» [10].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Інтеграційні процеси в Європі за останні десятиріччя, створення та розвиток ЄС, розширення кола його членів призвели до формування стратегії розвитку культурної політики союзу, як вагової міжнародної організації регіонального типу.

Сьогодні культурна політика ЄС відображена в його нормативних документах, діє на основі балансу міжнародного, паневропейського і національного законодавства, забезпечення основоположних прав людини і громадянина, європейських цінностей та пріоритетів в умовах розмаїття підходів до управління культурою на державному рівні країн-членів.

Будучи неодмінним пріоритетом зовнішньої політики для України ЄС сьогодні є моделлю для запозичення стратегій розвитку культурної політики. Аналіз документів ЄС показав наявність

змін в стратегічних політичних пріоритетах культурної політики.

Акцентування на необхідності розвитку зовнішніх зв'язків та міжнародної співпраці, створення міжнародних культурних програм полегшує адаптацію вітчизняного законодавства до законодавства ЄС, створення програми культурного розвитку з урахуванням досвіду ЄС.

Вивчення ролі національних меншин для формування засад культурної політики ЄС та України, пріоритети культурної політики України в світлі російсько-української війни, вивчення опиту культурної політики країн в стані війни та їх співпраці з міжнародними організаціями потребують проведення подальших досліджень.

Література

1. Грубінко А. В. Законодавче забезпечення зовнішньої політики України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2018. № 33. С. 4–7.
2. Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства). Конституційні акти Європейського Союзу. Частина I/ Упорядник Г. Друзенко, за загальною редакцією Т. Качки. Київ: Видавництво «Юстініан», 2005. 512 с. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text (дата звернення 29.08.2023).
3. Звіт про виконання угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2022 рік. 101 с. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/sites/default/files/inline/files/zvit_pro_vykonannya_ugody_pro_asociaciyu_za_2022_rik.pdf (дата звернення 29.08.2023).
4. Колісніченко Н. Транспарентність і доступність взаємодій в управлінні культурою: європейський досвід. *Актуальні проблеми державного управління*. 2021. № 1(82). С. 112–117.
5. Комітет з питань культури і духовності приймає пропозиції до проекту Рекомендацій слухань у Комітеті на тему: «Національна культурна стратегія 2015–2025: вектори розвитку» (15 липня 2015 р.) (текст). URL: <https://kompkd.rada.gov.ua/fsview/73055.html> (дата звернення 29.08.2023).
6. Культурна політика Європейського Союзу. Хрестоматія : навч. посіб. / Упорядники: Кеда М. К., Соломенна Т. В. Чернівці: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, 2022. 468 с.
7. Мельник І. В. Механізми формування державної культурної політики: зарубіжний досвід. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2022. Том 33 (72) № 2.
8. Метельова Т. О. Політика спільної європейської ідентичності: можливості використання Україною досвіду Євросоюзу. *Суспільно-політичні процеси*. 2017. № 2–3(6–7). С. 215–238.
9. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2010. № 40. ст. 527.

10. Про культуру: Закон України від 14 грудня 2010 року. № 2778-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2011, № 24, ст.168.

11. Про Основні напрями зовнішньої політики України: **Постанова Верховної Ради України** від 2 липня 1993 р *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1993. № 37. ст.379.

12. Статистичні дані Інституту соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/> (дата звернення 29.08.2023).

13. Угода про асоціацію між Україною та ЄС. Опубліковано 05 серпня 2021 р. Сайт Міністерства закордонних справ України. URL: <https://mfa.gov.ua/uevropеjska-integraciya/ugoda-pro-asociaciyu-mizh-ukrayinoyu-ta-ues> (дата звернення 29.08.2023).

14. Фоменко С. В. Формування культурної політики у контексті впровадження угоди про асоціацію Україна ЄС. *Інвестиції: практика та досвід*. № 11/2015. С. 82–86.

15. Хартія Європейського Союзу про основоположні права. Центр Громадянських Свобод. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-uevropеjskogo-soyuzu/> (дата звернення 29.08.2023).

16. Шостак В. М. Культурна політика України та Європейського Союзу: відповідність змісту і перспективи реалізації. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал*. 2023. № 1. С. 81–86.

17. A New European Agenda for Culture {COM(2018)267 final. Culture and Creativity; European Commission. URL: <https://culture.ec.europa.eu/document/a-new-european-agenda-for-culture-swd-2018-267-final> (дата звернення 29.08.2023).

18. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social Committee and the Committee of the regions a European agenda for culture in a globalizing world. Brussels, 10.05.2007., COM(2007) 242 final. URL: http://ec.europa.eu/culture/our-policy-development/doc399_en.htm (дата звернення 29.08.2023).

19. EU: work plan Culture 2023–2026 approved. ЕНТ. 11 January 2023. URL: <https://heritagetribune.eu/europe/eu-work-plan-culture-2023-2026-approved> (дата звернення 29.08.2023).

20. Eurobarometer. European Union. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/browse/all/theme/000017> (дата звернення 29.08.2023).

21. Resolution of the Council of 16 November 2007 on a European Agenda for Culture (2007/C 287/01). *Official Journal of the European Union*. 2007. P. 1–4.

22. The Treaty on European Union is signed in Maastricht on 7 February 1992 and enters into force on 1 November 1993. URL: https://www.cvce.eu/content/publication/2002/4/9/2c2f2b85-14bb-4488-9ded-13f3cd04de05/publishable_en.pdf (дата звернення 29.08.2023).

Анотація

Мельник Ю. П. Інтегративні моделі адаптації стратегії розвитку культурної політики ЄС в українській культурі. – Стаття.

Захист та реалізація культурних прав людини: право на свободу культурної, наукової та творчої діяль-

ності, право на освіту, в сучасному суспільстві стають невід’ємною складовою державної політики розвинутих країн світу. ЄС, як унікальна інтегративна структура, є прикладом збереження національної самодентичності держав-членів та вироблення спільної політики в області культурного розвитку. Будучи неодмінним пріоритетом зовнішньої політики для України, ЄС сьогодні є моделлю адаптації стратегій розвитку культурної політики.

В статті обґрунтовується український вибір ЄС в якості зовнішньополітичного пріоритету та стратегічного партнера – географічним розташуванням, багаторічним співробітництвом, суспільною думкою. Проведений аналіз поточного українського законодавства.

На основі проведення всебічного аналізу документів ЄС в історичній динаміці, обстоюється точка зору із поступової переорієнтації в культурній політиці від зміцнення акценту на збереженні національної ідентичності до міжнародної співпраці. Відзначається, що державне управління культурою в державах-учасниках ЄС здійснюється за різними системними підходами, в країнах-членах ЄС не існує єдиних державних стратегій культурної політики.

Проведення стислого аналізу документів Ради Європи та ЮНЕСКО щодо регулювання культурної політики надає можливість зробити висновки щодо прикладання зусиль і формування сумісних стратегічних засад культурної політики в Європі.

Робиться висновок, що не дивлячись на складні економічні умови та військовий стан сьогодні для України розробка вдалої культурної політичної стратегії залишається пріоритетним, особливо в умовах інтеграційних процесів з ЄС.

Не дивлячись на достатньо розвинуту нормативно-правову базу, модель культурної політики нашої держави підлягає ретельному обговоренню та правовому врегулюванню, не викликає сумніву також необхідність розроблення відповідної концепції розвитку вітчизняної культури на певний період.

Ключові слова: культурна політика ЄС, культурна політика України, євроінтеграція, міжнародно-правове регулювання.

Summary

Melnyk Yu. P. Integrative models of EU cultural policy development strategy adaptation in Ukrainian culture. – Article.

The protection and implementation of cultural human rights: the right to freedom of culture, scientific and creative activity, the right to education, in modern society have become an integral part of the state policy of the developed countries of the world. The EU, as a unique integrative structure, is an example of preserving the national self-identity of member states and developing a common policy in the field of cultural development. Being an indispensable foreign policy priority for Ukraine, the EU today is a model for adapting strategies for the development of cultural policy.

The article substantiates the Ukrainian choice of the EU as a foreign policy priority and strategic partner – geographical location, long-term cooperation, public opinion. An analysis of the current Ukrainian legislation was carried out.

On the basis of a comprehensive analysis of EU documents in historical dynamics, the point of view of gradual reorientation in cultural policy from the shift of emphasis on the preservation of national identity to international cooperation is advocated. It is noted that the state management of culture in the EU member states is carried out according to different systemic approaches, there are no unified state strategies of cultural policy in the EU member states.

Conducting a brief analysis of the documents of the Council of Europe and UNESCO regarding the regulation of cultural policy provides an opportunity to draw conclusions regarding the application of efforts and the formation of compatible strategic principles of cultural policy in Europe.

It is concluded that despite the difficult economic conditions and the military situation, the development of a successful cultural political strategy remains a priority for Ukraine today, especially in the context of integration processes with the EU.

Despite the sufficiently developed regulatory and legal framework, the model of cultural policy of our state is subject to careful discussion and legal regulation, and there is no doubt about the need to develop an appropriate concept for the development of national culture for a certain period.

Key words: EU cultural policy, cultural policy of Ukraine, European integration, international legal regulation.

УДК 321.02

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.27>

А. Б. Стичинська

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0519-4305>

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ МЕТОДІВ ПОЛІТИЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ

Постановка проблеми. На сьогоднішній день прогнозування політичних процесів відіграє ключову роль у побудові внутрішньодержавної та міжнародної політики. Нові виклики сучасного світу вимагають прийняття виважених і ґрунтовних політичних рішень. Саме достовірно розроблений прогноз дасть змогу уникнути негативних наслідків у подальшому, чи принаймні їх мінімізувати. Без основних теоретичних знань про основні характеристики методів політичного прогнозування – неможливо надати достовірні данні та рекомендації для формування ефективної політики. Практика розробки політичного прогнозу тісно пов'язана з науковими підходами і залежить від правильно обраного методу прогнозування. Експерти з політичного прогнозування повинні володіти знаннями про основні принципи і специфіку того чи іншого методу, щоб обрати той, який найбільш детально буде відповідати поставленому завданню.

Мета цієї статті – дослідити, проаналізувати та оцінити сучасні методи та техніки, які використовуються для прогнозування політичних ситуацій, процесів та явищ.

Виклад основного матеріалу. Принципи прогнозування втілюються в різноманітні методи науково-прогностичних досліджень. Сьогодні існує обширний арсенал методів соціально-політичного прогнозування, який включає як загальні, так і спеціалізовані техніки та підходи. Еріх Янч, відомий австрійський футуролог, підрахував близько 200 різних методів прогнозування, проте цей список відкритий для доповнення та постійного розвитку, враховуючи нові виклики та перспективи.

Саме політичне прогнозування є складним видом прогнозування, адже його об'єкт – багатогранний феномен політика (внутрішня і зовнішня). Політичне прогнозування – це процес науково-обґрунтованого припущення про можливі шляхи розвитку політичних подій у майбутньому, розробки рекомендацій для практичної діяльності в умовах теоретичної дійсності [7, с. 38].

Стосовно фінального результату прогнозування, то він досягається через послідовну реалізацію кількох ключових етапів. Це процес, який вимагає глибокого та системного аналізу, який

починається з розуміння контексту проблеми, визначення цілей прогнозу, вибору найбільш відповідних методів, збору та обробки даних, моделювання можливих результатів та, нарешті, аналізу та інтерпретації результатів прогнозу. Головне ж завдання дослідника полягає у визначенні потенційної області застосування кожного методу та у відборі найбільш ефективного для специфічних обставин. Тому має сенс обговорити методи, що найчастіше використовуються у політичному прогнозуванні.

Отож, основними сучасними методами політичного прогнозування прийнято вважати:

1. Метод колективної генерації ідей, відомий також як «мозкова атака»

Він передбачає активну взаємодію невеликої групи людей (до 15 осіб) з високим рівнем ерудиції. Цей метод розпочинається з формування проблемної записки, що стає основою для подальшої генерації ідей учасниками.

Процес «мозкової атаки» підкоряється кільком основним правилам. Висловлювання учасників повинні бути ясними та лаконічними, при цьому критика висловлених думок не допускається. Кожен учасник має висловлюватися лише один раз, з дотриманням толерантного ставлення до думок інших. І, нарешті, процес атаки рекомендується фіксувати аудіо записом для наступного аналізу.

Після завершення мозкової атаки основна група учасників спочатку займається систематизацією висловлених ідей. Далі ці систематизовані ідеї піддаються критичному аналізу великої групою (25–30 осіб), яка оцінює можливі перешкоди для реалізації цих ідей. На завершальному етапі група оцінює критичні зауваження і формує список ідей, які є практично здійсненими або готовими до реалізації.

2. Метод моделювання

Цей метод вважається одним з часто застосовуваних в політичних дослідженнях, оскільки він використовує певні моделі для створення аналогії з реальним світом і спроби передбачити можливі результати на основі цієї аналогії.

Зокрема, цей метод використовували відомі вчені. Наприклад, С. Прайс та Д. Бартолом'ю використовували модель соціальної мобільності,

що дозволяла прогнозувати зміни в структурі суспільства. Ван Гіг та П. Чекленд працювали над моделлю м'яких систем, що відображала нематеріальні аспекти суспільства. Дж. Річардсон створив модель гонки озброєнь, яка допомагала передбачати потенційні зміни в міжнародних відносинах. М. Кондратьєв і С. Маслов працювали над моделлю «довгих хвиль», що описувала глобальні циклічні тенденції в економіці. В. Тихомиров використовував модель «восьми коліс», що аналізувала циклічні процеси в політиці. Б. Гаврилишин та інші теоретики Римського клубу створили моделі глобального розвитку. Д. Істон, Г. Спіро, Г. Алмонд, Т. Пронс розробили моделі функціонування політичних систем, що відображають внутрішню динаміку політичних процесів.

Модельне представлення політичних процесів повинне базуватися на кількох теоретико-інструментальних засадах:

- класичних теоретичних моделей політичної системи, які складають необхідну поняттєво-методичну базу для моделювання політичного процесу, оскільки є фактично першими моделями станів політичного процесу;

- базах та банках формалізованих даних, які є сучасною формою організації зберігання, доступу та аналізу інформації, дозволяють накопичувати кількісну інформацію щодо політичних процесів та створювати своєрідні моделі станів політичного процесу, виражені у кількісних показниках та їх співвідношеннях;

- комп'ютерному просторовому моделюванні, яке дозволяє раціонально зберігати, оперативно представляти та аналізувати політичну інформацію на основі ГІС-технологій, що підвищує ефективність управління за рахунок прискорення інформаційного обміну і повноти використання інформації [6].

По суті, метод моделювання полягає в створенні спрощеного, але науково обґрунтованого відображення реального світу або його окремих явищ. Це включає в себе розробку моделей, що відтворюють взаємозв'язки і динаміку між різними факторами. Основним завданням такого методу є передбачення результатів різних сценаріїв і стратегій в політичних процесах. Таким чином, він є ефективним інструментом для прогнозування різноманітних аспектів політичної діяльності на основі використання специфічних моделей.

3. Метод «Дельфі»

Цей метод витікає з історичного міста Дельфи в Греції, відомого своїми оракулами. Він визнаний вченими одним з найефективніших в експертних дослідженнях. І першою відмінною рисою цього методу є анонімність експертів. Це означає, що учасники не знають ідентичності інших учасників, що уникає будь-якого впливу на їх думки

або відповіді. У свою чергу, це створює незалежність в оцінках і позбавляє ризику зосередження на думках конкретної особи.

Друга особливість полягає в використанні результатів попереднього етапу опитувань для формування наступного. Це дозволяє учасникам засновувати свої відповіді на вже отриманих даних, відображаючи колективне розуміння.

Третя характеристика полягає у статистичному описі групової відповіді. Замість фокусування на окремих відповідях, метод «Дельфі» оцінює загальну тенденцію у відповідях групи, використовуючи такі інструменти, як медіана або інтерквартильний розмах.

Таким чином, цей метод спрямований на збір та аналіз колективних оцінок експертів, максимально уникнувши персонального впливу та упередженості.

4. Метод колективної експертної оцінки

Метод колективної експертної оцінки використовує групу фахівців, щоб зробити прогнози або оцінити потенційні сценарії. Цей метод базується на ідентифікації і залученні експертів у відповідній області для отримання незалежних оцінок. Цей процес починається із визначення конкретного питання або проблеми, які потребують оцінки. Експерти потім надають свої оцінки або прогнози на основі їхніх знань і досвіду. Важливим етапом є дискусія і обговорення між експертами, де вони можуть обмінюватися своїми думками та висловлювати свої аргументи. Після цього, збираються оцінки від всіх експертів і проводиться агрегація цих даних. Результатом цього методу є колективна оцінка, яка вважається більш об'єктивною і точною, ніж оцінка від окремого експерта.

Основна перевага методу колективної експертної оцінки полягає у використанні широкого спектра знань і досвіду, що збільшує точність прогнозування та знижує ризик впливу особистих упереджень або помилок окремого експерта. Овновою умовою саме цього методу є чітке усвідомлення при підборі експертів, чи справді вони є достатньо компетентними у сфері самого дослідження, саме від цього залежить результат майбутнього прогнозу.

5. Метод побудови сценаріїв

Метод побудови сценаріїв – це стратегічний інструмент, що дозволяє досліджувати майбутнє шляхом відтворення різних можливих варіантів подій. Цей метод дає змогу зібрати і систематизувати велику кількість інформації, враховуючи різноманітність факторів та змінних, які можуть вплинути на майбутнє. Сценарій, у цьому контексті, є детальним описом майбутнього стану або ряду подій, що можуть розвинути в певний період часу. Він базується на відомих фактах та даних, але також включає гіпотетичні елементи і припущення.

Сценарні методи передбачають розробку й аналіз правдоподібних альтернативних сценаріїв майбутнього на основі різних припущень і змінних. Цей підхід дозволяє досліджувати різноманітні можливості та ефективно готуватися до низки потенційних результатів. Сценарні методи вже тривалий час використовуються у бізнесі та військовому плануванні, проте їхнє застосування в політичному прогнозуванні досі залишається недостатньо дослідженим [9]. Сценарій – це послідовний, внутрішньо узгоджений і правдоподібний опис можливого майбутнього стану сфери, держави або світу. Він не є безпосередньо прогнозом, адже кожен сценарій – це один альтернативний образ того, як може розгортатися майбутнє. Теоретично сценарії – це синтез різних шляхів (подій і стратегій акторів), які ведуть до можливого майбутнього. На практиці сценарії часто просто описують певні набори подій або змінних [11].

Процес побудови сценаріїв починається з ідентифікації ключових факторів та змінних, які можуть вплинути на ситуацію. Далі розробляються різні варіанти сценаріїв, кожен з яких представляє різні комбінації цих факторів та змінних.

Сценарії дозволяють не тільки дослідити різні можливі варіанти подій, але й виявити потенційні ризики та можливості, що можуть виникнути в майбутньому. Вони стимулюють критичне мислення та планування, дозволяють краще підготуватися до майбутніх змін і бути готовими до непередбачених обставин.

6. Методи екстраполяції та інтерполяції

Методи екстраполяції та інтерполяції є важливими інструментами в політичному прогнозуванні, які допомагають визначити значення невідомих змінних на основі відомих даних.

Екстраполяція – це процес прогнозування значень за межами відомого діапазону даних, заснований на встановлених тенденціях або шаблонах. В політичних дослідженнях цей метод дозволяє аналізувати тенденції та патерни, спостережені в минулому, і використовувати їх для прогнозування майбутніх подій. Наприклад, метод екстраполяції може бути використаний для прогнозування результатів майбутніх виборів на основі попередніх результатів.

Інтерполяція, з іншого боку, використовується для оцінки невідомих значень всередині відомого діапазону даних. Це значить, що метод інтерполяції використовує відомі дані для створення моделі, яка потім використовується для визначення значення невідомих змінних. В політичному прогнозуванні цей метод може бути використаний для визначення впливу різних факторів на політичну динаміку в рамках певного періоду часу.

Обидва ці методи вимагають від дослідників володіння великим обсягом даних та розуміння тенденцій і патернів, що впливають на політичні

процеси. Важливо також розуміти обмеження цих методів, оскільки вони ґрунтуються на припущенні, що минулі тенденції продовжуватимуться в майбутнє, що не завжди є вірним.

7. Новітні технології

Використання машинного навчання та аналізу даних зростає в політичному прогнозуванні, посилюючи здатність дослідників виявляти складні шаблони та зміни у великих наборах даних.

Машинне навчання – це галузь штучного інтелекту, яка зосереджена на розробці алгоритмів, які дозволяють комп'ютерам навчатися з даних. У контексті політичного прогнозування, алгоритми машинного навчання можуть бути навчені аналізувати великі обсяги політичних даних – таких як результати виборів, опитування громадської думки, даними соціальних мереж – і виявляти важливі залежності або прогнозувати майбутні тенденції. Аналіз даних – це процес вивчення великих обсягів даних з метою виявлення значущих шаблонів та тенденцій. Використовуючи передові техніки статистики та моделювання та комп'ютерні методи, дослідники можуть використовувати цей метод для розробки високоякісних прогнозів про політичну динаміку.

Поєднання машинного навчання та аналізу даних може значно покращити якість політичного прогнозування. Вони дозволяють аналізувати великі та складні набори даних, виявляти складні взаємозв'язки між різними факторами та робити більш точні прогнози.

Комп'ютерні методи сприяють вирішенню значного спектру проблем, які виникають в процесі політичного прогнозування. Серед них слід виокремити найважливіші:

1) Проблеми даних: завдяки комп'ютерним методам можливо чітко впорядковувати дані, відслідковувати закономірності та певні тренди.

2) Проблеми часу: комп'ютерні методи здатні сприяти швидкому проведенню аналізу наявних даних, а також здійснювати прогнози на кілька десятиліть.

3) Проблеми альтернатив: комп'ютерні методи здатні впорядковувати можливі альтернативи розвитку подій у так званих «деревах рішень», тобто, за кількома шляхами розвитку одночасно.

4) Проблеми достовірності: за допомогою комп'ютерних методів можливо здійснювати аналіз усіх компонентів складної ситуації із високою достовірністю [5].

Протягом останніх років в Україні спостерігається зростання сфери ІТ, а також використання передових технологій в багатьох сферах життя. Можна припустити, що це включає й використання машинного навчання та аналізу даних для політичного прогнозування. Втім, важливо розуміти, що застосування таких технологій вимагає значних ресурсів, включаючи доступ до великої

кількості даних, належних навичок у області аналітики та машинного навчання, а також зрозуміння специфіки політичного контексту. Крім того, важливо враховувати й етичні питання, пов'язані з обробкою і аналізом персональних даних.

Висновки. Проаналізувавши різноманітні методики прогнозування, можна зробити кілька важливих висновків. В першу чергу, слід підкреслити значимість та складність прогнозування, особливо в контексті політичних та соціальних процесів. Багатоаспектність і непередбачуваність соціально-політичних явищ вимагають від науковців застосування комплексного підходу, що включає використання різних методів прогнозування.

Як кількісні, так і якісні методи дослідження мають свої переваги та недоліки, і вибір конкретного методу залежить від специфіки конкретного випадку, поставлених цілей та доступного часу. Кількісні методи надають можливість працювати з великими об'ємами числових даних та виконувати точні вимірювання, у то же час якісні методи дозволяють глибше зрозуміти причини та контекст явищ, що вивчаються.

Сучасні технології, зокрема, ті, що використовують комп'ютерні програми та аналіз даних, відкривають нові можливості для прогнозування політичних та соціальних процесів. Проте, варто зазначити, що для ефективного використання цих технологій потрібна достатня кількість відповідної якості даних, а також розуміння специфіки проблем, що досліджуються.

Незалежно від використовуваних методів, ключовим фактором успішного прогнозування є компетентність та професіоналізм дослідників, які мають здатність критично аналізувати отримані дані та враховувати можливі ризики та невизначеності.

Україна, не відстаючи від світових тенденцій, активно впроваджує новітні методики прогнозування в політичному аналізі та дослідженні. Однак, як показує практика, важливо не тільки впроваджувати нові методики, але й постійно удосконалювати існуючі, адаптовуючи їх до конкретних умов та завдань.

Література

1. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. МАУП, Київ, 2001. 383 с.
2. Горбатенко В. П., Бутовська І. О. Політичне прогнозування : Навч. посібник: МАУП, Київ, 2005. 152 с.
3. Горбатенко В. Принципи, методи і основні етапи політичного прогнозування. *Людина і політика*. 2003. № 5. С. 46.
4. Грабовецький Б. Є. Методи експертних оцінок: теорія, методологія, напрямки використання : монографія. Вінниця, 2010. 171 с.

5. Мовчан У.В., Комп'ютерні методи політичного прогнозування: сучасна практика та перспективи впровадження. *Дні науки Філософського факультету: Матеріали Міжнародної наук-практич. Конференції. Київський національний університет імені Тараса Шевченка*, 2017. URL: <http://www.philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Files/Dny%20nauky/2017/DS%202017%2008.pdf> С. 33–34. (дата звернення: 29.08.2023).

6. Польовий М. А. Методологічні аспекти моделювання політичних процесів. *Слов'янський вісник : зб. наук. пр. Серія «Історичні та політичні науки»*. 2011. Вип. 12. С. 240–243.

7. Ржевська Н. Політичне та стратегічне прогнозування: суть і ознаки. *Політичний менеджмент*. 2011. Вип. 6. С. 37–42.

8. Снитюк В. Є. Прогнозування. Моделі, методи, алгоритми. Київ, 2008. 364 с.

9. Стичинська А.Б. Сценарні методи у політичному прогнозуванні: різновиди та особливості застосування. *Держава і право*. 2023. Вип. 93. С. 226–232.

10. Schrodtt, P. A. Seven deadly sins of contemporary quantitative political analysis. *Journal of Peace Research*. 2014. № 51(2). P.287–300. URL: <https://www.jstor.org/stable/24557422> (дата звернення: 18.06.2023).

11. Mietzner D., Reger G. Advantages and disadvantages of scenario approaches for strategic foresight. *International Journal of Technology Intelligence and Planning*. 2005. Vol. 1(2). P. 223.

Анотація

Стичинська А. Б. Загальна характеристика основних методів політичного прогнозування. – Стаття.

В умовах сучасного світу одним із найнеобхідніших завдань які постають перед міжнародною та внутрішньо-державною спільнотою є прогнозування подальших подій абсолютно у всіх сферах життя людини. Особливим і надважливим є прогнозування політичних ризиків. Для розробки ефективного і верифікованого прогнозу необхідно володіти теоретичними знаннями щодо методів політичного прогнозування. Саме це дасть змогу чітко і структуровано розробити прогноз, який у подальшому дасть змогу приймати виважені та ефективні політичні рішення.

Саме політичне прогнозування – це важлива дисципліна, яка використовує широкий спектр теоретичних і практичних методів для аналізу, оцінювання та прогнозування різних аспектів політики, включаючи поведінку виборців, політичні рішення та їх можливі наслідки. Базиси цієї дисципліни неодноразово демонстрували свою спроможність допомагати вирішувати важливі проблеми та виклики, які стосуються суспільства на різних рівнях.

У статті розглядаються ключові методи політичного прогнозування, що включають кількісні та якісні методи, моделювання, побудови сценаріїв, експертні оцінки та деякі новітні технології, що використовують комп'ютерну обробку та аналіз даних.

Основне завдання цієї статті – систематизувати знання про сучасні методи прогнозування в політичних науках, визначити їх переваги та недоліки, а також

обговорити можливі напрямки для подальших досліджень.

Наслідки правильно розробленого прогнозу можуть мати як позитивні так і негативні елементи. Тому, саме виважений підхід при виборі найвідповіднішого методу прогнозування залишається головним завданням експертів. Без теоретичного знання щодо особливостей використання того чи іншого методу, неможливо розробити ефективний політичний прогноз і надати аргументовані висновки і послідовні рекомендації для подальшого прийняття політичного рішення.

Ключові слова: політичне прогнозування, методи прогнозування, стратегічне планування, сценарний метод, комп'ютерні методи прогнозування.

Summary

Stychynska A. B. General characteristics of the main methods of political forecasting. – Article.

In the conditions of the modern world, one of the most necessary tasks facing the international and domestic community is forecasting future events in absolutely all spheres of human life. Prediction of political risks is special and important. To develop an effective and verified forecast, it is necessary to have theoretical knowledge of political forecasting methods. This will make it possible to develop a forecast in a clear and structured manner, which in the future will make it possible to make balanced and effective political decisions.

Political forecasting itself is an important discipline that uses a wide range of theoretical and practical methods to analyze, evaluate and forecast various aspects of politics, including voter behavior, policy decisions and their possible consequences. The foundations of this discipline have repeatedly demonstrated their ability to help solve important problems and challenges affecting society at various levels.

The article examines the key methods of political forecasting, including quantitative and qualitative methods, modeling, scenario building, expert evaluations, and some new technologies using computer processing and data analysis.

The main task of this article is to systematize knowledge about modern methods of forecasting in political sciences, to determine their advantages and disadvantages, as well as to discuss possible directions for further research.

The consequences of a correctly developed forecast can have both positive and negative elements. Therefore, a balanced approach when choosing the most appropriate forecasting method remains the main task of experts. Without theoretical knowledge about the specifics of using this or that method, it is impossible to develop an effective political forecast and provide reasoned conclusions and consistent recommendations for further political decision-making.

Key words: political forecasting, forecasting methods, strategic planning, scenario method, computer forecasting methods.

УДК 32:327

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.28>**О. І. Тимошенко**ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-4287-1947>

доктор філософських наук, доцент,

ректор

Європейського університету

І. М. ДранчукORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-7274-7434>

аспірант

Європейського університету

ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ ЯК АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЄВРОАТЛАНТИЧНИХ ПРАГНЕНЬ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Сьогодні в умовах повномасштабної агресії з боку Російської Федерації одним з найбільш ефективних механізмів для забезпечення національної безпеки України є євроатлантична інтеграція, під якою розуміють чіткий вибір геополітичної орієнтації і розвиток зв'язків між державами Європи і Північної Америки у сфері безпеки, політики, економіки тощо.

Досить важливим для країн євроатлантичної спільноти є слідування демократичним цінностям. НАТО у своїх ключових документах наголошує на необхідності для України довести непохитну відданість цінностям, які поділяються країнами євроатлантичної спільноти.

Політичні демократичні цінності є фундаментальними для демократичних європейських країн, які є членами Північноатлантичного альянсу. Ці цінності лежать в основі взаємодії між установами держави та громадянським суспільством. Заяви щодо необхідності дотримання демократичних норм регулярно лунали з боку інституцій НАТО. Керівництво провідних країн НАТО систематично наголошує на необхідності дотримання демократії, принципів ринкової економіки та свободи людини. Так, экс-посол США в Україні К. Паскуаль заявив, що вступ України до НАТО буде залежати насамперед від того, наскільки країна відповідатиме нормам європейської демократії. Уряди впливових країн-членів НАТО, насамперед США, прямо пов'язували питання вступу до НАТО із завершенням російсько-української війни, поступом у справі подолання крупщині, демократизації політичного режиму в Україні.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є дослідження ключових політичних цінностей як аксіологічних засад євроатлантичних прагнень України в умовах сучасних викликів

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналізом ціннісних засад функціонування суспільства та держави займалися такі дослідники як І. Бех, Г. Ващенко, О. Вишневський,

П. Гай-Нижник, М. Жулинський, А. Колодний, М. Михальченко, Г. Ситник, П. Сліпець, А. Ручка, Л. Чупрій, М. Фурманюк інші.

Щодо євроатлантичних прагнень української держави, то американський дослідник Роберт Хунтер у 1999 р. стверджував, що «однозначно, Україна є головний ключ до майбутнього НАТО, щонайменше в негативному сенсі. Якщо Україна через 15 років буде вільною, унітарною державою, це означатиме, що НАТО здійснив успішну роботу в справі трансформації європейської системи безпеки. Якщо ж ні, то це означатиме, що НАТО зазнав поразки» [1, с. 41]. Інший західний дослідник Герман Гарнетт стверджує, що «перебування України на периферії та в стагнації збільшить небезпеку для НАТО та ЄС зіштовхнутися із загрозою непевного і нестабільного прикордоння», та наголошує, «що Захід має використати безпрецедентну можливість, надану незалежністю України, і вибудувати таку систему безпеки в Європі, яка виключить можливість великих воєн на континенті» [2, с. 49].

На думку американського політолога Збігнева Бжезінського, «якщо Україна зробить значний поступ у внутрішніх реформах і їй удасться ясніше визначитися в якості середньоевропейської країни, то вона повинна стати готовою до серйозних переговорів із ЄС і НАТО» [3, с. 145].

Виклад основного матеріалу дослідження
Сьогодні, в умовах повномасштабного вторгнення Росії одним із ключових зовнішньополітичних трендів є посилення євроатлантичних прагнень Української держави. Як ми знаємо, у 2022 році Україна подала заявку на вступ у НАТО, керуючись прикладами Фінляндії та Швеції, які досить швидко стали членами Північноатлантичного альянсу (Швеція стане найближчим часом). На цьому шляху нас активно підтримують наші східноєвропейські сусіди (Польща, Чехія, Словачина, Румунія) та країни Прибалтики проте в умовах війни з росією це поки що є неможливим, але після закінчення військових дій стає цілком реальним.

Хоча Україні потрібно ще подолати ряд внутрішньополітичних проблем (реформування судової, правоохоронної системи, тощо) Аналізуючи безпекове значення відносин з НАТО, слід зазначити, що вони забезпечують Україні сприятливий клімат безпеки на її російських кордонах, що дуже важливо буде після закінчення війни з росією і унеможливлення подальшої агресії з її сторони [4, с. 18].

Розширення НАТО створює в регіоні ЦСЄ сприятливий клімат геополітичного плюралізму, у якому інтереси України як суб'єкта міжнародної політики можуть бути задоволені значною мірою. У межах НАТО мають голос навіть такі держави, як Люксембург, що має армію в 500 осіб, та Ісландія, яка взагалі не має армії. Тому Україна, яка є більшою за своїх сусідів на Заході, має важливе геополітичне розташування та достатні ресурси для реалізації свого впливу в межах військово-політичного союзу, може розраховувати на поважне становище в НАТО.

Слід наголосити, що серйозною перевагою України, крім її унікально важливого геополітичного розташування, є її розміри. Одну з найбільш гострих суперечностей щодо прийому до НАТО країн Балтії становив той факт, що їхня територія не надає необхідної «стратегічної глибини». Як відзначали деякі дослідники, територію цих країн технічно «неможливо захищати». Геополітичне становище України має свої переваги. Україна володіє стратегічною глибиною території, тобто територія України є достатньо великою, та, з огляду на це, придатною для оборони. У разі підтримання союзницьких відносин з сусідніми країнами стратегічна глибина оборони України ще більш подовжується.

Попереднє рішення у владних колах країн Заходу про необхідність якомога більшого розширення НАТО було ухвалено в 1994 р., а наприкінці 1996 р. це рішення стало остаточним, хоча політична дискусія з цього приводу тривала ще значний час [5, с. 11]. Налагодження відносин України з НАТО стало вагомим чинником усвідомлення політичної елітою країн Заходу важливості України, значення її належності до євроатлантичної спільноти як гарантії миру й зменшення ймовірності конфліктних сценаріїв розвитку в регіоні ЦСЄ особливо після поразки Російської Федерації. Співпраця України з НАТО чітко вказала країнам Заходу на значні можливості для безпеки регіону [6, с. 26].

Крім успішного реформування Україна повинна також слідувати демократичним політичним цінностям, які є ключовими для членів Північноатлантичного альянсу. Так в розділі 2 Північноатлантичного договору наголошено, що НАТО є об'єднанням, заснованим як на спільних інтересах країн євроатлантичного простору, так

і на спільних політичних цінностях та здобутках цивілізації [7].

В політологічному енциклопедичному словнику зазначено, що політичні цінності – це об'єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та їх властивості, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її соціальні потреби, інтереси, які вона залучає у сферу своєї життєдіяльності. Політичні цінності є невід'ємною частиною політичної культури суспільства і віддзеркалюються в політичній свідомості людей [8, с. 245].

В преамбулі Північноатлантичного договору також чітко вказується на те, що сторони цього Договору, підтверджуючи свою відданість цілям і принципам Статуту Організації Об'єднаних Націй та своє прагнення жити у мирі з усіма народами і урядами, сповнені рішучості захистити свободу, спільну спадщину своїх народів і їхню цивілізацію, засновану на принципах демократії, свободи особистості і верховенства права, прагнучи сприяти стабільності і добробуту в Північноатлантичному регіоні.

Отже, політичні демократичні цінності, як з'ясувалося, є засадничими для демократичних європейських держав, що входять в Північноатлантичний альянс. Саме на їхній основі формуються взаємозв'язки між інститутами держави та громадянського суспільства. Відповідно, політичні цінності органічно кореспондуються із загальноприйнятою системою уявлень про мораль. Усі без виключень цінності важливі у процесі формування окремих особистостей, вони гармонійно інтегрують людину в не лише в національне суспільство, а й у світове глобальне співтовариство [9, с. 126]. Хоча виключно спільні політичні цінності є обов'язковою передумовою стабільності і миру в державі, вони слугують й міжнародному взаєморозумінню. Стала система політичних цінностей утворює політичну, організаційну, управлінську, правову та, зрештою, етичну основу існування будь-якої держави, дає її громадянам можливість усвідомлювати спільну мету політичної нації, у разі їх втрати нація, як самостійний суб'єкт міжнародних відносин може взагалі зникнути.

Тепер нам потрібно проаналізувати сутнісні засади ключових політичних цінностей демократичних країн, якими керуються і які захищають українські воїни у боротьбі з російським агресором.

Свобода. Свобода – визначальна цінність, за яку сьогодні й борються українські військові, звільняючи тимчасово окуповані території. Свобода як цінність має всезагальне значення і надана людині від природи. Вона відкриває перед нею можливість вибору, самовизначення, реалізації своїх потреб і здібностей. Політична свобода передбачає високий рівень розвитку особистості, саморегуляції, надає людині права голосу та вибору, визначає стан людини в державі, гарантує захист її основ-

них прав та свобод, задоволення життєвих потреб. В цілому політична свобода це необхідний засіб для реалізації інших цінностей. Свобода для людини є цінністю з цінностей, тією глибинною цінністю, яка визначає можливість будь-якої іншої. Свобода визначає глибинний сенс існування людини, без якого вона втрачає врешті-решт свою суб'єктивність. А втративши можливість до самовизначення, людина перестає бути людиною. Разом з тим необхідно розрізнати свободу як політичний інститут, в межах якого людина має можливість робити все, що не обмежене законом й не обмежує свободи і права інших людей, та всездозволеність (анархію), а також як особистісно вмотивовану позицію людини, яка не розходиться із суспільними нормами.

Справедливість. Формальна рівність людини перед законом значно вплинула на формування суспільно-політичної справедливості. Її забезпеченню сприяє певний рівень розвитку демократії, політичної культури особистості, за якого справедливість стає загально визнаною, позитивною цінністю, яку сприймають всі члени суспільства незалежно від їх здібностей та схильностей, соціального та економічного становища, виду діяльності. Зазначена цінність залежить від цілого ряду історичних, суспільно-політичних, особистісних рис та факторів, вплив яких позначається на формуванні ставлення людини до політики. Реалізація на практиці зазначеної цінності багато в чому залежить і від державної політики, політичної культури, рівня розвитку суспільства, від якості прийнятих законів та впровадження їх у життя.

Суспільно-політична справедливість відображає реальне становище особи в суспільстві, рівень людської і громадянської гідності, забезпечений правовими гарантіями та заслужено наданими матеріальними і духовними благами. Найпопулярніші підходи до соціальної справедливості знайшли своє теоретичне і практично-політичне втілення в рамках соціал-демократичних моделей, реалізованих на Заході. Згідно з цими підходами частина суспільних ресурсів розподіляється за потребами через систему соціального забезпечення, а інша частина – відповідно до заслуг через економічний ринок або бюрократичні процедури. На думку сучасного теоретика справедливості американського філософа Дж. Ролза, вирішення проблеми забезпечення справедливості в тій чи іншій формі «спирається на історичні умови й традиції, на інституції й соціальні сили кожної країни» [10, с. 79].

Політична стабільність. Належить до тих явищ, які мають позитивно-ціннісне забарвлення. Масова свідомість сприймає стабільність як бажану, сприятливу, передбачувану ситуацію зі значним ступенем гарантованості, психологічної комфортності. Питання стабільності (нестабільності) розглядали в своїх роботах західні науковці:

С. Хантінгтон, Д. Сендерс, Д. Істон, Р. Дарендорф, Л. Лейпхарт. У політології тлумачення стабільності позбавлене однозначності. Залежно від того, які загально-теоретичні засади поділяють автори, до яких методів вдаються, здійснюючи аналіз певної ситуації, і залежить тлумачення стабільності. Одразу зазначимо присутність певної суперечності у політологічному ставленні до стабільності. Даний стан політичної системи може розцінюватися як шкідливий, з огляду на стагнаційний потенціал. З іншого боку, навіть ескалація конфронтації має відбуватися під популістським гаслом «стабілізації», адже будь-яка масова мобілізація вимагає аксіологічного обґрунтування. Багатоманітність підходів і строкагість інтерпретацій цієї проблематики вимагає виділення найхарактерніших, усталених компонентів стабільності, що уможливить формування адекватної картини ступеня розробки даного явища.

Термін «стабільність» походить від латинського слова *stabilis*, що означає стійкий, постійний, незмінний. Безпосередньо у політології – це стан політичної системи суспільства, що володіє даними, етимологічно обумовленими якостями у політичному часі і просторі. При цьому суттєвою відмінністю політичної стабільності від стану стагнації є здатність до розгортання, адекватного становлення щодо зовнішньо-політичного оточення.

Законність. Розглядається як діяльність суб'єктів політики в певних визначених межах, свідоме дотримання норм та правил поведінки, закріплених державою за допомогою закону. Запровадження норм, їх закріплення та реалізацію у політичному житті гарантує правова система. Саме через правовий механізм, через набування характеристик закону цінності переходять у норми, санкціоновані державою, що надає їм вищий політичний авторитет, правила поведінки, способи не руйнівного для суспільства вирішення соціальних конфліктів. Закон вимагає від громадян країни дотримання правових норм поведінки і гарантує в свою чергу однакові права та свободи, рівність, відповідальність, встановлює основи функціонування державних законів і органів управління. Право в цьому випадку виступає також однією з позитивних цінностей демократичного суспільства.

Політичний суверенітет. Визначається в сучасній науці як право держави, незалежно від втручання інших держав, управляти життям своїх громадян, вільно обирати свої зовнішні стосунки, право нації на самовизначення і свободу соціального вибору. Загальнолюдською цінністю, поряд з такими цінностями як «свобода» і «рівність», визначається цінність суверенітету особистості, тобто усвідомлення людиною власної самоцінності, неповторності своїх прав і свобод. Реалізація на практиці цієї цінності може привести до усвідом-

лення людиною самої себе як цінності, своєї індивідуальності, сприяти розвитку самостійності мислення та дій особистості [11, с. 261].

Політичний плюралізм. Поліфонія, різнобарвність думок, ідей «в межах ціннісних традицій цивілізаційного розвитку» визначається як плюралізм, який можливий в умовах дотримання й утвердження свобод та прав кожної особистості, захисту її інтересів за умов соціально-демократичного розвитку суспільства. Цінність плюралізму думок в ідеологічній сфері суспільства полягає і в тому, що дозволяє перевірити вірність і об'єктивність відповідного знання будь-якої істини і шляхів її реалізації. В сучасному суспільстві політичний плюралізм надає широкі можливості для участі громадян у суспільно-політичному житті країни (ухваленні політичних рішень, управлінні суспільством за участю партій, рухів, діяльності профспілок).

Висновки. Таким чином, Україна завдяки своїм розмірам, стратегічному геополітичному розташуванню та військовим можливостям здатна посісти достойне місце в системі загальноєвропейської безпеки, що відповідатиме масштабу та можливостям країни.

Одним із засадничих принципів входження України в Північноатлантичний альянс є слідування демократичним політичним цінностям, таким як права і свободи людини, справедливість, політична стабільність, законність, політичний суверенітет, політичний плюралізм. Так захист прав і свобод людини є основоположною цінністю демократичних країн світу. Свобода людини гарантована законами і закріплена Конституціями провідних країн світу (свобода совісті, свобода пересування і вибору місця проживання, свобода волевиявлення, свобода слова та ін.). Не менш важливим є і дотримання законності, забезпеченню якої сприяє певний рівень розвитку демократії, політичної культури особистості, за якого справедливість стає загальновизнаною, позитивною цінністю, яку сприймають всі члени суспільства незалежно від їх здібностей та схильностей, соціального та економічного становища, виду діяльності. Політичний плюралізм сприяє вільному виявленню думок і прозорій боротьбі за владу всіх суб'єктів політичного процесу. Політичний суверенітет забезпечує захищеність територіальної цілісності країни, поширення її законів на всю територію. Саме за суверенітет, за повернення тимчасово окупованих територій воюють сьогодні Українські збройні сили, витісняючи ворога з українських територій. І саме провідні демократичні цінності захищають сьогодні українські військові, перетворюючи Україну в форпост демократичного світу і захищаючи також і європейські країни від імперіалістичних шовіністичних прагнень терористичної Росії.

Література

1. Hunter R. E. Ukraine, NATO And The United States. Ukraine in Europe. Collected Papers. Occasional Reports In European Studies. Washington DC.: Center For Strategic & International Studies. 1999. P. 41-44.
2. Garnett Sh. W. Ukraine and Russia. Ukraine in Europe. Collected Papers. Occasional Reports In European Studies. Washington DC.: Center For Strategic & International Studies. 1999. P. 49-53.
3. Бжезінський Зб. Велика шахівниця. К.: Молодь, 2000. 346 с.
4. Белов О. Нашій країні потрібно знайти власне місце у багатомірному світі міжнародних відносин і нових структур безпеки. URL: <http://www.niss.gov.ua/Tasko/001.htm> (дата звернення 20.07.23).
5. Kay S. NATO's next enlargement. Growing Pains. The Debate ON The Next Round Of NATO Enlargement. Ed. by Tomas Valasek and Teresa Hitchens. Washington DC.: Center For Defense Information. May 2002. P. 11-23.
6. Sherr J. NATO's New Members: A Model For Ukraine? The Example Of Hungary. Camberly. 2000. C. 26-29.
7. The North Atlantic Treaty. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm (дата звернення 20.07.23).
8. Політологія: енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Мельник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 404 с.
9. Y.M. Sulima, L.V. Onuchak, O.V. Diachuk, L.V. Chupriy, I.G. Verkhovtseva Value component of the dialogical approach in international relations. Journal of Community Positive Practices. 2022. Vol. 22. Issue Specialissue. P. 126-140.
10. Ролз Дж. Теорія справедливості / Пер. з англ. О. Мокровольський. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 822 с.
11. Calvocoressy P. World politics after 1945: in 2 books. International relations. M. Book 1. 2000. P. 261-290.

Анотація

Тимошенко О. І., Дранчук І. М. Політичні цінності як аксіологічні засади євроатлантичних прагнень України. – Стаття.

В статті розглядаються аксіологічні засади євроатлантичних прагнень української держави. Акцентовується увага на тому що в умовах повномасштабної російської агресії проти України долучення до Північноатлантичного альянсу є важливим чинником забезпечення безпеки українських територій. Підкреслюється, що розширення НАТО створює в регіоні ЦСЄ сприятливий клімат геополітичної безпеки. Вказується, що Україна має важливе геополітичне розташування та достатні ресурси для реалізації свого впливу в межах військово-політичного союзу, може розраховувати на поважне становище в НАТО. Зазначається, що крім успішного реформування Україна повинна також слідувати демократичним політичним цінностям, які є ключовими для членів Північноатлантичного альянсу. Висвітлюється, що ключовими демократичними цінностями для держав, що входять в Північноатлантичний альянс є права і свободи людини, справедливість,

політична стабільність, законність, політичний суверенітет, політичний плюралізм. Так свобода людини гарантована законами і закріплена конституціями (свобода совісті, свобода пересування і вибору місця проживання, свобода волевиявлення, свобода слова та ін.). Саме свобода може стати тією стрижневою ідеєю, навколо якої можливе єднання всього людства, яке з досягненням певного рівня культурного розвитку дасть можливість усвідомлювати культуру політичного вибору, компромісу, консенсусу. Свобода є основним регулятором співробітництва між людьми, завдяки чому захищаються права кожного і проголошується верховенство закону, встановлюються гуманістичні принципи суспільного, в тому числі політичного життя.

Ключові слова: політичні цінності, аксіологія, НАТО, євроатлантична інтеграція, права і свободи людини, справедливість, політична стабільність, законність, політичний суверенітет, політичний плюралізм.

Summary

Tymoshenko O. I., Dranchuk I. M. Political values as axiological foundations of Euro-Atlantic aspirations Ukrainian. – Article.

The article examines the axiological foundations of the Euro-Atlantic aspirations of the Ukrainian state. Attention is focused on the fact that in the conditions of full-scale Russian aggression against Ukraine, joining the

North Atlantic Alliance is an important factor in ensuring the security of Ukrainian territories. It is emphasized that the expansion of NATO creates a favorable climate of geopolitical security in the CEE region. It is indicated that Ukraine has an important geopolitical location and sufficient resources to exercise its influence within the military-political union, and can count on a respectable position in NATO. It is noted that in addition to successful reform, Ukraine should also follow democratic political values, which are key for the members of the North Atlantic Alliance. It is highlighted that the key democratic values for the states that are part of the North Atlantic Alliance are human rights and freedoms, justice, political stability, legality, political sovereignty, and political pluralism. Thus, human freedom is restricted by laws and sealed by constitutions (freedom of life, freedom of care and choice of food, freedom of expression, freedom of speech, etc.). All freedom can be that strong idea around which the unity of all humanity is possible, which, with the achievement of a certain level of cultic education, gives the possibility to realize the cult in a political choice, a compromise, an end. Freedom is the main regulator of cooperation between people, thanks to which everyone's rights are protected and the rule of law is proclaimed, humanistic principles of society are established, including political life.

Key words: political values, axiology, NATO, Euro-Atlantic integration, human rights and freedoms, justice, political stability, legality, political sovereignty, political pluralism.

УДК 321:316.483

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.29>

А. Д. Штельмашенко

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7998-3729>кандидат політичних наук, доцент кафедри політології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗВ'ЯЗАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Постановка проблеми. Коли Радянський Союз перестав існувати, багато спостерігачів висловлювали подив щодо відносно мирного характеру розпаду величезної держави. Однак, штиль був недовгим. На початку 1990-х років пострадянський простір став ареною розгортання етнонаціональних конфліктів, що супроводжувалися військовим насильством та збройними сутичками (Таджикистан, Нагірний Карабах, Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я, Чечня тощо). Безперечно, регіональні конфлікти мали своє підґрунтя: вплив географічної специфіки євразійського простору та його багатоетнічної реальності на зовнішню політику та саму ідентичність Російської імперії, радянського режиму і сьогодні російської федерації; спадок сталінського федеративного ладу на кордонах держав, що народилися після розпаду СРСР; відчуття умовності, плинності, неповної легітимності, з якими деякі народи незалежних республік і, насамперед, російська політична еліта сприймали і досі сприймають пострадянські кордони. Розпад СРСР знаменував закінчення «холодної війни», натомість були розв'язні десятки регіональних конфліктів. По суті, кожен із них відбувався за участі Росії, істинні інтереси якої традиційно уявлялися під благородні мотиви владнати кризу (придушити зіткнення між етнічними групами, захистити російські меншини, встановити дружні уряди).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Широке коло українських дослідників вивчає різні аспекти регіональних конфліктів на пострадянському просторі (від чинників та передумов їх появи до характеру та особливостей перебігу), що можна пояснити виразною прикладною значущістю цієї проблематики для нашої країни. Серед авторів ґрунтовних досліджень з тематики – Р. Додонов [1], І. Зельманович [3], Г. Перепелиця [5], К. Поліщук [6], К. Семчинський [7] тощо. Однак, сьогодні бракує наукових розвідок, які б аналізували сучасний стан цих регіональних протистоянь та динаміку їхнього перебігу у контексті російсько-української війни. Крім цього, у науково-дослідній площині не вистачає теоретичних опрацювань аспекту вирішення заморожених конфліктів на території колишніх радянських республік.

Мета статті полягає у з'ясуванні актуального стану ключових регіональних конфліктів на пострадянському просторі та можливостей їхнього розв'язання, а також – інтересів та ролі Росії у відповідних дестабілізаційних процесах.

Виклад основного матеріалу. Невирішені регіональні конфлікти на пострадянському просторі (Придністров'я, Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах тощо) продовжують тліти. Кожен із них мав глибокі політичні, соціальні, етнічні та економічні наслідки. І сьогодні повернення до доконфліктної ситуації дуже складно уявити. Поки що спроби вирішити більшість з цих конфліктів не принесли суттєвих результатів, крім припинення вогню. Остаточного врегулювання не вдалося досягти ні шляхом застосування сили, ні шляхом переговорів.

І зараз цілком очевидно, що таке затягування регіональних криз через їхнє «заморожування» є вигідним для однієї «величної» у власних очах держави – Росії. Тільки тепер після розв'язання нею повномасштабної війни проти України ніхто вже не вірить у її «чисті» наміри в ролі третейського судді допомогти владнати регіональні протистояння. Імперські амбіції мотивують російську владну верхівку до агресивних дій у зовнішній політиці. Жага збереження статусу «наддержави» змушує застосовувати силу і попри санкції цивілізованого світу, економічну стагнацію та інші внутрішньополітичні проблеми намагатися будь-якою ціною зберегти пострадянський простір в зоні власного геополітичного впливу. Фактично, незважаючи на розпад СРСР і кінець біполярного світу, Росія ніколи не переставала розглядати пострадянські країни (включно з Україною) як сферу своїх інтересів. Водночас Росія роками розглядала ці конфлікти чи, ширше, дестабілізацію, як зручний інструмент політичного тиску на надто незалежні республіки та ефективний спосіб вирішення внутрішніх проблем (від змагання владних структур до виборів Путіна).

Отже, крізь коротку ретроспекцію окремих регіональних конфліктів перейдемо до аналізу їхнього актуального стану і пошуку шляхів їхнього вирішення.

З кінця XIX століття Кавказ перебував під владою Росії, спочатку як царської імперії, а потім

як Радянського Союзу. Після розпаду СРСР Кавказ був розділений на північну частину, яка все ще є частиною російської федерації, і південну частину, в якій у 1991 році утворилися три незалежні республіки – Вірменія, Грузія та Азербайджан. Незважаючи на розмежування, окреслене новими кордонами, Росія продовжила сприймати кавказьку територію як єдину економічну та безпекову систему, контроль над якою розглядався фундаментальним та необхідним для гарантування збереження як російської національної територіальної цілісності, так і статусу міжнародної великої сили.

Розпалений насильством, етнічними чварами та сепаратистськими рухами, регіон завжди покладался на Росію як на гаранта безпеки та вирішувача суперечок, починаючи з припинення вогню, яке призупинило конфлікт між Вірменією та Азербайджаном у 1994 році завдяки участі Москви. Проте, агресивна зовнішня політика Росії за останні 15 років – від конфлікту з Грузією в 2008 році до анексії Криму в 2014 році і нинішньої війни з Україною – призвела до нової напруги, яка спричинила зміну геополітичних домовленостей у регіоні. Таким чином, роль Росії як миротворчої сили поступово зменшується, сприяючи проникненню нових важливих гравців, таких як Європейський Союз, США, Туреччина та Китай.

Зокрема, Грузія є країною в кавказькому регіоні, яка зайняла найжорсткішу позицію щодо Росії, головним чином через п'ятиденну війну 2008 року, коли російські збройні сили вторглися в невелику кавказьку республіку на підтримку двох сепаратистських територій Південної Осетії та Абхазії, згодом офіційно визнаних Кремлем. Той факт, що Москва не довго чекала, перш ніж визнати ці два сепаратистські регіони, підкреслює рішучість Росії реалізувати свої стратегічні наміри.

Відтоді Грузія значно наблизилася до Заходу, ставши найважливішим політичним партнером ЄС у регіоні. Війна в Україні ще більше посилила антиросійські настрої в країні: згідно з опитуванням Міжнародного республіканського інституту, у березні 2022 року 74% респондентів повністю підтримували вступ Грузії до ЄС, що є найвищим відсотком за останні 9 років. Більше того, 90% респондентів вважають Росію найбільшою політичною загрозою для країни [9]. Загалом нинішня геополітична ситуація, здається, сприяє проєвропейським прагненням грузинів, які, незважаючи на рішення Європейської Ради не надавати Грузії статусу країни-кандидата, можуть отримати європейську перспективу.

З іншого боку, ситуація у Вірменії складніша. Країна сильно залежить від Росії в постачанні енергоресурсів і торгівлі, але, перш за все, у своїй

безпеці. Дійсно, Вірменія бере участь у майже тридцятирічній суперечці з Азербайджаном щодо контролю над Нагірним Карабахом, і Росія відіграла ключову роль у переговорах щодо припинення вогню між двома країнами. Вірменія, якій також загрожує турецька ворожнеча, намагалася з часу своєї незалежності зберегти стратегічну позицію, щоб забезпечити підтримку Росії, але водночас unikнути ізоляції від Заходу. Небезпека ізоляції та увага Кремля до України можуть вплинути на зовнішньополітичний вибір Єревана, який уже продемонстрував певні ознаки відкритості Заходу, як-от візит колишнього спікера Палати представників США Ненсі Пелосі у вересні 2022 року та протести після приїзду Володимира Путіна до столиці Вірменії в листопаді 2022 року.

На протилежному боці шахівниці Азербайджан підтримує тісні торгові зв'язки з Європейським Союзом і Туреччиною. Його запаси нафти та газу привернули увагу європейських країн, які прагнуть диверсифікувати своїх постачальників енергії, і тому запропонували стратегічну альтернативу російським поставкам. Хоча Баку також пов'язаний з Москвою і дотримується лінії нейтралітету, невдоволення Азербайджану Росією в територіальній суперечці з вірменськими сусідами зростає. У цій ситуації може виявитися вирішальною роль ЄС, який вже оголосив про початок цивільної місії у Вірменії для підтвердження своєї присутності в регіоні та сприяння вирішенню тривалої суперечки між Єреваном і Баку. При цьому європейські країни прагнуть виглядати надійними партнерами для Кавказу, щоб обмежити російський вплив і зробити доступ до енергетичних запасів Каспійського моря ефективнішим.

Придністров'я – невелика смуга землі вздовж кордону між Молдовою та Україною, розташована на східному березі річки Дністер – стало відомим в 1992 році під час нетривалого збройного конфлікту між молдовською владою та місцевими сепаратистами, підтримуваними Москвою. З того часу ця псевдореспубліка є одним із важелів дестабілізації території, наближеної до кордонів Європейського Союзу. Як і під час конфлікту три десятиліття тому, сьогодні Росія є головним політичним та економічним гарантом Придністров'я. Близько 1500 російських «миротворців» (хоча, за деякими оцінками, частина цього контингенту зараз складається з місцевих військ, а не російських військових) залишаються присутніми в регіоні. Москва, однак, досі офіційно не визнає незалежність Придністров'я і протягом багатьох років відіграє досить неоднозначну роль, наполягаючи на врегулюванні конфлікту, який, насправді, її влаштує. Плани Кремля, близькі до реалізації в 2003 році, включали реінтеграцію регіону до складу Молдови, особливий статус для Придністров'я та збереження російської військово-

вої присутності (схожі сценарії передбачалися і для ДНР та ЛНР). Таке рішення, дозволило б Москві зберегти прямий вплив на майбутній вибір зовнішньої політики країни, запобігаючи її зближенню зі структурами НАТО. Однак, воно було повністю відхилене Кишиневом.

Нещодавнє рішення Парламентської асамблеї Ради Європи офіційно визначити Придністров'я як «окуповану територію» Росією було різко розкритиковане владою в Тирасполі, стурбованою тим, що Молдова тепер може використати ситуацію для посилення свого політичного та економічного тиску на псевдореспубліку.

У контексті і придністровської, і грузинської криз Росія виступала співавтором цих конфліктів, спонсорувала їх і підтримувала їх життєздатність. Без Росії вони б не досягли нинішнього стану розвитку. Стратегія Росії передбачала як отримання повного контролю над сепаратистською територією, так і над державою, до якої вона офіційно належить. Завдяки збереженню контролю над «квазідержавами» кремль відштовхує перспективи Молдови та Грузії інтегруватися до Європейського Союзу та НАТО. Адже для росії подібна інтеграція дорівнює загрозі власній безпеці. Вступ країн регіону до Європейського Союзу та НАТО виштовхне геополітичний вплив Росії з цієї частини Європи. Деяко інакше, справді, виглядає роль РФ у нагірно-карабаському конфлікті. Тут участь Москви є опосередкованою. Кремль надає військову підтримку Вірменії, про що свідчать російські військові об'єкти, розташовані в цій країні. Загалом, боротьба за Нагірний Карабах має головним чином геополітичне значення: з одного боку, вона виникає як локальний етнічний конфлікт, а з іншого – його остаточне врегулювання виявляється сприятливим для сусідніх держав (не лише для росії, а також Туреччини та Ірану). Однак, у всіх цих кризових явищах «наддержава» має свій політичний та геополітичний зиск.

Тож, чи можливе вирішення аналізованих нами регіональних конфліктів на пострадянському просторі, і якщо так, то в якій часовій перспективі? Розглянемо позиції провідних експертів щодо цих питань і розкриємо власне бачення цього аспекту.

«На розгортання конфлікту і його врегулювання впливає, на наш погляд, наявність певного контексту конфронтаційних відносин між державами, тобто, чи зачіпає він геополітичні позиції держав і чи існує пряма зацікавленість у його вирішенні. Це демонструє підхід Росії до абхазького і південноосетинського конфлікту, який визначався контекстом конфронтаційних російсько-грузинських відносин і наміром Тбілісі вступити в НАТО» [4, с. 275], – стверджує М. Нагорняк.

На думку М. Капітоненка, управління і тим більше вирішення «заморожених конфліктів»

є досить проблематичним. Це пояснюється сильними структурними чинниками, складними етнічними поділами та низькою економічною взаємозалежністю. А якщо взяти до уваги низку російських інтересів у регіоні, ці конфлікти і надалі становитимуть серйозний виклик для регіональної безпеки.

«Інтеграційні процеси, ефективні для управління конфліктами, повинні мати економічну основу та слідувати логіці поступового зростання взаємозалежності. У цьому плані важливу роль міг би зіграти приклад Європейського Союзу. Інтеграція буде успішною, якщо вона створить переваги для етнічних меншин і зменшить дилему етнічної безпеки. Але вона стане провалом, якщо підмінить взаємозалежність і практичну співпрацю гаслами та політичною риторикою» [8, с. 44], – зазначає дослідник.

Ю. Завгородня з колегами вважає, що повне розв'язання військового конфлікту в Молдові та Грузії можливе лише за повної зміни правлячої еліти в росії. «За таких обставин влада в країні і регіональна еліта на конфліктній території зможуть самостійно здійснювати переговорний процес і вирішувати статусні особливості територій, їх виокремлення чи об'єднання, але в межах правового поля країни, до якої відносяться дані території в рамках міжнародного права. А правляча еліта Російської Федерації не буде здійснювати вплив на фактичні сторони, не буде надавати військову підтримку та матеріальну допомогу» [2, с. 112].

Як бачимо, дослідники переважно висловлюють сумніви щодо вирішення цих конфліктів. На нашу думку, проблема полягає у пошуку «швидких рішень», натомість варто сконцентруватися на довгостроковому підході і усвідомити, що вміло розроблені мирні плани зі швидкими графіками не принесуть результатів. Необхідні стратегічне терпіння та робота всередині суспільств, які постраждали від конфлікту.

Сторонам конфлікту можна порадишити переглянути свої пріоритети, припинити інструменталізацію конфліктів у внутрішній політиці та сміливіше вдаватися до контактів одна з одною. Однак, безперечно, така рекомендація може бути несприйнята цими суспільствами та їхнім керівництвом, адже їхня ідентичність глибоко переплетена з конфліктами, а рекомендовані кроки вимагають переосмислення цілей своїх національних проєктів.

Чи може Європейський Союз зробити більше для вирішення цих регіональних чвар? Безумовно, може, але справа не в тому, щоб безпосередньо активніше залучатися до переговорних форматів чи вигадувати нові формули вирішення конфлікту. Очевидно, що політики повинні чітко усвідомлювати роль Росії у всіх цих конфліктних

процесах. Це непросте завдання, враховуючи звичку кремля приймати непрозорі та нераціональні рішення. І для того, щоб бути ефективною, Об'єднана Європа має зберегти єдину позицію проти Москви.

На нашу думку, початок мирного процесу, не тільки в межах фактичного конфлікту, але і в культурному протистоянні між баченнями азербайджанського і вірменського народів, міг би початися зі зміни ментальності. Саме з пошуку діалогу, як політичного, так і культурного, міг би початися гіпотетичний мир, яку б форму він не прийняв, чи то у вигляді визнання незалежності Нагірного Карабаху, чи в наданні автономного статусу в складі Азербайджанської Республіки. Але зміна мислення – це процес тривалий, який повинен починатися з ініціатив державних інституцій. Однак, ця гіпотеза наразі виглядає дуже віддаленою для двох народів, чия ідентичність була сконструйована протилежно одна одній і для яких питання Нагірного Карабаху набуло життєво важливого значення.

Висновки. Враховуючи те, що аналізовані нами регіональні конфлікти тривають не одне десятиліття, сподіватися на їх вирішення у короткостроковій чи навіть середньостроковій перспективі не доводиться. Це «гра у довгу», яка повинна мати логічну стратегію. Як уже зазначалося вище, робота має вестися з ментальністю суспільств, втягнутих у протиріччя, а представники влади повинні працювати над переосмисленням національних пріоритетів. Очевидно, що ситуація отримує шанс на зміну градусу напруги, коли росія втратить контроль над цими конфліктами, а це можливо в результаті її економічного виснаження. Військово-промисловий комплекс РФ поглинає значну частку бюджетних коштів задля продовження війни з Україною. А історія СРСР добре демонструє, куди доводить країну гонитва за озброєнням. Крім того, відсутність якихось доведених успіхів на фронті для Росії, зниження рівня життя пересічних громадян попри активну роботу пропагандистської машини також впливатимуть на внутрішньополітичну ситуацію. І хоча ми знаємо про роль особистості в історії, ще жодна не жила вічно. А як, знову ж таки, свідчить історія, за лідером-диктатором слідує більш ліберальний наступник.

Література

1. Додонов Р. Закономірності розгортання збройних конфліктів у ХХІ столітті. Вісник Донецького національного університету. Серія: філософські науки. 2017. Травень. С. 85-94.
2. Завгородня Ю., Кройтор А., Пехник А. Особливості розв'язання конфліктів та управління конфліктами у пострадянських країнах (на прикладі Молдови,

Грузії, України). Актуальні проблеми політики. 2019. Вип. 64. С. 93-117.

3. Зельманович І. «Заморожені» конфлікти на пост-радянському просторі як вияв інституційної кризи політики ЄС. Прикарпатський вісник НТШ. Думка. 2016. № 3. С. 127-135.

4. Нагорняк М. Пошуки моделі вирішення етно-територіальних конфліктів на пострадянському просторі. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nagorniak_posuku.pdf.

5. Перепелиця Г. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. К., 2003. 254 с.

6. Поліщук К. Чинники конфліктогенності та передумови виникнення і ескалації конфліктів на пострадянському просторі у 90-х роках ХХ століття. Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини». 2015. № 37. Ч. 3.

7. Семчинський К. Особливості примирення і миробудівництва в умовах заморожених конфліктів на пострадянському просторі. Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти. 2018. Вип. 1. С. 74-85.

8. Kapitonenko M. Resolving Post-Soviet "Frozen Conflicts": Is Regional Integration Helpful? URL: https://www.researchgate.net/publication/26586969_Resolving_Post-Soviet_Frozen_Conflicts_Is_Regional_Integration_Helpful.

9. Public Opinion Survey Residents of Georgia. March 2022. URL: <https://www.iri.org/resources/public-opinion-survey-residents-of-georgia/>.

Анотація

Штельмашенко А. Д. Актуальні питання розв'язання регіональних конфліктів на пострадянському просторі. – Стаття.

У статті реалізоване завдання системного аналізу сучасного стану регіональних конфліктів (Придністров'я, Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах тощо) на теренах колишнього СРСР, а також перспектив їхнього вирішення. Стверджується, що усі ці заморожені конфлікти мали соціоісторичні передумови і використовуються Росією задля утримання нею статусу потужного геополітичного актора. На основі фактичного матеріалу доводиться, що відбувається поступова зміна впливових сил на ці регіональні протистояння, з послабленням позиції Росії через її повномасштабне вторгнення на територію України, і зміцненням ролі Європейського Союзу, США, Туреччини та Китаю. Обстоюється думка, що у кавказькому регіоні Грузія зайняла найбільш антиросійську позицію, але і Вірменія, і Азербайджан сьогодні знаходяться у процесі перегляду власних зовнішньополітичних пріоритетів.

Дослідження придністровської та грузинської криз підтверджує активну участь Росії у їх розпалюванні, при цьому стратегія останньої передбачає повний контроль як над квазідержавними утвореннями, так і над державами до яких офіційно належать сепаратистські території. Завдяки цим регіональним конфліктам кремль відштовхує перспективи Молдови та Грузії інтегруватися до Європейського Союзу та НАТО, чим гарантує власну безпеку. Участь РФ у стримуванні нагірно-карабаського конфлікту пояснюється метою збереження контролю над пострадянським простором.

Систематизація науково-дослідної літератури, присвяченої проблемі вирішення відповідних регіональних конфліктів, демонструє відсутність чітких рекомендацій і сумніви учених щодо перспектив розв'язання цих заморожених конфліктів. Авторська позиція щодо цього питання полягає в усвідомленні довготривалості процесів вирішення регіональних протистоянь, вірогідність чого значно зростає з втратою Росією ролі провідного «миротворця».

Ключові слова: регіональний конфлікт, етнонаціональний конфлікт, геополітика, війна, пострадянський простір, дестабілізація.

Summary

Shtelmashenko A. D. Current issues of regional conflicts resolution in the post-Soviet area. – Article.

The article implements the task of systematic analysis of the current state of regional conflicts (Transnistria, Abkhazia, South Ossetia, Nagorno-Karabakh, etc.) on the territory of the former USSR, as well as the prospects for their resolution. It is claimed that all these frozen conflicts had socio-historical preconditions and are used by russia to maintain its status as a powerful geopolitical actor. On the basis of factual material, it is proved that there is a gradual change of influential forces in these regional confrontations, with the weakening of the position of russia due to its full-scale invasion of the

territory of Ukraine, and the strengthening of the role of the European Union, the United States, Turkey and China. It is argued that in the Caucasus region, Georgia has taken the most anti-russian position, but both Armenia and Azerbaijan are currently in the process of revising their own foreign policy priorities.

The study of the Transnistrian and Georgian crises confirms russia's active participation in their instigation, while the latter's strategy involves full control over both quasi-state entities and the states to which the separatist territories officially belong. Thanks to these regional conflicts, the kremlin pushes away the prospects of Moldova and Georgia to integrate into the European Union and NATO, thereby guaranteeing its own security. The participation of the russian federation in containing the Nagorno-Karabakh conflict is explained by the goal of maintaining control over the post-Soviet space.

The systematization of research literature devoted to the problem of solving relevant regional conflicts demonstrates the lack of clear recommendations and the doubts of scientists regarding the prospects for solving these frozen conflicts. The author's position on this issue consists in the awareness of the long-term processes of resolving regional conflicts, the probability of which will increase significantly with the loss of russia's role as a leading "peacemaker".

Key words: regional conflict, ethno-national conflict, geopolitics, war, post-Soviet space, destabilization.

УДК 327:81'373:316.423]:001.8
 DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.30>

М. В. Яковлєв

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7774-3513>

кандидат політичних наук, доцент,
 завідувач кафедри міжнародних відносин,
 керівник НОЦ «Школа політичної аналітики»
 Національного університету «Києво-Могилянська академія»

О. В. Купка

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0798-8659>

старший викладач кафедри міжнародних відносин
 Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ПОСТІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК КОНЦЕПТ ПОЛІТОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ: ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Постановка проблеми. В українських публікаціях часто трапляються вказівки на те, що дослідження постінформаційного суспільства є важливим та актуальним, приміром: «проблеми інформаційного та постінформаційного суспільства є певним трендом розгляду останніх років» [1, с. 24]. О. О. Маруховський пише, що «на думку відомих фахівців, основні розвинуті країни світу вже в ХХІ ст. увійдуть у розвинене інформаційне суспільство, і в цьому ж столітті почнеться перехід до постінформаційного суспільства. Тому будь-яка країна, наскільки б індустріально розвинутою вона не була, може перейти в розряд відсталих країн третього світу, що розвиваються, якщо запізниться з розвитком процесу інформатизації» [11, с. 21]. На жаль, він не пише, про яких самих фахівців йдеться, але з наведеної цитати випливає, що розуміння суті постінформаційного суспільства, до якого в цьому ж столітті має здійснитися перехід, допоможе, так би мовити, не прогавити важливий етап розвитку і, відповідно, не «перейти в розряд відсталих країн», а навпаки, зробити ривок у розвитку. А. І. Бойко, яка пише про актуальність дослідження інформаційного та постінформаційного суспільств, також зазначає, що ці суспільства розглядаються: «на перетині філософських (осмислення), інженерних (технології), педагогічних (освітній простір), політичних (влада) наук» [1, с. 24]. З урахуванням того, що розуміння природи постінформаційного суспільства, а також його важливої ролі для осмислення процесів, що зараз відбуваються у світі, варто більше уваги приділити концептуалізації цього явища на перетині різних наук (про що пише А. І. Бойко). Це зробить можливим глибше розуміння процесів на міжнародній арені, а дослідження міжнародних відносин у контексті переходу від інформаційного до постінформаційного суспільства уможливить дослідження багатьох інших явищ нашої доби, зокрема інформа-

ціонізму [4], датаїзму [7], smart-суспільства [3] та інших. Концептуалізація поняття «постінформаційне суспільство» є також актуальним з огляду на те, що, як буде показано далі у статті, підходи до визначення та розуміння суті цього феномену різняться. Це також ставить більш глобальне питання, що саме під «інформаційним суспільством» розуміють ті, хто його досліджує, пише про нього або просто його згадує.

Стан розробки теми. Постінформаційне суспільство не є чимось невідомим чи незгадуваним українськими науковцями. Можна знайти статті, які присвячені опрацюванню окремих аспектів постінформаційного суспільства – приміром, конструюванню інтегративної теорії пізнання у постінформаційних суспільствах [16]. Н. В. Юдіна досліджує історичні аспекти формування постінформаційного маркетингу [17], наголошуючи при цьому, що актуальним є питання «проблематики періодизації історії людства, що визначатиме особливості постінформаційного суспільства» [17, с. 301]. Вона, як й інші українські дослідники, що займаються тематикою постінформаційного суспільства (приміром, Т. О. Кравченко, А. І. Бойко) посилаються на російського науковця А. Ракітова, який, мовляв, ввів термін *постінформаційне суспільство* [17, с. 315; 9, с. 68; 1, с. 24]. Стаття А. Ракітова про постінформаційне суспільство датується 2016 р., але перша публікація з запропонованим (і обґрунтованим) терміном «постінформаційне суспільство» американського письменника і публіциста Ганта Джаніна вийшла 1994 року в зимовому випуску журналу Університету Вірджинії – *Virginia Quarterly Review* [22], що дає можливість стверджувати, що в англomовному середовищі поняття було запропоновано щонайменше на два десятиліття раніше. Англomовні публікації, в яких йдеться про постінформаційне суспільство, присвячені різним темам, наприклад: екосистемі інновацій у порівняль-

ному розрізі, про що йдеться у порівняльному аналізі США та Японії, проведеному японськими дослідниками К. Фукуда і Ч. Ватанабе [21], «органічній креативності», яка, на думку італійського дослідника Дж. Е. Корацца, може забезпечити добробут (англ. well-being) у постінформаційному суспільстві [20], хвилям технологічних інновацій, про які пише словацький науковець Д. Шмігула [26] та багато інших тем. Серед сучасних дослідників, які ґрунтовно займаються постінформаційним суспільством, варто назвати науковця з Об'єднаних Арабських Еміратів Ехаба Халіфа [23]. В українських наукових публікаціях, як вже зазначалося, постінформаційне суспільство також згадується, однак для повноцінного застосування цього поняття бракує його чіткої концептуалізації, що уможливила би його застосування до політологічних наукових розвідок у цілому, і до дослідження міжнародних відносин зокрема.

Мета статті: ідентифікувати виклики, які стоять перед науковцям у концептуалізації поняття «постінформаційне суспільство» для того, щоб у перспективі його можна було застосовувати для політологічних розвідок проблематики міжнародних відносин. Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань: 1) обрати підхід до розуміння понять «концепт» та «концептуалізація» для досягнення мети статті; 2) провести критичний огляд підходів до визначення постінформаційного суспільства; 3) на основі ілюстративного порівняння з іншими концепціями з префіксом «пост» виокремити можливі співвідношення інформаційного та постінформаційного суспільств; 4) ідентифікувати коло проблемних питань, які ускладнюють концептуалізацію досліджуваного поняття; 5) визначити евристичний потенціал поняття «інформаційне суспільство» для політологічних досліджень міжнародних відносин.

Виклад основного матеріалу. Підходів до визначення поняття «концепт» є багато, дещо менше їх до відношенню до поняття «концептуалізація». Серед завдань цієї статті ми не ставимо порівняння різних визначень, тому дозволимо собі взяти один з підходів, який, на нашу думку, відповідає меті цієї публікації. У своїй статті, присвяченій концепту і концептуалізації в методології дослідження культури та релігії, Л. Г. Конотоп пише: «концептуалізація являє собою процес інтелектуального кодування ідей, у яких висвітлюється смисл розуміння культури в конкретній мовній сфері» [8, с. 12]. Якщо ми застосуємо це визначення до концепту *постінформаційне суспільство*, то перед нами стоїть завдання «інтелектуального кодування ідей», які висвітлюють «смисл розуміння» такого суспільства. Л. Г. Конотоп при цьому зауважує, що слід розрізняти концепти, які є питомими для певної культури, і такі,

що привнесені до неї ззовні. Разом з тим, по відношенню до (квазі)наукових концептів такий підхід може бути не релевантним, оскільки ми не можемо стверджувати, що по відношенню до них, на відміну від інших концептів (приміром, *народовладдя* в розумінні *демократія*) вони проходять інший шлях у процесі кроскультурної комунікації. Для подальшої роботи з досліджуванним концептом варто надати розлоге визначення самого поняття «концепт», яке пропонує Л. Г. Конотоп: «концепт містить у собі, по-перше, смисли, які є приналежними до Реальності, а по-друге, він відкриває можливості для пошуку та інтерпретації цих смислів. У такому плані неможливо надати концепту якогось універсального визначення. Концепт є таким, який усвідомлюється іншою людиною, якщо та ідея, що міститься в концепті, співвідноситься з досвідом конкретної людини. Концепт також обов'язково містить у собі ціннісний потенціал» [8, с. 12]. Отже, по відношенню до *постінформаційного суспільства* нам варто здійснити такі операції, які дозволять нам виокремити: 1) смисли, «приналежні до реальності»; 2) способи пошуку та (ре)інтерпретації таких смислів; 3) ідеї, які містяться в ньому і які можуть співвідноситися з досвідом дослідників; 4) ціннісний потенціал цього концепту. При цьому ми також маємо на увазі, що ми не зможемо, а відтак – не прагнемо надати концепту *постінформаційне суспільство*, як формулює Л. Г. Конотоп, «якогось універсального значення».

Першим й очевидним можливим підходом до розуміння поняття «постінформаційне суспільство» є темпоральне (або часове), в тому розумінні, що це таке суспільство, яке настає після інформаційного. Т. О. Кравченко пише: «інформаційне, або ж інформаційно-мережеве суспільство в майбутньому перейде на стадію «постінформаційного», пов'язаного з розвитком штучного інтелекту та впровадженням його в усі сфери життя суспільства та кожної окремої людини» [9, с. 68]. За цим тлумаченням, постінформаційне суспільство означає таке, що настає після інформаційного (або, як йдеться в цитованому тексті, пост-інформаційно-мережеве). У вже згаданій на початку статті публікації О. Плюща, присвяченій конструюванню інтегративної теорії пізнання у постінформаційних суспільствах, автор у сформульованій меті в дужках наводить синонім до постінформаційного суспільства – мережеве суспільство [16, с. 189]. Примітно, що окрім назви статті, анотації до неї та її мети термін «постінформаційне суспільство» більше в ній не трапляється (як, власне, і мережеве). Відповідно, ми бачимо деяку неузгодженість: для одного науковця постінформаційне суспільство йде за інформаційно-мережевим, а для іншого – постінформаційне суспільство є синонімом до мережевого

суспільства. Ситуація ускладнюється тим, що, так би мовити, лінійна трансформація інформаційного суспільства у постінформаційне є не єдиним баченням процесу людського розвитку. Приміром, В. Воронкова та О. Кивлюк пишуть про «еволюцію інформаційного суспільства в smart-суспільство» [3, с. 89].

Для розуміння вживання слова «постінформаційне» наведемо ілюстрацію: група турецьких медиків досліджують рівень *постінформаційної тривожності*, яка може виникати у пацієнтів після того, як їм показали трихвилинне «анімоване відео» від Європейської асоціації урологів з інформацією про процедуру видалення каменів з нирок [18]. У цьому дуже предметному прикладі йдеться про те, що люди одержали певну інформацію і після цього (та *через* цю інформацію) у них може виникнути тривожність – *постінформаційна*. Звісно, цей приклад не дає нам жодної відповіді на те, як слід концептуалізувати постінформаційне суспільство як поняття, однак він вказує на важливий шлях пошуку відповіді на це завдання – суть самого феномену інформації. У цитованих публікаціях Т. О. Кравченка та О. Плюща згадуються мережі, відтак можна припустити, що в них акцент дещо зсувається від самої інформації до мереж, тобто до способу передачі цієї інформації. Згідно з думкою В. Воронкової та О. Кивлюк, інформаційне суспільство еволюціонує в smart-суспільство, тобто на основі інформації воно трансформується в якісно іншу форму, питомою ознакою якої є категорія *smart*. Відтак ми можемо констатувати, що в обох випадках інформація сприймається як інструмент або як ресурс, що комунікується мережами, або за допомогою якого відбувається еволюція суспільства.

Данський науковець, професор Університету Роскілле, Й. Сундбо у статті Данського національного тлумачного словника «інформаційне суспільство» дає таке визначення: «це суспільство, в якому домінують інформаційні технології або функції інформації чи знання (дан. informations eller vidensfunktioner) [25]. З цього визначення випливає, що, на думку Й. Сундбо, «функції знання» та «функції інформації» є рівнозначними компонентами у визначенні інформаційного суспільства. Український дослідник О. Л. Мельник у своїй статті, присвяченій аналізу понять «інформаційне суспільство» та «суспільство знань», відстежує генезу обох понять, але також наголошує, що «зрозумілою стає прийнята на 32-й Генеральній конференції ЮНЕСКО (Париж, 2003 р.) рекомендація щодо використання терміну «суспільство знань», а не «інформаційне суспільство» ... ЮНЕСКО висловило занепокоєність обмеженістю та односторонністю концепцій інформаційного суспільства. Через те ЮНЕСКО стоїть на

позиції просування та розвитку концепції суспільства знань» [12, с. 58]. На жаль, обсяги цієї публікації, а також її мета, не дозволяють нам вмістити порівняння понять «інформаційне суспільство» та «суспільство знань», але якщо взяти до уваги, що на співвідношення цих понять, а також на те, який смисловий посил вони несуть, звертає увагу міжнародна організація, яка надає навіть перевагу одному з понять, то можливо варто звернути увагу не на саму *інформацію* як ресурс, а на те, що може бути, якщо скористатися марксистською термінологією, надбудовою над цим ресурсом – знанням?

Американський філософ і політолог Дж. Бреннан у своїй книзі з промовистою назвою «Проти демократії» ставить питання про те, чи всі мають брати участь у політиці, враховуючи той факт, що більшість виборців у сучасних демократичних країнах є некомпетентними, нераціональними та упередженими [2]. Восьмий розділ цієї книги називається «правління знаючих» і в ньому автор пише про *форми епістократії* [2, с. 275-276]. «Політична система є епістократичною тією мірою, якою вона розподіляє політичну владу пропорційно знанням або компетентностям, з погляду права або політики», пише Дж. Бреннан. [2, с. 275]. Таким чином, володіння знаннями означає можливість отримати «більше влади», що робить їх цінним ресурсом. Чи можна також стверджувати, що володіння інформацією означає більшу владу і чи дозволяє це нам вести мову про якусь форму «інформацієкратії»? На нашу думку, відповідь – ні. Основна причина криється в *якісних показниках* інформації та знання: можна говорити про низьку якість освіти, але навряд чи можна говорити про те, що здобуте знання є «неякісним», оскільки якщо людина справді ним володіє, то, за визначенням, вона набула їх «у процесі навчання, дослідження» [5] і, знову ж таки, за визначенням Тлумачного словника української мови, знання дозволяє їй «пізнання дійсності в окремих її проявах і в цілому» [5]. Як пише дослідник масових комунікацій С. М. Квіт, «перевіряти факти, представляти більше ніж одну точку зору, користуватися надійними джерелами інформації, дбати про громадський інтерес несподівано стало дорогим задоволенням порівняно зі зливою різноспрямованої інформації, підкріпленою хвилями інтерактивного обговорення у соціальних медіа» [6, с. 258]. С. М. Квіт пише про «різноспрямовану інформацію», яка може бути різною якості і різного ступеня достовірності. Фейки, постправа, дезінформація також є формами інформації, які замість надання людині більшої влади над своїм життям, навпаки спроможні ввести її в оману, маніпулювати нею, а відтак – робити її безпомічною, розгубленою, недовірливою до держави тощо.

На цьому етапі варто звернутися до очевидного порівняння вживання понять *інформаційне* та *постінформаційне* суспільства з подібними поняттями, що містять префікс *post*. У розділі про етапи сучасності або модерну (нім. die Moderne) підручника з соціологічних теорій групи німецьких соціологів під керівництвом професора соціології Єнського університету ім. Фридриха Шиллера (м. Єна, Німеччина) останній абзац має промовисту назву-коментаря на кресах (як і належить хорошему підручнику, в цій праці важливі моменти викладеного матеріалу помічаються коментарями на кресах), яку українською можна перекласти як «За межами сучасності?» (нім. Jenseits der Moderne?) [24, с. 27]. В абзаці йдеться про те, що, існують погляди, згідно з якими зараз ми маємо справу з *іншою* сучасністю, або що ми навіть «залишили сучасність поза нами (на що й натякає термін *постмодерн*)» [24, с. 27]. В оригіналі доповнення про *постмодерн* зроблена саме в дужках, а частка *post* у терміні «постмодерн» подана курсивом (не забуваймо при цьому, що в німецькій мові усі іменники пишуться з великої літери). Слід зауважити, що на відміну від української мови, в якій «модерн» і, відповідно, «постмодерн», інколи подаються як «сучасність» і «постсучасність», у німецькій мові для позначення сучасності у розумінні теперішнього часу використовуються слово *Gegenwart*, тож у цитованому реченні з підручника йдеться про те, що у «теперішньому часі», на думку деяких, ми лишили модерн вже за нами.

Вочевидь, таке прочитання поняття, що містить префікс «пост-», є суто темпоральним і вказує на щось, що було залишено в минулому. Чи можна у такий спосіб стверджувати, що постінформаційне суспільство означає таке, суспільство, яке залишило або щось конкретно (інформацію?) з попередньої епохи, або перейшло залишило цілу епоху інформаційного суспільства в минулому? Погляньмо на ще одне визначення з префіксом *post*- з уже цитованого німецького підручника – постструктуралізм: «постструктуралізм – це філософська парадигма, яка виникла наприкінці 1960-х рр. як реакція на структуралізм» [24, с. 281]. Далі у визначенні йдеться про те, що єднає обидві парадигми (зокрема «пояснення феноменів за допомогою визначених через бінарну логіку протиставлень» [24, с. 281], те, що їх відрізняє (серед іншого заперечення структуралістського припущення про існування «універсалістської базової структури (нім. Grundstruktur) замість множини історично та культурально відмінних структуральних формацій (нім. Formationen)» [24, с. 281]. Ми навмисно наводимо для ілюстрації лише деякі характеристики структуралізму та постструктуралізму з підручника Г. Розі та його колег, оскільки нашою

ціллю не є чітке їх розмежування. Натомість ми намагаємося скористатися логікою викладу для чіткішого розуміння, в який спосіб через ідентифікацію інформаційного та постінформаційного суспільств ми можемо підійти до концептуалізації останнього. Далі у визначенні перераховуються важливі представники постструктуралізму (Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, Ж. Бодріяр), а останнє речення, в якому йдеться про те, що праці Ж.-Ф. Ліотара, особливо ті, в яких йдеться про кінець модерну, також зараховуються до постструктуралізму, закінчується уточненням: «який [постструктуралізм] сам по собі не є поняттям на позначення епохи (нім. Epochenbegriff), а окреслює певні методичні припущення (нім. methodische Annahmen)» [24, с. 281]. Можна також припустити, що різночитання у тлумаченні поняття «постінформаційне суспільство» пов'язані з тим, що під ним розуміють «певні методичні припущення», з яких очевидним є відчуття переходу від одного стану суспільства до іншого, в якому або змінюється сама природа інформації, або вона починає відігравати інакшу роль. У цьому контексті *методичний*, згідно з Тлумачним словником української мови, може означати як такий, що стосується методики, або такий, що «здійснюється за певним планом; дуже послідовний, систематичний» [13], оскільки науковці, за допомогою «постінформаційного суспільства», послідовно, систематично – методично – у відповідності до своїх дослідницьких програм аналізують цікаві їм явища.

Український філософ Т. Лютий пише, що «структуралізм виявився не найрадикальнішою течією, що викривала фіктивний характер суб'єкта. Значно категоричнішим був *постструктуралізм*. Його виразники уже не шукали жодні приховані структури, адже взагалі їх не визнавали» [10, с. 366]. У контексті нашої розвідки про постінформаційне суспільство, без глибокого занурення у розмежування структуралізму та постструктуралізму, з цієї цитати можемо припустити, що одним із можливих тлумачень префіксу «пост» може бути більш радикальна позиція у ставленні до якогось системотворного елементу, у нашому випадку – до інформації. Як вже згадувалося у цій статті, по відношенню до постінформаційного суспільства це може означати радикальний перегляд ролі та місця інформації у суспільстві майбутнього.

Повернімося до складових концептуалізації за Л. Г. Конотоп, виділених у першій частині цієї статті. Якщо говорити про «сенси, приналежні до реальності», то ми маємо справу з трансформацією ролі та значення інформації, яка зараз відбувається у сучасному світі, і на що звертають увагу ті науковці, які оперують поняттям «постінформаційне суспільство». Відповідно, способи пошуку

та інтерпретації цих смислів можуть здійснювати відповідно до дослідницької програми, методичні припущення якої вкладаються науковцями у це поняття. Перед тим, як ретельніше розглянути ідеї, які містяться у цьому понятті, і які співвідносять з досвідом дослідників, погляньмо, наскільки адекватним є цей термін на позначення того типу суспільства, до якого людство прямує (принаймні на думку тих учених, що послуговуються терміном «постінформаційне суспільство»). Поставимо таке питання: як ми можемо знати, що запропонований термін адекватно відображатиме реалії майбутнього? У відповідь на це питання можемо поглянути на те, в який спосіб з позицій сучасності науковці називають різні формації минулого. Чи знали мешканці Новгороду на півночі Євразії, до його підкорення і спустошення Московським царством, що вони жили у *Новгородській республіці*, або чи називали себе «візантійцями» мешканці утворення, яке науковці сьогодні називають *Візантійською імперією*? Щодо другого, то ми точно знаємо, що вони називали себе римлянами-ромеями, а на позначення типу держави (якщо можна говорити про «державу» у сучасному розумінні цього поняття) у Новгороді також вживають це поняття *болярська республіка*. Цей термін вживають не лише російські науковці – *boyar republic* використовують і автори Кембриджської історії Росії [19, с. 195]. Звісно, класифікації якогось державного утворення і суспільства (або цілої епохи) можна порівнювати лише з певними застереженнями, однак приклад болярської Новгородської республіки чи Візантійської імперії показує, що назви можуть з'являтися тоді, коли утворення, якими їх позначають, перестають існувати.

Американський науковець Ян Морріс у книзі «Чому Захід панує – натепер» у додатку, присвяченому оцінці суспільного розвитку, аналізує розвій інформаційних технологій [15, с. 638-642]. Він також пропонує свої погляди на періодизацію історії та її складових: «я поділяю найдосконаліші інструменти праці з інформацією на три широкі категорії: електронні (наявні 2000 року і на Сході, і на Заході), електричні (наявні на Заході на початок 1900 року) та доелектричні (наявні на Заході протягом приблизно одинадцяти тисяч років, а на Сході – протягом приблизно дев'яти тисяч років). На відміну від більшості істориків, я не відокремлюю друкову еру від додрукової» [15, с. 642]. Вочевидь, люди які жили за часів доелектричних інструментів роботи з інформацією чи в додрукову еру не знали, що їхні інструменти – доелектричні, а їхня доба – додрукова, бо електрику й друк ще не було винайдено. Можна припустити, що поява якогось нового інструменту роботи з інформацією (що релевантно до предмету розгляду нашої статті – постінформаційного суспільства), умовного Х, приведе до того, що нашу еру, за анало-

гією з додруковою, будуть називати «ерою до-Х». Відповідно, це дає і нам методологічну свободу – застосовувати до тих реалій, в яких ми перебуваємо зараз, доступний нам понятійно-категоріальний апарат, на позначення історичних періодів, бо в такий спосіб ми співвідносимо поняття з нашим дослідницьким досвідом, як про це пише у своєму визначенні концептуалізації Л. Г. Конотоп. Звісно, можна було би зануритися глибше в саме категорію досвіду [14], однак щоб не виходити за обсяги статті та триматися меж поставленої мети, ми залишимося на базовому рівні розуміння цього поняття як сукупності того, що дослідник здобуває через взаємодію з навколишнім світом, що отримує з практики своїх досліджень тощо. Сучасні наукові розвідки показують, що природа самої інформації та способи її поширення суттєво змінюються, що неминує веде до зміни її ролі та значення у суспільстві. З цього також випливає і важливий проблемний момент у понятті «постінформаційне суспільство», бо інформація виступає ресурсом, на основі якого можуть відбуватися зміни. Це веде до питання про те, чи варто говорити про перехід суспільства знань в, умовно, суспільство «пост-знань»? Ми не беремося відповідати тут на це питання, однак зауважимо, що з огляду на непередбачуваність розвитку інформаційних технологій (при цьому пригадаймо, що є науковці, які наголошують на важливості *мереж* як в інформаційному, так і в постінформаційному суспільстві) можливо вже наступні покоління науковців дадуть своїй ері (або добі, що їй передуватиме) більш адекватну назву. До цього кола проблемних питань належить і вже згадане: чи інформаційне суспільство еволюціонує саме в *постінформаційне*? Можливо, за інформаційним суспільством настане *smart-суспільство* чи якесь інше? Відповідь на це питання аналогічне відповіді на попереднє: станом не зараз ми не знаємо, куди і в що еволюціонує суспільство – це буде відомо нашим нащадкам, але це не означає, що ми не маємо право оперувати зручними для наших досліджень поняттями. Нарешті, у цій позиції (використання поняття для зручності дослідження) криється і ще один проблемний аспект: як вже зазначалося на прикладі *постструктуралізму* у визначенні групи німецьких соціологів, постінформаційне суспільство може бути не терміном на позначення епохи, а сукупністю методичних підходів, ідей та уявлень, що їх науковці застосовують до дослідження цікавих їм феноменів.

Розглянувши коло проблемних питань, можемо перейти до визначення евристичного потенціалу поняття «постінформаційне суспільство» для політологічних досліджень міжнародних відносин. Події та процеси на міжнародній арені можуть досліджуватися, приміром, в еконо-

мічному розрізі, який має свій потужний математико-статистичний апарат, використовує оцінку торгівельних процесів (але не обмежується ними), і при цьому опирається на потужну теоретичну базу економічної науки. Теорії міжнародних відносин також пропонують вагоме підґрунтя для прикладних наукових досліджень, утім саме розширення понятійно-категоріального апарату може сприяти і розширенню теоретичних меж дослідження процесів на міжнародній арені саме в їх політичному розрізі, що стосуються відносин влади, геополітичної конкуренції, претензій та регіональне чи глобальне домінування тощо. Чітке окреслення складових постінформаційного суспільства, його питомих ознак та методичних припущень, дозволить оцінити, як різні країни здійснюють перехід від інформаційного до постінформаційного суспільства. Ціннісний потенціал цього концепту (який важливо враховувати при його концептуалізації) також можна спробувати квантифікувати: які країни більше інвестують у розвиток (пост)інформаційних технологій, яке значення вони надають доступу до інформації, як вони протидіють поширенню різних форм інформації (приміром, фейки чи дезінформація) і наскільки серйозними вважають загрози, які вони несуть. Моделювання міжнародних відносин в умовах постінформаційного суспільства з урахуванням його характеристик (загальної доступності інформації, зниження її значення або якості та ін.) допоможе визначити нові загрози, які потребуватимуть посилення галузевої міжнародної співпраці.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Постінформаційне суспільство як дослідницький концепт має свій евристичний потенціал для політологічних досліджень міжнародних відносин. Проблеми з концептуалізацією поняття «постінформаційне суспільство» криються як на глибинному рівні визначення та (пере)осмислення самого феномена інформації та його ролі, так і на рівні змістовного наповнення поняття, яке може позначати не стільки особливість прийдешньої епохи, скільки враховувати окремі ідеї чи припущення про можливу траєкторію подальшого розвитку людської спільноти. Деякі вчені вважають, що постінформаційне суспільство означає мережеве суспільство, а деякі не вважають його наступною фазою після інформаційного суспільства. Якщо існують дискусії про те, чи адекватним є поняття «інформаційне суспільство» і чи не варто натомість говорити про якийсь інший тип суспільства, приміром, про суспільство знань, то цілком справедливим видаються і питання до адекватності *постінформаційного* суспільства як терміну. Утім, евристичний потенціал поняття «постінформаційне суспільство», за умов його коректної концептуалізації для потреб

прикладних досліджень, може допомогти кращому розумінню різних політичних процесів на міжнародній арені. Ми не можемо напевно знати, який термін адекватно позначатиме прийдешнє суспільство, однак це не має обмежувати нас у розробці тих дослідницьких конструктів, яких ми потребуємо для своїх наукових розвідок. Відтак перспективними видаються подальші концептуалізації та операціоналізації поняття «постінформаційне суспільство», дослідження суміжних феноменів і концептів, серед яких – вже згадані у статті датаїзм, інформаціонізм та smart-суспільство. Для суспільствознавчих досліджень перспективним видається розробка інструментаріїв для аналізу особливостей соціальних процесів у постінформаційному суспільстві.

Література

1. Бойко А. Соціально-політичний вимір інформаційного суспільства. *Нова парадигма*. 2014. Вип. 121. С. 24–32.
2. Бреннан Дж. Проти демократії / пер. з англ. М. Бистрицький. Київ : Дух і літера, 2020. 464 с.
3. Воронкова В., Кивлюк О. Людина у освітньому просторі smart-суспільства. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*. 2017. № 10-11. С. 88–95.
4. Гладій А. Філософський аспект глобального інформаційного суспільства та економіки знань. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2012. Т.2, № 4. С. 18–23.
5. Словник української мови в 11 томах. Київ : Наук. думка, 1972. Т.3. URL: <http://sum.in.ua/p/3/641/2> (дата звернення: 24.08.2023).
6. Квіт С. Масові комунікації. 2-ге вид. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2018. 352 с.
7. Кириченко Є. Становлення датаїзму як посткапіталістичної економічної системи: глобальні виклики та загрози. *Світ економічної науки. Випуск 9* : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції економічного спрямування, м. Тернопіль, 2018. С. 199–203.
8. Конотоп Л. Концепт і концептуалізація: методологія дослідження культури й релігії. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2022. № 1(35). С. 11–14.
9. Кравченко Т. Виклики III тисячоліття в контексті розвитку інформаційно-мережевої парадигми. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2018. № 1(17). С. 66–75.
10. Лютий Т. Пригоди філософських ідей Західного світу (від давнини до сучасності). Київ : Темпора, 2019. 384 с.
11. Маруховський О. Інформаційно-аналітичне забезпечення сучасного стану зовнішньополітичних відносин України з ЄС. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку* : матеріали міжнародної конференції, м. Київ, 21–22 лист. 2019 р. С. 21–24.
12. Мельник О. Інформаційне суспільство та суспільство знань – становлення та розвиток понять. *Вісник НТУУ «КПІ»*. *Філософія. Психологія. Педагогіка*: збірник наукових праць. 2007. № 2(20). С. 57–60.

13. Словник української мови в 11 томах. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 4. URL: <http://sum.in.ua/p/4/692/1> (дата звернення: 24.08.2023).

14. Мінаков М. Історія поняття досвіду : монографія. Київ : ПАРАПАН, 2007. 380 с.

15. Морріс Я. Чому Захід панує – натепер. Оповіді з історії та що з них випливає щодо майбутнього. 2-ге вид. Київ : ТОВ "Вид-во „Кліо“, 2018. 784 с.

16. Плющ О. Методологія пізнання у постінформаційних суспільствах. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2023. № 1 (69). Р. 188–196. URL: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-69-188-196> (дата звернення: 24.08.2023).

17. Юдіна Н. Історичні аспекти формування постінформаційного маркетингу. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2019. С. 301–317.

18. The effect of an information video on preoperative anxiety level before percutaneous nephrolithotomy procedure: A prospective, randomized trial / M. Bozkurt et al. *Canadian Urological Association Journal*. 2022. Vol. 17, no. 3. URL: <https://doi.org/10.5489/auaj.8005> (date of access: 24.08.2023).

19. The Cambridge History of Russia. From Early Russia to 1689. M. Perrie. Cambridge University Press., 2006. Vol. 1. 824 p.

20. Corazza G. E. Organic creativity for well-being in the post-information society. *Europe's Journal of Psychology*. 2017. Vol. 13, no. 4. P. 599–605. URL: <https://doi.org/10.5964/ejop.v13i4.1547> (date of access: 24.08.2023).

21. Fukuda K., Watanabe C. Japanese and US perspectives on the National Innovation Ecosystem. *Technology in Society*. 2008. No. 30. P. 49–63.

22. Janin H. The Post-Information Society. *The Virginia Quarterly Review*. 1994. Vol. 70, no. 1. P. 38–50. URL: <https://www.vqronline.org/essay/post-information-society> (date of access: 24.08.2023).

23. Khalifa E. Post-Information society: restructuring human society. *Gulf.Economics.World*. 2021. No. 11. URL: <https://www.gulfeconomics.world/post/post-information-society-restructuring-human-society> (date of access: 24.08.2023).

24. Rosa H., Strecker D., Kottmann A. Soziologische Theorien. Konstanz : UVK Verlagsgesellschaft, 2007. 305 s.

25. Sunbdo J. *Informationssamfund*. Den Store Danske. URL: <https://denstoredanske.lex.dk/informationssamfund> (date of access: 24.08.2023).

26. Šmihula D. Waves of technological innovations and the end of the information revolution. *Journal of economics and international finance*. 2010. No. 2(4). P. 58–67.

Анотація

Яковлев М. В., Купка О. В. Постінформаційне суспільство як концепт політологічних студій: виклики і перспективи концептуалізації для дослідження міжнародних відносин. – Стаття.

У статті розглядаються труднощі, що виникають при спробі концептуалізувати поняття «постінформаційне суспільство» в цілому, а також для цілей політологічних досліджень міжнародних відносин зокрема. Розбіжності у розумінні вченими цього поняття вказу-

ють на те, що його сприймають як наступний етап після інформаційного суспільства, однак без консенсусу щодо того, яким саме буде людство майбутнього – постінформаційним, мережевим, чи якимось абсолютно іншим, приміром smart-суспільством. Також тривають дискусії щодо того, чи коректно говорити про існування інформаційного суспільства, оскільки, приміром, концепція суспільства знань краще відображає особливості епохи сучасності. Проблеми з концептуалізацією поняття «постінформаційне суспільство» можуть також критися у розумінні природи самої інформації, яка з часом набуває нових форм і змінює свою роль у суспільстві. Разом з тим, окрім суто темпорального розуміння постінформаційного суспільства як такого, котре слідує за інформаційним, під цим поняттям можна розуміти сукупність ідей та дослідницького досвіду, спроби (ре)інтерпретації смислів та ціннісний потенціал, відтак постінформаційне суспільство не обов'язково має позначати нову епоху. Евристичний потенціал поняття «постінформаційне суспільство» полягає у можливості інтегрувати в ньому ідеї та досвід (ре)інтерпретації трансформаційних процесів, пов'язаних зі змінами ролі та значення інформації у суспільстві, а за умов його коректної концептуалізації для потреб прикладних досліджень, може допомогти кращому розумінню різних політичних процесів на міжнародній арені, а саме: порівняльному аналізу того, як різні країни реагують на інформаційні виклики, як вони готуються (якщо готуються) до переходу до постінформаційного суспільства, які виклики такого переходу потребують поєднання зусиль на регіональному та глобальному рівні (а також – в яких конкретних галузях), дослідження процесів на міжнародній арені в їх політичному розрізі допоможуть краще зрозуміти природу нинішньої і майбутньої геополітичної конкуренції, претензій та регіональне чи глобальне домінування тощо.

Ключові слова: інформаційне суспільство, постінформаційне суспільство, концептологія, політична концептосфера, концепти політичної науки, міжнародні відносини, методологія політичної науки.

Summary

Yakovlyev M. V., Kupka O. V. Postinformation society as a concept of political studies: challenges and perspectives of conceptualization for studying international relations. – Article.

The article examines the difficulties of conceptualizing the concept of «post-information society» in general and for the purposes of political science research of international relations in particular. Differences in the understanding of this concept by scientists indicate that it is perceived as the next stage that comes after the information society, but there is no consensus on what the future of humanity will be – a post-information, network, or some completely different, for example, smart-society. There are also ongoing discussions about whether it is correct to talk about the existence of an information society today, since, for example, the concept of a knowledge society might better reflect the features of the modern era. Problems with the conceptualization of the concept of «post-information society» may also lie in the understanding of the nature of information

itself, which, over time, acquires new forms and changes its role in society. At the same time, in addition to the purely temporal understanding of the post-information society as the one that follows the information society, this concept can be understood as a set of ideas and research experience, attempts to (re)interpret meanings and it has its own scientific value, thus the post-information society does not necessarily have to denote a new era. The concept of «post-information society» has its heuristic potential because it enables researches to integrate the ideas and experience of (re)interpretation of transformational processes associated with changes in the role and meaning of information in society, and if it is conceptualized correctly for the needs of applied research, it can significantly improve our understanding of various

political processes on the international arena, namely: it can help conduct a comparative analysis of how different countries respond to information challenges, how they are preparing (if they are doing so at all) for the transition to a post-information society, what challenges of such a transition require joint efforts at the regional and global levels (as well as answering the question – in which specific fields), research of processes on the international arena in their political dimension will help us understand the nature of current and future geopolitical competition, claims for regional or global dominance, etc.

Key words: information society, postinformation society, concepts' studies, political concepts' sphere, political science concepts, international relations, methodology of political science.

УДК 316.614.034(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.31>**Г. Б. Трушевич**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3793-1074>

доктор філософії з політології,

старший викладач кафедри соціальної роботи

Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

ВПЛИВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ПОЛІТИЧНУ СОЦІАЛІЗАЦІЮ ОСОБИСТОСТІ: НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ ПЕРСОНОЛОГІЇ

Вступ. Засвоєння людиною політичної культури, політичних ролей відбувається у процесі соціалізації. Це складний, безперервний процес, який здійснюється протягом всього життя людини. Сутність політичної соціалізації полягає у формуванні якостей, цінностей, необхідних для адаптації до даної політичної системи і виконання певних політичних ролей. Виділяють два етапи соціалізації – первинну і вторинну. Первинна соціалізація починається з раннього дитинства. Вторинна ж (або продовжена) відбувається у дорослому житті людини.

Вторинна соціалізація характеризується формуванням власного ставлення до політичної системи. Людина безпосередньо включена у політичне життя, безпосередньо взаємодіє з політичними і владними структурами (партіями, органами влади, політиками). Цей процес залежатиме від соціально-економічного статусу людини, її приналежності до певних професійних, етнічних, конфесійних груп. Важливими агентами вторинної соціалізації виступають ЗМІ та Інтернет: газети, телебачення, радіо, соціальні мережі, сайти, мобільні додатки. Саме з них доросла людина отримує більшу частину інформації про політичні події. Особливо велика роль телебачення. Читання суспільно-політичних газет, сайтів, журналістських матеріалів вимагає інтелектуальних зусиль, передбачає певний освітній рівень аудиторії. Телебачення в цьому плані є більш простим каналом передачі інформації, що дозволяє поєднувати й усну мову, і зображення. На основі накопичених знань і досвіду людина здатна здійснювати відбір певних політичних цінностей, відмовлятися від попередніх і сприймати нові (ресоціалізація).

Після повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року більшість українців почали проходити ресоціалізацію або стали на шлях вторинної соціалізації. Процес характерний тим, що відбувся дуже швидко, емоційно та неочікувано під впливом війни. Також під впливом війни змінилися агенти ресоціалізації та вторинної соціалізації.

Персонологія, як наука про людину, її поведінку та відносини в суспільстві, допоможе

детальніше розглянути нам зміну агентів політичної соціалізації та зміни в політичній участі суспільства.

Метою статті є дослідити вплив російсько-української війни на вторинну політичну соціалізацію та ресоціалізацію особистості через парадигму персонології.

Результати дослідження. Під час вторинної соціалізації значно збільшується кількість її агентів, крім Інтернету та ЗМІ, існують ще політичні партії, рухи, громадські організації, церква, армія, професійна діяльність, власна сім'я.

Дослідники Лісовський П.М. та Лісовська Ю.П. визначають персонологію як науку, яка вивчає такий найвищий ціннісний об'єкт, як Людина, її поведінку, відносини в суспільстві. Це та наука, що формує та утворює всебічний погляд людини на громадянське суспільство як діалектично взаємопов'язану цілісність, яка постійно перебуває у стані соціального розвитку. Саме ця наука повинна з'ясувати рольове значення та функції людини як творця в суспільстві [2, с. 9].

Для того, щоб більше дослідити дану проблему, ми звернулись до результатів досліджень соціологічної групи «Рейтинг». Соціологічне дослідження до Дня незалежності: уявлення про патріотизм та майбутнє України, яке було проведено 16-20 серпня 2023 року, присвячене дослідженню думок українців про їх емоції та патріотизм, ставлення до мови і різних груп людей, фактори, які об'єднують та роз'єднують нас та найголовніше – бачення майбутнього країни [3].

Першим базовим елементом політичної культури та політичної соціалізації є смисловий, знаково-символічний. Політична культура є сукупністю текстів і символів, за допомогою яких здійснюються комунікація й ретрансляція політичного досвіду, знань, ідей, концепцій, значень та цінностей. Основа культури та соціалізації будь-якого суспільства – це історичний досвід поколінь, сформований у певних поняттях і уявленнях та зафіксований у мові. Мова – це система знаків та символів, наділених певним значенням. Тому логічно, що якщо людина під впливом війни виявляє бажання більше спілкуватись рідною мовою, мовою своїх предків, то відбуваються

зміни у ресоціалізації та вторинній соціалізації особистості.

За результатами соціологічного дослідження: майже 60% опитаних зазвичай спілкуються вдома українською, близько 30% – українською та російською, лише 9% – російською. Починаючи з березня 2022 помітно зменшується використання російської мови у побуті. Для 82% опитаних українська мова є рідною, для 16% такою є російська [3].

Одним із агентів, які керують змінами у політичній соціалізації особистості під час війни є емоції. За результатами дослідження: головна емоція, яку відчують респонденти, думаючи про Україну – гордість (74%). Вона лишається домінуючою, як і в 2022 році. Друга емоція – сум (43%). 17% відчують страх, думаючи про Україну, гнів – 13%, радість – 10%, сором – 7%, зацікавленість – 5%, байдужість – 1%. Результати соціологічного дослідження показують: «Гордість більше відчують опитані, які перебувають в Україні. Емоції суму і страху переважають серед біженців за кордоном. Гордість більше відчують найстарші опитані, сум і страх частіше відзначали люди середнього віку. За гендерним розподілом жінки відносно частіше говорили про гордість, сум та страх, чоловіки – гнів, радість і сором. Люди, які у побуті спілкуються українською або двома мовами, частіше говорили про відчуття гордості. Сум більше відзначали ті, які спілкуються російською».

Одна із емоцій, які переважають в українців під час війни – патріотизм. У питанні, що вважають ознаками патріотизму, більшість опитаних обрали варіанти донатити і волонтерити (46%) та розмовляти українською мовою (45%). Близько третини віднесли до патріотизму служити на фронті, залишатися, працювати і вести бізнес під час війни в Україні, більше чверті – цікавитися історією України. Купувати українські товари, споживати український контент, займатися громадською діяльністю обрали 9-14% опитаних. Ходити в українську церкву – 6%, знати слова гімну – 4%, носити українську символіку – 3% [3].

Не менш важливими під час ресоціалізації є фактори об'єднання та роз'єднання суспільства. Це і є одним з предметів вивчення персонології. Перемоги ЗСУ (65%), відбудова (49%) та допомога один одному (40%) можуть найбільше об'єднати українців. Економічний ріст є об'єднуючим фактором для 30% опитаних, мова – 25%, вступ до ЄС/НАТО – 20%, єдність політиків – 15%, культура – 13%, історія – 9%, повернення біженців і релігія – по 4%, спортивні перемоги – 1%. Найбільшими загрозами роз'єднання українців можуть стати політичні конфлікти (62%) і взаємні звинувачення (59%). Економічну кризу як

негативний чинник назвали 35%, відсутність відбудови, масовий виїзд українців за кордон, відмова від вступу до ЄС/НАТО вказали 20-22%, поразки ЗСУ, мова – 18-19%, релігія – 12%, історія і культура – 1-2% [3].

Кожен день відкладеного миру прискорюватиме падіння України в прірву бідності, попереджає ПРООН. За попередніми оцінками, у разі поглиблення війни 90% населення України можуть зіткнутися з бідністю та надзвичайною економічною вразливістю, що відкине країну – і регіон – на десятиліття назад і залишить глибокі соціальні та економічні шрами на майбутні покоління. У разі продовження затяжної війни в Україні, 18 років соціально-економічних досягнень можуть бути втрачені, майже третина населення опиниться за межею бідності, а ще 62% ризикують опинитися за нею протягом наступних дванадцяти місяців, згідно з попереднім прогнозом, оприлюдненим Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН).

«Війна в Україні спричиняє неймовірні людські страждання, призводить до трагічної загибелі та переміщення мільйонів людей. Хоча потреба в негайній гуманітарній допомозі українцям є надзвичайно важливою, гострі наслідки тривалої війни для розвитку стають все більш очевидними», – заявив Адміністратор ПРООН Ахім Штайнер. «Тривожний економічний спад, а також страждання і труднощі, які він принесе і без того травмованому населенню, повинні бути в центрі уваги. Ще є час, щоб зупинити цю похмуру траєкторію» [4].

Розглядаючи відносини в суспільстві через персонологію, то ставлення до окремих груп та категорій населення особистості відіграють важливу роль під час війни. 85% українців мають тепле ставлення до внутрішньо-переміщених осіб, ще 10% – мають нейтральне, холодне ставлення мають лише 5%. До мешканців окупованих територій Херсонської й Запорізької областей ставлення теж є дуже позитивним: 83% – тепле, 11% – нейтральне, і тільки 5% – холодне. Ставлення до мешканців окупованого Криму є більш прохолодним: 46% – тепле, 23% – нейтральне, 31% – холодне. До мешканців так званих ДНР/ЛНР ставлення більш негативне: 59% – холодне ставлення, 18% – нейтральне, 22% – тепле. Молодші мають трохи краще ставлення до цих двох категорій.

Вторинної політичної соціалізації та ресоціалізації не може не відбутись без зміни цінностей та уявлень про майбутнє України. 69% українців вважають, що у найближчі 5 років Україну очікує розвиток, 21% – думають, що буде застій, ще 10% – не змогли визначитись. Респонденти до 40 років, чоловіки, а також біженці за кордоном більш скептично уявляють майбутнє України.

Щодо ціннісних маркерів, переважно респонденти хочуть бачити Україну такою країною яка: має безкоштовну медицину (61%) й освіту (57%), не продає землю іноземцям (57%), країна в якій держава (не людина) відповідає за підвищення доходів населення (53%), але водночас з вільним ринком в економіці (58%), високим рівнем демократії (64%) та свободою ЗМІ (75%).

У формування оптимізму щодо розвитку України в майбутньому найбільш відчутною є різниця щодо демократичності та відповідальності за доходи: ті, хто оптимістично дивляться в майбутнє України, менше очікують допомоги від держави та більше згодні, що людина сама відповідальна за підвищення своїх доходів, а також частіше ніж скептики говорять, що Україні потрібно більше демократії (не противагу твердженню, що Україні потрібна «сильна рука») [3].

Ставлення до військових, ветеранів та наявність їх образу у суспільстві – один із агентів політичної соціалізації. За результатами Двадцять четвертого загальнонаціонального опитування «Україна в умовах війни», проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» з ініціативи «Українського ветеранського фонду» Міністерства у справах ветеранів України 5-7 вересня 2023 року, 49% опитаних зазначили, що серед їхніх близьких та рідних є ті, хто брав участь у воєнних діях на території України, з 2014 по 2021 роки. 65% мають серед близьких тих, хто воював чи воює на фронті, починаючи з 24 лютого 2022 року. У порівнянні із попередніми опитуваннями зростає кількість тих, чиї близькі сьогодні воюють на фронті. У суспільстві надалі фіксуються найвищі показники довіри до військових: 94% довіряють військовим ЗСУ, 94% – ветеранам нинішньої війни та 93% – ветеранам АТО (ООС) 2014-2021 рр. Незалежно від регіону та віку абсолютна більшість довіряють цим категоріям населення [1].

У порівнянні із опитуванням на початку 2023 року зростає кількість тих, хто асоціює ветеранів війни з людьми молодого віку: у січні ц.р. таких було 21%, у вересні – 26%. Також помітний ріст і у асоціації поняття «ветеран війни» із людиною з інвалідністю: у січні таких було 29%, у вересні – вже 47%. Загалом говорячи про основні ознаки образу ветеранів російсько-української війни 53% опитаних уявляють їх як осіб середнього віку. Також респонденти не бачать гендерної різниці у понятті «ветеран» – абсолютна більшість (80%) переконані, що такими можуть бути представники обох статей. Водночас за 9 місяців зросла частка тих, хто асоціює ветеранів тільки із чоловіками (з 13% до 20%).

Серед ризикових явищ, з якими можуть зіткнутися ветерани російсько-української війни після повернення зі служби, на перших місяцях – психоемоційна нестабільність, проблеми з фізич-

ним здоров'ям, труднощі з отриманням медичної допомоги, відсутність інклюзивного простору та адаптованого робочого місця для осіб з інвалідністю, а також проблеми з оформленням соціальних пільг. Також опитані вважають доволі ймовірними проблеми конфліктів у сім'ї, родині, відсутність роботи, нерозуміння суспільства, невідповідність військового досвіду для цивільного життя та зловживання алкоголем, чи наркотиками. Зазначені вище проблеми у тій чи іншій мірі вважають ймовірними більше половини опитаних. Щодо ризиків самогубств та порушення законів переважна більшість (близько двох третин) вважають це малоімовірним для ветеранів. Водночас у порівнянні з опитуванням у січні 2023 зросла кількість тих, хто вбачає ризики відсутності роботи, конфліктів у родині, зловживання алкоголем, чи наркотиками, самогубств та порушення закону. Більш гостро наявність згаданих проблем відчувають близькі ветеранів, які воювали з 2014 і воюють зараз [1].

Продовжує зменшуватися кількість тих, хто вважає, що держава виконує свої зобов'язання перед ветеранами російсько-української війни: у серпні 2022 року таких було 69%, у січні 2023 – 53%, у вересні 2023 – 33%. Сьогодні тих, хто вважає по інакшому, – майже половина (49%). Найчастіше негативної думки про виконання зобов'язань держави перед ветеранами дотримуються мешканці західних регіонів, представники молодого покоління, більш забезпечені. Цікаво, що думка про невиконання зобов'язань з боку держави більш поширена серед тих, хто не мають близьких на війні, або мають тих, котрі воюють саме зараз.

79% опитаних вважають, що суспільство сьогодні поважає ветеранів. Водночас у порівнянні з опитуванням у січні 2023 їх кількість зменшилася (у січні таких біло 91%). Протилежну думку сьогодні мають 18%. Більше таких серед мешканців західних регіонів, осіб середнього віку, бідніших респондентів. 96% усіх опитаних зазначили, що готові працювати в одному колективі з ветераном [1].

Українські, грецькі та швейцарські вчені дослідили вплив війни на ментальне здоров'я українців після 6 місяців вторгнення росії в Україну в 2022 році. Дослідження показало, що рівень депресії та тривоги був відносно низьким, тоді як рівень стресу та життєстійкості був відносно високим серед українців, які постраждали від війни. Однак ті, хто безпосередньо зазнали впливу військових дій, фізичного насильства або тяжких людських страждань, мали вищий рівень тривоги, депресії, стресу та симптомів, пов'язаних із травмою. Досвід війни різнився залежно від статі, віку та умов життя. Учасники, які залишилися в Україні, мали значно нижчий рівень тривоги,

депресії, стресу та симптомів, пов'язаних із травмою, порівняно з тими, хто переїхав за кордон. Тривога, депресія, стрес, низька життєстійкість і суб'єктивна задоволеність умовами життя були предикторами симптомів, пов'язаних з травмою, включаючи ПТСР [5].

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що під час повномасштабної війни росії проти України, в українців змінилися та додалися агенти вторинної політичної соціалізації. До основних агентів, які зазвичай допомагають людині пройти політичну соціалізацію (Інтернет, ЗМІ, політичні партії, рухи, громадські організації, церква, армія, професійна діяльність, власна сім'я) додаються ще й ті, які з'явилися неочікувано і в умовах стресу, що змінюють цінності українців: мова, емоції (гордість, патріотизм), фактори об'єднання та роз'єднання, ставлення до окремих груп і категорій населення, уявлення про майбутнє України. Важливим фактом вторинної соціалізації та ресоціалізації стало ставлення до військових, Збройних Сил України, участь в бойових діях, волонтерство, повага військових цивільними, знання про правильне, нетравматичне спілкування з військовими і т.д.

В зв'язку зі зміною цінностей, більшість дорослих людей почали проходити ресоціалізацію. Як правило, цей процес підкріплений безпосереднім впливом військових дій на особистість. Чоловіки та жінки, які самі пішли воювати, сім'ї військових, люди, які фізично та психологічно постраждали від рук окупантів, люди, що втратили все майно, які постійно знаходяться в небезпеці через атаки ворога – змінили цінності та проходять процес ресоціалізації.

На жаль, за результатами соціологічних досліджень можна стверджувати, що вплив російсько-української війни на вторинну політичну соціалізацію особистості та фактори об'єднання і роз'єднання суспільства, ставлення до окремих груп і категорій населення значний. Та слід зазначити, що процес зміни цінностей ще не завершено і після закінчення війни можна буде більш детально підвести підсумки впливу повномасштабного вторгнення на політичну соціалізацію особистості.

Література

1. Двадцять четверте загальнонаціональне опитування «Україна в умовах війни». Образ ветеранів в українському суспільстві (5-7 вересня 2023). Соціологічна група «Рейтинг». 2023. Available from: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_chetverte_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_v_umovah_v_yni_obraz_veteran_v_v_ukra_nskomu.html

2. Лісовський П.М., Лісовська Ю.П. Персонологія: специфіка, структура, механізм. Київ. ДП «Видавничий дім «Персонал». 2017. 356 с.

3. Соціологічне дослідження до Дня незалежності: уявлення про патріотизм та майбутнє України (16-20 серпня 2023). Соціологічна група «Рейтинг». 2023. Available from: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/soc_olog_chne_dosl_dzhennya_do_dnya_nezalezhno_uvavlennya_pro_patr_otizm_ta_maybutn_ukra_ni_16-20_se.html

4. Every day of delayed peace will accelerate a freefall into poverty for Ukraine. UNDP. 2022. Available from: <https://www.undp.org/press-releases/every-day-delayed-peace-will-accelerate-freefall-poverty-ukraine-warns-undp>

5. The mental health impact of the ongoing Russian-Ukrainian war 6 months after the Russian invasion of Ukraine. Frontiers. 2023. Available from: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsy.2023.1134780/full>

Анотація

Трушевич Г. Б. Вплив російсько-української війни на політичну соціалізацію особистості: нові тенденції персонології. – Стаття.

Персонологія як наука формує та утверджує всебічний погляд людини на громадянське суспільство як діалектично взаємопов'язану цілісність, яка постійно перебуває у стані соціального розвитку. Невід'ємною частиною є процес політичної соціалізації особистості. Автор ставить перед собою мету розглянути та приділити увагу саме вторинній політичній соціалізації особистості. Адже саме на цьому етапі можливий процес обрання та відбору певних політичних цінностей людиною, бажання відмовитися від попередніх і сприймати нові, який називається ресоціалізацією. Традиційними агентами вторинної політичної соціалізації вважають: Інтернет, ЗМІ, політичні партії, рухи, громадські організації, церква, армія, професійна діяльність, власна сім'я. Автор розглядає нові агенти вторинної політичної соціалізації, які впливають на ресоціалізацію особистості, та які з'явилися під впливом російсько-української війни: мова, емоції (гордість, патріотизм), фактори об'єднання та роз'єднання, ставлення до окремих груп і категорій населення, уявлення про майбутнє України. Дані агенти змінюють цінності українців. Значну частину дослідження присвячено ставленню до військових, ветеранів та наявності їх образу у суспільстві. Результати соціологічних досліджень на які посилається автор показують, що у суспільстві надалі фіксуються найвищі показники довіри до військових: 94% довіряють військовим ЗСУ, 94% – ветеранам нинішньої війни та 93% – ветеранам АТО (ООС) 2014-2021 рр. Незалежно від регіону та віку абсолютна більшість довіряють цим категоріям населення. Автор запевняє, що відбувся значний вплив російсько-української війни (повномасштабного вторгнення) на вторинну соціалізацію особистості та ресоціалізацію, а особливо на фактори об'єднання і роз'єднання суспільства, ставлення до окремих груп і категорій населення.

Ключові слова: політична соціалізація, персонологія, російсько-українська війна, цінності, ресоціалізація, військові, суспільство.

Summary

Trushevych H. B. The Impact of the Russian-Ukrainian war on the political socialization of the individual: new trends in personology. – Article.

As a science, personology forms and establishes a comprehensive view of a person on civil society as a dialectically interconnected integrity that is constantly in a state of social development. An integral part of this is the process of political socialization of the individual. The author aims to consider and pay attention to the secondary political socialization of the individual. After all, it is at this stage that the process of choosing and selecting certain political values by a person, the desire to abandon the previous ones and accept new ones, which is called resocialization, is possible. The traditional agents of secondary political socialization are: Internet, mass media, political parties, movements, public organizations, church, army, professional activity, and one's own family. The author examines the new agents of secondary political socialization that influence the resocialization of

the individual and that have emerged under the influence of the Russian-Ukrainian war: language, emotions (pride, patriotism), factors of unification and separation, attitudes towards certain groups and categories of the population, and ideas about the future of Ukraine. These agents change the values of Ukrainians. A significant part of the study is devoted to attitudes toward the military and veterans and the presence of their image in society. The results of sociological surveys cited by the author show that society continues to record the highest levels of trust in the military: 94% trust the military of the Armed Forces of Ukraine, 94% trust veterans of the current war, and 93% trust veterans of the ATO (JFO) of 2014-2021. The author assures that the Russian-Ukrainian war (full-scale invasion) has had a significant impact on secondary socialization and resocialization, especially on the factors of unification and separation of society, attitudes towards certain groups and categories of the population.

Key words: political socialization, personology, Russian-Ukrainian war, values, resocialization, military, society.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

Р. М. Вербова Особа та пізнання у персоналістських ідеях Андрея Шептицького.....	3
О. М. Городиська Limit-experience як філософсько-антропологічний концепт.....	9
М. В. Грицишина Вчення Ф. Бекона про природну та індуктивну історію як основу гносеологічної будови англійського емпіризму.....	16
Т. М. Дишкант, Я. В. Тарароєв Дослідження війни з урахуванням її сучасної трансформації з позиції етичної рефлексії.....	21
І. З. Дуцук Антропологічні аспекти філософії туризму.....	27
І. А. Заводовський Підвищення ролі відповідального громадянства в контексті розвитку цифрової культури.....	33
О. Л. Коломієць Феномен «кредит довіри» в соціокультурному вимірі Китаю.....	38
Р. Ю. Коперльос Духовність як одна із сутностей людини.....	43
Г. Л. Коростильов Сучасна війна та її види: соціально-філософський аналіз.....	48
А. Косс Трансформації гуманізму: між наукою і філософією.....	57
С. К. Костючков Феномен штучного інтелекту в горизонтах біофілософського знання.....	64
В. Крикун, Т. Бауліна Феномен маніпулювання в концепціях Г. Франке і М. Кліса.....	70
В. О. Крилова (Світла) Харизма люблячої пари як прояв комунікативного андрогінізму.....	76
Л. Ю. Левченко Щастя у творах Григорія Сковороди: концептуальний аналіз.....	82
О. І. Панько Постсекулярність як можливість розвитку суспільно-релігійного діалогу.....	89
О. В. Патлайчук Філософія розвитку суспільства в умовах четвертої промислової революції.....	95
Р. М. Поліщук Осмислення спорту через призму масової культури.....	101
Т. О. Разводова Надчуттєвий світ совісті (порівняльний аналіз розуміння совісті у філософії та психології).....	106
Я. А. Соболевський Суспільно-політичні та релігійні погляди в пуританській філософії американського мислителя Томаса Гукера.....	111
А. В. Худенко Феномен очевидності: феноменологічна оптика філософії М. Гайдеггера.....	116

Е. В. Щербенко

Свідчення Майдану, або Доля у грі. Артефактичний складник Модерну
в герменевтичному вимірі.....124

СОЦІОЛОГІЯ**О. Б. Орос, Д. М. Афанасьєв**

Батьківське насильство під час ситуацій навчання в умовах соціальних змін.....129

ПОЛІТОЛОГІЯ**А. В. Бадер, С. О. Вовк**

Системні риси агресії як виду зовнішнього збройного насилля
та російсько-українська війна.....136

С. М. Дерев'янку, Ю. В. Кобець, Н. Р. Голуб'як

Етнічні конфлікти в Західній Європі: сучасний стан та перспективи.....144

І. Д. Дудко

Політичний плюралізм внутрішньоконгресових впливів США:
досвід для України.....150

Ю. П. Мельник

Інтегративні моделі адаптації стратегії розвитку культурної політики ЄС
в українській культурі.....156

А. Б. Стичинська

Загальна характеристика основних методів політичного прогнозування.....163

О. І. Тимошенко, І. М. Дранчук

Політичні цінності як аксіологічні засади євроатлантичних прагнень України.....168

А. Д. Штельмашенко

Актуальні питання розв'язання регіональних конфліктів на пострадянському просторі.....173

М. В. Яковлев, О. В. Купка

Постінформаційне суспільство як концепт політологічних студій: виклики і перспективи
концептуалізації для дослідження міжнародних відносин.....178

Г. Б. Трушевич

Вплив російсько-української війни на політичну соціалізацію особистості:
нові тенденції персонології.....186

CONTENTS

PHILOSOPHY

Verbova R. M. Person and cognition in the personalistic ideas of Andrey Sheptytskyi.....	3
Horodyska O. M. Limit-experience as the philosophical and anthropological concept.....	9
Grytshyna M. V. F. Bacon's doctrine of natural and inductive history as the basis of the epistemological structure of English empiricism.....	16
Dyshkant T. M., Tararoyv J. V. The study of war taking into account its modern transformation from the standpoint of ethical reflection.....	21
Dutsiak I. Z. Anthropological aspects of the philosophy of tourism.....	27
Zavodovskyi I. A. Awareness of the role of responsible citizenship in the context of the development of digital culture.....	33
Kolomiets O. L. The concept of "credit of the trust" in the socio-cultural dimension of China.....	38
Koperlos R. Yu. Spirituality as one of the human essences.....	43
Korostylev G. L. Modern war and its types: socio-philosophical analysis.....	48
Koss A. Transformations of humanism: between science and philosophy.....	57
Kostiuchkov S. K. The phenomenon of artificial intelligence in the horizons of biophilosophical knowledge.....	64
Krikun V., Baulina T. The phenomenon of manipulation in the concepts of H. Franke and M. Klis.....	70
Vselena Krylova (Svitla) Charisma of a loving couple as a manifestation of communicative androgyny.....	76
Levchenko L. Yu. Happiness in the works of Hryhorii Skovoroda: a conceptual analysis.....	82
Panko O. I. Post-secularity as an opportunity for the development of socio-religious dialogue.....	89
Patlaichuk O. V. The philosophy of social development in the conditions of the fourth industrial revolution.....	95
Polishchuk R. M. Understanding sport through the prism of mass culture.....	101
Razvodova T. A. The supersensible world of conscience (a comparative analysis of the understanding of conscience in philosophy and psychology).....	106
Sobolievskiy Ya. A. Socio-political and religious views in the Puritan philosophy of the American thinker Thomas Hooker.....	111
Khudenko A. V. The phenomenon of evidence: phenomenological optics of Heidegger's philosophy.....	116

Shcherbenko E. V.

- Testimony of the Maidan, or Fate in the game. The artifactual component of the Modernity
in the hermeneutic dimension.....124

SOCIOLOGY**Oros O. B., Afanasiev D. M.**

- Parental violence during learning situations in the conditions of social changes.....129

POLITOLOGY**Bader A. V., Vovk S. O.**

- Systemic features of aggression as a form of external armed violence
and the russian-Ukrainian war.....136

Derevianko S. M., Kobets Yu. V., Holubiak N. R.

- Ethnic conflicts in Western Europe: current state and prospects.....144

Dudko I. D.

- Political pluralism of US domestic congressional influences: experience for Ukraine.....150

Melnyk Yu. P.

- Integrative models of EU cultural policy development strategy adaptation in Ukrainian culture 156

Stychynska A. B.

- General characteristics of the main methods of political forecasting.....163

Tymoshenko O. I., Dranchuk I. M.

- Political values as axiological foundations of Euro-Atlantic aspirations Ukrainian.....168

Shtelmashenko A. D.

- Current issues of regional conflicts resolution in the post-Soviet area.....173

Yakovlyev M. V., Kupka O. V.

- Postinformation society as a concept of political studies: challenges and perspectives
of conceptualization for studying international relations.....178

Trushevych H. B.

- The Impact of the Russian-Ukrainian war on the political socialization of the individual:
new trends in personology.....186

НОТАТКИ

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 42

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – Ю. Семенченко

Підписано до друку 19.06.2023. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 22,53. Ум. друк. арк. 22,79.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 1023/616.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.